

Folia Praehistorica Posnaniensia

Wydawnictwo Naukowe UAM
Poznań 2024

XXIX

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
WYDZIAŁ ARCHEOLOGII

**FOLIA
PRAEHISTORICA
POZNANIENSIA**

TOM XXIX

POZNAŃ 2024

Tom recenzowany

Skład Redakcji Naukowej:

Redaktor naczelny: DANUTA MINTA-TWORZOWSKA
Sekretarz Redakcji: MICHAŁ PAWLETA

Skład Rady Naukowej:

Vratislav Janák, Maciej Kaczmarek, Aleksander Koško, Arkadiusz Marciniak,
Ulrich Müller

Adres Redakcji:

Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
(Department of Archaeology, Adam Mickiewicz University)
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, Poland
tel. +48/61 8291604
e-mail: wauam@amu.edu.pl

Na okładce wykorzystano rycinę nr 10 zamieszczoną w artykule M. Krzepakowskiego,
G. Szczurka, A. Golisa opublikowanym w niniejszym tomie

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań – 2024

Wersja elektroniczna publikacji jest dostępna na licencji Creative Commons –
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe

Publikacja sfinansowana przez Wydział Archeologii UAM

Wersją pierwotną jest wersja papierowa

All papers are copyright to their authors and to Folia Praehistorica Posnaniensia

No part of his publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or
mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without
permission from the copyright owner.

Projekt okładki: Piotr Sikorski

Redaktor: Ewa Kapyszewska

Redaktor techniczny / DTP: Marcin Tyma

Tłumaczenie i adiustacja tekstów w j. angielskim: Kornelia Kajda

ISSN (Online) 2450-5846

ISSN (Print) 0239-8524

DOI: 10.14746/fpp

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
UL. FREDRY 10, 61-701 POZNAŃ
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Ark. wyd. 23,00 Ark. druk. 19,00.

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7–9

SPIS TREŚCI

STUDIA – DYSKUSJE

Jakub ARTEMIUK, Polish and Danish regulations on the search for portable antiquities – remarks upon the recent amendment of the law in Poland	7
Ewa BUGAJ, Badania nad attyką ceramiką geometryczną i jej dekoracją jako sztuką: Uwagi o minionych i aktualnych podejściach	25
Ana DAVITASHVILI, Creating stable isotopic database of faunal remains – bronze age Italy	37
Agnieszka GÓRALCZYK, Podstawy datowania grodów kultury łużyckiej na ziemiach polskich	57
Tomasz GRALAK, Feniks z popiołów, czyli o sensach ciepłopalenia w czasach pól popielnicowych	89
Jędrzej HORDECKI, Patrycja FILIPOWICZ, Specyfika nauczania archeologii śródziemnomorskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w kontekście tematów podejmowanych w pracach dyplomowych	105
Włodzimierz LAJSNER, Elementy scytyjskiego dziedzictwa kulturowego upamiętnione na ukraińskich monetach okolicznościowych	133
Viktoryia MAKOUSKAYA, The phenomenon of medieval “easter eggs”: types of artifacts, probable ways of their distribution and functions (based on finds from the territory of Belarus in the European context)	159
Mateusz NAPIERAŁA, Znaczenie i interpretacja terminu <i>bj?</i>	183
Paulina PRZEPIÓRKA, Patrycja FILIPOWICZ, Edukacja archeologiczna na przykładzie działalności Koła Archeologicznego przy Szkole Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Biadkach (woj. wielkopolskie)	211
Marcin KRZEPKOWSKI, Grzegorz SZCZUREK, Artur GOLIS, Grodzisko z wczesnej epoki żelaza w Rogaczewie Wielkim, gm. Krzywiń, pow. kościański (stan. 22, AZP 60-27/129). Wyniki wstępnych badań weryfikacyjnych.	223
Nino TAVARTKILADZE, Dental caries and antemortem tooth loss in Late Antique caucasian Iberia: A bioarchaeological study of Dusheti municipality and Great Mtskheta	243
Patrycja WAGNER, Zewnętrzne ślady pamięciowe społeczności paleolitycznych	253
Rafał ZAPŁATA, <i>Odsłonić – udostępnić – uczytelnić</i> . Dziedzictwo kulturowe <i>in situ</i> – przykład ruiny zamku biskupów krakowskich w Iłży	267
INFORMACJE DLA AUTORÓW	293
RECENZENCI	304

CONTENTS

STUDIES – DISCUSSIONS

Jakub ARTEMIUK, Polish and Danish regulations on the search for portable antiquities – remarks upon the recent amendment of the law in Poland	7
Ewa BUGAJ, Research on Attic Geometric pottery and its decoration as art: Notes on past and current approaches.	25
Ana DAVITASHVILI, Creating stable isotopic database of faunal remains – Bronze Age Italy	37
Agnieszka GÓRALCZYK, Basics of dating Lusatian culture defensive settlements in the Polish lands	57
Tomasz GRALAK, Phoenix from the flames or the meanings of cremation in the time of Urnfield cultures	89
Jędrzej HORDECKI, Patrycja FILIPOWICZ, The specificity of teaching Mediterranean archaeology at Adam Mickiewicz University in Poznań: a study of diploma thesis topics	105
Włodzimierz LAJSNER, Elements of the Scythian cultural heritage commemorated on Ukrainian commemorative coins	133
Viktoryia MAKOUSKAYA, The phenomenon of medieval “easter eggs”: types of artifacts, probable ways of their distribution and functions (based on finds from the territory of Belarus in the European context)	159
Mateusz NAPIERAŁA, Meaning and interpretation of the term <i>bj3</i>	183
Paulina PRZEPIÓRKA, Patrycja FILIPOWICZ, Archaeological education on the example of the Archaeological Club at the Mikołaj Kopernik primary school in Białki (Wielkopolskie Voivodeship)	211
Marcin KRZEPKOWSKI, Grzegorz SZCZUREK, Artur GOLIS, Early Iron Age stronghold in Rogaczew Wielki, commune Krzywiń, district kościański (site 22, AZP 60-27/129). Results of preliminary verification research	223
Nino TAVARTKILADZE, Dental caries and antemortem tooth loss in Late Antique caucasian Iberia: A bioarchaeological study of Dusheti municipality and Great Mtskheta	243
Patrycja WAGNER, External memory traces of palaeolithic societies	253
Rafał ZAPŁATA, <i>Reveal – make available – make readable</i> . Cultural heritage in situ – an example of the ruins of the castle of the Crakow bishops in Ilża	267
GUIDELINES FOR AUTHORS	293
REVIEWERS	304

POLISH AND DANISH REGULATIONS ON THE SEARCH FOR PORTABLE ANTIQUITIES – REMARKS UPON THE RECENT AMENDMENT OF THE LAW IN POLAND

POLSKIE I DUŃSKIE PRZEPISY DOTYCZĄCE POSZUKIWAŃ ZABYTEKÓW RUCHOMYCH – UWAGI NA TEMAT OSTATNIEJ NOWELIZACJI PRAWA W POLSCE

Jakub Artemiuk

Department of Numismatics and Museology, University of Warsaw
National Science Centre, Poland, project no. 2021/43/O/HS3/01186¹
ORCID: 0000-0003-2218-1431
j.artemiuk@uw.edu.pl

ABSTRACT: The Act of 13th July 2023 amending the Act on the Protection and Care of Monuments constitutes a radical change to the previously existing regulations concerning the search for portable antiquities in Poland using electronic or technical devices. The main modification is waiving the requirement to obtain permission from the Provincial Heritage Conservation Officer for an amateur search for portable antiquities, including archaeological finds. In its place, a system of reporting the surveys via a mobile application will be introduced. This paper compares the current and the new Polish regulations with the solutions successfully adopted in Denmark and analyses the effectiveness of the existing Polish regulations using the available statistical data and considering critical opinions.

KEYWORDS: Denmark, heritage law, metal detecting, Poland, portable antiquities

The discussion about the use of metal detectors in archaeological research and about the general possibility and/or forms of legal metal detecting by amateurs² in

---

¹ This research was funded by National Science Centre, Poland, and carried out as part of the project no. 2021/43/O/HS3/01186, entitled: “Scientific, legal and practical aspects of archaeological heritage protection in Poland after 1989 in comparative perspective”.

² I understand metal detecting as the search for portable monuments/antiquities using electronic devices, such as metal detectors.

Poland has been going on since the end of the 20th century (Brzeziński, Kobyliński, 2000). Although the approaches to this issue among archaeologists, researchers, and museum staff vary depending on their personal experience, we can assume that the general division line runs between professional archaeologists and amateurs (also called detectorists or treasure hunters). Generally speaking, most scientific community, including scientists, professional archaeologists, and conservation officers, tends to limit or even exclude the possibility of amateur metal detecting in Poland. At the same time, metal detectorists³ take action to promote liberalisation and simplification of Polish regulations on legal amateur metal detecting⁴. The most significant and recent attempt to change the *status quo* in metal detecting in Poland was the amendment of 13th July 2023 to the Act on the Protection and Care of Monuments⁵, which was supposed to have entered into force on 1st May 2024. The archaeological community widely criticised this amendment⁶. Before comparing the actual Polish and Danish model of the regulation of the search for portable antiquities and analysing the main points of the abovementioned amendment, a quick summary of the existing regulations in Poland together with an attempt to check their effectiveness is in order.

The first goal of this paper is to summarise the current state of the law concerning amateur metal detecting in Poland and to answer the question if the present solutions (and previous amendments to them) meet well the goal of preservation of the archaeological heritage. After that, I will compare Polish regulations with the Danish model, which was said to be an inspiration for the authors of the discussed amendment. The proposed comparison is also justified by the fact that Danish legislation is an example of well-functioning liberal approach to the problem of amateur metal detectorists movement. Comparing Polish and Danish regulations on the search for portable antiquities may help to answer two important questions. How the archaeological heritage protection system in Poland shall be shaped in the future? Which tools already existing abroad could be used in our country to regulate the activity of the metal detectorists with the benefit for the archaeological heritage and considering the challenges of modern times? Finally, I will analyse the provisions of the newest amendment to the Act on the Protection and Care of Monuments and discuss the problem if the change of the regulations concerning the search for portable antiquities in Poland is needed.

I adopted different research methods to answer the posed questions. I started with the description of current legal regulations that are already in force in Poland. After that, I gathered and analysed the available statistical data concerning the number of issued search permits and permits issued for archaeological investigations in recent years to check the capacity of the current Polish permit-based system. The comparative method was used to identify the main differences between the organisation of the

---

³ Increasingly organised in various associations and foundations.

⁴ Like the conference held in Polish Parliament on 2nd March 2023, organised by the Polish Union of Explorers: <https://odkrywca.pl/konferencja-eksploratorow-w-sejmie/> (access: 30.04.2024).

⁵ Journal of Laws of 2023, item 1904.

⁶ https://www.petycjeonline.com/protestujemy_przeciw_zmianie_prawa_dla_poszukiwaczy_zabytkow (access: 30.04.2024), <https://www.ratuj-zabytki.pl/index.html> (access: 30.04.2024).

search for portable antiquities in Poland and Denmark. Finally, I analysed the provisions of the controversial amendment of 13th July 2023 to the Act on the Protection and Care of Monuments in order to point out its weaknesses and strong points on the basis of the prepared comparison of actual Polish and Danish regulations.

SEARCH FOR PORTABLE ANTIQUITIES – CURRENT STATE OF THE ART IN POLAND

In the current state of the law, according to Article 36, section 1 point 12 of the Act on the Protection and Care of Monuments⁷, in order to make a legal field survey and search for portable antiquities with the use of a metal detector, a permit from the Provincial (Voivodship) Heritage Conservation Officer is required. The conditions and procedure for obtaining it are regulated by the regulation of the Minister of Culture and National Heritage on conducting conservation works, restoration works, and conservation studies on a monument listed in the monument register or on the List of Heritage Treasures, as well as construction works, architectural studies and other activities on a monument listed in the monument register, as well as archaeological investigations and search for antiquities of 2nd August 2018⁸. The application for the search permit must be submitted to the Provincial Heritage Conservation Officer and include the name, surname and address or name, registered office and address of the applicant, an indication of the survey place with geodetic or geographic coordinates of the accuracy of one-hundredth of a second for the boundaries of the surveyed area or the name or number of the cadastral district with the numbers of the cadastral parcels, for the Polish maritime areas – geodetic coordinates plotted on a nautical chart, the name and address of the person in charge of the antiquity search or searching themselves, and grounds for the application⁹. The application must also entail a programme of the antiquity search defining its scope and method, a document proving that the applicant holds the legal title to the property or consent from the property owner or possessor to conduct the antiquity search or a statement that the owner or holder has not given this consent; a topographic map with a scale of 1:10 000 or larger or a cartographic presentation of the topographic object database (BDOT10k), and, for the Polish maritime areas, a maritime navigation map with marked area of the planned exploration¹⁰. The application is processed according to the administrative procedure, and the antiquity search permit is granted as an administrative decision, which might be appealed to the Minister of Culture and National Heritage (art. 127 par. 1 and 2 of the Code of Administrative Procedure)¹¹.

---

⁷ Consolidated text: Journal of Laws of 2022, item 840.

⁸ Consolidated text: Journal of Laws of 2021, item 81.

⁹ According to the par. 10 sec. 1 of the regulation of 2 August 2018.

¹⁰ According to the par. 10 sec. 3 of the regulation of 2 August 2018.

¹¹ According to the art. 127 par. 1 and 2 of the Code of Administrative Procedure.

As demonstrated above, the process is relatively formalised. The practice shows that one of the most challenging requirements is to attach the landowner's or property possessor's written consent. Admittedly, this requirement may also be difficult to fulfil for professional archaeologists applying for a permit to conduct archaeological investigations. In the 1980s, the conservation authorities issued instructions on how this requirement could be circumvented for the purposes of the Archaeological Record of Poland programme (Florek, 2019, p. 143). Considering all that, the Polish Union of Explores claims that the administrative procedure of granting search permits is inefficient. The main objections raised by the community of amateur metal detectorists are: long waiting time for issuing the permit (3–11 months), numerous calls due to formal deficiencies in the application before the permit is issued, specifying additional obligations in the permit which do not derive from the existing legislation, and a broad definition of an archaeological monument (Kaferska-Kowalczyk, 2023).

An attempt to “measure” the effectiveness of the permit-based model of regulating amateur search for portable antiquities in Poland is barely possible. First, there is no reliable data on the number of amateur metal detectorists. The existing estimates vary a lot: from around 30,000¹² through 58,000–100,000 (Makowska, Oniszczyk, Sabaciński, 2016, p. 174) up to 250,000 people¹³. Unfortunately, we cannot verify these numbers because of the lack of statistical data on the actual number of detectorists active in the field and the frequency of their activity (Makowska et al., 2016, p. 174). On the other hand, we have credible information on the number of search permits issued each year by the Provincial Heritage Conservation Offices. Between 2008 and 2014, the number of issued permits was stable – around a hundred per year (Ministry of Culture and National Heritage 2014, National Programme for the Protection and Care of Monuments 2014–2017, p. 22), but it has been growing since 2015 (Janikowski, 2021, p. 134).

Tbl. 1. Number of issued search permits in years 2009–2019. Source: Information from Ministry of Culture and National Heritage, after: Janikowski 2021, 134

Year	Number of issued search permits
2009	76
2010	89
2011	105
2012	110
2013	110
2014	107
2015	145

¹² Number provided by SNAP – Polish Archaeologists’ Scientific Association.

¹³ As claimed in the justification of the project of the amendment to the Act on the Protection and Care of Monuments from 13th July 2023, probably by the detectorist community itself.

2016	205
2017	242
2018	420
2019	647

The possible explanation for the first growth in the number of issued search permits in 2015 is the amendment of the wording in art. 37 sec. 1 of the Act on the Protection and Care of Monuments, which specified the legislative authority with the statutory power to issue a regulation concerning the procedure for granting antiquity search permits. The amendment entered into force on 30th November 2015 and aimed to clarify the provision of art. 37 sec. 1 of the Act, after the emergence of some article interpretations stating that a search permit is only required when the search for antiquities affects registered monuments listed in the monument register (see: Sabaciński, 2017, p. 35–36).

At the same time, a new regulation of the Minister of Culture and National Heritage on conducting conservation works, restoration works, construction works, conservation studies, architectural studies and other activities affecting a monument listed in the monument register, as well as archaeological investigations and search for antiquities of 14th October 2015 was issued¹⁴. The new regulation stated in its par. 1 sec. 1 p. 8 that it: “sets out the procedure for issuing permits for the search for hidden or abandoned portable antiquities, including archaeological artefacts, using any type of electronic and technical devices and diving equipment” instead of setting out the procedure and method of issuing permits “for the search for hidden or abandoned portable antiquities, including archaeological artefacts, **within registered monuments listed in the monument register** using all kinds of electronic and technical devices and diving equipment” as it was stated before, in the previously applicable regulation of 27th July 2011¹⁵.

The bold excerpt from the previous regulation supported the argumentation that the search permit is obligatory only for metal-detecting activities affecting the areas or monuments listed in the register. This line of reasoning was declared wrong in the judgment of the Provincial Administrative Court in Warsaw on 15th January 2014, VII SA/Wa 1282/13 (see: Sabaciński, 2017, p. 36). Thus, since the adoption of the abovementioned amendment of art. 37 sec. 1 of the Act and the issuing of the new regulation by the Minister of Culture and National Heritage, there is no doubt that a permit is always obligatory to conduct a legal search for antiquities using a metal detector.

The reason for the second, even more noticeable growth in the number of issued search permits (since 2018) was probably the change of the legal classification of il-

¹⁴ Journal of Laws of 2015, item 1789.

¹⁵ Journal of Laws of 2011, no. 165, item 987.

legal search from a misdemeanour to a crime by introducing the new article 109c into the Act on the Protection and Care of Monuments¹⁶, which entered into force on 1st January 2018. The statistical data show a significant growth in the number of issued permits after 1st January 2018 (see: table 1).

As mentioned in this paper, the Polish community of amateur investigators vastly criticised the system of granting search permits through an administrative procedure. Nevertheless, in the last ten years, amending unclear and contradictory provisions of the law on the one hand and strengthening criminal liability for the illegal search for antiquities on the other encouraged some amateurs to use this procedure. However, the number of issued search permits has only increased by 600–700 annually. Even if one considers that some of the permits are granted to organised groups of detectorists, comparing this number to the estimated number of amateurs (30,000–100,000) demonstrates that most of them, unfortunately, fail to apply for a search permit to conduct their surveys legally.

On the other hand, if we compare the number of permits issued for the search for antiquities with those issued for archaeological investigations (see: table 2), we will see that search permit proceedings are still a marginal part of the scope of other administrative proceedings conducted in the Provincial Heritage Conservation Offices. It brings me to the conclusion that there is still room for growth in the number of search permits issued for amateur metal detecting. So maybe we should first consider simplifying (if possible) and adapting legal requirements for applying for the search permits to the contemporary best practices in metal detector surveys instead of altogether abolishing the actual permit-based model in Poland?

Tbl. 2. Number of issued permits for archaeological research in years 2008–2013. Source: Ministry of Culture and National Heritage 2014, National Programme for the Protection and Care of Monuments 2014–2017, p. 22

Year	Number of issued permits for archaeological research
2008	6433
2009	7060
2010	7625
2011	10823
2012	5743
2013	7880

¹⁶ On the basis of the Act of the 22th June 2017 on amending the Act on the Protection and Care of Historical Monuments and certain other acts.

COMPARISON TO DANISH LIBERAL MODEL

In Denmark, no permit or notification to authorities is needed to start a metal detector field survey legally. Only the landowner's consent is required (given in any form, also orally). There are, of course, areas excluded from amateur metal detector surveys, but the exclusion is tailored differently than in Poland. According to art. 29f of the Consolidated Act on Museums¹⁷, metal detectors are prohibited on "ancient relics or monuments" and within a 2-metre distance from them. Unlike in Poland, this prohibition is general and independent of the device's intended use. In my opinion, this solution makes it possible to avoid all the practical difficulties of proving the user's intentions to search for antiquities (as it is in Poland). In practice, amateur metal detecting is also prohibited in public forests – the landowner's (State) consent would not be given, so amateur metal detecting takes place in the cultivated fields¹⁸.

Furthermore, differences in defining an archaeological artefact and categories of monuments protected by law occur between the discussed legal systems. A general definition in section 27, subsection 1 of the Consolidated Act on Museums is similar to the Polish one. According to that provision: "the archaeological cultural heritage includes traces of human activities left from earlier ages, i.e. structures, constructions, groups of buildings, settlements, graves, burial sites, movable objects and monuments, and the context in which these traces are placed." However, strict protection is given notably to ancient relics and monuments under sections 29e and 29f of the Consolidated Act on Museums. The main difference between Poland and Denmark is that the latter has a catalogue specifying the types of ancient relics and monuments protected by law, listed in Annex 1 to the Museum Act. The following types of ancient relics or monuments shall be protected according to Section 29e of the discussed Act **if they are visible in the terrain:**

- 1) Burial mounds, cairns
- 2) Stone cists, dolmens, passage graves
- 3) Ship tumuli
- 4) Moated sites without building remains and shipyards
- 5) Fortifications
- 6) Disused churchyards
- 7) Ruins
- 8) Runic stones, monoliths
- 9) Rock carvings
- 10) Crosses, milestones, boundary stones around royal hunting areas, etc.

Some other types of ancient relics or monuments, listed in Annex 1, Part 2 of the Museum Act, are subject to protection, but only when the authorities notify the owner of their presence. It makes the provisions relatively easy to apply not only for con-

¹⁷ Executive Order No. 1505 of 14 December 2006.

¹⁸ Information obtained from A. Dobat in the course of personal consultations, for which I am very grateful.

ervation authorities and archaeologists but also for amateurs. Determining whether the area intended for a survey features a visible archaeological structure and, thus, whether using a metal detector (for any purpose) is allowed is easy, even without any online map of protected sites. If the structures are not visible, the authorities shall notify the landowner of the protected areas where metal detectors and disturbing the ground are prohibited. Moreover, Denmark has a publicly available online map of the country containing all protected archaeological sites and other monuments, with marked boundaries, prepared by the Agency for Culture and Palaces¹⁹.

Denmark adopted its liberal approach towards amateur metal detecting in the late 1970s (Dobat, 2016, p. 70) – without any online tools for find recording (which

Fig. 1. Screenshots from Finds and Ancient Monuments map of Denmark. Source: <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/>

were introduced only recently). The DIME (Digitale metaldetektorfund)²⁰ research project has private funding and was only officially launched in 2018 (Dobat et al., 2019, p. 2–3). An online database of archaeological finds and a recording scheme for amateur finds may be handy for facilitating new studies based on accumulated big datasets. However, it would not solve all the problems and issues regarding amateur metal detecting. The DIME database's critical features are that using the provided recording scheme is voluntary and that the online find database is independent of the online map of finds, monuments, and archaeological sites. The map may be used for different purposes (like planning the investment processes), making it beneficial not only for amateur metal detectorists but for society. Notably, the DIME database was

¹⁹ See: <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/> (access: 30.04.2024).

²⁰ <https://www.metaldetektorfund.dk/ny/> (access: 30.04.2024).

initially designed for desktop devices, but after some test runs and discussions of the necessary functionalities, it appeared that a mobile device version is needed to allow quick “on-site” find recording. However, the DIME mobile application only allows a basic recording, which the users shall later complete using a stationary device at the DIME website. The main weakness of the mobile application is that many records remain incomplete and that the photos uploaded by the finders are of poor quality. The investigators tend to focus on metal detecting more than on the detailed find recording (Dobat et al., 2019, p. 8).

An interesting feature of the Danish model is the administrative path of reporting the finds to the authorities. According to section 30, subsections 1 and 2 of the Consolidated Act on Museums:

- (1) Objects of the past, including coins found in Denmark, of which no one can prove to be the rightful owner, shall be treasure trove (*danefø*) if made of valuable material or being of a special cultural heritage value.
- (2) Treasure trove shall belong to the state. Any person who finds a treasure trove, and any person who gains possession of a treasure trove, shall immediately deliver it to the National Museum of Denmark.

In practice, all amateur finds are reported to local museums, where an initial examination of the find is made. If the find is qualified as a treasure trove, it is forwarded to the National Museum of Denmark for further examination. The National Museum determines if the finder shall be financially compensated (Dobat, 2013, p. 708). A well-developed network of local museums responsible for clearly defined geographical areas is crucial in establishing close bonds between archaeologists and amateurs (Dobat, 2013, p. 709). It also enables quick find identification and decision-making on whether the specific object would make a valuable acquisition for the museum or should be returned to the finder instead.

Finally, regulations concerning the treasure trove (*danefø*) finds and rewards paid for such discoveries require a brief discussion. As section 30 subsection 3 of the Consolidated Act on Museum states:

The National Museum shall pay a reward to the finder. The amount shall be fixed by the National Museum with regard to the value of the material and the rarity of the find, as well as to the care with which the finder has safeguarded the find.

The last of the abovementioned criteria appears crucial in promoting best practices of careful handling, proper recording, documentation, and reporting amateur finds to the museum. Surprisingly, the National Museum of Denmark has no fixed budget for paying rewards for treasure trove finds each year – the Ministry of Finance gives an “open credit line” for issuing rewards²¹. The available statistics show that treasure trove rewards were constantly growing from 2012 (0.9 million DKK) until 2020 when

---

²¹ Information obtained from L. Højberg Bjerg in the course of personal consultations, for which I am very grateful.

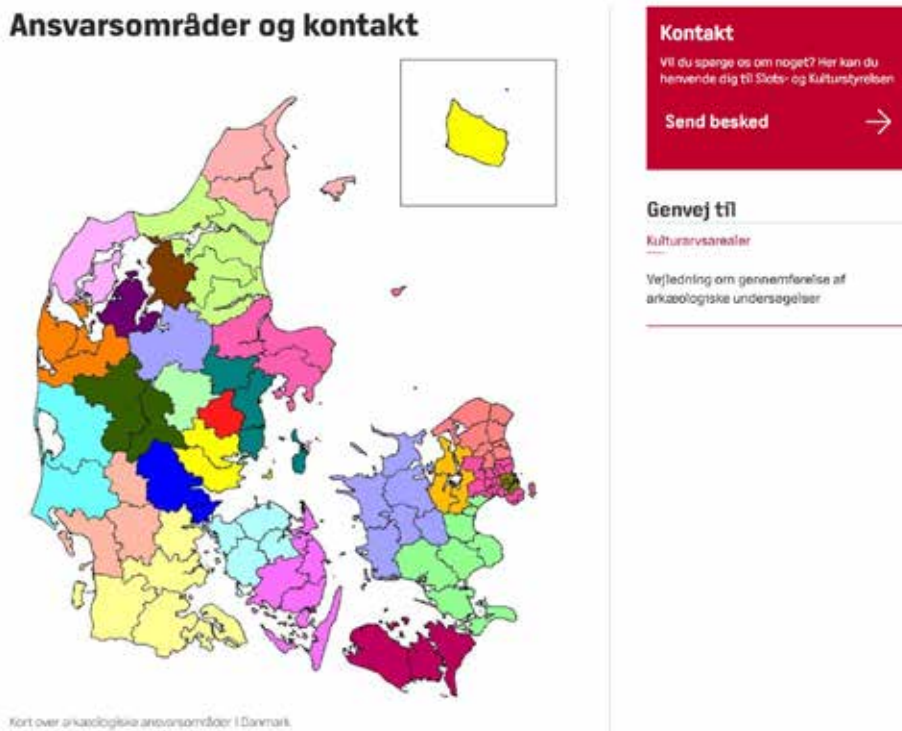

Fig. 2. Map of areas of territorial responsibility of local museums in Denmark. Source: <https://slks.dk/omraader/kulturarv/arkaeologi-fortidsminder-og-diger/arkaeologi/ansvarsomraader-og-kontakt>

the peak of 8 million DKK paid-for rewards was reached. Since 2021, the amount paid has remained stable at 6 million DKK²².

Another essential feature of the Danish treasure trove model is the flexibility of the *danefæ* definition. There is only a very general legal definition of treasure trove in section 30 of the Consolidated Act on Museums. The National Museum's experts develop detailed criteria for qualifying a find as a treasure trove. However, those criteria may change due to the find influx and the changing state of the art. As it is stated on the official website of the National Museum of Denmark: "The National Museum is continuously working on the criteria for the treasure trove and what is perceived as rare, unusual and of cultural-historical value. These criteria are adjusted in relation to the objects already specified as treasure trove"²³.

²² See: <https://en.natmus.dk/sales-and-services/museum-services/treasure-trove/submitting-the-treasure-trove/statistics-on-incoming-potential-treasure-trove-and-their-assessments-per-year/> (access: 30.04.2024).

²³ <https://en.natmus.dk/sales-and-services/museum-services/treasure-trove/what-is-categorized-as-treasure-trove/> (access: 30.04.2024).

THE AMENDMENT OF 13TH JULY 2023

The amendment to the Act on the Protection and Care of Monuments of 13th July 2023²⁴, which is about to enter into force on 1st May 2024, after the extension of the *vacatio legis* for one year, pursuant to the Act of 12th April 2024, removes a requirement for obtaining a search permit for antiquities (except the Polish maritime areas) and is a revolution in the approach to the amateur metal detecting in Poland. Some supporters of the discussed amendment claim that it was inspired by the Danish solutions, especially the idea of using a mobile application for find recording. However, some significant differences appear if we compare the solutions introduced by the amendment to the Act on the Protection and Care of Monuments of 13th July 2023 with the Danish regulations on the search for portable antiquities and cooperation with amateur metal detectorists.

The main objectives of the discussed amendment are as follows:

- a) abolishing the requirement to obtain a search permit for portable artefacts and introducing an obligatory notification of searching for antiquities;
- b) providing a statement that the landowner's consent to search for antiquities has been obtained (in any form) instead of attaching the landowner's consent in writing;
- c) establishing a mobile application dedicated to notifying the search for antiquities, attaching the required statements and personal data, and reporting the finds (which is to be developed by the Ministry of Culture and National Heritage);
- d) awarding a right for a prize to the finder for the acquisition of an archaeological artefact as a result of a legally conducted search;
- e) developing a catalogue of areas excluded from amateur metal detecting by law;
- f) establishing an online search register (in the form of an ICT system) – a central database of notified field surveys (with all required personal data, statements and attachments to the notifications) and of notified portable finds;
- g) obliging the Ministry of Culture and National Heritage to share spatial information on the areas excluded from the surveys with the public (not specified in what form it should be done).

While the fiery debate between professional archaeologists (or at least a significant part of them) and amateur metal detectorists on whether the liberalisation of amateur metal detecting can be beneficial for protecting Poland's archaeological heritage is still rolling, a deeper insight into the wording of the provisions of the amendment of 13th July 2023 shows that it was prepared in a piecemeal manner. It fails to consider the legal framework of Poland's heritage protection system. Moreover, it ignores the capacity of the heritage protection services and practical problems related to verifying

---

²⁴ Journal of Laws of 2023, item 1904.

and digitalising the existing databases of recorded archaeological sites, other immovable monuments, cemeteries, and many others. I shall outline my main concerns below.

Firstly, introducing an obligatory notification of the search for antiquities is not followed by any timeframe preceding the survey start, which means that the intention to search may be declared just before going to the field. Moreover, the Provincial Heritage Conservation Officer cannot express a formal objection against the search notified in a particular area or by a specific person. It makes us question the purpose of the search notification system if no option for a disagreement to a particular search was given to authorities responsible for heritage protection.

Secondly, according to the amendment of 13th July 2023, using a mobile application to notify the planned search for antiquities is mandatory²⁵. It should be assessed as a form of discrimination against people who are unable or do not want to use the Internet and online tools to inform about their searches for antiquities and report the finds. In my opinion, using an application shall always be voluntary and there must always be a “traditional” offline procedure for reporting the finds and notifying the intention to start the antiquity search. We should be aware that online registers and/or mobile applications may not always be available and that Internet access networks may not cover some survey areas. However, an online recording scheme for portable artefacts connected with a mobile application facilitating direct reporting of finds “from the field” would be helpful for professional researchers and amateurs. The widely-known solutions from England and Wales – Portable Antiquities Scheme²⁶ and Denmark – DIME Digitale Metaldektektorfund show that establishing an online recording scheme for portable finds is possible. Both databases proved very successful, but it is noteworthy that their use by metal detectorists to report their finds is entirely voluntary. Authors of the Polish amendment of 13th July 2023 to the Act on the Protection and Care of Monuments, in the rationale to the amendment²⁷, claim that they were inspired by the DIME platform. However, there are considerable differences between the DIME database and the projected mobile application to notify the planned search for antiquities in Poland – the use of the latter will be obligatory and the application shall be entirely established and financed by the State.

Thirdly, after analysing provisions of the new Polish law on the search of portable antiquities, it seems that it focuses on the search notification procedure and the maintenance of the “search register” (even the vocabulary used in the amendment suggests so). In contrast, the emphasis should be placed on the finds and their proper recording. The discussed amendment has imposed no obligation to record detailed GPS coordinates of the finds, make photographic records, or follow the best practices in extracting an artefact from the ground (or refraining from doing so in some instances). It has to be assessed as a significant omission since such obligations were

---

²⁵ As it is stated in the new art. 36b of the Act on the Protection and Care of Monuments, introduced by the amendment.

²⁶ <https://finds.org.uk/database> (access: 30.04.2024).

²⁷ See: <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/9FB134537D0A14B8C12589D0005451CE/%-24File/3383-uzas.docx> (access: 30.04.2024).

frequently imposed on metal detectorists in permits issued by the Provincial Heritage Conservation Officer.

Some solutions in the discussed amendment may be considered positive, yet with certain remarks. Waiver of the requirement to obtain written consent from the landowner to search for antiquities on their property simplifies the procedure. In practice, obtaining such consent from private field owners in certain areas is often challenging. Public entities (like State Forests) owning the land will probably still grant their written consent. However, the same waiver should be adopted for entities applying for permits to conduct archaeological investigations – there is no reason for a different (better) treatment of amateur metal detectorists compared to professional archaeologists.

The idea of developing a catalogue of areas excluded from amateur metal detecting and sharing spatial information on such areas with the public is necessary and should be assessed positively. If we want to prohibit some activities, like metal detecting, in vulnerable areas²⁸, we should first provide easy access to the information on their location. Again, other countries provide excellent examples of disseminating information on archaeological sites and other immovable monuments to the public through online maps: Denmark²⁹ and the Czech Republic³⁰. The main problem in Poland is that the information on the areas and objects that should be included in such a centrally operated digital database are now kept in various registers (administered by different central and local government units) and must be verified and synchronised before uploading them to the new spatial information system. Particularly, there is a need to verify the compatibility of the digital data held by the National Heritage Institute³¹ with the provincial monument records. The process shall be completed by the end of 2027³². The existing technical problems should not prevent us from establishing an online database of archaeological sites, immovable monuments, known old cemeteries and other cultural heritage protection areas. Such a tool would be convenient for all archaeologists, people involved in cultural heritage protection, and those planning various investment processes. Creating an “archaeological map of Poland” should be independent of the change in the regulations concerning the search for portable antiquities.

The last but not least issue is awarding prizes for the acquisition of portable antiquities obtained during legal metal detecting activities. The amendment will change the wording of art. 34 of the Act on the Protection and Care of Monuments by explicitly adding the possibility of awarding those who found or acquired an archaeological artefact as a result of their legal search using electronic devices. It is a fundamental

---

²⁸ Like archaeological sites listed in the register, cultural parks, old cemeteries, etc.

²⁹ <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/> (access: 30.04.2024).

³⁰ Archaeological Atlas of the Czech Republic: <https://www.archeologickyatlas.cz/> (access: 30.04.2024).

³¹ Presented at the <https://zabytek.pl/pl> site (access: 30.04.2024).

³² E-mail information obtained from the Department of the Protection of Monuments of the Ministry of Culture and National Heritage.

change compared with the current state of the law. Currently, an award may be granted to the finder of an archaeological artefact only in two situations: when a discovery is made during the construction works or earthworks³³ or when it is an accidental discovery³⁴. Art. 34 sec. 2 of the Act excludes individuals who professionally conduct archaeological surveys and all staff employed in groups conducting such surveys from the possibility of being granted an award. According to comment to art. 33 of the Act by Prof. K. Zalasńska, finding an archaeological artefact during the antiquity search (based on a permit) cannot be interpreted as an accidental discovery specified in art. 32 of the Act:

An accidental find of an archaeological artefact is not the discovery of an artefact due to ongoing archaeological investigations or exploration. An accidental find results from an action not directed towards discovering an archaeological artefact, i.e. an action whose consequences in the form of finding an archaeological artefact could not be foreseen. It is not, therefore, an accidental find if a person allows for the possibility that their actions will result in finding an archaeological artefact. (Zalasńska, 2020, comment to art. 33, edge number 3)

In the current state of the law in Poland, a fundamental difference exists between finding an “ordinary” antiquity and an archaeological artefact during a planned and legal search for antiquities. According to par. 4 sec. 2 of the regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 2nd July 2015 on rewards for finding antiquities or archival materials³⁵, in the case where the item was found as a result of an ongoing search that required a permit from the Provincial Heritage Conservation Officer, the award is granted as long as the finder searched for the finds based on and following the terms of the permit. This provision applies only to “ordinary” antiquities, not archaeological ones. The differentiation of the finder’s situation and the possibility of granting a reward based on the type of the acquired object must be assessed critically. Giving the possibility of receiving an award to a finder of an archaeological artefact who applied for a search permit, obtained it and followed all of its terms during the exploration (just as a finder of an “ordinary” antiquity) is a step in the right direction. I would not be afraid of the cost of the awards granted to metal detectorists – the goal of the award is to encourage the appropriate treatment of the finds and report all of them. Thus, I believe the price is worth paying.

Critical voices claim that granting prizes for acquiring archaeological artefacts through legal surveys using metal detectors or other devices will give unjustified profits to the detectorists and become a considerable cost for the State (Danielewski, 2023). Regarding this, I would like to point out that granting the right to a reward for discovering an archaeological artefact during the discussed surveys is the only change in the current system of granting awards for discoveries and accidental finds of ar-

---

³³ According to the art. 32 of the Act on the Protection and Care of Monuments.

³⁴ According to the art. 33 of the Act on the Protection and Care of Monuments.

³⁵ Journal of Laws of 2015, item 979.

chaeological artefacts introduced by the discussed amendment. Art. 34 sec. 2, 3 and 4 in the new wording is a straight transposition of the provisions already adopted in the Regulation of the Minister of Culture of 1st April 2004 on rewards for discovering or finding archaeological artefacts³⁶, which have been in force for 20 years. It should also be noted that after introducing the possibility of granting rewards for finding “ordinary” antiquities or archival materials during a search based on a permit from the Provincial Heritage Conservation Officer, no problems concerning the excessive number of award applications have been reported. Concerning the archaeological artefacts, we should bear in mind that granting the award request is only possible if the Provincial Heritage Conservation Officer establishes that the current limits of the financial rewards have been retained and that the decision on the nature and amount of the award is at the complete discretion of the Minister of Culture and National Heritage. Hence, the authorities have tools to prevent granting excessive rewards for discoveries of archaeological artefacts.

CONCLUSIONS

A growing interest in amateur metal detecting raises questions about the capacity of the system of administrative permits to search for antiquities to proceed with more and more applications. Another problem is that many metal detectorists do not even try to apply for a permit and conduct field surveys illegally. Nevertheless, a complete abolition of permits from the conservation authorities, at least within the framework of Poland’s current cultural heritage protection system, may generate even more problems and chaos. The first step in remodelling and updating this system should be to verify and integrate all existing databases of finds, monuments, archaeological sites, cemeteries, and other protected areas. Only then may a central, digital database of all areas of archaeological and cultural importance that are (or shall be) protected by the law be established. The data should also be incorporated into an online map. Such a digital archaeological map of Poland should include complementary online tools for submitting electronic applications for archaeological investigations and survey reports, as well as a registration scheme for new finds (both accidental discoveries and results of surveys with metal detectors and other devices). All the abovementioned digital tools would benefit researchers and professional archaeologists and could be introduced regardless of how the issue of amateur metal detecting will finally be settled in Poland. It is also clear that a proper selection of protected archaeological sites, immovable monuments visible in the terrain, old cemeteries, soldier graves, and other vulnerable areas (like forests, lakes, etc.), combined with easy-to-reach information on protected areas is necessary to grant the public broader access to metal detecting.

Including more amateur metal detectorists in the heritage conservation system and engaging the public in protecting the archaeological heritage should be assessed

---

³⁶ Journal of Laws of 2004, no 71, item 650.

positively. However, a detailed analysis of the solutions introduced in the amendment of 13th July 2023 to the Act on the Protection and Care of Monuments demonstrates that it is underdeveloped, fragmentary and adopted in a rush. It was not preceded with any in-depth preparations and discussions with all stakeholders involved in the protection of archaeological and cultural heritage. Implementing new regulations, especially when based on foreign solutions should follow a thorough study of their practical performance, socioeconomic context, and impact on the rest of the Polish heritage protection system.

Thus, the focus shall first be given to establishing an online archaeological map of Poland with online registration schemes for archaeological excavations, non-invasive surveys, metal detector surveys and their results (so-called “archaeological information system of Poland”, similar to the Czech one). When such a toolkit is developed, implemented and tested by researchers, commercial archaeologists and amateur metal detectorists (operating under current rules), the discussion about the possible liberalisation of the legislation concerning amateur metal detecting will be easier and more fruitful. I believe any amendment to the existing regulations must also include a change in the definition of a monument and archaeological monument to remove their discretionary nature. The possibility of reporting the finds directly to regional museums (those featuring archaeological departments) instead of reporting them to Provincial Heritage Conservation Officers shall also be discussed. It could be beneficial for establishing closer cooperation between museums and local history enthusiasts and may lead to involving them in professional research projects.

ACKNOWLEDGMENTS

This research was funded by National Science Centre, Poland and carried out as part of the project no. 2021/43/O/HS3/01186, entitled: “Scientific, legal and practical aspects of archaeological heritage protection in Poland after 1989 in comparative perspective”. Personal consultations with representatives from the National Museum of Denmark, Moesgaard Museum and Aarhus University were also made possible thanks to financial support from The Kazimierz Salewicz Foundation.

BIBLIOGRAPHY

Literature

- Brzeziński, W., Kobyliński, Z. (eds) (2000). *Wykrywacze metali a archeologia*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Danielewski, M. (2023) *Grozi nam rabunek skarbów. Oto siedem grzechów głównych nowej ustawy [OPINIA]*. Downloaded from: <https://businessinsider.com.pl/prawo/opinie/poszukiwanie-skarbow-bedzie-proste-a-nagrody-dla-poszukiwaczy-duze/jcqc7kn> (access: 30.04.2024).

- Dobat, A. (2013). Between Rescue and Research: An Evaluation after 30 Years of Liberal Metal Detecting in Archaeological Research and Heritage Practice in Denmark. *European Journal of Archaeology*, 16(4), 704–725.
- Dobat, A. (2016). “Professional Amateurs”. Metal Detecting and Metal Detectorists in Denmark. *Open Archaeology*, 2, 70–84.
- Dobat, A., Christiansen, T., Henriksen, B., Jensen, P., Laursen, S., Jessen, M., Ruhe, R., Arntsen, F., Holst, M. (2019). The DIME project – Background, status and future perspectives of a user driven recording scheme for metal detector finds as an example of participatory heritage. *Danish Journal of Archaeology*, 8, 1–15.
- Florek, M. (2019). Badania archeologiczne, poszukiwanie zabytków, wydawanie pozwoleń na nie. Absurdy, wewnętrzne sprzeczności, niekonsekwencje i braki w przepisach prawnych ich dotyczących oraz propozycje zmian. *Raport*, 14, 137–149.
- Janikowski, J. (2021). Przepięstwo poszukiwania zabytków ruchomych bez pozwolenia lub wbrew jego warunkom. *Studia Prawnoustrojowe*, 52, 133–144.
- Kaferska-Kowalczyk, J. (2023). *Biurokracja, uznanie administracyjne, brak spójności przepisów i pojęcia niedookreślone, jako sposób na reglamentację prawa obywateli do poszukiwań*. Downloaded from: <https://pze.org.pl/wp-content/uploads/2023/07/Joanna-Kaferska-Referat.pdf> (access: 30.04.2024).
- Makowska, A., Oniszczyk, A., Sabaciński, M. (2016). Some Remarks on the Stormy Relationship Between the Detectorists and Archaeological Heritage in Poland. *Open Archaeology*, 2, 171–181.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2014). Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017. Downloaded from: https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/OZ_dodatek_KPOZiOnZ.pdf (access: 30.04.2024).
- Sabaciński, M. (2017). Poszukiwania i własność zabytków oraz nagrody za odkrycia w świetle zmian przepisów w 2015 i 2016 roku. *Kurier Konserwatorski*, 14, 35–40.
- Zalasińska, K. (2020). *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck.

Legal acts

1. Act of 22nd June 2017 on amending the Act on the Protection and Care of Historical Monuments and certain other acts (Journal of Laws of 2017, item 1595).
2. Act of 13th July 2023 on amending the Act on the Protection and Care of Historical Monuments (Journal of Laws of 2023, item 1904).
3. Act of 23rd July 2003 on the Protection and Care of Monuments (consolidated text: Journal of Laws of 2022, item 840).
4. Act of 14th June 1960 – Code of Administrative Procedure (consolidated text: Journal of Laws of 2024, item 572).
5. Consolidated Act on Museums – Executive Order No. 1505 of 14th December 2006, downloaded from: https://slks.dk/fileadmin/user_upload/kulturarv/english/dokumenter/Consolidated_Act_on_Museums_Executive_Order_No.1505.pdf (access: 30.04.2024).
6. Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 27th July 2011 on conducting conservation works, restoration works, construction works, conservation research, architectural research and other activities affecting a monument listed in the monument register, as well as archaeological investigations (Journal of Laws of 2011, no. 165, item 987).
7. Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 14th October 2015 on conducting conservation works, restoration works, construction works, conservation studies, architectural studies and other activities affecting a monument listed in the monument register, as well as archaeological investigations and search for antiquities (Journal of Laws of 2015, item 1789).
8. Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 2nd August 2018 on conducting conservation works, restoration works and conservation research on a monument listed in the monument

register or on the list of heritage treasures, as well as construction works, architectural research and other activities on a monument listed in the monument register, as well as as well as archaeological investigations and search for antiquities (consolidated text: Journal of Laws of 2021, item 81).

9. Regulation of the Minister of Culture of 1st April 2004 on rewards for discovering or finding archaeological artefacts (Journal of Laws of 2004, no 71, item 650).
10. Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 2nd July 2015 on rewards for finding antiquities or archival materials (Journal of Laws of 2015, item 979).

BADANIA NAD ATTYCKĄ CERAMIKĄ GEOMETRYCZNĄ I JEJ DEKORACJĄ JAKO SZTUKĄ: UWAGI O MINIONYCH I AKTUALNYCH PODEJŚCIACH¹

RESEARCH ON ATTIC GEOMETRIC POTTERY AND ITS DECORATION AS ART: NOTES ON PAST AND CURRENT APPROACHES

Ewa Bugaj

Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
ewa.bugaj@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8245-8063>

ABSTRACT: In the article, the author attempts to assess the validity of including Attic Geometric pottery and its figural decoration in the category of art and considers the problems of studying art in archaeology in the context of the transformations of cultural concepts concerning archaic man visual experience. Subsequently, in the paper a whole range of art analysis methods that were used in the study of Attic Geometric pottery and its figural ornamentation were presented, taking into account traditional works, as well as new ones based on social constructivism and postmodernity, focussing especially on the original achievements of Polish researchers in this regard and the author own approach.

KEYWORDS: Attic Geometric pottery, figural decoration on Attic Geometric pottery, ancient art, archaeology and art, ancient visual culture, visuality, image, iconicity

W obrębie moich zainteresowań naukowych od wielu lat poczesne miejsce zajmuje attycka ceramika zdobiona w stylu geometrycznym, a głównie jej dekoracja

---

¹ Badania nad attycką ceramiką geometryczną realizowane były przy wsparciu finansowym Wydziału Archeologii UAM (DEC-17/WArch/2024 i DEC-22/WArch/2024) w trakcie pobytu w Polskim Instytucie Archeologicznym w Atenach i podczas kwerendy bibliotecznej prowadzonej w British School of Athens Library w kwietniu 2024 roku.

figuralna, którą od początku rozwoju studiów nad nią traktowano jako przejaw sztuki. Garsć rozważań dotyczących takiego podejścia i krytyczny jego ogląd zostanie zaprezentowany poniżej².

Geometryczny styl dekoracji ceramiki attyckiej został rozpoznany i wskazany w latach 70. XIX wieku, a kilka lat później rozpoczęto w Atenach względnie systematyczne badania pochówków zawierających tego typu naczynia oraz zaczęto je publikować (Rombos, 1988, s. 19). Zauważyć zatem można, że studia nad attycką ceramiką geometryczną prowadzone są już nieprzerwanie od ponad 150. lat i, co więcej, przegląd prac z ostatnich dwóch dekad wskazuje, że zainteresowanie tymi artefaktami nie maleje, a kolejne pokolenia badaczy pochylają się nad nimi, proponując nowe podejścia i interpretacje (por. Langdon, 2008; Haug, 2012; Vlachou «red.», 2015).

Zakres chronologiczny produkcji ceramiki geometrycznej obejmuje w danych bezwzględnych okres od ok. 900 do 700 roku p.n.e., ale ponad wszystko dotyczy wieku VIII starej ery, w którym na terenie Attyki najliczniej pojawiły się naczynia dekorowane figuralnie w stylu geometrycznym, a opis tego stylu posłużył także jako określenie epoki w dziejach Grecji (Coldstream, 2003, 2008, s. 330).

Attyckie naczynia ornamentowane w stylu geometrycznym są tylko jednymi z wielu zachowanych przykładów dekorowanej figuralnie ceramiki z epoki wczesnego żelaza, które pochodzą z terenów świata greckiego, tym niemniej wyróżniają się dużą liczebnością, są różnorodne, mają bardzo dobrą jakość i pozwalają się uporządkować w pełną chronologiczną sekwencję (Coldstream, 2008, s. 330; Snodgrass, 1971, s. 122–123; Whitley, 2001, s. 62, ryc. 4.1). Ponadto należą do najlepiej opracowanych, a także doczekały się największej liczby rozmaitych, szeroko ujmowanych lub cząstkowych interpretacji odnoszących się do ich dekoracji figuralnej, którą badacze niemal od początku tych studiów traktowali, jak już wspomniałam, jako przejaw sztuki. To sprawia, że zdobnictwo to pozostaje owocnym obszarem rozważań dotyczących badań sztuki w archeologii w ogóle, jak również obszarem rozpoznawania szerokiego wachlarza jej metod, których bardzo wiele znalazło zastosowanie w tych studiach. Dodać można, że metody te początkowo rzadko wypracowywano na gruncie archeologii, a o wiele częściej czerpano z dyscyplin pokrewnych, w tym wypadku najczęściej z historii sztuki.

Zastanawiając się nad przyczynami wyjątkowego wyróżnienia w badaniach ceramiki pochodzącej z Aten i Attyki, datowanej na okres wczesnego żelaza, w literaturze przedmiotu najczęściej wskazuje się to, że poza liczną frekwencją i ciągłością chronologiczną ceramika ta pozostawała modelowa dla świata greckiego w okresie wczesno- i środkowogeometrycznym, mocno oddziałując na tereny ościenne. Tym niemniej powód najistotniejszy to fakt, że to głównie na ceramice attyckiej pojawiła się w epoce żelaza na terenie Grecji ponownie, po niemal trzech stuleciach przerwy,

---

² Podobną problematykę prezentowałam w trakcie konferencji „Badania nad sztuką starożytną w Polsce: tradycja – teraźniejszość – perspektywy”, zorganizowanej w listopadzie 2024 r. w Muzeum Narodowym w Poznaniu z okazji 90-lecia Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

sztuka czy inaczej to określając – ślady ikonicznej aktywności ówczesnego społeczeństwa. Nastąpiło to u schyłku okresu środkowogeometrycznego, ale przede wszystkim w okresie późnogeometrycznym (Coldstream, 1991, s. 45–56; por. chronologię w: Hall, 2011, s. 38, ryc. 2.2).

Odmienne to ujmując, można powiedzieć, że naczynia ceramiczne skutecznie stały się wówczas nośnikiem dla obrazów (do problematycznego określenia sztuka i obraz powrócę), i to przede wszystkim ceramika z przedstawieniami figuralnymi pozostanie już stałym oraz znaczącym elementem wytwórczości w kulturze greckiej.

W tradycyjnej perspektywie badań, którą rozumiem jako zespół co najmniej dwóch esencjalistycznych przekonań – o kontynuacji działań artystycznych w kulturze europejskiej oraz o zasadniczo przedstawieniowym (inaczej reprezentacyjnym) charakterze sztuki, której niezmienną istotę można odkryć – sztuka starożytnych Greków, w kształcie takim, jakim pozostawała zjawiskiem modelowym na wiele stuleci w dziejach sztuki zachodniej, zaczęła rozwijać się w okresie archaicznym. Szczyt swoich osiągnięć na drodze wykonywania form plastycznych zgodnie z zasadami według jednych badaczy imitacji form naturalnych przy zastosowaniu iluzji, a według innych – na zasadzie reprezentacji wykoncypowanych schematów osiągnęła w czasach klasycznych (por. Carpenter, 1921; Tatarkiewicz, 1985; Carrier, 2008, rozdz. 2.: *Monocultural art-history narratives*, s. 27–33).

W historii sztuki i estetyce mówi się o mającym miejsce wówczas tzw. przełomie naturalistycznym (lub rewolucji naturalistycznej), a badacze zastanawiają się między innymi nad tym, dlaczego nastąpił on w Grecji, z jakich przyczyn itd. (Gombrich, 1997, s. 77 i n.). W dosyć powszechnym jednak przekonaniu autorów licznych tradycyjnych opracowań syntetycznych dziejów sztuki proces jej rozwoju w kierunku modelu reprezentacyjnego zaczął się już wcześniej – w epoce brązu w kręgu egejskim, ale w związku z upadkiem tej cywilizacji prawdziwie ujawnił się w Grecji dopiero we wczesnej epoce żelaza, aby kontynuować już nieprzerwanie swój rozwój (Boardman, 1999, s. 23, 29–30).

Z takim ujęciem trudno się już dzisiaj zgodzić, a jeśli w ogóle się do niego odwoływać, to w bardzo ograniczonym zakresie. Owszem, wprowadzenie figury do repertuaru przedstawień (co tradycyjnie odpowiadałoby modelowi reprezentacyjnemu) pojawia się trwale w kulturze Grecji począwszy od wczesnej epoki żelaza, a konkretnie na dużą skalę od jej schyłkowego etapu – od wieku VIII p.n.e. Natomiast nie sposób przychylić się do upraszczającego ujęcia, które wpisuje rozwój sztuki w taki linearny i ewolucyjny model.

Ponadto, co by nie powiedzieć pozytywnego o gromadzonej w ramach tak długiej perspektywy wiedzy o sztuce oraz o wysiłkach poświęconych jej syntezie czy budowaniu „wielkiej narracji”, wyłania się z niej bardzo niejednorodny obraz, który świadczy, że sztuka jest zjawiskiem nieoczywistym oraz zmiennym w dziejach, zrelatywizowanym do kontekstu występowania, nie tylko w przejawach swych form, ale też w swej istocie i funkcji. Przecież owa zmienność jawi się nawet przy rozpatrywaniu sztuki w bliższej perspektywie historycznej i terytorialnej, nie mówiąc o pradziejowej czy antycznej (por. Bugaj, 2024).

Na marginesie wspomnę znaną próbę odmiennej konceptualizacji dziejów sztuki polegającą na historycznej relatywizacji kategorii samego „dzieła sztuki” i leżącej u jej podstaw estetyki, którą podjął Hans Belting, proponując wyjście ku szerszej i nośnej antropologicznie problematyce „obrazu”, kategorii kluczowej dla szeroko rozumianej kultury wizualnej (Belting, 2007, 2010; por. Bryl, 2008, s. 503–511). To usunęło z badań archeologicznych problem „artystyczności” artefaktów, ale pojawił się nowy, bowiem jak pokazują filozofowie i antropologowie kultury, obrazy, tak jak je współcześnie rozumiemy, nie funkcjonowały w kulturze od zawsze, ale stanowią intelektualny wynalazek tzw. epoki osiowej, uznanej przez Karla Jaspersa za przełomową dla ludzkości i wskazanej na okres między IX a III wiekiem p.n.e., w trakcie której następował proces ich wyłaniania się jako reprezentacji i odzwierciedlenia. Jak pisze Sebastian Borowicz, który to zagadnienie ostatnio obszernie rozważał, kształtujący się wówczas refleksyjny sposób myślenia oraz postrzegania rzeczywistości m.in. przez pryzmat wizualnego podobieństwa, odbicia i wizerunku zapoczątkował szczególny typ kultury, który znamy do dzisiaj, ale nie można go rozszerzać na ikoniczne światy epok wcześniejszych (Borowicz, 2020, s. 24–37).

Czy zatem w odniesieniu do rozpatrywanego okresu i przytaczanych artefaktów w ogóle stosować termin „sztuka”? Głosy badaczy są w tej kwestii podzielone. Uważam, że nie ma powodów, aby się z niego wycofywać, tym bardziej że trudno go zastąpić, jest bardzo dobrze w nauce osadzony i pozostaje użyteczny, a ponadto w ramach postulowanego tzw. pojęcia otwartego bywa stosowany bardzo szeroko, do zjawisk zgoła odmiennych. Przegląd szeregu prac z zakresu humanistyki pokazuje, że znajduje zastosowanie zarówno do opisu sztuki starożytnej i rozmaitych zjawisk ze sztuki współczesnej czy tzw. globalnej (Bugaj, 2024, s. 8–10). Ponadto poszukiwanie innej kategorii, która miałaby pojęcie sztuki w archeologii zastąpić, nie rozwiązało problemu, a z kolei rezygnowanie z niego może powodować rodzaj unieruchomienia wiedzy oraz prowadzić do poszukiwania terminów alternatywnych lub tworzenia neologizmów, które niekoniecznie muszą się przyjąć.

Po tych uwagach wprowadzających, a przechodząc do metod związanych z badaniami sztuki, które znalazły zastosowanie w studiach nad dekoracją attyckiej ceramiki okresu geometrycznego, wspomnę, że muszę odwołać się chociaż w minimalnym zakresie do dziejów badań nad nią. Przywołam jedynie dokonania najważniejsze, a jednocześnie przełomowe, czyli w moim rozumieniu takie, które dostarczyły nowej wiedzy na konkretnym etapie badań prowadzonych zarówno w ramach podejść tradycyjnych, jak i tych, które na gruncie badań archeologicznych określane są ogólnie jako poststrukturalistyczne.

Wśród podejść tradycyjnych dominowały przede wszystkim studia formalne i stylistyczne oraz ikonograficzne wraz ze specyficzną zaadoptowaną metodą ikonologiczną oraz jej dalszym rozwinięciem na gruncie semiotyki, uzupełniane czy współistniejące z ujęciami strukturalistycznymi oraz estetycznymi. Rozwinęły się w przypadku ceramiki geometrycznej w pełnym zakresie także studia z kręgu metod koneserskich – specyficzne znawstwo czy inaczej to określając atrybucjonizm zgodny z metodą Beazleya, tj. przypisywanie dekoracji poszczególnych naczyń wyodręb-

nionym malarzom, przy czym w wypadku omawianej ceramiki nie znamy żadnych sygnatur garncarzy lub malarzy – oni wszyscy zostali przez badaczy „wykreowani” i nadano im nazwy (na temat metody Beazleya zob. Neer, 1997; na temat całego wachlarza metod badania sztuki starożytnej por. Stansbury-O’Donnell, 2011; Marconi «red.», 2015, cz. 5: *Approaches*).

Natomiast w odniesieniu do metod postprocesualnych/ poststrukturalistycznych, które można także określić jako relatywistyczne, a do których odniosę się na końcu wypowiedzi, aby następnie przejść do perspektyw tych badań i mojego ich ujmowania, to ogólnie należy powiedzieć, że nie mają jednego oblicza, a ich zastosowanie wiąże się z przekonaniem, że sztukę przeszłą w archeologii trudno jest interpretować w kontekście właściwych jej kategorii, do których nie mamy dostępu, ale czyni się to pod kątem naszych współczesnych zainteresowań. Wśród tego typu metod badania sztuki starożytnej poczesne miejsce zajmują te zakorzenione w szeroko rozumianej społecznej historii sztuki, w studiach *gender*, w teoriach recepcji czy ostatnio takie, które odzwierciedlają przesunięcie akcentów z semiotyki na studia nad siłą i oddziaływaniem artefaktów, innymi słowy – na ich sprawstwo – *agency* (por. Stansbury-O’Donnell, 2011; Marconi «red.», 2015, cz. 5: *Approaches*). Część tych podejść badawczych zakorzeniona jest w teorii krytycznej, odnoszącej się do sposobów, w jakich sztuka odzwierciedlała, legitymizowała lub podważała relacje władzy czy dominacji.

Na początek słów kilka o metodach tradycyjnych i ich dzisiejszej krytycznej ocenie, przy czym wypada dodać, że większość z nich nie wyszła z użycia i wciąż jest stosowana. Do metod tych zaliczyć można prowadzone w XX wieku analizy stylistyczno-chronologiczne oraz ikonograficzne dekoracji ceramiki geometrycznej wraz z poszukiwaniem dla niej analogii formalnych, genezy oraz wskazywaniem znaczeń. Celem tych badań było, oprócz klasyfikacji wiążącej się z chronologicznym uporządkowaniem, także uchwycenie kontynuacji rozwoju form przedstawieniowych od epoki brązu w kręgu egejskim do późniejszej starożytności, a same przedstawienia, jeśli idzie o ich znaczenia, w zakresie treści interpretowane były zasadniczo w kontekście eposów Homera czy nawet jako wtórne w stosunku do nich, posiadające wartość „ilustracyjną”. Zatem w studiach nad sztuką geometryczną przyjmowano prymat tekstu nad obrazem mającym być owego tekstu pokłosiem, czyli nastąpiła projekcja rzeczywistości sztuki nowożytnej na przeszłość.

Wspomniane studia atrybucjonistyczne nad ceramiką geometryczną polegały na przypisywaniu konkretnych naczyń wyodrębnionym wykonawcom albo przynajmniej warsztatom (w rozumieniu zespołu wykonawców podobnie pracujących, a nie miejsca wykonywania i dekorowania naczyń czy też jednostki ekonomicznej). Czyniono to na podstawie idiosynkratycznych cech wykonywania dekoracji, w tym figuralnej. Jean M. Davison w latach 50. XX wieku przeprowadziła pogłębione badania w tym zakresie, które opublikowała w monografii z 1961 roku (*Attic Geometric Workshops*), ale cały system dopracował i rozwinął, przytaczany już w tym artykule, John Nicolas Coldstream, jeden z archeologów najczęściej podejmujących badania nad grecką ceramiką geometryczną. Badacz opracował i opublikował w roku 1969 najpowszech-

niej przyjęty wzorzec jej podziału stylistyczno-chronologicznego (*Greek Geometric Pottery: A Survey of Ten Local Styles and Their Chronology*; wyd. 2, 2008), choć nie był jedynym, który tego dokonał.

Podstawą podziału były zewnętrzne dane pochodzące z kontekstu, tj. z zespołów grobowych i cmentarzysk, oraz wewnętrzny rozwój stylu dekoracji, aczkolwiek to głównie styl zdobnictwa naczyń jest w monografii opisywany i preferowany jako narzędzie ustalania chronologii, a nie dane stratygraficzne. Wykorzystując ustalenia J. M. Davison, uczoney wskazał kolejnych wykonawców (warsztaty bądź malarzy), a w zasadzie artystyczne indywidualności, biorąc pod uwagę ważne w ocenie stylu geometrycznego dla J. N. Coldstreama wartości estetyczne tego zdobnictwa i ich wkład w rozwój sztuki greckiej (w sumie wyliczył dwadzieścia jeden różnych grup warsztatów produkujących wysokiej jakości ceramikę dekorowaną). Ustaliwszy chronologię względną, dążył do ustalenia absolutnej, którą sprecyzował, porównując systemy chronologii na terenach ościennych, importy, znaleziska greckiej ceramiki na dobrze datowanych stanowiskach poza światem greckim, jak również na podstawie dat zakładania kolonii (Coldstream, 2008, s. 302–331).

Tego typu tradycyjnie rozumiane studia stylistyczne, a przede wszystkim wydzielenie warsztatów i malarzy jest od lat mocno krytykowane. Jeśli chodzi o atrybucjonizm, to wskazuje się, że utrwała on widzenie sztuki wczesnogreckiej w perspektywie ewolucyjnej jako stałego postępu w kierunku naturalizmu, mającego być jej szczytowym osiągnięciem, który osiągniany był dzięki pracy indywidualnych i najbardziej utalentowanych malarzy. Co więcej, przypisywanie artefaktów archeologicznych do indywidualnych wykonawców to uznawanie ich za dzieła artystyczne, a taka praktyka nie służy ich studiowaniu, tylko podziwianiu, a ponadto włącza je w ideę jednej, nieprzerwane rozwijającej się sztuki zachodniej (por. Whitley, 1991, s. 15–17).

Tego typu procedura w badaniach malarstwa wazowego ma także swych zwolenników, ponieważ przypisanie temu samemu malarzowi/ warsztatowi fragmentów znalezisk przypadkowo rozproszonych w różnych muzeach umożliwiło niejednokrotnie scalenie jakiegoś naczynia wraz z jego dekoracją, a uporządkowanie ceramicznej wytwórczości artystycznej z jakiegoś czasu nie tylko wydobywa jej ogólną spójność stylistyczną, ale w wyodrębnionych zespołach odkryć można również spójność ikonograficzną (por. Lissarrague, Schnapp, 2011, s. 414–421).

Zatrzymując się krótko na badaniach ikonograficznych, w przypadku studiów dotyczących attyckiej ceramiki geometrycznej mamy do czynienia z całą plejadą badaczy i ich publikacji. Ograniczając się do najważniejszych, wspomnę, że w roku 1969 ogłosił drukiem pracę Klaus Fittschen (*Untersuchungen zum Beginn der Sagen-darstellungen bei den Griechen*), która była jednym z gruntowniejszych i po raz pierwszy bardzo systematycznie przeprowadzonych dociekań na temat początków obrazowania legend przez Greków.

W serii publikacji wydawanych w projekcie *Archeologia Homerica* (por. np. Andronikos, 1968) podjęto rozważania odnośnie do możliwości badania poematów Homerowych jako „źródeł historycznych”, z intencją porównywania świata przedsta-

wionego u Homera z materiałem archeologicznym oraz wzajemnego weryfikowania się uzyskiwanych obrazów.

Inne ważne dokonania to publikacje m.in. Thomasa B. L. Webstera (np. książka z 1958 roku), który porównał styl przedstawień na ceramice geometrycznej ze stylem poematów, starając się ukazać, w jaki sposób Homerowa technika opowiadania miała także zastosowanie w dekoracji malarskiej naczyń, na których widzimy alternowanie scen spokojnych scenami akcji, statyczną symetrię scen powtarzanych, dynamiczny sposób wprowadzenia akcji, a następnie zawieszania jej oraz niezmiernie licznie wykorzystane porównania itd.

Studia ikonograficzne intensywnie prowadzone w latach 60. i 70. XX wieku kulminację znalazły pod koniec lat 80. wspomnianego stulecia, ale warto zauważyć, że odrodziły się w nieco innej postaci także w ostatnim czasie. Wśród tych starszych Renate Tölle napisała monografię dotyczącą przedstawień wczesnogreckich tańców korowodowych (1964), a Gudrun Ahlberg wykonała dwa opracowania (1971a, 1971b), w których przyświecał jej cel tematycznego dookreślenia oraz zindywidualizowania wszystkich przedstawień *prothesis* i *ekphory* oraz scen walk na lądzie i morzu na ceramice geometrycznej, a wspomniana tematyka to zasadniczy zakres treści jej dekoracji.

Wreszcie w ciągu prac ikonograficznych na temat ceramiki geometrycznej należy umieścić opracowanie Theodory Rombos z roku 1988 (*The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*), będące wyczerpującym studium na temat ikonografii jej zdobnictwa. Książka prezentuje wiodące tematy przedstawień i ich wizualne rozwiązania, które pojawiły się w fazach wczesnej i późnej okresu późnogeometrycznego, na początku omawiając motywy pojawiające się w obu z nich, a w dalszym toku charakteryzując ikonograficzne innowacje w późnej fazie oraz prezentując warsztaty specjalizujące się w specyficznych tematach.

Zamykając ów przegląd metod tradycyjnych, chciałabym wspomnieć jeszcze dwóch autorów, którzy moim zdaniem wskazywali na nowe możliwości badań omawianej ceramiki. Takim jest J. Leonard Benson, który z jednej strony opublikował tradycyjną monografię *Bird, Horse and Man* (1970), w której poszukiwał korzeni sztuki geometrycznej w tej mykeńskiej, ale z drugiej prowadził owocne studia nad seriami geometrycznych naczyń attyckich pod kątem wskazania jakichś modułów czy „reguł arytmetycznych”, które dają się zastosować do rozpoznania sposobów ich zdobienia, snując jednocześnie rozważania nad sposobami konceptualizowania świata przez ówczesnych ludzi (zob. Benson, 1982, 1987). Można powiedzieć, że w tym drugim wypadku mamy do czynienia już z poczynaniami, które rozwiną się na gruncie archeologii kognitywnej.

Natomiast problem początków narracji w greckiej sztuce geometrycznej najowocniej rozważył John Carter (1972). Powołał się na Ernsta H. Gombricha i jego *Sztukę i złudzenie* (1981), w której Gombrich charakteryzuje to, co zaszło w Grecji między VI a V wiekiem p.n.e. jako rewolucję (wspomniany już przełom naturalistyczny). Polegać ona miała na pójsciu w kierunku form naturalnych w sztuce, a odejściu od utrwalonych schematów odziedziczonych z własnej, starszej tradycji lub przeję-

tych ze sztuki egipskiej oraz bliskowschodniej. Ernst H. Gombrich przekonuje, że to Grecy rozpoczęli ten proces, chcąc przez medium obrazu oddać jakąś narrację, co dało asumpt do rozwoju sztuki narracyjnej, a z czasem iluzjonistycznej, a początki tego wskazał J. Carter – i wielu następnych – w sztuce późnogeometrycznej (por. Bugaj, 2013).

Kolejni badacze prowadzący podobne rozważania, ale znacznie je poszerzający w kierunku ujęć nowoczesnych, sięgający w większym zakresie do badań nad sposobami opowiadania w sztukach plastycznych czy w ogóle do narratologii, jak również podejmujący dyskusje nad złożonymi relacjami tekstu i obrazu w sztuce starożytnej (nie tylko tej geometrycznej) to m.in. Anthony Snodgrass i jego praca z 1998 roku (*Homer and the Artists*), jak również Mark Stansbury-O'Donnell (1999) czy Luca Giuliani (2003).

Powracając do rozwoju badań wyłącznie nad ateńską sztuką geometryczną, warto zauważyć, że wyraźny przełom w metodach stosowanych w tych studiach nastąpił w latach 90. XX wieku i trwa do dzisiaj.

Przykładem nowego wykorzystania kategorii stylu i podejścia stylistycznego w archeologii Aten epoki żelaza jest praca Jamesa Whitleya z 1991 roku (*Style and Society in Dark Age Greece*). Badacz styl pojmuje jako kategorię społeczną, a do jego analizy wykorzystuje podejście semiotyczne; styl w tym ujęciu to syntaktyczna, ornamentacyjna reprezentacja wizualna zachowań społecznych, dzięki której możemy dostrzec zmiany zachodzące w ateńskiej społeczności w okresie od XI do VIII wieku p.n.e. James Whitley argumentuje, że w Atenach w czasie wieków ciemnych różne grupy społeczne w trakcie ceremonii pogrzebowych rywalizowały ze sobą między innymi przy pomocy pokazywania bogactwa i statusu, a kluczową rolę w tej rywalizacji odgrywał właśnie styl dekoracji ceramiki, który można odczytywać jako rodzaj składni funkcjonującej w kontekście grobowym i wykorzystywanej do wzmocnienia przesłania na temat pochowanych zmarłych, do wzmocnienia przesłania na temat ich tożsamości, manifestowanej także przez rodzaj pochówku oraz złożone w nim dary.

Stosunkowo nową propozycją, również opartą na próbie odniesienia geometrycznych źródeł obrazowych do ówczesnego społeczeństwa, jest przytaczana już książka Susan Langdon (*Art and Identity in Dark Age Greece*) z 2008 roku, pozostająca podobnie jak ujęcie J. Whitley'a oryginalnym wkładem w badania nad wczesną Grecją. Celem badaczki było ukazanie zarówno bogactwa, jak i złożoności sztuki wczesnogreckiej, a w swym studium połączyła podejście ikonograficzne z kontekstualnym. Tezy autorki są złożone, ale główny argument pracy zbudowany jest wokół przekonania, że większość przedstawień w sztuce geometrycznej dotyczy tematyki dojrzewania i przystosowywania się do ról społecznych. Dzięki połączeniu analizy ikonograficznej z teorią *gender*, z analizą danych z pochówków oraz rozważań nad biografią rzeczy S. Langdon stara się pokazać, w jaki sposób przedstawienia figuralne były wykorzystywane, aby mediować w trakcie przełomowych etapów życia zarówno ówczesnych kobiet, jak i mężczyzn.

Dominującym tematem tej sztuki ma być samodefiniowanie się elit, ale i inne grupy społeczne wykorzystują ówczesną kulturę wizualną do ustalania swego obrazu

społecznego i swej tożsamości. Badaczka omawia rytuały przygotowujące chłopców do przejścia w dorosłość, konstruowanie wartości panieństwa, a co za tym idzie stanu posiadania i zasad dziedziczenia oraz sceny uprowadzenia dziewcząt – albo przez centaury, albo przez mężczyzn. W wyniku dociekań autorki rysuje się obraz zmian zachodzących we wczesnogreckim społeczeństwie, następujących w związku z wypracowywaniem oczekiwanych norm postępowania dla obu płci, co było procesem rytualizowanym, osiąganym na etapie dojrzewania.

Zamykając omawianie metod badań nad attycką ceramiką geometryczną jako sztuką wczesnogrecką, chcę wspomnieć jeszcze najnowsze, monumentalne jej opracowanie, które wyszło spod pióra Annette Haug (2012), a opublikowane zostało w serii *Image & Context*. Ujęcie tematu jest problemowe i dotyczy odkrycia cielesności przez Greków, a co za tym idzie narodzenia się ich sztuki reprezentacyjnej, która posługiwać się będzie ponad wszystko obrazami ludzkich postaci. Nastąpiło to według autorki z powodu odkrycia możliwości manifestowania się ról społecznych za pomocą obrazów ludzkiego ciała. Badaczka prezentuje tematy ikonograficzne, dające się wyodrębnić w dekoracji naczyń i rysuje wyraźnie zależności między owymi tematami a rolami społecznymi i sposobami ukazania ciał w stosownych rolach, kładąc nacisk na proces kulturowej typizacji/ konstrukcji obrazów ludzi jako członków społeczeństwa. Są to: żałobnicy, uczujący obojga płci, wojownicy i powożący rydwanami w trakcie parad lub konduktów pogrzebowych, wojownicy w trakcie walki, żeglujący i walczący na morzu, prowadzący konie lub jeźdźcy, walczący ze zwierzętami i biorący udział w polowaniach, a następnie atleci oraz postaci z wątków legendarnych i mitologicznych. Autorka konfrontuje obrazy na ceramice z opisami Homera. Omawia także obrazy ludzkich ciał w kontekście *polis*, kreśląc zmiany, które zaszły między wiekiem VIII a VII p.n.e., rozważając kwestie stylu, konwencji obrazowych i społecznych konotacji użytkowania naczyń z dekoracją przedstawiającą.

Uważam, że monografia A. Haug to przykład kultywowania erudycyjnej archeologii klasycznej opartej na akumulacji bardzo licznych, potraktowanych z wielkim znawstwem źródeł i wypracowanej wiedzy na ich temat, która jest konfrontowana i aktualizowana w ramach nurtów obecnych we współczesnej humanistyce. Jest również przykładem swobodnego poruszania się zarówno po materii archeologicznej, jak i literackiej, ale z mojej perspektywy to praca mniej nowatorska niż wspomniane wyżej publikacje J. Whitleya i S. Langdon, bliższa ujęciom tradycyjnym.

Konkludując niniejszy szkic, chciałabym słów kilka jeszcze powiedzieć o moim nastawieniu badawczym do tych źródeł, a przede wszystkim do dekoracji figuralnej, która pokrywa powierzchnie attyckiej ceramiki geometrycznej. Postrzegam ją jako sztukę, nie stronię od tego pojęcia, które uznaję za nieoczywiste, płynne i otwarte, jak również od koncepcji kultury wizualnej z jej odwołaniami do obrazów, przy zastrzeżeniu, że chodzi w wypadku tych badań zawsze o „sztukę sprzed epoki sztuki” czy „obraz sprzed epoki obrazu”, skrótowo za Hansem Belting'em przywołując te nieco paradoksalne określenia.

Podając interpretacje tej sztuki, staram się zakotwiczyć je w jakiejś perspektywie teoretycznej, co bierze się z przekonania, że „przełożenie” zachowanych relikwów

materialnych na minione społeczeństwo, w obrębie którego powstały, nie jest proste i nie odbywa się bezzałożeniowo. Pozostałości materialne są zaledwie częścią przeszłej kultury i nie funkcjonowały autonomicznie. Jak zauważa Danuta Minta-Tworzowska, kiedy uwzględnimy specyfikę źródeł archeologicznych, to zawsze istnieje konieczność odwołania się do teorii jako środka mediacji między ich materialnością, przeszłą rzeczywistością społeczno-kulturową a terażniejszością i badaczem (Minta-Tworzowska, 2008).

Z kolei Henryk Mamzer podkreśla, że trzeba mieć świadomość, iż teorie wyrastają z rzeczywistości, w której zakorzeniony jest badacz, podobnie jak kategorie pojęciowe, którymi się on posługuje. Ponadto nasze postrzeganie świata jest przefiltrowane przez wartości kulturowe, przekonania i ideologie czasów, w których żyjemy. Można zatem powiedzieć, że procesem poznawczym zawsze sterują określone teorie, praktyki dyskursywne oraz charakterystyczne dla danych czasów formy wiedzy, które określają obowiązujące sposoby jej tworzenia, jak i decydują o nich (Mamzer, 2004).

W swych rozważaniach o wczesnogreckich obrazach wypuklam, że ze względu na ich usytuowanie chronologiczne są wytworem ludzkiej aktywności na etapie, kiedy z punktu rozwoju myśli i pojęć trudno jest mówić o tym, żeby były wizerunkami odzwierciedlającymi rzeczywistość świata zewnętrznego na zasadzie symbolizowania owego świata. Ludzie, jak się wydaje, myśleli wówczas głównie obrazowo, co w żadnej mierze nie oznacza pomniejszania ich kompetencji kulturowych. Zgodnie z takim podejściem nie było także wyraźnie wyodrębnionych sektorów kultury.

Swoje przekonania opieram na dociekaniach filozofów i antropologów kultury wykorzystujących wybrane koncepcje kulturoznawcze dotyczące synkretyzmu magicznego, mającego cechować społeczności archaiczne (archaiczne w rozumieniu filozofii, tj. przedsokratyczne i/ lub przedplatońskie), rozwinięte przez polskich badaczy skupionych wokół poznańskich filozofów i kulturoznawców (Kowalski, 2013; Mamzer, 2013). Zakorzenione są do pewnego stopnia w niemieckiej filozofii życia i wyrosłej w jej ramach refleksji nad doświadczaniem sztuki w starożytnej Grecji. Odwołanie się właśnie do tego dorobku powoduje, że nie pojmuję wczesnogreckiej sztuki jako zupełnie wyodrębnionego, wydzielonego z pozostałej przeszłej praktyki społecznej komunikatu. O takich funkcjach sztuki, jak już wspominałam, mówić z całą pewnością możemy dopiero po jej wyraźnym wyemancypowaniu się i uzyskaniu autonomicznego statusu w czasach nowożytnych. Pierwszorzędną rolą sztuki wczesnogreckiej była sprawczość (agentywność), o czym szerzej już przy innej okazji.

BIBLIOGRAFIA

- Ahlberg, G. (1971a). *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art*, t. 1: *Text*, t. 2: *Figures*. Göteborg: Paul Åströms förlag.
- Ahlberg, G. (1971b). *Fighting on Land and Sea in Greek Geometric Art*. Stockholm: Svenska Institutet I Athen.
- Andronikos, M. (1968). *Totenkult* (seria *Archeologia Homeric*), t. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Beltling, H. (2007). *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie* (przekład: M. Bryl). Kraków: Universitas.

- Belting, H. (2010). *Obraz i kult. Historia obrazu przed epoką sztuki* (przekład: T. Zatorski). Gdańsk: słowo/obraz/terytoria.
- Benson, J. L. (1970). *Horse, Bird and Man: The Origins of Greek Painting*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Benson, J. L. (1982). Picture, Ornament, and Periodicity in Attic Geometric Vase-Painting. *The Art Bulletin*, 64, 535–549.
- Benson, J. L. (1987) Ratio in Attic Geometric Vase Decoration. *Source*, 6, 1–7.
- Boardman, J. (1999), *Sztuka grecka* (przekład: M. Burdajewicz). Toruń – Wrocław: Wydawnictwo VIA.
- Borowicz, S. (2020). *Reliefy rozmazane. Rzeczy i obrazy w kulturze dawnej Grecji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bryl, M. (2008). *Suwerenność dyscypliny. Polemiczna historia historii sztuki od 1970 roku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bugaj, E. (2013). O metodach narracji obrazowej na przykładzie wybranych przedstawień na greckiej ceramice geometrycznej. W: J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch, L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów* (s. 61–79). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Bugaj, E. (2024). O problemach badania sztuki w archeologii. *Przegląd Archeologiczny*, 72, 5–17.
- Carpenter, R. (1921). *The Esthetic Basis of Greek Art of the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Bryn Mawr: Bryn Mawr College.
- Carrier, D. (2008). *A World Art History and Its Objects*. Philadelphia: Pennsylvania State University Press.
- Carter, J. (1972). The Beginning of Narrative Art in the Greek Geometric Period. *The Annual of the British School at Athens*, 67, 25–58.
- Coldstream, J. N. (1991). The Geometric Style: Birth of the Picture. W: T. Rasmussen, N. Spivey (red.), *Looking at Greek Vases* (s. 37–56). Cambridge: Cambridge University Press.
- Coldstream, J. N. (2003). *Geometric Greece: 900–700 BC*. London, New York: Routledge (wyd. 2).
- Coldstream, J. N. (2008). *Greek Geometric Pottery: A Survey of Ten Local Styles and Their Chronology*. Bristol: Bristol Phoenix Press (wyd. 2 z suplementem).
- Davison, J. M. (1961). *Attic Geometric Workshops*. New Haven: Yale University Press.
- Giuliani, L. (2003). *Image and Myth. A History of Pictorial Narration in Greek Art*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gombrich, E. H. (1981). *Sztuka i złudzenie. O psychologii przedstawiania obrazowego* (przekład: J. Zarański). Warszawa: PIW.
- Gombrich, E. H. (1997). *O sztuce*. Warszawa: Arkady.
- Fittschen, K. (1969). *Untersuchungen zum Beginn der Sagedarstellungen bei den Griechen*. Berlin: Hessling.
- Hall, J. M. (2011). *Historia Grecji archaicznej ok. 1200–479 p.n.e.* (przekład: M. Komorowska). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Haug, A. (2012). *Die Entdeckung des Körpers. Körper- und Rollenbilder im Athen des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin – Boston: De Gruyter.
- Kowalski, A. P. (2013). *Mit a piękno. Z badań nad pochodzeniem sztuki*. Bydgoszcz: Epigram.
- Langdon, S. (2008). *Art and Identity in Dark Age Greece, 1100–700 B.C.E.* Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Lissarrague, F. Schnapp, A. (2011). Malarstwo Greków czy Grecja malarzy? (przekład: W. Michera). W: W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski (red.), *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów* (s. 414–421). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mamzer, H. (2004). *Archeologia i dyskurs. Rozważania metaarcheologiczne*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Mamzer, H. (2013). Myślenie obrazowe a nowożytny zwrot ikoniczno-piktoralny. W: J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch, L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze,*

- w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów (s. 117–123). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Marconi, C. (red.) (2015). *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Minta-Tworzowska, D. (2008). Człowiek „uwięziony” w źródłach archeologicznych i w narracji archeologa. W: S. Rosik, P. Wiszewski (red.), *Hominem quaerere. Człowiek w źródle historycznym* (s. 17–26). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Neer, R. T. (1997). Beazley and the Language of Connoisseurship. *Hephaistos*, 15, 7–30.
- Rombos, Th. (1988). *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*. Jonsered: Paul Åströms förlag.
- Snodgrass, A. M. (1971). *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eight Centuries BC*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Snodgrass, A. M. (1998). *Homer and the Artists: Text and Picture in Early Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stansbury-O'Donnell, M. D. (1999). *Pictorial Narrative in Ancient Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stansbury-O'Donnell, M. D. (2011). *Looking at Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tatarkiewicz, W. (1985). *Historia estetyki*, t. 1: *Estetyka starożytna*. Warszawa: Arkady.
- Tölle, R. (1964). *Frühgriechische Reigentänze*. Waldsassen: Stiftland-Verlag.
- Vlachou, V. (red.) (2015). *Pots, Workshops and Early Iron Age Society. Function and Role of Ceramics in Early Greece*. Bruxelles: CReA-Patrimoine.
- Webster, T. B. L. (1958). *From Mycenae to Homer*. London: Methuen.
- Whitley, J. (1991). *Style and Society in Dark Age Greece. The Changing Face of a Pre-Literate Society 1100–700 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitley, J. (2001). *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

RESEARCH ON ATTIC GEOMETRIC POTTERY AND ITS DECORATION AS ART:
NOTES ON PAST AND CURRENT APPROACHES

S u m m a r y

The article attempts to assess the legitimacy of including Attic Geometric pottery and its figural ornamentation in the category of art, as well as the problems of studying art in archaeology in the context of the most important contemporary transformations of cultural philosophical concepts concerning visual experience. Changes in the perception of Greek Geometric art from a historical perspective and attempts to define art within the framework of essentialist and anti-essentialist approaches are discussed. Attention was paid to the changes in culture that have been taking place dynamically since the end of the twentieth century, as well as to the retreat from the modernist worldview, which was initiated by representatives of post-modern philosophy, and which soon spread throughout the humanities and the public sphere. This led to the development of new approaches to archaeology research and, among them, the search for new conceptualisations of art, which appeared in a particularly original way on the grounds of Polish archaeology and cultural anthropology. To these achievements, the author referred to at the end of the article, earlier discussing the numerous traditional conceptualisations of Attic Geometric art and the whole range of methods of its analysis.

CREATING STABLE ISOTOPIC DATABASE OF FAUNAL REMAINS – BRONZE AGE ITALY

Ana Davitashvili

Department of Environmental Biology, Sapienza University of Rome
Piazzale Aldo Moro, 5
00185, Rome
Anadavitashvili0@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-7903-7715>

ABSTRACT: This article presents a zooarchaeological isotopic database for Bronze Age Italy, based on previously published isotopic studies. It integrates 209 samples from both, domesticated and wild animals, across Northern, Central, and Southern Italy. The primary aim of the study is to provide comprehensive description of isotopic data covering historical, archaeological, biological, zooarchaeological, geological information in one compile file. It offers a wide-ranging analysis of animal and plant consumption patterns across Italy during the Bronze Age, highlighting differences and similarities across the Italian peninsula and islands. The article underlines isotopic databases as a crucial source for meta-analytical research of prehistorical lifestyle, underscoring their significance in archaeological studies and providing multi-layered insights into prehistoric human-animal interactions. Furthermore, it presents a vital importance of zooarchaeology, as a discipline to investigate human dietary and husbandry practices. Statistical methods are applied to visualize and interpret the isotopic data in order to enhance the clarity and accuracy of dietary and socio-economic dynamics in Bronze Age Italy. After gathering isotopic studies and organizing them in an excel file based on various criteria, statistical tests for multiple comparison analysis of isotopic ratios were performed using the SPSS software. The Results suggest marked regional differences in diet, with Northern Italy showing early evidence of C₄ plant cultivation, such as millet, while Central and Southern Italy maintained a reliance on traditional cereals like wheat and barley (C₃ plants).

KEYWORDS: ¹³C, ¹⁵N, ³⁴S, Paleodiet, Zooarchaeology, Bronze Age, Italy

The Bronze Age in Italy spans roughly from 2300 BCE to 900 BCE, marking a significant transition from the earlier Copper Age (or Chalcolithic) into a period of increased technological, economic, and social complexity. The period can be broadly

divided into three key regions: The Northern region, which includes the Po and Alpine valleys; Central Italy; and The Southern region, including Sicily and the islands (Nicolis, 2013, p. 692–694). The distinctive characteristics of this period includes widespread use of bronze, an alloy of copper and tin, which fundamentally changed the production of tools, weapons, and ornaments. This innovation enabled the creation of more durable and specialized implements, marking a clear distinction from the Copper Age, where tools were primarily made from pure copper (Fokkens, Fontijn, 2013, p. 563–565).

Along with the technological advancements in metallurgy, Bronze Age witnessed the development of new weapons such as daggers, swords, and spears, as well as novel decorative ornaments. These materials and designs were not seen during the Copper Age, suggesting a shift towards more complex forms of material culture. The period also witnessed improvements in farming tools, which further facilitated agricultural production. The Bronze Age in Italy also saw notable advancements in pottery techniques, with ceramics becoming more refined and increasingly decorated with geometric patterns and motifs. These advancements reflect broader shifts in production practices, as local artisans began to specialize in ceramics and metalworking (Holloway, Lukesh, 2015, p. 133–144).

Furthermore, small, agriculturally-based villages began to increase in both: size and population. Early settlements were typically located on hilltops for defensive purposes, a characteristic of the Middle Bronze Age (c. 1700–1300 BCE). However, as the period progressed, larger, more complex settlements were established on flat land. These villages were characterized by larger houses, often circular or rectangular in shape, and constructed with a combination of wood and clay (Nicolis, 2013, p. 695). This shift in settlement patterns reflects the growing social complexity and the need for more extensive communal living arrangements.

The social structure of Bronze Age Italy also began to evolve. The increasing complexity of settlements and the accumulation of wealth led to the emergence of social stratification. Evidence from grave goods suggests the presence of an elite class, whose wealth and status were reflected in the quality and quantity of items buried with them. These goods, such as fine pottery, metalwork, and weapons, indicate that certain individuals or families held greater economic and social power than others (Cavazzuti, Arena, 2020, p. 69–72).

Economically, the Bronze Age saw important developments in agriculture and animal husbandry. New crops, including millets, were introduced and cultivated alongside traditional crops like, wheat and barley. The domestication of livestock became a key component of the economy, with animals being used not only for consumption but also for the production of secondary products such as wool and dairy. As hunting gradually declined, agriculture, animal husbandry, and specialized production of pottery and metalwork emerged as the primary economic activities (Bartosiewicz, 2022, p. 69–70).

Paleodietary analysis is the study of past diets. It encompasses archaeology, zooarchaeology, archaeobotany, food residue analysis, and stable isotopic investigations. In reality, it is more than just the study of historical food intake; it is also the

study of the interactions between animals and humans (Pate, 1994, p.189). Stable isotopic analysis is one approach used to analyze the paleodiet of remains, which is becoming increasingly relevant for scientists studying animal husbandry, food, and mobility (Davitashvili, 2023, p. 2). Isotopes are engaged in various archaeological questions including human-animal interrelationships, food consumption, crop adaptation, husbandry practices, ecological subsistence, and infant feeding (DeNiro, Epstein, 1978, p. 341). After consumption of plants, animals use the carbon, nitrogen and sulfur, that composes plant tissues to construct their own tissues through biochemical processes. Carbon, nitrogen and sulfur are enriched in heavier isotopes at each step of the food web, which can be used to assess the relative role of various food groups to past human diets using quantitative methods (Tafari et al., 2023).

“By measuring the proportion of C_3 versus C_4 diets in the population is essential to productively investigate dietary dependence on different kinds of plants” (Davitashvili, 2023, p. 11). $\delta^{13}C$ (‰) values can distinguish between C_3 (-28–22‰), C_4 (-14–16‰), and CAM (-11–9‰) plants and their consumers, as carbon fractionation varies across photosynthetic pathways and ecosystems (O’Leary, 1988, p. 330–331). Furthermore, trophic level with nitrogen stable analysis and environmental relationships through sulfur (Zerkle et. al, 2009, p. 292). Great part of the isotopic studies focuses on the reconstruction of past diets using collagen, as it is usually well preserved in archaeological contexts (Katzenberg, 2009, p. 416) and is the most abundant protein in bones (Pate, 1994, p. 163–164).

The research presented in this article is part of the author’s master’s thesis (Investigating diet of Nogarole Camponi (Northern Italy) through carbon, nitrogen and sulfur isotope analysis of animal bone collagen), written during her studies. As such, some quotations and paraphrasing from the thesis will be included to incorporate the relevant data into this article. Research will rely on published zooarchaeological isotopic data from different archaeological sites of Peninsula region in the period of Bronze Age. One of the main objectives of this research is to show the significance of studying faunal remains through isotopic analysis to reconstruct past life. Furthermore, this research will lay out the main advantages of zooarchaeology as an independent science for examination of past diets and, to represent the significant role of database in studying and analyzing past. The database presented in this study is built on prior research, and includes archaeological sites from all around Italy. It includes supportive information that offer taxonomic characterization of the samples, their geographical coordinates, chronology, current location, species, genera, trophic category, family, ecosystem, sampled element and isotope ratios of bone collagen. This Database can be used in different research purposes, including but not limited to: reconstruction of past human and animal diet, husbandry strategies, spatial mobility, detection of Bronze Age period. Furthermore, study underlines the importance of database as a tool for interdisciplinary studies to mark regional similarities and differences through Italy in Bronze age. One compiled isotopic dataset provides wide range of historical, palaeobotanical, zooarchaeological, biological and geological information, which allows researchers to address various questions

simultaneously. To construct the dataset, we collected and organized published articles and theses according to specific criteria, which are discussed in the following chapters. Additionally, statistical software was employed to analyze the isotopic markers identified in each article. Graphs and plots were used to visualize the results and facilitate interpretation, particularly with regard to identifying regional and species-related differences and similarities.

ZOOARCHAEOLOGY

Importance of Zooarchaeology

Studies of faunal remains, which were formerly extremely rare, are becoming increasingly accessible. Such studies involve qualitative osteological approaches, which include the gathering of taxonomic data and bone alteration (Gifford, Gonzalez, 2018, p. 3–4). Among the goals of zooarchaeology are the identification of species, sex, and age, as well as the study of ancient ecological phenomena, economics, diet, taxonomic relationships, health status, human choices, and actions related to the use of animals for food and secondary uses such as milk, wool, or other purposes (Birch, 2013, p. 81–83). However, studying animals to understand their significance in the development of many complex cultures is undeniably significant for diverse time periods in archaeology's history. Furthermore, diverse fields, such as paleontology, ecology, biological anthropology, and geology provide different viewpoints to Zooarchaeology (Zangrado et al., 2014, p. 127–133; Davitashvili, 2023, p. 4).

While comparing isotopic analysis of animal bones against that of human bones, there will be clear advantages. First and foremost, faunal remains are abundant at most sites, allowing scientists to collect samples. Furthermore, faunal remains provide information not only about the diet but also about environmental variables and local flora. It delves deeper into plant cultivation dating back to the prehistoric period. As an example, in some cases, we find traces of plants consumed by animals, yet not by humans, revealing how and when the plants were cultivated (Matsubayashia, Tayasu, 2019, p. 37–38).

“Besides dietary factors, stable isotopes such as strontium are an applicable method to study mobility in animals, which is important to observe site formations, seasonal uses, and migration processes. One of the most important parts of discussing some topics with stable isotopes of animals is to have an integrated knowledge of ecology, physiology, and osteology in order to interpret isotopic data” (Davitashvili, 2023, p. 5; O’Cooner, 2000, p. 41–43). Also, important animal husbandry practices vary by species. This provides us with more information about human behavior and socio-religious actions. Some domesticated herbivores do not require location changes, so they can be kept in one spot for eating, making them simple to keep and govern. Others, on the other hand, are more mobile, require frequent pasture changes, and are typically let to graze. Grazing in animal agriculture refers to allowing animals to consume wild

vegetation outside. On therefore, rather than being fed as they are on feedlots or in the confined regions of industrial farms, the animals can look for and consume the products they want within a specified space (R.H. Hart et al. 1993, p. 85–86) Cattle, according to these definitions, are animals that can be kept in one location, provided they receive the necessary food, without the need to travel long distances. In contrast, goats and sheep require changing pastures. Goats are browsers, meaning they prefer eating tree leaves and shrubs, which makes their dietary needs different from those of sheep or cattle. Another factor is that goats tend to be more defensive in nature; they are capable of traveling easily and can navigate steep hills without difficulty, making them more difficult for predators to catch. This also makes them harder to manage, as they need more space to find suitable plant-based food. Sheep, however, are more vulnerable to predators and require constant care (Garcia et al., 2012, p. 49–64; Davitashvili, 2023, p. 25–26).

Animal exploitation in Bronze Age

Animal exploitation was widespread in Bronze Age Europe. With demographic changes and the growth of settlements, it became crucial to diversify animal resources and consumption (Bartosiewicz, 2022, p. 73). As a result, archaeozoology has become a key discipline, helping to explore cultural and temporal divisions in archaeology. Both quantitative and qualitative analyses must be conducted with precision using systematically organized datasets to prevent confusion and errors in future research (Davitashvili, 2023, p. 25). For example, distinctions between the bones of sheep and goat are hardly identifiable, and this creates difficulties for using them in data. There are various publications with morphological criteria for those species, which have improved with time. Despite this, it is still problematic for some researchers, thus it is frequently put combined, as sheep/goat, for example in the most published publications that are used in this database (Jeanjean et. al, 2022, p. 1–2). Also, incompatible reporting of renewable wild animal products can be confused with hunting (O’Conner, 2000, p. 37–38). Also, incompatible reporting of renewable wild animal products can be confused with hunting (O’Conner, 2000, p. 37–38). Although there are some uncertainties, the analysis of animal remains and the use of databases are essential for reconstructing the lifestyles of past populations and understanding the evolution of the Bronze Age, which is the primary focus here. The abundance of domesticated animals played a significant role in the economy of Bronze Age societies. The ways in which animals were used and exploited varied across both time periods and regions (Roblíčková, 2003, p. 480–491). For example, cattle made up 49% of the domesticated animals, followed by sheep and goats at 31%, and pigs at 20%. These proportions varied across different regions, indicating that the domestication of animals was influenced by environmental conditions and the type of settlement. The local environment played a critical role in the distribution of animals, their adaptation to human populations, and their use in daily life (Davitashvili, 2023, p. 25; Barto-

siewicz, 2022, p. 73). Even small variations in altitude affected the variety of species present. This suggests that the climate and environmental factors contributed to the widespread domestication of animals, particularly in regions like Italy during the Bronze Age. Cattle remains accounted for more than 75% of the total weight of bones found in many settlements. The domestication of horses is particularly noteworthy, as horses were fully domesticated during the Bronze Age, while the exploitation of other animals began in the Neolithic period. In Northern Europe, many horses were initially wild, with horse domestication becoming more widespread around 3500 BCE (Davitashvili, 2023, p. 26; Bertolini, Hohenstein, 2016). “As an argument, we can bring up the horse milk residues on the Bronze Age pottery from northern Europe. The role of horse became more essential in the middle bronze ages, which might be connected to the mobile way of life” (Davitashvili, 2023, p. 26). Sheep and goats were also vital domesticated animals during this time. The increase in their numbers in the Early Bronze Age is believed to be linked to climate changes, as these animals thrive in dry grassland habitats. This is one reason why pigs were less common than caprines. Moreover, caprines were easier to trade and tax than pigs. In northern Italy’s Terramara plains, the proportion of sheep and goats increased to 40% in the Middle Bronze Age. Mutton was a significant part of the diet, and pigs were also frequently consumed. In Hungary’s Vartya culture, only 15% of pig bones came from fully grown animals, with the majority slaughtered before reaching adulthood. This reflects the importance of mutton in the diet, although pigs were also popular. In the Terramara region of northern Italy, goats adapted well to the mountainous environment and poor soils, making them a widespread domesticated animal. Dogs, too, were common in settlements and burials throughout Italy (Cremaschi, 2006). Zooarchaeological studies also identified wild species such as red and roe deer, wild boar, fox, and hare (Vretemak, 2010). These findings are crucial for understanding the botanical and ecological aspects of past environments (Davitashvili, 2023, p. 26).

Justification of creating Faunal isotopic database of Bronze age Italy

The creation of databases is also crucial and essential process in the study of stable isotopes. The collection, sorting, and consolidation of data into common databases allow researchers to easily access information that is accurate and constantly up-to-date. It also enables comparisons with materials from other sites, leading to more reliable conclusions based on the broader context of regional studies. The development of these databases involves academic personal from various parts of the world, centralizing a large amount of information, which enhances collaboration among researchers.

During our stable isotopic studies of faunal remains from Nogarole Camponi (northern Italy, Bronze Age), we encountered the realization that in order to gain a more comprehensive understanding of the site’s dietary practices, it is crucial to consider the broader regional context. However, it became evident that there is a notable lack of compiled isotopic databases of faunal remains within this region. Due to

this fact we raised the idea of creation faunal database of Bronze Age Italy. It helped us to make wider insights into discussion part of our specific studying area. This is why we believe that faunal isotopic database of Bronze age Italy will be helpful for the researchers working in this field.

One of the largest stable isotope database is IsoArch, which includes more than 65,000 entries on human, animal, and plant data. This platform supports the development of interdisciplinary research and allows for comparisons of dietary habits across different periods, social classes, or regions, which ultimately forms a fundamental basis for reconstructing paleo-dietary patterns.

Furthermore, there are several more studies of compiling the isotopic information in one dataset, which is very helpful for the researchers who are interested in the current chronology or context. One of it is *Isotòpia*, the isotopic database for classical antiquity (Formichella et. al., 2024). This is open access dataset for all interested researchers accumulated over 36,000 entries of human, animal and plant samples dated from 800 BCE to 500 CE. The most important part of this database is that it fills the gap of isotopic measurements of plants and animals for late antiquity.

Another important stable isotopic database should be considered *Isotoporum Medii Aevi* (Coccoza et. al., 2022). It is a multi-Isotope database for Medieval Europe, which gathers 50,000 isotopic measurements for bioarchaeological samples. This database is very useful for paleoenvironmental and climatic studies. Beside this, the main usage of the database is to identify the different lifestyle of humans based on their diets in different geographical locations within Europe and the role of food in historical transitions.

METHODS

Quality criteria for data

I have assembled a database containing stable carbon, nitrogen and sulfur isotope ratios from animal tissues sampled solely within Italy territory in Bronze Age period. These ratios are reported without applying any trophic discrimination factor and checked several times before used it to match quality criteria standards. Additionally, tissue preservation is of paramount importance in this context, since bioarchaeological material undergo changes in soil (White, Hannus, 1983, p. 316–322), various methods are used to assess tissue preservation, such as evaluating collagen yield and elemental criteria for assessing contamination. In collagen, the most commonly used organic tissue for stable isotope analysis of carbon, nitrogen, and sulfur, elemental criteria are used to assess foreign contaminants and collagen yield (%) after extraction from bone and teeth (Klinken, 1999, p. 687–695). Carbon, nitrogen, and sulfur content (%) and atomic ratios (C:N, C:S, N:S) are commonly used elemental preservation indicators. According to DeNiro and Ambrose quality criteria standard is accessible when C/N atomic ratio is between 2.9 and 3.6 (DeNiro, 1985, p. 806–809). “The C/N ratio can be calculated

as the percentage of C divided by the percentage of N and multiplied by 14/12 due to the atomic weight difference ($\%C/\%N \times 14/12$)” (Davitashvili, 2023, p. 38; Ambrose, DeNiro, 1986, p. 397–398). In the case of Sulfur, it is accessible when and C/S ranges from 300 to 900 and N/S from 100 and 300 for Mammals and C/S ranges from 125 to 225 and N/S from 40 to 80 for fish (Nehlich, Richards, 2019, p. 56–75).

Species, genera, classes and family names were checked against the “Global Biodiversity Information Facility” using the “rgbif”.org.

Geographical coordinates were meticulously verified using Google Earth Pro for precise archaeological site locations. In cases where the article lacked this information, coordinates were extracted directly from the software.

Data structure and sources

Database covers published stable isotopic measurements ($\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, $\delta^{34}S$) from the entire Bronze Age Italy. It is relied on scholarly publications, archaeological reports, and academic dissertations written in English or Italian. It includes 13 publications from 2009 to 2022 that cover the Italian region during the Bronze Age (full list given in supplementary information). The main methodology was to collect literature, primarily through Google Scholar, with the keywords “stable isotopes of faunal remains,” “Italy Bronze Age”, and “Animal Studies from Italy region.” After collecting the data, it was checked several times before being grouped into sections in an excel file. All the links of the publications are available in the Database.

Faunal database from Peninsula region is presented in a single file containing an Excel with several columns. It accounts for the reference to the original publication with their link, geographical orientations (Longitude, Latitude), exact location, name of the archaeological sites, chronology of the archaeological site, animal diet habit (herbivore or carnivore), species, groups, ecosystem, genera, family, class, habitant, elements, and isotopic measurements as published in different studies. Some of them were based on just carbon and nitrogen studies, while others have access of Sulfur analysis too. Moreover, it’s important to note the underlying information regarding the classification of dietary guilds. Herbivores primarily consume producers, such as plants, algae, or phytoplankton. Omnivores, on the other hand, have a varied diet consisting of both animal and plant-based foods in differing proportions. Carnivores exclusively feed on other animals. Additionally, a baseline used in database was established for each habitat type, including terrestrial, freshwater, and marine environments.

Aside from classification of animal guilds, the database is also divided by location. Samples come from throughout the Peninsula and employed at various archaeological sites in Italy’s north, south, and center regions in total at 23 archaeological sites reported in the literature. This made it easier for us to compare statistical results and discuss them. Each archaeological site is accurately measured, whether from a publication or using Google Earth Pro to determine longitude and latitude. Furthermore, for visualization purposes, created a map of all archaeological sites in the QGIS program (fig. 1).

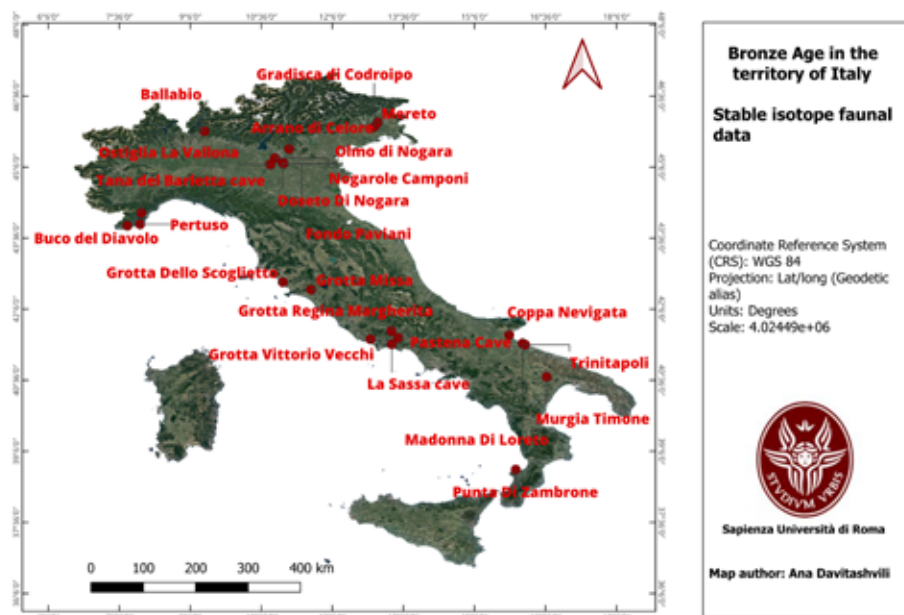

Fig. 1. List of sites mentioned: Ballabio, Gradisca di Codroipo, Arrano di Celore, Mereto, Olmo di Nogara, Ostiglia La Vallona, Tana Del Barletta cave, Doseto Di Nogara, Pertuso, Buco Del Diavolo, Fondo Paviani, Grotta Dello Scogliato, Grotta Missa, Grotta Regina Margherita, Coppa Navigata, Pastena cave, Grotta VITTORIO Vecchi, La Sassa cave, Trinitapoli, Murgia Timone, Madonna Di lorento, Punta Di Zambrone (QGIS mapping) (Ana Davitashvili) (edited from Davitashvili, 2023)

Description of Data

The Faunal Isotopic Database from the Italy comprises 209 observations of $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$, along with 15 observations of $\delta^{34}\text{S}$, derived from sampled animals. These animal samples encompass both wild and domesticated species, including cattle, sheep/goat, dog, pig, deer, horse, marine and freshwater fish, hare, and fox. All entries originate from the vertebrate group, with the phylum identified as Chordata. The dataset encompasses a total of 10 families, 10 species, 2 classes, and 10 genera.

The majority of samples originate from terrestrial ecosystems, with only 3 samples from freshwater environments and 1 from marine habitats. The data presented encompasses both coastal and continental areas. A primary observation is the lack of isotopic information for many fauna species. Additionally, some of the references do not provide sampling details such as the bone element used. Furthermore, descriptions are often limited in terms of sex and age categorization. In the Database columns are filtered according to Archaeological site, to be easier for access to the readers.

Statistical tests

“Isotopic measurements collected in the database were plotted and statistically explored. Descriptive statistics were calculated (standard deviation, mean, median, minimum and maximum for each species for the qualitative and quantitative analysis) with Excel 2013. A Chi-square test for comparisons between frequencies was run to check the type of distribution (normal vs non normal). The ideal uncertainty for repeated should be <0.2‰ for both carbon and nitrogen. Scatter plots were used to represent values for two different numeric variables, in order to observe relationships between them. Normal Distribution, also called Gaussian distribution is a symmetric mean, showing that data near the mean are more frequent than data far from the mean” (Davitashvili, 2023, p. 35; Patel, Read, 1996, p. 66–73).

“A Box Plot is a method for descriptive statistics, where numerical data with their quartiles are presented graphically. Each plot is divided into four quartiles. Quartiles are cut points and they divide the range of probability distribution into continuous intervals. For the Box plot, Nitrogen, Carbon and Sulfur values were filtered according to geographical territories to see the consumption of food in each location. This helps to analyze the data more precisely and facilitates possible interpretations (Nuzzo, 2016, p. 268–270).

Following the plotting of data through a Box plot, we ran some statistical tests. Firstly, it was necessary to identify whether the distribution was normal or not using the Shapiro-Wilk test. The aim of the test is to understand if the sample is normally distributed. If the p-value is less than 0.05 then the null hypothesis is rejected, and data is not normally distributed. The samples should not be less than 2 for the Shapiro-Wilk test to work. In the case of our Database, carbon values distribution was not normal, while nitrogen’s was. To compare distributions for statistical analysis we used different tests: for carbon, a Kruskal Wallis H test (multiple groups) and for nitrogen One-way ANOVA” (Davitashvili, 2023, p. 36).

Ultimately, the statistical tools enabled us to conduct pairwise comparisons between different geographical locations. They provided insights into which regions had a broad distribution of foods and allowed for meaningful interpretations. Furthermore, these tools facilitated the visualization of the data, offering a clearer way to comprehend and present the findings.

RESULTS AND DISCUSSION (POINT OF USE)

The faunal isotopic data presented in this article can serve multiple research objectives, including: 1) investigating animal husbandry practices in Italy during the Bronze Age, 2) supporting palaeobotanical studies, and 3) analyzing the Bronze Age as a period of the introduction of new crops and agricultural practices in Italy. This dataset provides an opportunity to track dietary variations across regions, from Northern Italy to the southern islands. It also allows for comparative interpretations between animal species, which are crucial for understanding the herding and breeding practi-

ces of prehistoric populations. To show these possibilities, as an example, I would like to present the results and discussion part based on the statistical methods which were done on the isotopic markers found in the articles from the database.

“Tables 1 and 2 report the descriptive statistics for each species. According to the results, the mean, standard deviation, median, minimum, and maximum are shown here. The mean $\delta^{13}\text{C}$ for all fauna is -20.2‰ with a range from -18.3‰ to -21.9‰ (tbl. 2). The mean $\delta^{15}\text{N}$ value for all fauna is 6.1‰ with the range from 1.4‰ to 10.5‰ (tbl. 1)” (Davitashvili, 2023, p. 47).

Tbl. 1. Descriptive Statistics of Nitrogen from database (Bronze Age Italy)
(edited from Davitashvili, 2023)

			Mean d15N				
	Number of samples	Mean	1SD	2SD	Median	Mini- mum	Maxi- mum
Bos Central	10	5.5	1.5	2.9	5.4	4.3	9
Bos North	30	5.3	1.5	3.1	5.1	2.9	9
Bos South	12	6.0	1.3	2.5	6.2	3.4	7.7
Canis Central	5	6.2	0.6	1.2	6.7	5.6	6.7
Canis North	5	7.5	1.1	2.1	7.5	6.7	8.2
Canis South	6	7.2	1.1	2.2	7.5	5.3	8.3
Cervus Central	4	4.6	0.6	1.2	4.3	4.2	5.3
Cervus North	4	4.9	1.1	2.2	4.9	3.2	6.3
Cervus South	12	4.8	2.3	4.6	5.2	0	7.2
Cyprinidae Ind. North	3	10.6	2.4	4.9	11.1	7.9	12.7
Epinephelus South	1	5.8			5.8	5.8	5.8
Equus North	2	4	0.7	1.4	4	3.5	4.5
Lepus North	3	2.5	1.5	3.0	2.5	1.4	3.5
Lepus South	1	4.9			4.9	4.9	4.9
Ovis Vel Capra Central	17	4.4	1.0	1.9	4.5	1.9	5.8
Ovis Vel Capra North	40	4.6	1.6	3.3	4.4	2.3	8.3
Ovis Vel Capra South	10	6.8	0.9	1.9	6.9	5.6	8.5
Sus Central	9	4.9	0.9	1.9	5.1	2.9	5.9

Sus North	25	5.9	2.0	4.0	5.2	3.2	9.7
Sus South	9	5.8	1.7	3.3	5.8	3.0	8.7
Vulpes Central	3	7.7	0.3	0.5	7.7	7.5	8

Tbl. 2. Descriptive Statistics of Carbon from database (Bronze Age Italy)
(edited from Daviatshvili, 2023)

			Mean d13 C				
	Number of samples	Mean	1SD	2SD	Median	Mini- mum	Maxi- mum
Bos Central	10	-20.6	1.2	2.5	-20.5	-22.5	-18.3
Bos North	35	-19.6	1.5	3.1	-19.4	-22.1	-15.5
Bos South	12	-19.9	1.4	2.9	-20.52	-21.21	-17
Canis Central	5	-19.4	0.9	1.9	-19.5	-20.5	-18.2
Canis North	5	-19.8	0.3	0.6	-19.8	-20	-19.6
Canis South	6	-18.3	1.7	3.5	-18.8	-20.04	-16.1
Cervus Central	4	-21.4	0.9	1.8	-20.9	-22.4	-20.8
Cervus North	4	-20.0	1.5	3.0	-20.9	-20.9	-17.4
Cervus South	12	-17.7	6.7	13.4	-20.23	-21.23	0
Freshwater fish	3	-22.6	2.1	4.2	-22.7	-24.7	-20.5
Marine fish	1	-18.2			-18.2	-18.2	-18.2
Equus North	2	-20.1	0.1	0.3	-20.1	-20.2	-20
Lepus North	3	-21.1	1.2	2.4	-21.05	-21.9	-20.2
Lepus South	1	-20.9			-20.9	-20.9	-20.9
Ovis Vel Capra Central	17	-20.9	0.8	1.6	-21.05	-22	-19.2
Ovis Vel Capra North	40	-20.3	1.1	2.2	-20.5	-22	-16.7
Ovis Vel Capra South	10	-19.6	1.8	3.5	-20.17	-20.7	-14.9
Sus Central	9	-21.0	0.4	0.8	-20.95	-21.7	-20.4
Sus North	25	-18.4	3.7	7.3	-20.4	-21.4	-11
Sus South	9	-20.2	1.2	2.4	-20.44	-21.49	-16.5
Vulpes Central	3	-19.5	0.9	1.7	-19	-20.5	-19

On the diagram, all of these are put together. Scatter plots demonstrate the importance of species connections (fig. 2).

The scatter plots show that the average of carbon value for all species are mostly on the same level. The ratio of stable isotopes within dogs, pigs and deer has minor differences but still they all have low carbon values than other species. In the case of nitrogen there are more differences. When we compare species, we can see that Northern pike has the highest nitrogen value, which is not surprising given the longer food chain in water organism and the fact that nitrogen values for fish are always higher when compared to terrestrial animals. Dogs and foxes have the highest nitrogen levels after fish, likely due to their omnivorous diet. Then we have pigs, sheep/goat, marine fish, cattle respectively and lastly the hare with minimal nitrogen ratio 1.4‰. What is more, Nitrogen analyses do not show location-specific frequency.

To discuss, when comparing dogs and deer to pigs, pig isotope values should be higher than those shown in the figure, as pigs are also omnivores with nitrogen

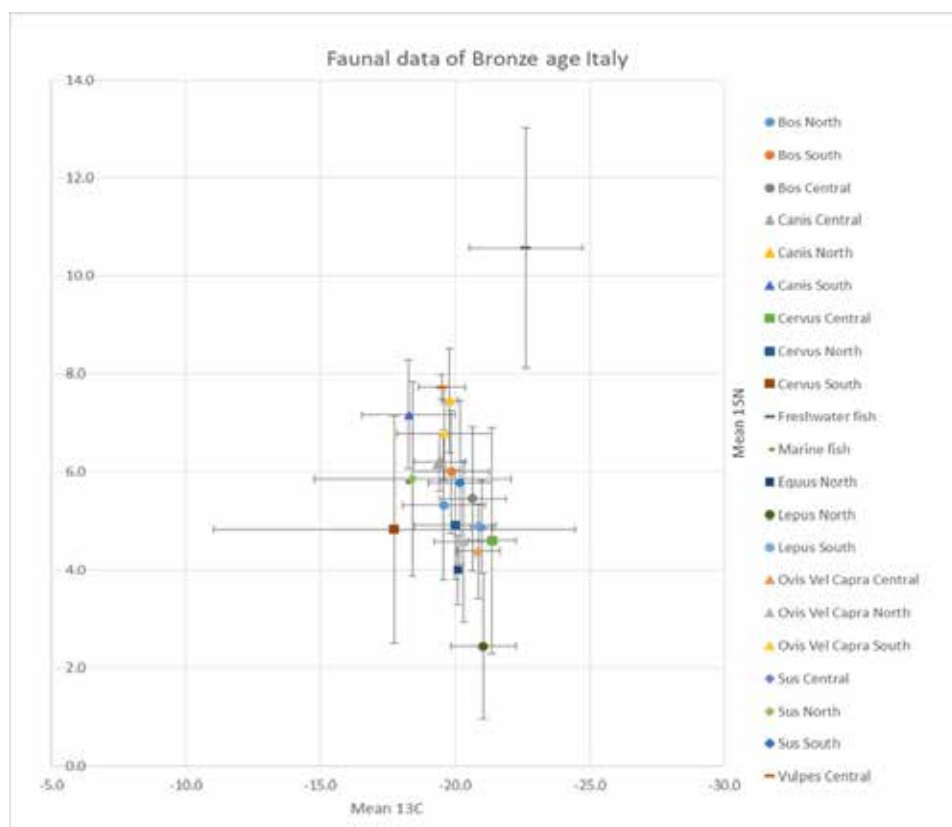

Fig. 2. Scatter plot of faunal database (Bronze Age Italy territory) (Ana Davitashvili) (edited from Davitashvili, 2023)

values similar to dogs and deer. This may give rise to the idea that pigs were fed by humans, specifically with plants, that they were kept animals, and that they did not roam freely. While dogs should eat the leftovers or hunt on their own. Overall, statistics show that the main agricultural product of Bronze Age animals was C3 plants, such as wheat, with only a few traces of millet found in the northern regions. According to Tafuri et al. (2009), the archaeological sites of Fondo Paviani and Olmo di Nogara were among the first in Europe to cultivate millet as a significant crop. Since the database includes not only early Bronze Age settlements but also those from the middle and late periods, a question arises: why is there so little evidence of millet, despite the fact that humans were already familiar with the plant and beginning to use it? One possible explanation is that early millet cultivation was still in its developmental stages, and animals were still being fed wheat. This argument is supported by the observation that pigs, dogs, and deer show a higher concentration of millet in their remains than other animals. Among domesticated animals, pigs and dogs have diets most similar to humans, which suggests that they (dog, pig) may have been fed millet earlier than other species, while deer should be consuming millet in wild ecosystem. Another important factor to consider is the lack of zooarchaeological samples, which would provide more detailed information on this topic. This highlights the critical need for studies in zooarchaeology, particularly those using stable isotopes, to better understand aspects of cultivation, animal husbandry, human mobility, and other socio-ecological dynamics.

Since stable isotope analysis on faunal remains is becoming increasingly popular for studying various aspects of past scenarios, this database will provide up-to-date knowledge of crop adaptation strategies, husbandry practices, climate variables, and additional information about population lifeways dating back to the Bronze Age Period. It will be particularly useful for researchers studying stable isotopes in the Peninsula region. Furthermore, the database should be expanded over time with new results to obtain complete information about the fauna of the Bronze Age peninsula region.

Data Availability statement

The author confirms that the entire Bronze Age Italy Faunal data set is available in online publication of this article as a free access link:

https://docs.google.com/spreadsheets/d/1iI0GqRWBQRo7wWJ70IORwIMJPId-S_z--/edit?gid=174792371#gid=174792371

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

Acknowledgement

This study was done under my master research, so special thanks to my supervisors, Mary Anne Tafuri and Silvia Soncin, for their invaluable guidance and support throughout my master's study in Archaeometry. Their encouragement and patience, along with Martina Farese's assistance, were instrumental in completing my Database. Also thank them for giving me the advices and comments for my writing and letting me to make a publication.

I am also grateful to Sapienza University and the Environmental and Biological Laboratory for providing resources and a conducive environment for my research

BIBLIOGRAPHY

- Ambrose, S. H. (1990). Preparation and characterization of bone and tooth collagen for isotopic analysis. *Journal of Archaeological Science*, 17, 431–451. Retrieved March 7, 2024, from: [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(90\)90007-R](https://doi.org/10.1016/0305-4403(90)90007-R)
- Ambrose, S. H. (1991). Effects of diet, climate and physiology on nitrogen isotope abundances in terrestrial foodwebs. *Journal of Archaeological Science*, 18, 293–317. Retrieved March 9, 2024, from: [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(91\)90067-Y](https://doi.org/10.1016/0305-4403(91)90067-Y)
- Ambrose, S. H., Katzenberg, M. A. (2002). *Biogeochemical approaches to Paleodietary Analysis*. Kluwer Academic Publishers.
- Ambrose, S. H., Norr, L. (1993). Experimental evidence for the relationship of the carbon isotope ratios of whole diet and dietary protein to those of bone collagen and carbonate. In J. B. Lambert, G. Grupe (eds), *Prehistoric Human Bone: Archaeology at the Molecular Level* (p. 1–37). Berlin: Springer-Verlag.
- Arena, F., Gualdi-Russo, E., Olsen, J., Philippsen, B., Mannino, M. A. (2020). New data on agro-pastoral diets in southern Italy from the Neolithic to the Bronze Age. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, 245. Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01209-9>
- Bartosiewicz, L. (2022). Bronze Age novelties in animal exploitation in the Carpathian Basin in a European context. In W. Kirleis, M. Dal Corso, D. Filipovic (eds), *Millet and what else? The wider context of the adoption of millet cultivation in Europe* (p. 69–93). Sidestone Press Academic.
- Bertolini, M., Hohenstein, U. T. (2016). Evidence of butchery marks and anthropic modifications on horse remains in a Late Bronze Age site of northern Italy: The case of Bovolone. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 9, 468–480. Retrieved March 11, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.08.031>
- Cavazzuti, C., Arena A. (2020). The bioarchaeology of social stratification in Bronze age Italy. *Archaeo*, 37, 69–105.
- Cocozza, C., Cirelli, E., Grob, M., Teegen, W. R., Fernandes, R. (2022). Presenting the Compendium Isotoporum Medii Aevi, a Multi-Isotope Database for Medieval Europe. *Scientific Data*, 9, 354. Retrieved november 16, 2024, from: <https://doi.org/10.1038/s41597-022-01462-8>
- Cortese, F., De Angelis, F., Achino, K. F., Bontempo, L., Cicco, M. R., Gatta, M., Lubritto, C., Salari, L., Silvestri, L., Rickards, O., Rolfo, M. F. (2022). Isotopic reconstruction of the subsistence strategy for a Central Italian Bronze Age community (Pastena cave, 2nd millennium BCE). *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14, 201. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s12520-022-01673-5>
- Cremaschi, M., Pizzi, C., Valsecchi, V. (2006). Water management and land use in the terramare and a possible climatic co-factor in their abandonment: The case study of the Terramara of Poviglio Santa Rosa

- (Northern Italy). *Quaternary International*, 151(1), 87–98. Retrieved March 15, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2006.01.020>
- Dal Corso, M., Pashkevych, G., Filipovic, D. (2022). Between Cereal Agriculture and Animal Husbandry: Millet in the Early Economy of the North Pontic Region. *Journal of world Prehistory*, 35, 321–374. Retrieved March 11, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s10963-022-09171-1>
- Davitashvili, A. (2023). *Investigating diet of Nogarole Camponi (Northern Italy) through carbon, nitrogen and sulfur isotope analysis of animal bone collagen* (Master thesis). Sapienza University of Rome.
- DeNiro, M. J., Epstein, S. (1978). Influence of diet on the distribution of carbon isotopes in animals. *Geochim Cosmochim Acta*, 42, 495–506.
- DeNiro, M. J., Epstein, S. (1981). Influence of diet on the distribution of nitrogen isotopes in animals. *Geochim Cosmochim Acta*, 45, 341–351.
- Fokkens, H., Fontij, D. (2013). The Bronze age in low countries. In Hi. Fokkens, H. Anthony (eds), *The oxford handbook of European Bronze Age* (p. 550–570). United Kingdom: Oxford University press. Retrieved November 14, 2024, from: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572861.001.0001>
- Fornicella, G., Soncin, S., Lubritto, C., Tafuri, M. A., Fernandes, R., Coccozza, C. (2024). *Introducing Isotopia: A stable isotope database for Classical Antiquity*. PLOSE ONE. Retrieved November 16, 2024, from: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0293717>
- Fuller, B. T., Southon, J. R., Fahrni, S. M., Farrell, A. B., Takeuchi, G. T., Nehlich, O., Guiry, E. J., Richards, M. P., Lindsey, E. L., Harris, J. M. (2020). Pleistocene paleoecology and feeding behavior of terrestrial vertebrate recorded in a pre-LGM asphaltic deposit at Rancho La Brea, California. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 537(1). Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2019.109383>
- Garcia, R. R., Celaya, R., Garcia, U., Osoro, K. (2012). Goat grazing, its interactions with other herbivores and biodiversity conservation issues. *Small Ruminant Research*, 107(2–3), 49–64. Retrieved March 12, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.smallrumres.2012.03.021>
- Gifford-Gonzalez, D. (2018). An introduction to Zooarchaeology. *Springer International Publishing AG, part of Springer Nature*.
- Hart, R. H., Bissio, J., Samuel, M. J., Waggoner, J. W. (1993). Grazing systems, pasture size, and cattle grazing behavior, distribution and gains. *Rangeland Ecology & Management/ Journal of Range Management Archives*, 46(1), 81–87.
- Holloway, R. R., Lukesh, S. S., Nabers, N. (1978). The development of the Italian Bronze Age: Evidence from Trentinara and the Sele Valley. *Journal of Field Archaeology*, 5(2), 133–144. Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.2307/529449>
- Jay, M., Nehlich, O., Richards, M., (2019). Sulphur isotopic analysis. In M. P. Pearson, A. Sheridan, M. Jay, A. Chamberlain, J. Evans (eds), *The break people* (p. 341–368). United Kingdom: Oxbow books. Retrieved March 8, 2024, from: DOI 10.2307/j.ctv13nb9h5.18
- Jeanjean, M., Haruda, A., Salvagno, L., Schafberg, R., Valenzuela-Lamas, S., Nieto-Espinet, A., Forest, V., Blaise, E., Vuillien, M., Mureau, C., Evin, A. (2022). Sorting the flock: Quantitative identification of sheep and goat from isolated third lower molars and mandibles through geometric morphometrics. *Journal of Archaeological Science*, 141. Retrieved November 16, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.jas.2022.105580>
- Katzenberg, M. A. (2008). Stable Isotope Analysis: A tool for studying past diet, demography, and life history. *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (p. 411–441). Retrieved March 10, 2024, from: <http://dx.doi.org/10.1002/9780470245842.ch13>
- Katzenberg, M. A., Krouse, H. R. (2013). Application of stable isotope variation in human tissues to problems in identification. *Canadian Society of Forensic Science Journal*, 22(1), p. 7–19. Retrieved March 6, 2024, from: <https://doi.org/10.1080/00085030.1989.10757414>
- Kruskal, W. H., Wallis, W. A. (1952). Use of ranks in one-criterion variance analysis. *Journal of the American Statistical Association*, 47, 583–621.
- Longin, R. (1971). New method of collagen extraction for radiocarbon dating. *Nature*, 230, 241–242.

- Masotti, S., Varalli, A., Goude, G., Moggi-Cecchi, J., Gualdi-Russo, E. (2019). A combined analysis of dietary habits in the Bronze Age site of Ballabio (northern Italy). *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, 1029–1047. Retrieved March 8, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s12520-017-0588-0>
- Matsubayashi, J., Tayasu, I. (2019). Collagen turnover and isotopic records in cortical bone. *Journal of Archaeological Science*, 106, 37–44. Retrieved March 15, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.jas.2019.03.010>
- Miller, M. J., Whelton, H. L., Swift, J. A., Maline, S., Hammann, S., Cramp, L. J. E., McCleary, A., Taylor, G., Vacca, K., Becks, F., Evershed, R. P., Hastorf, C. A. (2020). Interpreting ancient food practices: stable isotope and molecular analyses of visible and absorbed residues from a year-long cooking experiment. *Scientific Reports*, 10, 13704. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.1038/s41598-020-70109-8>
- Morandi, L. F., Fremondeau, D., Muldner, G., Maggi, R. (2021). Sequential analyses of bovid tooth enamel and dentine collagen ($\delta^{18}\text{O}$, $\delta^{13}\text{C}$, $\delta^{15}\text{N}$): new insights into animal husbandry between the Late Neolithic and the Early Bronze Age at Tana del Barletta (Ligurian Prealps). *Archaeological and Anthropological Sciences*, 13, 147. Retrieved March 9, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01418-w>
- Nicolis, F. (2013) Northern Italy. In Hi. Fokkens, H. Anthony (eds), *The oxford handbook of European Bronze Age* (p. 692–705). United Kingdom: Oxford University press. Retrieved November 14, 2024, from: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572861.001.0001>
- Nuzzo, R. L. (2016). The Box Plots Alternative for Visualizing Quantitative Data. *PM&R*, 8(3), 268–272. Retrieved March 10, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.pmrj.2016.02.001>
- O' Leary, M. H. (1988). Carbon Isotopes in Photosynthesis: Fractionation techniques may reveal new aspects of carbon dynamics in plant. *BioScience*, 38(5), 328–336. Retrieved March 8, from: <https://doi.org/10.2307/1310735>
- O'Connor, T. (2000). *The Archaeology of animal bones*. Sutton Publishing, 5–28.
- Pate, F. D. (1994). Bone chemistry and paleodiet. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 1, 169–209. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/BF02231415>
- Patel, J. K., Read, C. B. (1996). *Handbook of the normal distribution* (2nd ed.). Marcel Dekker, INC.
- Pilaar Birch, S. E. (2013). Stable isotopes in zooarchaeology: an introduction. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 5, p. 81–83. Retrieved March 13, 2024, from: <https://doi.org/10.1007/s12520-013-0126-7>
- Roblickova, M. (2003). Domesticated animal husbandry in the Bronze Age on the basis of osteological remains. *Archeo Logické Rozhledy LV*, 3. Retrieved March 6, 2024, from: https://www.arup.cas.cz/wp-content/uploads/2010/11/2003_3.pdf#page=12
- Romboni, M., Arienzo, I., Di Vito, M. A., Lubritto, C., Piochi, M., Di Cicco, M. R., Rickards, O., Rolfo, M. F., Sevink, J., De Angelis, F., Alessandri, L. (2023). La Sassa cave: Isotopic evidence for Copper Age and Bronze Age population dynamics in Central Italy. *Journal Plos One*, 18(7). Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0288637>
- Rumolo, A., Forstenpointner, G., Rumolo, P., Jung, R. (2019). Palaeodiet reconstruction inferred by stable isotopes analysis of faunal and human remains at Bronze Age Punta di Zambrone (Calabria, Italy). *International Journal of Osteoarchaeology*, 30(1), 90–98. Retrieved March 1, 2024, from: <https://doi.org/10.1002/oa.2836>
- Sherratt, A. (1980). Water, soil and seasonality in early cereal cultivation. *World Archaeology*, 11(3), 313–330. Retrieved March 10, 2024, from: <https://doi.org/10.1080/00438243.1980.9979770>
- Skeates, R., Beckett, J., Mancini, D., Cavazzuti, C., Silvestri, L., Hamilton, W. D., Sayle, K. L., Crowder, K. D., Rolfo, M., Angle, M. (2021). Rethinking Collective Burial in Mediterranean Caves: Middle Bronze Age Grotta Regina Margherita, Central Italy. *Journal of Field Archaeology*, 46(6), 382–398. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.1080/00934690.2021.1917137>
- Tafuri, M. A., Craig, O. E., Canci, A. (2009). Stable isotope evidence for the consumption of Millet and other plants in Bronze Age Italy. *American Journal of Physical Anthropology*, 139(2), 146–153. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.1002/ajpa.20955>

- Tafuri, M. A., Rottoli, M., Cupito, M., Pulcini, M. L., Tasca, G., Carrara, N., Bonfanti, F., Salzani, L., Canci, A. (2018). Estimating C4 plant consumption in Bronze Age Northeastern Italy through stable carbon and nitrogen isotopes in bone collagen. *International Journal of Osteoarchaeology*, 28(2), 131–142. Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.1002/oa.2639>
- Van Klinken, G. J. (1999). Bone Collagen Quality Indicators for Palaeodietary and Radiocarbon Measurements. *Journal of Archaeological Science*, 26(6), 687–695. Retrieved March 4, 2024, from: <https://doi.org/10.1006/jasc.1998.0385>
- Varalli, A., Moggi-Cecchi, J., Dori, I., Boccone, S., Bortoluzzi, S., Salzani, P., Tafuri, M. A. (2016). Dietary continuity vs. discontinuity in Bronze Age Italy. The isotopic evidence from Arano di Cellero (Illasi, Verona, Italy). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 7, 104–113. Retrieved March 11, 2024, from: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.03.047>
- Varalli, A., Moggi-Cecchi, J., Goude, G. (2022). A multi-proxy bioarchaeological approach reveals new trends in Bronze Age diet in Italy. *Scientific Reports*, 12, 12203. Retrieved March 7, 2024, from: <https://doi.org/10.1038/s41598-022-15581-0>
- Varalli, A., Moggi-Cecchi, J., Morono, A., Goude, G. (2015). Dietary Variability During Bronze Age in Central Italy: First Results. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26(3), 431–446. Retrieved March 9, 2024, from: <https://doi.org/10.1002/oa.2434>
- Vretemark, M., Sabine, S. (2010). Skeletal Manipulations of Dogs at the Bronze Age Site of Százhalombatta-Földvár in Hungary. In D. Campana, P. Crabtree, S. D. DeFrance, J. Lev-Tov, A. Choyke (eds), *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformations* (p. 210–213). Oxford: Oxbow Books. Retrieved March
- Vretemark, M., Stika, H. P., Berzsenyi, B., Henriksen, P. S. (2010). Subsistence Strategies. In T. Earle, K. Kristiansen (eds), *Organizing Bronze Age Societies: The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared* (p. 155–184). Cambridge University Press. Retrieved March 6, 2024, from: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779282.007>
- White, E. M., Hannus, L. A. (1983). Chemical Weathering of Bone in Archaeological Soils. *American Antiquity*, 48(2), 316–322. Retrieved March 5, 2024, from: <https://doi.org/10.2307/280453>
- Zangrando, A. F., Tessone, A., Ugan, A., Gutierrez, M. A. (2014). *Applications of Stable Isotope Analysis in Zooarchaeology: An Introduction*. *International Journal of Osteoarchaeology*, 24(2), 127–133. Retrieved March 11, 2024, from: <https://doi.org/10.1002/oa.2378>
- Zerkle, A. L., Farquhar, J., Johnston, D. T., Cox, R. P., Canfield, D. E. (2009). Fractionation of multiple sulfur isotopes during phototrophic oxidation of sulfide and elemental sulfur by green sulfur bacterium. *Geochimica et Cosmochimica acta*, 73(2), 291–306. Retrieved March 11, 2024, from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016703708006418>

CREATING STABLE ISOTOPIC DATABASE OF FAUNAL REMAINS – BRONZE AGE ITALY

Summary

The article presents a comprehensive zooarchaeological isotopic database focusing on the Bronze Age period in Italy. This database comprises 209 samples from domesticated and wild animals across various regions of North, South, and Central Italy, accompanied by precise archaeological locations. The database is relied on scholarly publications, archaeological reports, and academic dissertations written in English or Italian, totally 13 publications from 2009 to 2022. It is presented in a single file containing an Excel with several columns. It accounts for the reference to the original publication with their link, geographical orientations (Longitude, Latitude), exact

location, name of the archaeological sites, chronology of the archaeological site, animal diet habit (herbivore or carnivore), species, groups, ecosystem, genera, family, class, elements, and isotopic measurements as published in different studies facilitating a comprehensive examination of the Bronze Age fauna in Italy.

The primary objective of this dataset is to underscore the significance of zooarchaeology as an independent discipline for investigating past diets, crop cultivation, and husbandry practices, thereby shedding light on the interactions between humans and animals during this period. Stable isotope analysis, a crucial tool in paleodietary studies, allows researchers to explore the dietary habits of past societies. Furthermore, it discusses the methodological approach employed in collecting and analyzing the data, including the preservation criteria for collagen, which is essential for stable isotope analysis. Database also provides insights into the distribution and utilization of different animal species during the Bronze Age, showcasing the varying degrees of domestication and exploitation across different regions of Italy. Statistical analyses conducted using the database reveal important trends in faunal isotopic compositions, indicating the predominance of C_3 plants in the diets of Bronze Age animals, especially in south part of Italy. The results also suggest potential shifts in crop cultivation practices, with implications for understanding agricultural strategies and human-animal interactions during this period.

Overall, the article underscores the value of zooarchaeological isotopic databases in advancing our understanding of past societies and their relationships with the natural environment. It serves as a valuable resource for researchers studying stable isotopes in the Bronze Age Peninsula region and lays the groundwork for future investigations into ancient diets, agricultural practices, and socio-ecological dynamics.

PODSTAWY DATOWANIA GRODÓW KULTURY ŁUŻYCKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH

BASICS OF DATING LUSATIAN CULTURE DEFENSIVE SETTLEMENTS IN THE POLISH LANDS

Agnieszka Góralczyk

Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105, 00-140 Warszawa
<https://orcid.org/0000-0002-6900-1488>
e-mail: agnieszka785@gmail.com

ABSTRACT: The article contains a detailed analysis of 116 verified Lusatian culture stronghold sites from Polish lands, more or less archaeologically surveyed and with published research results. 64 of these have been identified as the remains of defensive settlements, and on 52 sites traces of later early medieval fortified settlement have also been discovered. These were investigated by surface, probing and excavation (in the case of 8 fortified settlements, the method of archaeological investigation used was not specified). The chronology of most of the sites has not been determined using all known dating methods, but mostly on the basis of pottery analysis. The article discusses the state of research from the 2nd half of the 19th century to the present day.

KEYWORDS: Lusatian culture settlements, Lusatian culture defensive settlements, large Lusatian culture settlements, Lusatian culture, Biskupin, Sobiejuchy, Słupca, Bronze Age, Iron Age, Hittite period, Late Bronze Age, basics of dating

PROBLEMATYKA BADAŃ NAD GRODAMI KULTURY ŁUŻYCKIEJ

Na obszarze Polski znajduje się 116 grodów kultury łużyckiej, które zostały zwerfikowane i w mniejszym lub większym stopniu przebadane archeologicznie, a wyniki tych badań opublikowano – por. ryc. 1 oraz tab. 1.

Ryc. 1. Mapa grodów kultury łużyckiej z obszaru Polski

Fig. 1. Map of Lusatian culture defensive settlements from the area of Poland

Tab. 1. Grody kultury łużyckiej z obszaru ziem polskich

Tbl. 1. Lusatian culture defensive settlements on polish lands

L.p.	Miejscowość, powiat, województwo	Literatura
1.	Bieganin st. 1, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie	Janiak, 2003; Kurnatowska, Łosińska, 1985; Pudełko, Splitt, Ziąbka, 1990; Splitt, 1986
2.	Bieńki-Karkuty, pow. ciechanowski, woj. mazowieckie	Gajewski, Górski, Paderewska, Pyrgała, Szymański, 1970; Pyrgała, Szymański, Gajewski, Okulicz, 1976
3.	Biskupice st. 2, pow. wielicki, woj. małopolskie	Gedl, 1968a, 1968b; Marszałek, 1993; Niesiołowska-Wędzka, 1974
4.	Biskupin st. 4, st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. zniński, woj. kujawsko-pomorskie	Balcer, 1961, 1963; Balcer, Dąbrowski, 1962; Gadomska-Czekalska, 1950; Dulicz, 2001; Kurnatowska, Łosińska, 1981

5.	Boguszewo st. 1, pow. gruzdzicki, woj. kujawsko-pomorskie	Kucharski, 1997
6.	Cedynia st. 1, pow. gryfiński, woj. zachodniopomorskie	Łosiński, 1992; Niesiołowska-Wędzka, 1974
7.	Cerkiewnik st. 5, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie	Hoffmann, 1992, 1993
8.	Charłupia Mała, pow. sieradzki, woj. łódzkie	Janiak, 2003
9.	Chorzele, pow. przasnyski, woj. mazowieckie	Kempisty, 1962
10.	Gałęzinowo st. 3, pow. słupski, woj. pomorskie	Olczak, 1984; Olczak, Siuchniński, 1972
11.	Głogówek, pow. prudnicki, woj. opolskie	Macewicz, 1977
12.	Grodno st. 6, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie	Gackowski, 2003, 2009a, 2009b; Gackowski, Szuta, 2009
13.	Grodziec wzgórze „Dorotka”, pow. będziński, woj. śląskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
14.	Grzybiany st. 1, pow. legnicki, woj. dolnośląskie	Bukowski, Gromnicki, 1971; Niesiołowska-Wędzka, 1974
15.	Gzin st. 1, pow. bydgoski, woj. kujawsko-pomorskie	Chudziakowa, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974a, 1974b, 1976, 1977, 1978a, 1978b, 1992; Chudziakowa, Romanowska, 1975; Chudziakowa, 1976, 1977; Niesiołowska-Wędzka, 1974
16.	Izdebno st. 5, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie	Kowalenko, 1938; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Rajewski, 1958; Romanowska-Grabowska, 1977, 1979, 1980
17.	Jaworzno st. 1 miasto pow., pow. jaworznieński, woj. śląskie	Gedl, 1969a, 1969b; Niesiołowska-Wędzka, 1974
18.	Kamieniec (Finckenstein), pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie	Jagodziński, 1998; Niesiołowska-Wędzka, 1974
19.	Kamieniec, pow. bydgoski, kujawsko-pomorskie	Chudziakowa, 1974b; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Zielonka, 1955
20.	Karniewo, pow. makowski, woj. mazowieckie	Gajewski, Górski, Paderewska, Pyrgała, Szymański, 1970; Górski, Paderewska, Pyrgała, Szymański, Gajewski, Okulicz, 1976
21.	Kopaliny Pogwizdowskie, pow. bocheński, woj. małopolskie	Jodłowski, 1972; Marszałek, 1993; Niesiołowska-Wędzka, 1974
22.	Koziegłowy st. 1, pow. koniński, woj. wielkopolskie	Hensel, 1959; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974

23.	Kunice st. 1, pow. legnicki, woj. dolnośląskie	Kłosińska, Mierzwiński, 1989; Mierzwiński, 1986, 1987; Mierzwiński, Kłosińska, 1989; Niesiołowska-Wędzka, 1974
24.	Kurów, pow. nowosądecki, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Żaki, 1964, 1966
25.	Kurów st. 1, pow. wieluński, woj. łódzkie	Janiak, 2003, 2005, 2009a, 2009b, 2009c
26.	Lubin st. 8, pow. kamieński, woj. zachodniopomorskie	Hamling, 1964, 1981; Niesiołowska-Wędzka, 1974
27.	Łagów, pow. świebodziński, woj. lubuskie	Malinowski, 1954
28.	Łubowice st. 1–4, pow. raciborski, woj. śląskie	Chochorowski, 1971, 1973, 1975, 1976a, 1976b, 1977; Chochorowski, Maj, 1974; Gedl, 1957; Niesiołowska-Wędzka, 1974
29.	Maszkowice „Zamczysko”, „Góra Zyndrama”, pow. nowosądecki, woj. małopolskie	Cabalska, 1968a, 1968b, 1969, 1972; Marszałek, 1993; Niesiołowska-Wędzka, 1974
30.	Męcina „Zamczysko”, pow. limanowski, woj. małopolskie	Marszałek, 1993
31.	Mokre, pow. grudziądzki, woj. kujawsko-pomorskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Wolska-Andersz, 1962
32.	Moszowice st. 1, pow. głogowski, woj. dolnośląskie	Kaczkowski 1970, 1971; Kołodziejki, 1969, 1972; Lodowski, 1992; Niesiołowska-Wędzka, 1974
33.	Nowa Cerekwia, pow. głubczycki, woj. opolskie	Gediga, 1983; Kosińska, 1987, 1988; Kunawicz, 1979
34.	Olsztyn-Hermanowo, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
35.	Ośno Lubuskie, pow. ślubicki, woj. lubuskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
36.	Piekary st. 4, pow. krakowski, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
37.	Pławniowice st. 6, pow. gliwicki, woj. śląskie	Wojciechowska, 1969
38.	Pomorsko, pow. zielonogórski, woj. lubuskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Lewczuk, 1993
39.	Pomorzowice st. 2, pow. głubczycki, woj. opolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
40.	Poznachowice Górne st. 2 „Klasztorzysko”, pow. myślenicki, woj. małopolskie	Leńczyk, 1957; Żaki, 1957
41.	Pudliszki st. 5, pow. gostyński, woj. wielkopolskie	Gediga, 1983; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Lasak, 1995; Malinowski, 1954

42.	Roztoka „Na skale”, pow. tarnowski, woj. małopolskie	Marszałek, 1993; Niesiołowska-Wędzka, 1974
43.	Rychłowice st. 1, pow. wieluński, woj. łódzkie	Janiak, 2003
44.	Słupca st. 1, pow. słupecki, woj. wielkopolskie	Durczewski, 1955; Grzywaczyk, 1955; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Malinowski, 1954, 1957, 1957–1958; Niesiołowska-Wędzka, 1974
45.	Sobiejuchy st. 1, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie	Białęcka, Jasiewicz, 1959; Bukowski, 1959–1960a, 1960, 1961, 1962, 1963; Rajewski, 1957a, 1957b, 1958, 1959a, 1959b; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Ostoja-Zagórski, 1993; Ostoja-Zagórski, Warzyński, 1982
46.	Starosiedle, pow. krośnieński, woj. lubuskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
47.	Strobin st. 2, pow. wieluński, woj. łódzkie	Abramek, 1972; Janiak, 2003; Kaszewski, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1985, 1987
48.	Szczawno-Topiel st. 1, pow. sieradzki, woj. łódzkie	Janiak, 2003; Kufel-Dzierzgoska, 1978
49.	Śląskowo, pow. rawicki, woj. wielkopolskie	Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954
50.	Świętne st. 1, pow. koniński, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1987; Kamińska, 1953; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Śmigieński, 1974
51.	Tarnowa st. 1, pow. wrzesiński, woj. wielkopolskie	Kurnatowska, Łosińska, 1981; Śmigieński, 1977; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
52.	Temeszów, pow. brzozowski, woj. podkarpackie	Marszałek, 1993; Żaki, 1959
53.	Tyniec st. 1 „Grodzisko”, pow. krakowski, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
54.	Tyniec st. 2 „Wzgórze klasztorne”, pow. krakowski, woj. małopolskie	Marszałek, 1993; Niesiołowska-Wędzka, 1974
55.	Wicina st. 1, pow. żarski, woj. lubuskie	Jaszewska, Kałagate, 2013; Kołodziejski, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1979, 1985, 1993, 1994, 1997a, 1997b, 1998a, 1998b, 2005, 2009; Lewczuk, 1993, 1994; Kołodziejski, Marcinak, 1969; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Woźniak, 1968
56.	Wieruszów-Podzamcze st. 1, pow. wieruszowski, woj. łódzkie	Jadczyk, 1975, 1977, 1978; Janiak, 2003; Kaszewski, 1973; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Wiklak, 1966/1967
57.	Wilczyn, pow. koniński, woj. wielkopolskie	Malinowski, 1954
58.	Witów st. 1, pow. proszowicki, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974

59.	Wodzisko, pow. wrzesiński, woj. wielkopolskie	Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954
60.	Wrocław-Osobowice „Szańce Szwedzkie”, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie	Gediga, 1961, 1962, 1963a, 1963b, 1964a, 1964b, 1965, 1966a, 1966b, 1969, 1970; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968; Niesiołowska-Wędzka, 1974
61.	Wrocław-Osobowice „Wzgórze Kapliczne”, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie	Gediga, 1970; Niesiołowska-Wędzka, 1974
62.	Zabrzeż, pow. nowosądecki, woj. małopolskie	Kozieł, 1958/1959

Na 62 stanowiskach zidentyfikowano jedynie pozostałości osad obronnych kultury łużyckiej, a na 54 także ślady późniejszego osadnictwa grodowego z wczesnego średniowiecza – por. tab. 2.

Tab. 2. Grody kultury łużyckiej z obszaru ziem polskich w miejscach, w których później funkcjonowały grody wczesnośredniowieczne

Tbl. 2. Lusatian defensive settlements on polish lands, where later, early medieval strongholds operated

L.p.	Miejscowość, powiat, województwo	Literatura
1.	Baldran st. 1, pow. kwidziński, woj. pomorskie	Haftka, 1970, 1971, 1972; Jagodziński, 1998; Niesiołowska-Wędzka, 1974
2.	Biecz, pow. gorlicki, woj. małopolskie	Marszałek, 1993; Poleski, 2004
3.	Bnin st. 2, pow. poznański, woj. wielkopolskie	Fogel, 1993; Fogel, Marcinkówna, Żak, 1968; Hensel, 1950; Kirschke, Prinke, 1995; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
4.	Charzykowe st. 1–2 „Góra Zamkowa”, pow. chojnicki, woj. pomorskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Wilke, 1968a, 1968b
5.	Chełmiec „Chełmowa Góra” st. 1, pow. nowosądecki, woj. małopolskie	Marszałek, 1993; Poleski, 2004
6.	Chełmża, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie	Poliński, 1997, 2002
7.	Grąbczyn st. 1, pow. szczeciński, zachodniopomorskie	Lachowicz, Olczak, Siuchniński, 1977; Olczak, Siuchniński, 1969; Stafiński, 1960
8.	Grodzisko, pow. pleszewski, woj. wielkopolskie	Janiak, 2003; Malinowski, 1954; Kurnatowska, Łosińska, 1981; Szczurek, Różański, 2013
9.	Grodziszczce, pow. świdnicki, woj. wielkopolskie	Jaworski, 2005; Pankiewicz, 2005

10.	Jankowo st. 1, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie	Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
11.	Jelenia Góra st. 1, pow. jeleńniogórski, woj. dolnośląskie	Jaworski, 2005; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968
12.	Kamieniec st. 2, pow. tarnogórski, woj. śląskie	Abłamowicz, 1990, 1991; Poleski, 2004
13.	Kędzie, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
14.	Kołuda Wielka, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie	Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
15.	Komorowo, pow. szamotulski, woj. wielkopolskie	M. Malinowska, T. Malinowski, 1971; T. Malinowski, 1971, 1972a, 1972b, 1973, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
16.	Kretowice, pow. wołowski, woj. dolnośląskie	Kaletyn 1968; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968
17.	Lembarg st. 1, pow. brodnicki, kujawsko-pomorskie	Chudziak, 1992; Chudziakowa, 1974b; Grążawski, Olczak, 1988
18.	Marcinkowice st. 1 „Grodzisko”, pow. nowosądecki, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Poleski, 2004
19.	Mierzyce st. 1, pow. jaworski, woj. dolnośląskie	Jaworski, 2005; Niesiołowska-Wędzka, 1974
20.	Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie	Gałuszka, Młynarska, 1957; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968;
21.	Mników st. 2 „Zamkowa Góra”, pow. krakowski, woj. małopolskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974; Poleski, 2004; Żaki, 1972a
22.	Moczydlnica Klasztorna st. 1, pow. wołowski, woj. dolnośląskie	Niesiołowska-Wędzka, 1974
23.	Myślibórz st. 1 „Winnica Tumska”, pow. myśliborski, woj. zachodniopomorskie	Bojanowski, 1978, 1979, 1980; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Szafrąński, 1959, 1961
24.	Myślibórz st. 3, pow. jaworski, woj. dolnośląskie	Jarosz 1997; Jaworski, 2005
25.	Niemcza Śląska, pow. dzierzoniowski, woj. dolnośląskie	Jaworski, 2005; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968; Niesiołowska-Wędzka, 1974
26.	Objezierze st. 1, pow. obornicki, woj. wielkopolskie	Jasnosz, 1980; Kirschke, Prinke, 1995; Niesiołowska-Wędzka, 1974
27.	Ostrowite Trzemeszeńskie st. 1, pow. gnieźnieński, woj. wielkopolskie	Chudziak, 2005; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1972; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Szafrąński, 1957b
28.	Pawłowice st. 1, pow. poznański, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Kirschke, Prinke, 1995; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954

29.	Podzamcze (Unterberg) st. 12, pow. kwidzyński, woj. pomorskie	Haftka, 1969; Jagodziński, 1998
30.	Podzamcze, pow. zawierciański, woj. śląskie	Żaki, 1972b
31.	Polanowice st. 1 (Niemcza Łużycka), pow. krośnieński, woj. lubuskie	Lewczuk, 1993; Lodowski, 1969
32.	Powodowo, pow. wolsztyński, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954
33.	Poznachowice Górne st. 1 „Grodzisko”, pow. myślenicki, woj. małopolskie	Leńczyk, 1957; Żaki, 1957
34.	Przemęt st. 1, pow. wolsztyński, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
35.	Pudliszki st. 1 (Karzec II), pow. gostyński, woj. wielkopolskie	Durczewski, 1974, 1977b; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
36.	Radzim st. 1, pow. obornicki, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Jasnosz, 1982–1984; Kirschke, Prinke, 1995; Kowalenko, 1938; Malinowski, 1954
37.	Równo st. 4, pow. słupski, woj. pomorskie	Lachowicz, Olczak, Siuchniński, 1977; Olczak, Siuchniński, 1972
38.	Ruda Tarnowska, pow. garwoliński, woj. mazowieckie	Górska, Paderewska, Pyrgała, Szymański, Gajewski, Okulicz, 1976
39.	Rybojady st. 2, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1980; Kołodziejski, 1969; Niesiołowska-Wędzka, 1974
40.	Siedlec, pow. krakowski, woj. małopolskie	Dąbrowska, 1973; Niesiołowska-Wędzka, 1974
41.	Smuszewo st. 1, 3, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie	Durczewski, 1969, 1977a; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1987; Malinowski, 1954, 1961; Niesiołowska-Wędzka, 1974
42.	Solniki st. 1, pow. nowosolski, woj. lubuskie	Kołodziejski, 1969; Niesiołowska-Wędzka, 1974
43.	Stare Drawsko st. 2, pow. drawski, woj. zachodniopomorskie	Janocha, 1964; Olczak, Siuchniński, 1969
44.	Stodólno st. 1, pow. mogilneński, woj. kujawsko-pomorskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1987; Malinowski, 1954
45.	Strzegom-Bazaltowa Góra, pow. świdnicki, woj. dolnośląskie	Jaworski, 2005; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968; Niesiołowska-Wędzka, 1974
46.	Swobnica st. 1, pow. gryfiński, woj. zachodniopomorskie	Bukowski, 1959–1960b; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Szafranski, 1957a, 1960

47.	Szczecin-Wzgórze Zamkowe, pow. szczeciński, woj. zachodniopomorskie	Cnotliwy, Leciejewicz, Łosiński, 1983; Niesiołowska-Wędzka, 1974
48.	Ślęza-szczyt st. 1–2, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie	Domański, 2000, 2002; Jaworski, 2005; M. i T. Kaletynowie, Lodowski, 1968
49.	Topola Wielka st. 2, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska, 1995; Krzyżańska, 1975; Malinowski, 1954; Niesiołowska-Wędzka, 1974
50.	Trzynik st. 1, pow. kołobrzeski, woj. zachodniopomorskie	Łosiński, Olczak, Siuchniński, 1971
51.	Wiewiórczyn st. 4, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie	Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska, 1995
52.	Witostowice st. 2, pow. ząbkowicki, woj. dolnośląskie	Jaworski, 2005; Kaletyn, 1968; Niesiołowska-Wędzka, 1974
53.	Zawada Lanckorońska „Zamczysko” st. 1, pow. tarnowski, woj. małopolskie	Dąbrowska, 1973; Jaworski, 2005; Niesiołowska-Wędzka, 1974; Poleski, 2004
54.	Żoruchowo st. 4, pow. słupski, woj. pomorskie	Lachowicz, Olczak, Siuchniński, 1977; Olczak, Siuchniński, 1972

Część grodów kultury łużyckiej odkryto przy okazji badań archeologicznych na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. O ciągłości osadnictwa zdecydowało kilka czynników: walory obronne i strategiczne położenia, sąsiedztwo szlaków komunikacyjnych, możliwość eksploatacji złóż mineralnych, bursztynu czy solanek, hodowli bydła, warunki do wzmózonej produkcji rzemieślniczej lub też takie okoliczności polityczne, które sprzyjały funkcjonowaniu w tym miejscu grodu we wczesnym średniowieczu. Jeśli umocnienia obronne zachowały się w na tyle dobrym stanie, że można je było wykorzystać do budowy nowych, wbudowywano je w wały wznoszone dla nowego grodu. Świadczy to o pragmatycznym podejściu w wyborze miejsc do życia zarówno ludności kultury łużyckiej, jak i późniejszych plemion słowiańskich oraz o podobnych uwarunkowaniach polityczno-ekonomicznych wymuszających łączenie funkcji militarnej z samowystarczalnością gospodarczą lub włączeniem się w sieć handlową dzięki wytwórczości rzemieślniczej czy rolnictwu¹.

¹ Artykuł powstał na podstawie materiałów dotyczących wszystkich stanowisk grodów kultury łużyckiej z obszaru Polski zebranych przez jego autorkę A. Góralczyk podczas opracowywania katalogu 828 stanowisk grodów wczesnośredniowiecznych do jej pracy doktorskiej *Podstawy datowania grodów wczesnośredniowiecznych z terenu Polski*, obronionej u promotor prof. dr hab. H. Kóćki-Krenz (UAM) w IAiE PAN w Warszawie. Opracowała wówczas 116 kart katalogowych grodów kultury łużyckiej. Treść artykułu skonsultowała z dr. hab. R. Janiakiem (UŁ). W 2016 roku złożyła go w redakcji *Fontes Archaeologici Posnanienses*, gdzie został zgubiony, odnaleziony, ponownie zagubiony podczas pandemii koronawirusa, znaleziony i oddany do recenzji, aby w październiku 2022 roku autorka nie była w stanie uzyskać od Redaktor Naczelnej wydawnictw Muzeum Archeologicznego w Poznaniu konkretnych informacji pozwalających na jego opublikowanie. W związku z tym A. Góralczyk podziękowała listownie

Grody kultury łużyckiej najczęściej lokowano na wyspach i półwyspach na jeziorach, w pobliżu bagien, na wzniesieniach nad brzegami rzek lub na wzgórzach, co w okresie plemiennym i piastowskim średniowiecza także decydowało o funkcjach militarnych grodów. Dobrym przykładem powtórnego wykorzystania dogodnej lokacji jest Baldram (Baldrum) st. 1 (pow. kwidziński), ponieważ zbudowano go w miejscu, z którego można było swobodnie obserwować okolicę, szczególnie dolinę Wisły, i zapewnić grodowi obronę w przypadku ataku (tab. 2: 1), podobnie jak w Poznachowicach Górnych st. 1 „Grodzisko” (pow. myślenicki), skąd widać było całą okolicę od Tatr na południu do lewobrzeżnej Wisły na północy, szczególnie dolinę Stradomki koło Smykania, Szczyrzyca i Góry św. Jana (jedynie na krótkim odcinku po stronie południowej widnokraj przysłania wzniesienie Ciecienia) (tab. 2: 33).

Zdarzało się, że ludność łużycka musiała opuścić swoje siedziby, bo podniosły się wody jeziora. Jednak nie zawsze wiązało się to z trwałymi i nieodwracalnymi zmianami, co widać w przypadku Bnina st. 2 (inna nazwa: Kórnik st. 2) (pow. poznański). Zimny i wilgotny klimat subatlantycki panujący na obszarze, na którym znajdował się gród kultury łużyckiej, zmienił się i w V–X wieku n.e. doszło do ocieplenia. Przyczyniło się ono do obniżenia poziomu wód w jeziorach i powolnego wysychania bagien. Dzięki korzystnym zmianom klimatycznym i dogodnemu położeniu przy szlaku komunikacyjnym łączącym ówczesne ważne ośrodki polityczne Śrem i Poznań z Gieczem, Półwysp Szyi został ponownie zasiedlony (tab. 2: 3). Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne grodu Grodziszcz (pow. świdnicki) wzniesiono w miejscu wału obronnego grodu wybudowanego przez ludność kultury łużyckiej. Ze stanowiska można obserwować odległe o 15 km pasmo góry Ślęży (w kierunku północno-wschodnim) i środkowe Sudety (w kierunku południowo-wschodnim). Położenie grodziska w Grodziszczu i znaleziona na nim ceramika wskazuje na przynależność grodu do plemienia Ślężan, które zajmowało terytorium między dorzeczem Widawy, Bystrzycy, Oławy a środkowym biegiem Nysy Kłodzkiej. Był to gród przygraniczny przy zachodnim krańcu ziem Ślężan i jeden z grodów zabezpieczających granicę polsko-czeską. Prawdopodobnie od X wieku wraz z innymi grodami bronił środkowy odcinek Sudetów i pobliską przesiekę. Przesieka otaczała prawie całe terytorium Ślężan i biegła od podnóża Gór Sowich, Bardzkich i Złotych w północno-wschodnim kierunku. Cały obszar porastała puszcza, nie funkcjonowały na nim osady otwarte, a jedynie grody, stróże i przesieki w pobliżu szlaków górskich i przełęczy, miejsc, przy których można było przejść przez Sudety – naturalną granicę między Śląskiem a Czechami (tab. 2: 9). Pozostałości podobnego do biskupińskiego osiedla obronnego kultury łużyckiej Jankowo st. 1 (pow. inowrocławski) na wyspie na Jeziorze Pakoskim (zwanym też Jankowskim) zachowały się świetnie dzięki torfiastemu podłożu. W jego

---

drogą internetową Pani redaktor Fontesu Marzenie Szmyt za poświęcony jej czas – całe 6 lat, wycofała artykuł z FAP i postanowiła wydać drukiem w innym czasopiśmie naukowym o szybszym tempie procesu wydawniczego – standardowym jak na XXI wiek.

okolicach znajdowały się solanki. Po pożarze grodu część mieszkańców opuściła wyspę, a część ludności założyła na ruinach osadę nieobronną. We wczesnych fazach okresu lateńskiego wyspa została zatopiona przez wody jeziora. Zasiedlono ją ponownie w okresie wczesnego średniowiecza. Odkryty odcinek wału wczesnośredniowiecznego wzniesionego w konstrukcji rusztowej przylegał do obwałowania kultury łużyckiej i był jego przedłużeniem w kierunku wschodnim. Przypuszcza się, że we wczesnym średniowieczu ponownie wykorzystano do celów osadniczych wał obronny dawnego dookólnego grodu kultury łużyckiej, odcinek wczesnośredniowiecznego obwałowania mógł stanowić dodatkowe zabezpieczenie i ochraniać grodzisko od strony wschodniej (tab. 2: 10). Prawdopodobnie gród kultury łużyckiej w Komorowie (pow. szamotulski) i położone w jego pobliżu cmentarzysko ciałopalne w Gorszewicach wchodziły w skład jednego kompleksu osadniczego, chociaż część grobów gorszewickich datuje się na okres przed wzniesieniem grodu. We wczesnej epoce żelaza pełnił on funkcję faktorii handlowej na bursztynowym szlaku prowadzącym z Sumbii i Pomorza Wschodniego do ziem południowo-europejskich. Eksportowano surowiec bursztynowy, który obrabiano dopiero po przywiezieniu do miejsca przeznaczenia. Możliwe, że gród w Komorowie był położony przy odgałęzieniu łączącym szlak sambijski z jutlandzkim (tab. 2: 15). Ponieważ gród Myślibórz st. 1 „Winnica Tumska” (pow. myśliborski) znajdował się pośród podmokłych łąk, dostęp do niego suchą nogą był możliwy jedynie od północno-wschodniej strony. Był siedzibą bogatego rodu. Rozsypisko wału wykorzystano w okresie wczesnego średniowiecza (pozostałości nasypu-grobli, skarp) do budowy grodu pełniącego rolę strażnicy granicznej. Znajdował się wówczas w południowo-zachodniej części puszczańskich rubieży obszaru plemiennego Pyrzyczan, wymienionych przez Geografa Bawarskiego w IX wieku. Pyrzyczanie zamieszkiwali bezleśne dorzecze środkowej i górnej Płoni. W latach siedemdziesiątych X wieku Mieszko I podbił Pomorze Zachodnie, a podczas walk również i gród w Myśliborzu (tab. 2: 23). W miejscu grodu kultury łużyckiej Polanowice st. 1 (Niemcza Łużycka) (pow. krośnieński), który spłonął w pożarze, zbudowano wczesnośredniowieczny gród u wylotu szlaku komunikacyjnego przebiegającego po południowej stronie Spreewaldu, ze środkowych Niemiec do Wielkopolski i Śląska. Do X wieku były to tereny osadnicze plemienia Selpoli, ale opisywane grodzisko nie było jego centralnym ośrodkiem. Możliwe, że plemię to nie miało centralnego grodu. Po przyłączeniu ich ziem do państwa Piastów gród stał się punktem wypadowym w konfliktach polsko-niemieckich w X–XII wieku. Może został zbudowany po zdobyciu tego obszaru wraz z Ziemią Lubuską przez Piastów około 960 roku (pełniłby wówczas funkcję zapory przeciwko spodziewanej ekspansji niemieckiej) lub w latach siedemdziesiątych X wieku podczas walk polsko-niemieckich (tab. 2: 31). Gród kultury łużyckiej we Swobnicy st. 1 (pow. gryfiński) był pierwszym zweryfikowanym osiedlem tej kultury z zachowanymi wałami obronnymi na terenie Pomorza Zachodniego. Stanowił siedzibę bogatego rodu i został spalony podczas najazdu. Wcześniej w tym miejscu funkcjonowała osada otwarta, w pobliżu stanowiska istniało cmentarzysko, później zaś gród wczesnośredniowieczny. W odległości 6 km

od niego, w Baniach (pow. Gryfino), odkryto bogato wyposażony i bardzo starannie zbudowany grób (nazywany książęcym i datowany na IV okres epoki brązu) prawdopodobnie patriarchy rodu rządzącego grodem w Swobnicy. Znalezione w nim 56 brązowych przedmiotów. W jego sąsiedztwie zaczęto chować innych członków tego rodu. W jego okolicy znaleziono kilka brązowych skarbów, co wskazywałoby na bogacenie się i wzrastanie znaczenia opisywanego grodu dzięki hodowli bydła, ponieważ uprawa roli nie była wówczas bardzo wydajna. Wśród nich było 8 przedmiotów w Mielęcynie (pow. Myślibórz), 16 km od Swobnicy, 12 na ogół fragmentarycznie zachowanych przedmiotów w Leśnicy (pow. Gryfino), 16 km od Swobnicy, i sto kilkadziesiąt przedmiotów w Pyrzycach (pow. pyrzycki), 18 km od Swobnicy. W. Łęga uważał, że wczesnośredniowieczny gród w Swobnicy był związany z zespołem obronnym grupy szczecińskiej grodów ochraniających Pomorze od południa. Wczesnośredniowieczny gród w Swobnicy znajdował się w puszczańskej, przygranicznej strefie obszaru należącego do zachodniopomorskiego plemienia Pyrzyczan, graniczącego od południa z Lubuszaniem i od północy z Wolinianami. Pyrzycanie zamieszkiwali bezleśne, gęściej zaludnione obszary rolnicze nad środkową i górną Płonią. Przypuszcza się, że grodzisko w Swobnicy zostało zniszczone w czasie walk Mieszka I o podbicie Pomorza Zachodniego. Trudno dokładnie stwierdzić, kiedy przestano użytkować je osadniczo. Przypuszczalnie nastąpiło to wraz z powstaniem osady w miejscu dzisiejszej wsi. W 1234 roku ziemczony szczeciński książę Barnim I nadał ją zakonowi Templariuszy, którzy wybudowali tu granitowy kościół w latach 1234–1250 (tab. 2: 46).

Spośród 116 stanowisk – 7 zostało przebadanych powierzchniowo (Chorzele, pow. przasnyski; Łagów, pow. świebodziński; Męcina „Zamczysko”, pow. limanowski; Pawłowice st. 1, pow. poznański; Stodólno st. 1, pow. mogilneński; Wiewiórczyn st. 4 (Izdebno st. V), pow. żniński; Śląskowo, pow. rawicki; Wodzisko, pow. wrzesiński), 14 – powierzchniowo i sondażowo (Izdebno st. 5, pow. żniński; Moczydlnica Klasztorna st. 1, pow. wołowski; Charzykowy st. 1–2 „Góra Zamkowa”, pow. Chojnice; Grąbczyn st. 1, pow. szczecinecki; Jelenia Góra st. 1, pow. jeleniogórski; Kołuda Wielka, pow. inowrocławski; Milicz, pow. milicki; Myślibórz st. 3, pow. jaworski; Pudliszki st. 1 (Karzec II), pow. gostyński; Równo st. 4, pow. słupski; Trzynie st. 1, pow. kołobrzeski; Żoruchowo st. 4, pow. słupski; Pomorsko, pow. zielonogórski; Świętne st. 1, pow. koniński), 19 – powierzchniowo i wykopaliskowo (Jaworzno st. 1 miasto pow., pow. jaworzneński; Koziegłowy st. 1, pow. koniński; Kunice st. 1, pow. legnicki; Piekary st. 4, pow. krakowski; Baldram (Baldram, Baldrum) st. 1, pow. kwidzyński; Bnin st. 2 (inna nazwa: Kórnik st. 2), pow. poznański; Grodzisko, pow. pleszewski; Grodziszczce, pow. świdnicki; Kędzie, pow. trzebnicki; Lembarg st. 1, pow. brodnicki; Myślibórz st. 1 „Winnica Tumska”, pow. myśliborski; Objezierze st. 1, pow. obornicki; Podzamcze (Unterberg) st. 12, pow. kwidzyński; Polanowice st. 1 (Niemcza Łużycka), pow. krośnieński; Radzim st. 1, pow. obornicki; Ślęza-szczyt st. 1–2, pow. wrocławski; Pudliszki st. 5, pow. gostyński; Rychłowice st. 1, pow. wieluński; Słupca st. 1, pow. słupecki; Sobiejuchy st. 1, pow. żniński; Temeszów, pow. brzozowski), 8 – sondażowo (Gałęzinowo st. 3,

pow. słupski; Mokre, pow. grudziądzki; Ośno Lubuskie, pow. ślubicki; Mników st. 2 „Zamkowa Góra”, pow. krakowski; Roztoka „Na skale”, pow. tarnowski; Siedlec, pow. krakowski), 18 – sondażowo i wykopaliskowo (Karniewo, pow. makowski; Lubin st. 8, pow. kamieński; Łubowice st. 1–4, pow. raciborski; Nowa Cerekwia, pow. głubczycki; Bieńki-Karkuty, pow. ciechanowski; Biskupice st. 2, pow. wielicki; Cerkiewnik st. 5, pow. olsztyński; Chełmiec „Chełmowa Góra” st. 1, pow. nowosądecki; Jankowo st. 1, pow. inowrocławski; Marcinkowice st. 1 „Grodzisko”, pow. nowosądecki; Rybojady st. 2, pow. międzyrzecki; Szczecin Wzgórze Zamkowe („Góra Zamkowa”), pow. szczeciński; Zawada Lanckorońska „Zamczysko” st. 1, pow. tarnowski; Tarnowa st. 1, pow. wrzesiński; Tyniec st. 1 „Grodzisko”, pow. krakowski; Wieruszów-Podzamcze st. 1, pow. wieruszowski; Wrocław-Osobowice „Wzgórze Kaplicze”, pow. wrocławski), 28 – wykopaliskowo (Biskupin st. 4, półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. żniński; Cedynia st. 1, pow. gryfiński; Charlupia Mała, pow. sieradzki; Głogówek, pow. prudnicki; Grzybiany st. 1, pow. legnicki; Kamieniec (Finckenstein), pow. łański; Kamieniec, pow. bydgoski; Kopaliny Pogwizdowskie, pow. bocheński; Kurów, pow. nowosądecki; Kurów st. 1, pow. wieluński; Maszkowice „Zamczysko” „Góra Zyndrama”, pow. nowosądecki; Moszowice st. 1, pow. głogowski; Olsztyn-Hermanowo, pow. olsztyński; Biecz, pow. gorlicki; Kamieniec st. 2, pow. tarnogórski; Komorowo, pow. szamotulski; Niemcza Śląska, pow. dzierzoniowski; Powodowo, pow. wolsztyński; Poznachowice Górne st. 1 „Grodzisko”, pow. myślenicki; Solniki st. 1, pow. nowosolski; Strzegom Bazaltowa Góra, pow. świdnicki; Poznachowice Górne st. 2 „Klasztorzysko”, pow. myślenicki; Starosiedle, pow. krośnieński; Strobin st. 2, pow. wieluński; Szczawno-Topiel st. 1, pow. sieradzki; Wicina st. 1, pow. żarski; Witów st. 1, pow. proszowicki; Wrocław-Osobowice „Szańce Szwedzkie”, pow. wrocławski), 14 – powierzchniowo, sondażowo i wykopaliskowo (Grodno st. 6, pow. toruński; Grodziec wzgórze „Dorotka”, dzielnica Będzina; Gzin st. 1, pow. bydgoski; Chełmża, pow. toruński; Kretowice, pow. wołowski; Mierczyce st. 1, pow. jaworski; Ostrowite Trzemeszeńskie st. 1, pow. gnieźnieński; Przemęt st. 1, pow. wolsztyński; Smuszewo st. 1, 3, pow. wągrowiecki; Stare Drawsko st. 2, pow. drawski; Swobnica st. 1, pow. gryfiński; Topola Wielka st. 2, pow. ostrowski; Witostowice st. 2, pow. ząbkowicki), a w przypadku 8 grodzisk nie podano zastosowanej metody badań archeologicznych (Pławniowice st. 6, Podzamcze, Pomorzowice st. 2, Tyniec st. 2 „Wzgórze Klasztorne”, Wilczyn, Zabrzeż).

Obecny stan badań nie jest wystarczający. Chronologia większości stanowisk nie została określona przy użyciu wszystkich znanych metod datowania, szczególnie metody dendrochronologicznej i radiowęglowej, obecnie najprecyzyjniejszych i najbardziej wiarygodnych. Nie zebrano również w jednej monografii wszystkich osiedli obronnych tej kultury z całego obszaru ziem polskich. Powstały jedynie prace naukowe dotyczące części z nich. Najlepiej opracowano Małopolskę i Śląsk. Tylko część z wymienionych obiektów objęto w całości regularnymi, wieloletnimi pracami wykopaliskowymi. Najczęściej ograniczano się do krótkotrwałych badań sondażowych, które obejmowały część majdanu i pozostałości wałów obronnych.

HISTORIA I STAN BADAŃ

Początki badań grodów kultury łużyckiej sięgają 2 połowy XIX wieku. Miały one wówczas amatorski charakter i najczęściej ograniczały się do inwentaryzacji znajdującego materiału archeologicznego oraz sporządzenia opisu zewnętrznego wyglądu osiedla obronnego. Prace archeologiczne w dzisiejszym rozumieniu rozpoczęto w okresie międzywojennym. Prym wiodli w tej dziedzinie archeolodzy niemieccy. Na ogół nie publikowano wyników badań w sposób wyczerpujący i koncentrowano się na opracowywaniu najciekawszych znalezisk. Polscy badacze zainteresowali się tematyką grodów kultury łużyckiej wraz z odkryciem w 1933 roku Biskupina st. 4, stanowiącego najbardziej znane osiedle obronne z obszaru ziem polskich (Niesiołowska-Wędzka, 1974, s. 23). W latach 1934–1939 były tam prowadzone prace wykopaliskowe przez J. Kostrzewskiego i Z. Rajewskiego, kontynuowane po zakończeniu II wojny światowej przez Z. Rajewskiego w latach 1946–1950, 1956–1960 i 1966–1967. Osada obronna w Biskupinie została częściowo zrekonstruowana i dzięki dobremu stanowi zachowania jej pozostałości oraz bardzo dużej ilości wytworów stanowi świadectwo kultury materialnej ludności kultury łużyckiej. Dysponujemy również planem grodu, czyli jego rekonstrukcją rysunkową. Poza Biskupinem przebadano mało innych stanowisk grodowych. Wpłynęły na to względy finansowe. Skoncentrowano się na badaniach powierzchniowych i sondażowych, rejestracji osiedli obronnych jako stanowiska archeologiczne oraz pobieżnym określeniu ich chronologii i cech morfologicznych. Panowało wtedy przekonanie, że grody kultury łużyckiej pojawiły się w swojej rozwiniętej formie pod koniec epoki brązu, a ich największa liczba powstała w okresie halsztackim (Niesiołowska-Wędzka, 1974, s. 23). Po II wojnie światowej i przy okazji badań wykopaliskowych prowadzonych w Biskupinie powróciło zainteresowanie tematyką opisywanych grodów. Wówczas, jak i obecnie najpoważniejszy problem stanowiło stopniowe niszczenie osiedli obronnych kultury łużyckiej na skutek czynników naturalnych, ale także w związku z parcelacją, intensyfikacją upraw polowych i leśnych, z melioracją oraz wykorzystywaniem pozostałości grodów jako materiałów budowlanych. Wraz z wprowadzeniem nowocześniejszych metod eksploracyjnych i wykorzystywaniem nauk pomocniczych zwiększono liczbę prowadzonych badań wykopaliskowych w porównaniu z okresem międzywojennym. Skoncentrowano się na dwóch problemach badawczych: weryfikacji znanych stanowisk grodowych oraz weryfikacji dotyczących ich poglądów naukowych. Opracowywano również część starych materiałów przechowywanych w magazynach i archiwach. Szczegółowo zajmowano się pojedynczymi stanowiskami, takimi jak Biskupin, Sobiejuchy, Słupca. Zaczęły powstawać monografie regionalne. Mankamentem wszystkich powojennych badań była ich niejednorodność: opieranie się na zróżnicowanej bazie materiałowej, stosowanie różnych metod badawczych i określanie innych celów badawczych. Odbiło się to na zróżnicowanej wartości uzyskanych wyników. Pozytywną stroną prowadzonych prac stało się podejmowanie wielu tematów powiązanych z grodami kultury łużyckiej występującymi w poszczególnych regionach, ich niejednorodnego rozwoju i zróżnicowania chronologicznego. Dzięki temu

rozszerzono ramy chronologiczne opisywanych stanowisk od III okresu epoki brązu do wczesnego okresu lateńskiego. Nie zweryfikowano jednak chronologii określonych regionów, a skupiono się raczej na datowaniu poszczególnych grodów. Nie powstała żadna monografia, w której zebrano by wszystkie osiedla obronne z obszaru ziem polskich (Niesiołowska-Wędzka, 1974, s. 13–14).

Od lat pięćdziesiątych do czasów współczesnych prowadzono prace powierzchniowe, sondażowe i wykopaliskowe na poszczególnych stanowiskach, ale kolejne lata nie przynosiły sukcesywnych planowych badań obejmujących regiony lub cały obszar Polski. W tym okresie jedynie raz zorganizowano większą akcję weryfikacji grodzisk kultury łużyckiej połączoną z wykopaliskami sondażowymi. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu wraz z konserwatorem zabytków archeologicznych w Poznaniu objęło badaniami stanowiska w Słupcy, Smuszewie i Komorowie (tab. 1: 44; tab. 2: 15, 41). W latach 1973–1977 wojewódzki konserwator zabytków archeologicznych w województwie poznańskim i Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu (D. Durczewski i W. Śmigieński) przebadali 9 grodów kultury łużyckiej: Cichowo, Dakowy Mokre, Grodzisko, Kolonia Tarnowa, Przemęt, Pudliszki, Raszewy, Śląskowo, Świętne oraz Ostrowite Trzemeszeńskie (badania z 1979 roku) (nie wszystkie stanowiska się zachowały, por tab. 1: 41, 49, 50; tab. 2: 3, 8, 27, 34).

Archeologami, którzy prowadzili badania na grodziskach kultury łużyckiej, byli: Z. Bukowski (m.in. Sobiejuchy), T. Malinowski (m.in. Komorowo), Z. Rajewski (m.in. Biskupin), D. Durczewski (m.in. Pudliszki), B. Gediga (m.in. Wrocław-Osobowice), M. Gedl (m.in. Biskupice), Z. Kaszewski (m.in. Strobin), J. Ostoja-Zagórski (m.in. Jankowo nad Jeziołem Pokoskim), K. Szamałek (m.in. Kruszwica), J. Chudziakowa (m.in. Gzin), A. Kołodziejski (m.in. Wicina) i J. Gackowski (m.in. Grodno). Najlepiej opracowanymi regionami są Małopolska i Śląsk. Monografią podsumowującą wyniki badań dotyczących grodów z obszaru ziem polskich stała się rozprawa *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej* A. Niesiołowskiej-Wędzkiej, wydana w 1974 roku. Objęła ona publikacje wydane do 1971 roku, ale pominęła grody ze środkowej części Polski. Wraz z *Procesami urbanizacyjnymi w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych* z 1989 roku stanowi najbardziej znaną publikację tej autorki. Kolejnymi pracami, w których zebrano wyniki badań dotyczących poszczególnych części Polski, były *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy* J. Chudziakowej z 1974 roku oraz *Grody kultury łużyckiej w międzyrzeczu górnej Warty i Prosnę* R. Janiaka z 2003 roku. Interesującymi publikacjami dotyczącymi tej tematyki są również starsze artykuły: *Wczesnobrązowe osiedla obronne na ziemiach polskich* B. Gedigi z 1983 roku i *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce* T. Malinowskiego z 1954 roku oraz nowsze publikacje: *Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku* A. Mierzwińskiego z 1994 roku i *Osadnictwo w Małopolsce od II okresu epoki brązu do początków okresu lateńskiego* J. Michalskiego z 1992 roku, a także: *Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008–2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny* pod redakcją A. Jaszewskiej i S. Kałagaty z 2013 roku i *Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Grodzisku, gm. Pleszew, woj. wielkopolskie* pod redakcją G. Szczurka i A. Różańskiego z 2013 roku.

Z nowszych artykułów dotyczących grodów kultury łużyckiej warto wymienić również prace R. Janiaka: *Z badań nad późną epoką brązu i okresem halsztackim Polski środkowej. Kulturowe strategie wykorzystania walorów komunikacyjnych dorzecza Warty* z 2004 roku, *Fortyfikacje „wielkich grodów” kultury łużyckiej na obszarze Polski Środkowej i Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji tzw. wielkich grodów kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Warty i Prosnę* z 2009 roku oraz *Konstrukcje obronne w grodach kultury łużyckiej* J. Puziuka z 2010 roku i *Grodziska ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce* W. Śmigiełskiego z 1993 roku – por. tab. 1 i 2.

PODSTAWY DATOWANIA

Osiedla obronne kultury łużyckiej cieszyły się mniejszym zainteresowaniem archeologów niż cmentarzyska. Dobrze by było zweryfikować istniejące stanowiska pod kątem ich chronologii z wykorzystaniem wszystkich dostępnych metod datowania, przynajmniej najważniejsze z nich oraz sprawdzić ich obecny stan zachowania. Ponieważ nawet najprecyzyjniejsze z obecnie stosowanych metod datowania: radiowęglowa i dendrochronologiczna wiążą się z ryzykiem błędów oraz mogą zgadzać się lub nie zgadzać z tradycyjnym określaniem chronologii na podstawie analizy ceramiki i wytworów, porównanie uzyskanych różnymi metodami wyników mogłoby przynieść ciekawe rezultaty i przyczynę do dyskusji czy weryfikacja datowań tych stanowisk na podstawie badania pozostałości drewna z umocnień obronnych i budynków mieszkalnych rzeczywiście pozwala określić dokładniejszą i wiarygodniejszą chronologię. Dotychczas najczęściej uzyskiwano ją dzięki analizie materiału ceramicznego, tak jak w przypadku stanowisk np. st. 2 w Biskupicach (pow. wielicki), w Głogówku (pow. prudnicki), st. 1 w Koziegłowach (pow. koniński) lub st. 1 w Szczawnie-Topieli (pow. sieradzki).

Datowanie ceramiki odkrytej w Wieruszowie-Podzamcze st. 1 (pow. wieruszowski) uzyskano dzięki porównaniu różnic istniejących między nią a zespołami grobowymi z cmentarzyska w Kępnie (z późnego okresu epoki brązu i starszej fazy okresu halsztackiego C). Materiał ceramiczny znaleziony na obszarze grodu był młodszy niż ten pochodzący z cmentarzyska. Chronologię stanowisk, np.: st. 1 w Grzybianach (pow. legnicki), w Kamieńcu (pow. bydgoski), st. 1 w Kunicach (pow. legnicki), st. 1–4 w Łubowicach (pow. raciborski), st. 1 w Słupcy (pow. słupecki) czy st. 1 w Sobiejuchach (pow. żniński) otrzymano na podstawie ceramiki i wytworów. W przypadku Maszkowic „Zamczyska”, „Góry Zyndrama” (pow. nowosądecki) określono jego datowanie dzięki wytworom datującym wykonanym z metali, gród w Witowie st. 1 (pow. proszowicki) wydatowano na podstawie ceramiki i 2 skarbów, a Gzin st. 1 (pow. bydgoski) na podstawie znalezionej ceramiki, wytworów i materiałów kostnych. Ciekawych wniosków dostarczyło datowanie grodów metodą radiowęglową w Kurowie st. 1 (pow. wieluński), Pudliskach st. 5 (pow. gostyński) i Strobinie st. 2 (pow. wieluński) oraz metodą dendrochronologiczną i radiowęglową w Biskupinie st. 4 i st. 5 (pow. żniński) i Wicinie st. 1 (pow. żarski) – por. tab. 3.

Datowanie grodu w Kurowie st. 1 (pow. wieluński) ustalono na młodszą fazę okresu halsztackiego wg Z. Kaszewskiego na podstawie analizy ceramiki (waz z IV okresu epoki brązu – okresu halsztackiego, amforek z późnego okresu epoki brązu – wczesnej fazy okresu halsztackiego, garnków o jajowatym i esowatym kształcie z końca III okresu epoki brązu – okresu halsztackiego, czerpaków ze schyłku epoki brązu – okresu HaC, naczyń baniastych z młodszymi okresami epoki brązu, fragmentów ceramiki z okresu halsztackiego C/D) i brązowej siekierki z tulejką i uszkiem z V okresu epoki brązu – okresu halsztackiego. C. R. Janiak określił jego chronologię na I połowę IX–VII wieku p.n.e. (V okres epoki brązu). Ponieważ większość form naczyń nie stanowiła precyzyjnych wyznaczników chronologicznych, w latach 1997–1999 pobrano 8 próbek drewna z konstrukcji wschodniego i południowo-zachodniego odcinka wału obronnego i wydatowano je metodą radiowęglową. Wyniki badań zawężają datowanie obwałowania do przedziału czasowego X–VII wieku p.n.e. Najwięcej oznaczeń radiowęglowych dotyczy IX wieku p.n.e. Najstarsze daty: 993 ± 76 BC uzyskano dla próbek Ki-7850 i Ki-7852, a najmłodszą datę: 672 ± 118 BC dla próbki Ki-7851. Najmłodszą próbkę drewna charakteryzuje największy błąd. Ponadto trzeba wziąć pod uwagę, że do budowy wału obronnego użyto także starszego drewna niż ścięte do tego celu. Ustalono, że umocnienia obronne grodu w Kurowie wzniesiono w X–VII wieku p.n.e., najprawdopodobniej w I połowie IX wieku p.n.e., czyli w późnym okresie epoki brązu. Uzyskane daty radiowęglowe korespondują z chronologią materiału ceramicznego i z datowaniem znaleziska brązowej siekierki z tulejką (tab. 1: 25).

W przypadku Pudliszek st. 5 (pow. gostyński) przebadano bardzo małą część powierzchni osiedla obronnego i otrzymano datowanie stanowiska głównie na podstawie niewielkiej ilości materiału ceramicznego z epoki brązu: II okres epoki brązu – BB1 wg D. Durczewskiego i HaC (może schyłek HaB) wg I. Lasak. Analizę materiału ceramicznego uzupełniono analizą radiowęglowych próbek drewna pobranych z jamy nr 4 oraz z wału obronnego: Gd-3698 – 2760 ± 50 BP, Gd-6970 – 2480 ± 100 BP, Gd-6971 – 2560 ± 90 BP, Gd-7430 – 2960 ± 80 BP. Wykazały one, że obwałowanie użytkowano około 500 lat. Skrajne wartości oznaczeń radiowęglowych wynoszą 2480 ± 100 BP (warstwa II) i 2960 ± 80 BP (warstwa IV A). Możliwe, że na te wyniki wpłynęły czynniki glebowe w warstwie II – struktury pokorzeniowe, a w warstwie IV A – okresowa infiltracja wody w czasie stanów powodziowych w dolinie. Ponadto w przypadku datowania próbek drewna młodszymi niż 3000 lat metodą C-14 zwiększają się odchylenia wyników oznaczeń. Przypuszcza się, że data 2560 ± 90 BP dla warstwy III jest najpoprawniejsza. Warstwę tę w najmniejszym stopniu dotknęły zaburzenia strukturalno-chemiczne. Opierając się na dacie z warstwy III i porównując ją z datowaniem jamy nr 4 (2760 ± 50 BP), okres funkcjonowania grodu trwałby około 150 lat. Datowanie D. Durczewskiego (II okres epoki brązu) dla początków użytkowania grodu jest prawdopodobne.

Gród łuzycy w Strobiniu st. 2 (pow. wieluński) został wydatowany przez R. Janiaka na schyłek epoki brązu – schyłek okresu halsztackiego D, a Z. Kaszewskiego na okres halsztacki D – wczesny okres lateński (550–300 p.n.e.) w głównej mierze na analizie ceramiki z okresu halsztackiego C–D, z V okresu epoki brązu/okresu

halsztackiego, z okresu halsztackiego D – wczesnego okresu lateńskiego oraz rzymskiego, wytwory brązowe i żelazne, np. żelazną szpilę z łabędzią szyjką z okresu halsztackiego C – okresu lateńskiego i skarb z ozdób z brązu. Pobrano także 7 próbek drewna (5 z konstrukcji wału obronnego, jedną z paleniska w chacie zbudowanej w konstrukcji słupowej i jedną z budynku mieszkalnego wzniesionego w konstrukcji słupowej) do wykonania analizy radiowęglowej i ustalenia chronologii stanowiska. Wyniki badań w niektórych przypadkach bardzo różnią się z datowaniem ustalonym na podstawie analizy ceramiki. Trzy najstarsze próbki drewna pochodziły z późnej epoki brązu i zostały wydatowane na 924 ± 81 BC (Ki-7754), 904 ± 71 BC (Ki-7751) i 810 ± 62 BC (Ki-7752), zaś dla najmłodszej próbki drewna ustalono chronologię: 1056 ± 74 AD (Ki-7755) (tab. 1: 41).

Jeśli chodzi o najbardziej znane osiedle obronne z obszaru ziem polskich – Biskupin st. 4 (półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep) (pow. żniński), jego datowanie ustalono na podstawie analizy wytworów metalowych i ceramiki na Hallstatt A–D wg Z. Rajewskiego, HD (na miejscu dawnego grodu powstała osada z wpływami kultury pomorskiej z HD/wczesny okres lateński) wg A. Niesiołowskiej-Wędzkiej, I faza – gród HD i II faza – osada otwarta HD – wczesny okres lateński wg T. Malinowskiego. Wykonano też badania metodą radiowęglową. Na tej podstawie przyjęło się je datować na połowę I tysiąclecia p.n.e. – pomiędzy 550 a 400 rokiem p.n.e. Było to pierwsze polskie stanowisko, którego chronologię określono przy pomocy metody dendrochronologicznej (tab. 1: 4).

Po raz pierwszy przeprowadzono badania dendrochronologiczne próbek drewna znalezione w Biskupinie w 1938 roku. Wówczas F. Dominik i pozostali archeolodzy z biskupińskiej ekspedycji przesłali fragmenty dębowych i sosnowych belek do Instytutu Geochronologii G. de Geera w Sztokholmie. Wyniki analizy dendrochronologicznej zostały opublikowane przez E. H. de Geera w 1956 roku. Ponieważ dendrochronologia jako nauka dopiero rozwijała się w Europie, porównanie krzywych przyrostowych próbek biskupińskich m.in. z przyrostami sosen północnoamerykańskich i norweskich oraz sekwoi kalifornijskich dzisiaj nie jest dopuszczalne. Uzyskane wówczas daty 680 i 625 p.n.e. dla dębu oraz około 500 p.n.e. dla sosny są zbliżone do datowania Biskupina, ale nie bierze się ich już pod uwagę w badaniach nad tym stanowiskiem (Ważny, Piotrowski, Zajączkowski, 1994, s. 5–6). Analiza próbek z biskupińskiego drewna w Neuchatel i w Wiedniu w latach osiemdziesiątych również nie przyniosła pozytywnych rezultatów (Ważny, 2001, s. 50). W 1991 roku T. Ważny przebadał 71 dębowych elementów uzyskanych z konstrukcji wału i fundamentów chat w wykopie północno-wschodnim, a także bramy, ulicy poprzecznej i falochronu z zachodniej części półwyspu biskupińskiego (30 z nich posiadało zachowany w całości biel ze słojem podkorowym, co umożliwiło precyzyjne określenie datowania z dokładnością do jednego roku). Materiał był niestety zdeformowany i popękany, najlepiej zachowały się tkwiące w gruncie fragmenty pionowych słupów i ukośnie wbitych pali falochronu. Mimo tego 60 próbek udało się relatywnie wydatować. Ramy chronologiczne funkcjonowania grodu w Biskupinie określa się na przedział 50–120 lat. Badania dendrochronologiczne pozwoliły ustalić, że między datą ściecia

najmłodszego i najstarszego drzewa, z których zbudowano analizowane konstrukcje, minęło 25 lat. Jeśli nawet można zarzucić temu badaniu zbyt małą serię pobranych próbek, za jego wiarygodnymi wynikami przemawia różnorodność miejsc i konstrukcji, z których zostały pobrane (Ważny, 2001, s. 51–53).

Na podstawie 24 pojedynczych sekwencji przyrostowych opracowano wspólną chronologię drewna dębu z Biskupina obejmującą 166 lat dla całego stanowiska i kompleksu leśnego, z którego pochodziło drewno. Najbliższe dla obszaru Polski chronologie drewna dębu dla 2 połowy I tysiąclecia p.n.e. dla Dolnej Saksonii stworzono na Uniwersytecie w Getyndze. Zsynchronizowano biskupińskie średnie sekwencje przyrostowe z getyndzkimi wzorcami i uzyskano jednoznaczne datowanie absolutne. Chronologia Biskupina objęła lata 887–722 BC. Drewno w przebadanych próbkach pochodziło z drzew ściętych w latach 747–722 BC, a większość próbek z całkowicie zachowanym białym – ze ścinki zimowej 738/737 BC (Ważny, 2001, s. 53). Wzrost poziomu lustra wody o 2 m związany ze zmianą klimatu na wilgotny i chłodny w jeziorze Biskupińskim w VIII wieku p.n.e. uniemożliwił dalsze zasiedlenie grodu biskupińskiego i przypieczętował koniec jego funkcjonowania (Ważny, 2001, s. 58). Ponieważ metoda dendrochronologiczna wykazała, że gród biskupiński powstał około 100–250 lat wcześniej, niż do tej pory sądzono, budziło to zastrzeżenia i wywołało dyskusje w środowisku archeologicznym. Część naukowców (m.in. Pazdur) przypominała, że datowania dendrochronologiczne stanowisk Hallstatt i Magdalenenberg/Villingen opublikowane przez S. Hollsteina i F. Spindlera wiązały się z popełnieniem błędu – odmłodzeniem o 71 lat wieku stanowiska. Mimo tego że dendrochronologia stanowi najdokładniejszą metodę datowania, tak jak i w innych metodach najważniejsza jest interpretacja wyników. W czasie analizowania próbek drewna należy pamiętać, że najmłodszy zachowany przyrost roczny nie musi być równoznaczny dla daty ścięcia drzewa, tak jak data ścięcia drzewa nie daje podstaw, żeby na ten sam czas określić użycie go jako elementu konstrukcyjnego (Ważny, 2001, s. 35, 55–56).

Badania archeologiczne grodu kultury łużyckiej w Wicinie st. 1 (pow. żarski) zaowocowały odkryciem ogromnej ilości fragmentów ceramiki, licznych wytworów, trzech skarbów brązowych (znalezionych w 1920, 1968 i 1996 roku) i jednego skarbu żelaznych tarczok inkrustowanych (w 1994 roku). Chronologię stanowiska określono na: HD – wczesny okres lateński (gród założony w HD) wg Z. Kołodziejskiego, środkowy i późny okres „łużycki” wg Schuchhardta, wczesną epokę żelaza i okres lateński, a czas zniszczenia osady obronnej na koniec VI wieku p.n.e wg Z. Bukowskiego. Datowanie ustalono na podstawie analizy znalezionej ceramiki kultury łużyckiej, zabytków datujących, szczególnie metalowych, takich jak 3 zapinki brązowe o ozdobnej nóżce, wąskim kabłąku i kuszowatej konstrukcji sprężyny w horyzoncie Vix kręgu zachodniohalsztackiego z 2 połowy VI – początku V wieku p.n.e., kościanych i brązowych grotów strzał oraz czekana, charakterystycznych dla okresu Ha D2 w dorzeczu środkowej Odry z około połowy VI – początków V wieku p.n.e. Datowanie uzyskane dzięki analizie dendrochronologicznej pobranych próbek drewna w 1993 roku i późniejszemu badaniu metodą C14 okazało się całkowicie nieprzydatne do określenia chronologii stanowiska – por. tab. 3.

Tab. 3. Metody datowania zastosowane do określenia chronologii grodów

Tb1. 3. Dating methods used to determine the chronology of defensive settlements

Analiza ceramiki	Analiza pozostałych wytworów	Metoda radiowęglowa	Metoda dendrochronologiczna
<p>BIENKI-KARKUTY, pow. ciechanowski; BISKUPICE st. 2, pow. wielicki; BISKUPIN st. 4 (półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. żniński; CEDYNIA st. 1, pow. gryfiński; CERKIEWNIK st. 5, pow. olsztyński; CHARŁUPIA MAŁA, pow. sieradzki; CHORZELE, pow. przasnyski; GALEZINOWO st. 3, pow. słupski; GŁOGÓWEK, pow. prudnicki; GRODNO st. 6, pow. toruński; GRODZIEC wzgórze „Dorotka”, dzielnica Będzina, pow. będziński; GRZYBIANY st. 1, pow. legnicki; GZIN st. 1, pow. bydgoski; IZDEBNO st. 5, pow. żniński; JAWORZNO st. 1 miasto pow., pow. jaworzneński; KAMIENIEC (Finckenstein), pow. iławski; KAMIENIEC, pow. bydgoski; KARNIEWO, pow. makowski; KOPALINY POGWIZDOWSKIE, pow. bocheński; KOZIEGŁOWY st. 1, pow. koniński; KUNICE st. 1, pow. legnicki; KURÓW, pow. nowosądecki; KURÓW st. 1, pow. wielicki; LUBIN st. 8, pow. kamiński; ŁAGÓW, pow. świebodziński; ŁUBOWICE st. 1–4, pow. raciborski; MASZKOWICE „Zamczysko”, „Góra Zyndrama”, pow. nowosądecki; MOCZYDLNICA KLASZTORNA st. 1, pow. wotowski; MOKRE, pow. grudziądzki; MOSZOWICE st. 1, pow. głogowski; NOWA CEREKWIA, pow. głubczycki; OLSZTYN-HERMANOWO, pow. olsztyński; OSNO LUBUSKIE, pow. słubicki; PIEKARY st. 4, pow. kra-kowski; PŁAWNIOWICE st. 6, pow. gliwicki; PODZAMCZE „Wał św. Rocha” – lewobrzeżna</p>	<p>BISKUPIN st. 4 (półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. żniński; CERKIEWNIK st. 5, pow. olsztyński; CHARŁUPIA MAŁA, pow. sieradzki; GRODNO st. 6, pow. toruński; GRODZIEC wzgórze „Dorotka”, dzielnica Będzina, pow. będziński; GRZYBIANY st. 1, pow. legnicki; GZIN st. 1, pow. bydgoski; IZDEBNO st. 5, pow. żniński; KAMIENIEC, pow. bydgoski; KUNICE, st. 1, pow. legnicki; KURÓW st. 1, pow. wielicki; LUBIN st. 8, pow. kamiński; ŁUBOWICE st. 1–4, pow. raciborski; MASZKOWICE „Zamczysko”, „Góra Zyndrama”, pow. nowosądecki; NOWA CEREKWIA, pow. głubczycki; PŁAWNIOWICE st. 6, pow. gliwicki; SŁUPCA st. 1, pow. słupecki; SOBIEJUCHY st. 1, pow. żniński; STROBIN st. 2, pow. wielicki;</p>	<p>BISKUPIN st. 4 (półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. żniński; KURÓW st. 1, pow. wielicki; PUDLISZKI st. 5, pow. gostyński; STROBIN st. 2, pow. wielicki; WICINA st. 1, pow. żarski (datowane dla określenia chronologii tego stanowiska).</p>	<p>BISKUPIN st. 4 (półwysep), st. 5 (wał poprzeczny zamykający półwysep), pow. żniński; WICINA st. 1, pow. żarski (datowanie okazało się nieprzydatne dla określenia chronologii tego stanowiska).</p>

<p>część Wieruszowa, pow. wieruszowski; POMORSKO, pow. zielonogórski; POZNACHOWICE GÓRNE st. 2 „Klasztorzysko”, pow. myślenicki; PUDLISZKI st. 5, pow. gostyński; ROZTOKA „Na skale”, pow. tarnowski; SIEDLEC, pow. krakowski; SŁUPCA st. 1, pow. słupecki; SOBIEJUCHY st. 1, pow. żniński; STAROSIEDLE, pow. krośnieński; STROBIN st. 2, pow. wieluński; SZCZAWNO-TOPIEL st. 1, pow. sieradzki; SŁĄSKO-WO, pow. rawicki; ŚWIĘTNE st. 1, pow. koniński; TARNOWA st. 1, pow. wrzesiński; TEMESZÓW, pow. brzozowski; TYNIEC st. 1 „Grodzisko”, pow. krakowski; TYNIEC st. 2 „Wzgórze klasztorne” opactwo, pow. krakowski; WICINA st. 1, pow. żarski; WIERUSZÓW-Podzamecze st. 1, pow. wieruszowski; WILCZYN, pow. koniński; WITÓW st. 1, pow. proszowicki; WODZISKO, pow. wrzesiński; WROCLAW- OSOBOWICE „Szance Szwedzkie”, pow. wrocławski; WROCLAW-OSOBOWICE „Wzgórze Kapliczne”, pow. wrocławski; ZABRZEŻ, pow. nowosądecki.</p>	<p>TYNIEC st.1 „Grodzisko”, pow. krakowski; TYNIEC st. 2 „Wzgórze klasztorne” opactwo, pow. krakowski; WICINA st. 1, pow. żarski; WITÓW st. 1, pow. proszowicki.</p>	
--	--	--

Opublikowane wyniki badań dotyczące stanowisk: BIEGANIN st. 1, pow. ostrowski; BOGUSZEWO st. 1, pow. grudziądzki; MĘCINA „Zamczysko”, pow. limanowski; POMORZOWICE st. 2, pow. głubczycki; RYCHŁOWICE st. 1, pow. wieluński nie zawierały opisu inwentarza znalezisk oraz informacji o metodzie datowania, dzięki której określono ich chronologię.

BIBLIOGRAFIA

- Ablamowicz, D. (1990). Kamieniec, woj. Katowice. *Silesia Antiqua*, 32, 234–240.
- Ablamowicz, D. (1991). Chronologia grodziska w Kamieńcu, gm. Zbrosławice, woj. Katowickie. *Śląskie Prace Prahistoryczne*, 2, 207–218.
- Abramek, B. (1972). Stobin, pow. Wieluń, Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 150–151.
- Balcer, B. (1961). Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w 1959 r. na st. 4 w Biskupinie, pow. Żnin. *Sprawozdania Archeologiczne*, 13, 51–56.
- Balcer, B. (1963). Wyniki prac wykopaliskowych 1959 R. na stanowisku 4 w Biskupinie, pow. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne*, 29(4), 331–351.
- Balcer, B., Dąbrowski, J. (1962). Komunikat o pracach wykopaliskowych, prowadzonych w 1959 r. na stanowisku 4 w Biskupinie, pow. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne*, 28, 282–284.
- Białęcka, F., Jasiewicz, E. (1959). Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sobiejuchach, pow. Żnin, za rok 1956. *Sprawozdania Archeologiczne*, 6, 89–93.
- Bojanowski, B. (1978). Myślibórz, woj. gorzowskie. Badania rok 1977. *Informator Archeologiczny*, 184–185.
- Bojanowski, B. (1979). Myślibórz, woj. gorzowskie. Badania rok 1978. *Informator Archeologiczny*, 184–185.
- Bojanowski, B. (1980). Myślibórz, woj. gorzowskie. Badania rok 1979. *Informator Archeologiczny*, 170–171.
- Bukowski, Z. (1959–1960a). Łużyckie osiedle obronne w Sobiejuchach, pow. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne*, 26(3–4), 194–224.
- Bukowski, Z. (1959–1960b). Osiedle obronne kultury łużyckiej na Pomorzu Zachodnim w miejscowości Swobnica pow. Gryfino. *Wiadomości Archeologiczne*, 26(3–4), 380–383.
- Bukowski, Z. (1960). Sprawozdanie z badań osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Sobiejuchy, pow. Żnin, w 1957 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 10, 31–40.
- Bukowski, Z. (1961). Sprawozdanie z badań osiedla obronnego kultury łużyckiej w Sobiejuchach, pow. Żnin, za 1958 rok. *Sprawozdania Archeologiczne*, 12, 9–17.
- Bukowski, Z. (1962). Sprawozdanie z badań osiedli obronnych kultury łużyckiej w Sobiejuchach, pow. Żnin, za rok 1959. *Sprawozdania Archeologiczne*, 14, 107–117.
- Bukowski, Z. (1963). Sprawozdanie z badań osiedli obronnych kultury łużyckiej w Sobiejuchach, pow. Żnin, za 1960 rok. *Sprawozdania Archeologiczne*, 15, 103–113.
- Bukowski, Z., Gromnicki, J. (1971). Grzybiany, pow. Legnica, Stanowisko 1. Badania rok 1970. *Informator Archeologiczny*, 74–75.
- Cabalska, M. (1968a). Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 111–112.
- Cabalska, M. (1968b). Z badań nad rozplanowaniem i konstrukcją domów mieszkalnych osady obronnej w Maszkowicach, pow. Nowy Sącz. *Wiadomości Archeologiczne*, 33(1), 189–199.
- Cabalska, M. (1969). Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Badania rok 1968. *Informator Archeologiczny*, 116–117.
- Cabalska, M. (1972). Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 89–90.

- Chochorowski, J. (1971). Łubowice, pow. Racibórz. Badania rok 1970. *Informator Archeologiczny*, 83–84.
- Chochorowski, J. (1973). Łubowice, pow. Racibórz. Badania rok 1972. *Informator Archeologiczny*, 70.
- Chochorowski, J. (1975). Łubowice, pow. Racibórz, Stanowisko 1. Badania rok 1974. *Informator Archeologiczny*, 90.
- Chochorowski, J. (1976a). Łubowice, gm. Rudnik woj. katowickie Stanowiska 1 i 2. Badania rok 1975. *Informator Archeologiczny*, 64.
- Chochorowski, J. (1976b). Łubowice, woj. Katowice. *Silesia Antiqua*, 18, 293–295.
- Chochorowski, J. (1977). Badania wykopaliskowe założeń obronnych grodziska w Łubowicach, woj. Katowice. *Sprawozdania Archeologiczne*, 29, 107–121.
- Chochorowski, J., Maj, U. (1974). Łubowice, pow. Racibórz Stanowisko 1. Badania rok 1973. *Informator Archeologiczny*, 96–97.
- Chudziak, W. (1992). Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej. W: Z. Kurnatowska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku* (s. 85–96). Poznań – Wrocław – Warszawa: Wydawnictwa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Chudziak, W. (2005). Ostrowite, st. 1, gm. Trzemeszno, woj. bydgoskie, AZP 50-36/79. Badania rok 1996. *Informator Archeologiczny*, 228.
- Chudziakowa, J. (1969). Gzin, pow. Chełmno. Badania rok 1968. *Informator Archeologiczny*, 102–103.
- Chudziakowa, J. (1970). Gzin, pow. Chełmno. Badania 1969 rok. *Informator Archeologiczny*, 116.
- Chudziakowa, J. (1971). Gzin, pow. Chełmno. Badania rok 1970. *Informator Archeologiczny*, 75–77.
- Chudziakowa, J. (1972). Gzin, pow. Chełmno. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 81–82.
- Chudziakowa, J. (1973). Gzin, pow. Chełmno. Badania rok 1972. *Informator Archeologiczny*, 94–95.
- Chudziakowa, J. (1974a). Gzin. Badania rok 1973. *Informator Archeologiczny*, 91–92.
- Chudziakowa, J. (1974b). *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Warszawa – Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chudziakowa, J. (1976). Gzin, woj. toruńskie. Badania rok 1975. *Informator Archeologiczny*, 84–85.
- Chudziakowa, J. (1977). Gzin, woj. bydgoskie. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 83–84.
- Chudziakowa, J. (1978a). Badania archeologiczne na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, woj. Bydgoszcz, w latach 1968–1976. *Sprawozdania Archeologiczne*, 30, 113–127.
- Chudziakowa, J. (1978b). Gzin, woj. bydgoskie Stanowisko 1. Badania rok 1977. *Informator Archeologiczny*, 85.
- Chudziakowa, J. (1992). Grodzisko kultury łużyckiej w Gzinie (źródła archeologiczne). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Chudziakowa, J., Romanowska, O. (1975). Gzin, pow. Chełmno. Badania rok 1974. *Informator Archeologiczny*, 82–84.
- Cnotliwy, E., Leciejewicz, L., Łosiński, W. (red.) (1983). *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dąbrowska, E. (1973). *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Domański, G. (2000). Ślęzański zespół osadniczy i kultowy we wczesnym średniowieczu. W: S. Możdziej (red.), *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie IV* (s. 99–109). Wrocław: IAiE PAN Wrocław.
- Domański, G. (2002). *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*. Wrocław: IAiE PAN.
- Dulicz, M. (2001). *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*. Warszawa: IAiE PAN.
- Durczewski, D. (1955). Badania archeologiczne w Słupcy w pow. konińskim w 1954 r. *Przegląd Zachodni*, 1/2, 376–382.
- Durczewski, D. (1969). Sprawozdanie z badań na grodzisku i osadzie otwartej w Smuszewie, pow. Wągrowiec, stan. 1. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 20, 272–274.
- Durczewski, D. (1974). Pudliszki, pow. Gostyń, Stanowisko 1. Badania rok 1973. *Informator Archeologiczny*, 206.

- Durczewski, D. (1977a). Grodzisko z okresu halsztackiego w Smuszewie, woj. piłskie (uwagi wstępne). *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 28, 1–2.
- Durczewski, D. (1977b). Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Pudliszkach, gm. Krobia, woj. leszczyńskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 28, 91–93.
- Fogel, J. (1993). *Mit i rzeczywistość „grodu” ludności kultury łużyckiej w Bninie, w środkowej Wielkopolsce*. Poznań: Sorus.
- Fogel, J., Marcinkówna, A., Żak, J. (1968). Badania wykopaliskowe w Bninie, pow. Śrem. *Wiadomości Archeologiczne*, 33(1), 135–138.
- Gackowski, J. (2003). Uwagi o niektórych materiałach zabytkowych z osiedla obronnego kultury łużyckiej w Grodnie koło Chełmży (na podstawie wyników badań z lat 1997–2001). W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza. Acta Archaeologica Pomoranica*, t. 1 (s. 105–115). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Gackowski, J. (2009a). Osada obronna z początku epoki żelaza w Grodnie koło Chełmży w świetle dotychczasowych odkryć. W: M. Fudziński, H. Paner, S. Czopek (red.), *Nowe materiały kultury łużyckiej i pomorskiej z Pomorza* (s. 25–36). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Gackowski, J. (2009b). Osady obronne ludności kultury łużyckiej po wschodniej stronie dolnej Wisły w świetle wyników dotychczasowych badań. W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza 22–24.11.2007 r.* (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 1) (s. 55–68). Szczecin: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Szczecinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum w Stargardzie.
- Gackowski, J., Szulta, W. (2009). Grodno, st. 6, gm. Chełmża, woj. toruńskie, AZP 37-44/15. Badania rok 1998. *Informator Archeologiczny*, 112–113.
- Gadomska-Czekalska, A. (1950). Podłoże geologiczne grodu prastłowiańskiego w Biskupinie. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 28–38). Poznań: Uniwersytet Poznański.
- Gajewski, L., Górka, I., Paderewska, L., Pyrgała, J., Szymański, W. (1970). Badania sondazowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968. *Sprawozdania Archeologiczne*, 22, 151–172.
- Gałuszka, A., Młynarska, M. (1957). Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(1–2), 71–87.
- Gądzikiewicz, M., Liana, T., Piętka, T. (1957). Sprawozdanie z badań osadnictwa łużyckiego w Biskupinie, pow. Żnin, w 1956 r. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(3), 209–231.
- Gediga, B. (1961). Sprawozdanie z badań na osadzie obronnej kultury łużyckiej we Wrocławiu na Osobowicach w R. 1961. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 4, 9–15.
- Gediga, B. (1962). Sprawozdanie z badań osady obronnej kultury łużyckiej we Wrocławiu na Osobowicach w roku 1962. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 5, 11–16.
- Gediga, B. (1963a). Sprawozdanie z badań osiedla obronnego kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach w 1963 r. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 6, 18–20.
- Gediga, B. (1963b). Z badań osiedla obronnego kultury łużyckiej we Wrocławiu na Osobowicach w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 15, 114–118.
- Gediga, B. (1964a). Badania wykopaliskowe na terenie osiedla obronnego kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach w 1962 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 16, 59–67.
- Gediga, B. (1964b). Sprawozdanie z badań osiedla obronnego kultury łużyckiej we Wrocławiu na Osobowicach w roku 1964. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 7, 18–20.
- Gediga, B. (1965). Badania osiedla obronnego kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach w 1963 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 17, 114–118.
- Gediga, B. (1966a). Sprawozdanie z badań na osiedlu obronnym kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach w 1966 roku. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 9, 20–22.
- Gediga, B. (1966b). Wyniki prac wykopaliskowych na osiedlu obronnym kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach w 1964 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 18, 67–73.
- Gediga, B. (1969). Wyniki prac wykopaliskowych na osiedlu kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach, z 1966 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 20, 103–110.

- Gediga, B. (1970). Sprawozdanie z prac badawczych i pomiarowych przeprowadzonych na grodziskach kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 13, 17–22.
- Gediga, B. (1983). Wczesnobrązowe osiedla obronne na ziemiach polskich. *Archeologia Polski*, 28(2), 321–350.
- Gedl, M. (1957). Osiedle obronne kultury łużyckiej w miejscowości Łubowice, pow. Racibórz. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(1–2), 134–135.
- Gedl, M. (1968a). Biskupice, pow. Kraków. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 98–99.
- Gedl, M. (1968b). Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych w Biskupicach, pow. Kraków. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, 61–67.
- Gedl, M. (1969a). Jaworzno – m. Badania rok 1968. *Informator Archeologiczny*, 71–72.
- Gedl, M. (1969b). II Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Jaworznie. *Sprawozdania Archeologiczne*, 21, 81–84.
- Głosik, J. (1967). Biskupin, pow. Żnin. Badania rok 1968. *Informator Archeologiczny*, 195–197.
- Górska, I., Paderewska, L., Pyrgała, J., Szymański, W., Gajewski, L., Okulicz, Ł. (1976). *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, t. 1. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grążawski, K., Olczak, J. (1988). Lembarg, gm. Jabłonowo Pomorskie, woj. toruńskie, Stanowisko 6. Badania rok 1987. *Informator Archeologiczny*, 158–159.
- Grzywaczyk, T. (1955). Osiedle obronne kultury łużyckiej w miejsc. Słupca, pow. Konin. *Wiadomości Archeologiczne*, 22(1), 200–203.
- Haftka, M. (1969). Podzamcze, pow. Kwidzyń. Badania rok 1968. *Informator Archeologiczny*, 275–276.
- Haftka, M. (1970). Baldram, pow. Kwidzyń. Badania 1969 rok. *Informator Archeologiczny*, 225–226.
- Haftka, M. (1971). Baldram, pow. Kwidzyń. Badania rok 1970, Stanowiska I, II i IV. *Informator Archeologiczny*, 141–142.
- Haftka, M. (1972). Baldram, pow. Kwidzyń Stanowisko I. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 75–76.
- Hamling, A. (1964). Dotychczasowe wyniki badań na stanowisku ludności kultury łużyckiej w Lubinie pow. Wolin. *Materiały Zachodniopomorskie*, 10, 9–36.
- Hamling, A. (1981). Lubin – Świnoujście, gm. Świnoujście, woj. szczecińskie, Stanowisko 8. Badania 1980 rok. *Informator Archeologiczny*, 89.
- Hensel, W. (1950). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1. Poznań: Polska Akademia Nauk.
- Hensel, W. (1959). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3. Warszawa: PWN.
- Hensel, W. (2003). Skąd się wzięła nazwa Biskupin i czemu „Stari Biskupici”. W: M. Dulicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* (s. 51–53). Lublin – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Hensel, W., Hilczer-Kurnatowska, Z. (1972). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Polska Akademia Nauk.
- Hensel, W., Hilczer-Kurnatowska, Z. (1980). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Polska Akademia Nauk.
- Hensel, W., Hilczer-Kurnatowska, Z. (1987). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Hensel, W., Hilczer-Kurnatowska, Z., Łosińska, A. (1995). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Poznań – Toruń: IAiE PAN.
- Hilczerońska, Z., Olczak, J. (1962). Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, prowadzonych na stanowisku 4 w Biskupinie, pow. Żnin, w 1960 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 14, 102–106.
- Hoffmann, M. (1992). Cerkiewnik, gm. Dobre Miasto, woj. olsztyńskie, st. 5. Badania rok 1988. *Informator Archeologiczny*, 33–34.
- Hoffmann, M. (1993). Cerkiewnik, gm. Dobre Miasto, woj. olsztyńskie, St. V, AZP: 21-60/5. Badania 1989. *Informator Archeologiczny*, 23–24.

- Jadczyk, I. (1975). Wieruszów-Podzamcze Stanowisko 1. Badania na rok 1974. *Informator Archeologiczny*, 102–103.
- Jadczyk, I. (1977). Wieruszów-Podzamcze, gm. Wieruszów, woj. kaliskie. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 100.
- Jadczykowska, I. (1978). Wieruszów-Podzamcze, woj. kaliskie. Badania rok 1977. *Informator Archeologiczny*, 93.
- Jagodziński, M. F. (1998). Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Komentarz do katalogu stanowisk. W: P. Urbańczyk (red.), *ADALBERTUS Wyniki programu badań interdyscyplinarnych* (s. 159–197). Warszawa: IAI PAN.
- Janiak, R. (2003). Grody kultury łużyckiej w międzyrzeczu górnej Warty i Proсны. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 49, 5–147.
- Janiak, R. (2004). Z badań nad późną epoką brązu i okresem halsztackim Polski środkowej. Kulturowe strategie wykorzystania walorów komunikacyjnych dorzecza Warty. W: K. Turkowska (red.), *Środowisko naturalne dorzecza Warty i jego pradžiejowa eksploatacja* (Acta Geographica Lodziensia, 88) (s. 17–24). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Janiak, R. (2005). Kurów, st. 1, gm. Wieluń, woj. sieradzkie, AZP 77-42/1. Badania rok 1996. *Informator Archeologiczny*, 101–102.
- Janiak, R. (2009a). Fortyfikacje „wielkich grodów” kultury łużyckiej na obszarze Polski Środkowej. *Zeszyty Wiejskie*, 14, 74–82.
- Janiak, R. (2009b). Kurów, st. 1, gm. Wieluń, woj. sieradzkie, AZP 77-42/1. Badania rok 1998. *Informator Archeologiczny*, 118.
- Janiak, R. (2009c). Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji tzw. wielkich grodów kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Warty i Proсны. W: L. Domańska, P. Kittel, J. Forsyś (red.), *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa* (Środowisko – Człowiek – Cywilizacja, t. 2) (s. 123–130). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Janocha, H. (1964). Archeologiczne badania sondażowo-weryfikacyjne na wczesnośredniowiecznych obiektach obronnych w Starym Drawsku, stanowisko 2, i Kluczewie, pow. Szczecinek w 1964 r. *Materiały Zachodnio-Pomorskie*, 10, 183–202.
- Jarosz, R. (1997). Wstępne wyniki badań archeologicznych na grodzisku z epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Mysłiborzu, stan. 3, gm. Paszowice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 39, 153–168.
- Jasnosz, S. (1980). Materiały i studia do dziejów osadnictwa pradžiejowego. Objezierze. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 31, 1–144.
- Jasnosz, S. (1982–1984). Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego ziemi obornicko-rogozińskiej (cz. 3). *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 33, 55–166.
- Jaszewska, A., Kałagate, S. (red.) (2013). *Wicina. Badania archeologiczne w latach 2008–2012 oraz skarb przedmiotów pochodzących z Wiciny*. Zielona Góra – Świdnica: Fundacja Archeologiczna, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział Lubuski.
- Jaworski, K. (2005). *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski Instytut Archeologii.
- Jodłowski, A. (1972). Kopaliny, pow. Bochnia Stanowisko I. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 86–87.
- Kaczkowski, M. (1970). Moszczowice, pow. Głogów Stanowisko 1. Badania 1969 rok. *Informator Archeologiczny*, 128–129.
- Kaczkowski, M. (1971). Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od połowy V do połowy XI wieku w świetle źródeł archeologicznych. *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, 2, 5–38.
- Kaletyn, T. (1968). Grodzisko wczesnośredniowieczne w Bolesławcu. *Wiadomości Archeologiczne*, 33(3–4), 420–421.
- Kaletyn, T. (1968). Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Szarżyna, pow. Milicz. *Wiadomości Archeologiczne*, 33(1), 240–241.

- Kaletynowie, M. i T., Lodowski, J. (1968). *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kamińska, J. (1953). *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kaszewski, Z. (1973). Wieruszów-Podzamcze, pow. Wieruszów, Stanowisko 1. Badania rok 1974. Badania rok 1972. *Informator Archeologiczny*, 111–112.
- Kaszewski, Z. (1975). Strobin, pow. Wieluń Stanowisko 2. *Informator Archeologiczny*, 99.
- Kaszewski, Z. (1976). Strobin, gm. Konopnica woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1975. *Informator Archeologiczny*, 99–100.
- Kaszewski, Z. (1977). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 97–98.
- Kaszewski, Z. (1978). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1977. *Informator Archeologiczny*, 92.
- Kaszewski, Z. (1979). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie Stanowisko 2. Badania rok 1978. *Informator Archeologiczny*, 99.
- Kaszewski, Z. (1980). Strobin, gm. Konopnica woj. sieradzkie Stanowisko 2. Badania rok 1979. *Informator Archeologiczny*, 99.
- Kaszewski, Z. (1981). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1980. *Informator Archeologiczny*, 96.
- Kaszewski, Z. (1982). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1981. *Informator Archeologiczny*, 111.
- Kaszewski, Z. (1983). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1982. *Informator Archeologiczny*, 121–122.
- Kaszewski, Z. (1985). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1984. *Informator Archeologiczny*, s. 75.
- Kaszewski, Z. (1987). Strobin, gm. Konopnica, woj. sieradzkie, Stanowisko 2. Badania rok 1986. *Informator Archeologiczny*, 70–71.
- Kempisty, A. (1962). Grodzisko kultury łużyckiej w Chorzelach, pow. Przasnysz. *Wiadomości Archeologiczne*, 28(1), 79–81.
- Kirschke, B., Prinke, A. (1995). *Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych*. Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- Kłosińska, E., Mierzwiński, A. (1989). Sprawozdanie z badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w 1986 r. na osadzie obronnej kultury łużyckiej w Kunicach (stan. 1), woj. legnickie. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 29, 57–60.
- Kołodziejski, A. (1968). Wicina, pow. Lubsko. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 122.
- Kołodziejski, A. (1969). Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony zabytków archeologicznych w województwie zielonogórskim w latach 1960–1966, *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, 1, 171–190.
- Kołodziejski, A. (1970). Wicina, pow. Lubsko Stanowiska 1, 2, i 17. Badania rok 1969. *Informator Archeologiczny*, 139–141.
- Kołodziejski, A. (1971). Wicina, pow. Lubsko Stanowisko 1. Badania 1970 rok. *Informator Archeologiczny*, 89–90.
- Kołodziejski, A. (1972). Sprawozdanie powiatowego konserwatora zabytków w Głogowie. *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, 3, 475.
- Kołodziejski, A. (1973). Wicina, pow. Lubsko. Badania rok 1972. *Informator Archeologiczny*, 110–111.
- Kołodziejski, A. (1974). Wicina, pow. Lubsko. Badania rok 1973. *Informator Archeologiczny*, 110.
- Kołodziejski, A. (1975). Wicina, pow. Lubsko, *Silesia Antiqua*, 17, 342–343.
- Kołodziejski, A. (1979). Wicina, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie Stanowisko 1. Badania rok 1978. *Informator Archeologiczny*, 101–102.
- Kołodziejski, A. (1985). Wicina, woj. zielonogórskie, Stanowisko 1. Badania rok 1984. *Informator Archeologiczny*, 76–77.

- Kołodziejski, A. (1993). Wicina, woj. zielonogórskie, grodzisko St.1, AZP: 65-10/1. Badania 1989. *Informator Archeologiczny*, 39–40.
- Kołodziejski, A. (1994). Wicina, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie, St.1, AZP 65-10/1. Badania 1990. *Informator Archeologiczny*, 43.
- Kołodziejski, A. (1997a). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie, AZP 65-10/1. Badania rok 1991. *Informator Archeologiczny*, 62.
- Kołodziejski, A. (1997b). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie AZP 65-10/1. Badania rok 1992. *Informator Archeologiczny*, 44–45.
- Kołodziejski, A. (1998a). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie, AZP 65-10/1. Badania rok 1993. *Informator Archeologiczny*, 48–49.
- Kołodziejski, A. (1998b). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie AZP 65-10/1. Badania rok 1994. *Informator Archeologiczny*, 50.
- Kołodziejski, A. (2005). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie, AZP 65-10/1. Badania rok 1996. *Informator Archeologiczny*, 145–146.
- Kołodziejski, A. (2009). Wicina, st. 1, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie, AZP 65-10/1. Badania rok 1998. *Informator Archeologiczny*, 129–130.
- Kołodziejski, A., Marcinkian, A. (1969). Materiały z badań powierzchniowych prowadzonych wzdłuż rzeki Bobru w 1966 r. *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, 1, 137–145.
- Kołodziejski, A., Marcinkian, A. (1972). Wicina, pow. Lubsko. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 102–103.
- Kosińska, E. (1987). Nowa Cerekwia, gm. Kietrz, woj. opolskie. Badania rok 1986. *Informator Archeologiczny*, 51–52.
- Kosińska, E. (1988). Nowa Cerekwia, woj. Opolskie. *Silesia Antiqua*, 30, 209–212.
- Kostrzewski, J. (1935–1936). Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim. *Przegląd Archeologiczny*, 5(15–16, 2–3), 121–140.
- Kowalenko, W. (1938). *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Kozieł, S. (1958/1959). Grodzisko kultury łużyckiej w miejscowości Zabrzeż pow. Nowy Sącz (Polska). *Acta Archaeologica Carpathica*, 1(1), 109–112.
- Krzyżañska, H. (1975). Sprawozdanie z badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Topoli Wielkiej, gmina Przygodzice, woj. Kalisz. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 26, 211–213.
- Kucharski, L. (1997). Boguszewo, st. 1, gm. Gruta, woj. toruńskie, AZP 31-47/1. Badania rok 1991. *Informator Archeologiczny*, 54–55.
- Kunawicz, E. (1979). Nowa Cerekwia, gm. Kietrz, woj. Opole. *Silesia Antiqua*, 21, 322–326.
- Kurnatowska, Z., Łosińska, A. (1981). Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 32, 25–62.
- Kurnatowska, Z., Łosińska, A. (1985). Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 34, 78.
- Lachowicz, F., Olczak, J., Siuchniński, K. (1977). *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim. Wybrane obszary próbne. Katalog*. Poznań: UAM.
- Lasak, I. (1995). Wyniki badań osady obronnej w Pudliszkach, woj. leszczyńskie (stan. 5). *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 36, 125–141.
- Leńczyk, G. (1957). Sprawozdanie z badań w r. 1955 na terenie grodziska w Poznachowicach Górnych, pow. Myślenice. *Sprawozdania Archeologiczne*, 4, 132–141.
- Lewczuk, J. (1993). Grodziska województwa zielonogórskiego – nowo odkryte i zweryfikowane pozytywnie w czasie akcji AZP, w latach 1980–1991. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 34, 475–479.
- Lewczuk, J. (1994). Datowanie metodą C14 a wyniki badań archeologicznych – na przykładzie dwóch grodzisk (łużyckiego i wczesnośredniowiecznego) z terenów województwa zielonogórskiego. *Światowit*, 39, 135–142.
- Liana, T., Piętka, T. (1958). Sprawozdanie z badań w 1957 r. osadnictwa łużyckiego w Biskupinie, pow. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne*, 25(3), 202–211.

- Lodowski, J. (1969). Polanowice, pow. Lubsko. *Silesia Antiqua*, 9, 321–322.
- Lodowski, J. (1992). Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Śląska (VI–X w.). W: Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku* (s. 173–185). Poznań – Wrocław – Warszawa: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Łosiński, W. (1992). Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem na Pomorzu Zachodnim. W: Z. Kurnatowska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku* (s. 23–49), Poznań – Wrocław – Warszawa: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Łosiński, W., Olczak, J., Siuchniński, K. (1971). *Źródła archeologiczne do studiów nad osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 4. Poznań: UAM.
- Macewicz, K. (1977). Głogówek-Wójtowice, gm. Głogówek, woj. opolskie. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 55.
- Malinowski, T. (1954). Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce. *Fontes Archaeologi Posnanienses*, 5, 1–48.
- Malinowski, T. (1957). Sprawozdanie z badań archeologicznych w Słupcy, pow. Konin, w 1955 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 4, 66–78.
- Malinowski, T. (1957–1958). Osadnictwo kultury łużyckiej wczesnej epoki żelaznej w Słupcy. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 8–9, 1–97.
- Malinowski, T. (1961). Badania archeologiczne grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, pow. Wągrowiec, w 1959 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 13, 57–71.
- Malinowski, T. (1971). Badania wykopaliskowe na grodzisku ludności kultury łużyckiej w Komorowie, pow. Szamotuły, w 1970 r. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 22, 211–213.
- Malinowski, T. (1972a). Badania wykopaliskowe na grodzisku ludności kultury łużyckiej w Komorowie, pow. Szamotuły, w 1971 r. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 23, 213–215.
- Malinowski, T. (1972b). Komorowo, pow. Szamotuły Stanowisko 1. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 85–86.
- Malinowski, T. (1973). Badania grodziska kultury łużyckiej w Komorowie, pow. Szamotuły, w latach 1970 i 1971. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, 83–100.
- Marszałek, J. (1993). Katalog grodzisk i zameczysk w Karpatach. Warszawa: Wydawnictwo Stanisław Kryciński.
- Mierzwiński, A. (1986). Kunice, woj. legnickie, Stanowisko 1. Badania rok 1985. *Informator Archeologiczny*, 66–67.
- Mierzwiński, A. (1987). Kunice, woj. legnickie, Stanowisko 1. Badania rok 1986. *Informator Archeologiczny*, 65.
- Mierzwiński, A., Kłosińska, E. (1989). Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1985 r. na osadzie obronnej ludności kultury łużyckiej w Kunicach, woj. Legnica. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 28, 31–33.
- Niesiołowska-Wędzka, A. (1974). Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład im. Ossolińskich.
- Niesiołowska-Wędzka, A. (1989). *Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Olczak, J. (1984). Grodzisko kultury łużyckiej w Gałęzinowie, województwo śląskie. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne*, 14, 3–14.
- Olczak, J., Siuchniński, K. (1969). *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 3. Poznań: UAM.
- Olczak, J., Siuchniński, K. (1972). Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu śląskiego. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne*, 2, 308–324.
- Ostoja-Zagórski, J. (1993). Sobiejuchy, gm. Żnin, woj. bydgoskie, St.1, AZP: 42-35/18. Badania 1989. *Informator Archeologiczny*, 39.

- Ostoja-Zagórska, J., Wawrzyński, A. (1982). Sobiejuchy, gm. Żnin, woj. bydgoskie, Stanowisko 1. Badania rok 1981. *Informator Archeologiczny*, 111–114.
- Pankiewicz, A. (2005). *Grodziszczce. Wczesnośredniowieczne grodzisko plemienne na Przedgórzu Sudeckim*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Piasecki, D. (1950). Geneza grodu biskupińskiego w świetle badań morfologicznych. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 19–27). Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Poleski, J. (2004). *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Kraków: Księgarnia Akademicka, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii.
- Poliński, D. (1997). Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmży, woj. toruńskie (badania w 1995 roku). W: *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek)*. *Studia i materiały*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Poliński, D. (2002). Osadnictwo średniowieczne w Chełmży i najbliższej okolicy na podstawie najnowszych badań archeologicznych (1995–1997). W: W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, t. 4. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Pudelko, E., Splitt, J.A., Ziąbka, L. (1990). *Spółczesność pradziejowe w Kaliskiem (od XV wieku p.n.e. do IV w. n.e.) w świetle najnowszych badań*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Puziuk, J. (2010). Konstrukcje obronne w grodach kultury łużyckiej. *Materiały Archeologiczne*, 38, 5–33.
- Rajewski, Z. (1950a). Budowle grodów kultury łużyckiej na półwyspie jeziora biskupińskiego w powiecie żnińskim. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 239 – 285) Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Rajewski, Z. (1950b). O metodach badań w Biskupinie. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 11 – 18) Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Rajewski, Z. (1950c). Sprawozdanie z organizacji prac w Biskupinie w pow. żnińskim w latach 1938–39 i 1946–48. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 1 – 11) Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Rajewski, Z. (1956). Tymczasowe sprawozdanie z wyników badań w Biskupinie w 1954 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 2, 22–25.
- Rajewski, Z. (1957a). Nieznane osiedle obronne kultury „łużyckiej” w miejsc. Sobiejuchy, powiat Żnin. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(3), 250–252.
- Rajewski, Z. (1957b). Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(3), 165–188.
- Rajewski, Z. (1958). Osadnictwo ludności z kulturą „łużycką” we wczesnym okresie epoki żelaznej w Biskupinie i okolicy. *Archeologia Polski*, 2, 7–31.
- Rajewski, Z. (1959a). Sprawozdanie z badań terenowych w Biskupinie i okolicy w r. 1955. *Sprawozdania Archeologiczne*, 5, 71–78.
- Rajewski, Z. (1959b). Sprawozdanie z badań wstępnych nad osiedlami „łużyckimi” w Sobiejuchach, pow. Żnin. *Sprawozdania Archeologiczne*, 5, 127–132.
- Rajewski, Z. (1968). Biskupin, pow. Żnin. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 99–100.
- Rajewski, Z. (1971). Biskupin, pow. Żnin, Stanowisko 4. Badania rok 1970. *Informator Archeologiczny*, 71.
- Romanowska-Grabowska, O. (1977). Izdebno, gm. Rogowo, woj. bydgoskie, Stanowisko 5. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 84–86.
- Romanowska-Grabowska, O. (1979). Izdebno, gm. Rogowo, woj. bydgoskie, Stanowisko 5. Badania rok 1978. *Informator Archeologiczny*, 84–85.
- Romanowska-Grabowska, O. (1980). Izdebno, gm. Rogowo, woj. bydgoskie, Stanowisko 5. Badania rok 1979. *Informator Archeologiczny*, 84–85.
- Splitt, J. A. (1986). *Bieganin, gm. Raszków, woj. Kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne grodziska (stan. 1)*. Kalisz (maszynopis – WOSOZ Delegatura w Kaliszu).

- Stafiński, A. (1960). Najdawniejsze słowiańskie osiedla obronne w okolicach Szczecinka. *Materiały zachodnio-pomorskie*, 6, 209–240.
- Szafrąński, W. (1957a). Badania na grodzisku w Swobnicy, pow. Gryfino. *Materiały Zachodniopomorskie*, 3, 25–74.
- Szafrąński, W. (1957b). „Grodzisko” kultury łużyckiej w miejscowości Ostrowite Trzemeszeńskie, pow. Mogilno. *Wiadomości Archeologiczne*, 24(3), 252–255.
- Szafrąński, W. (1959). Badania na grodzisku w Myśliborzu na Pomorzu Zachodnim. *Materiały Zachodniopomorskie*, 5, 43–68.
- Szafrąński, W. (1960). Sprawozdanie z badań na grodzisku w Swobnicy, pow. Gryfino, na Pomorzu Zachodnim w 1957 r. *Sprawozdania Archeologiczne*, 10, 41–47.
- Szafrąński, W. (1961). Wyniki badań na grodzisku w Myśliborzu na Pomorzu Zachodnim. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19–22.
- Szczurek, G., Różański A. (red.) (2013). *Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Grodzisku, gm. Pleszew, woj. wielkopolskie*. Poznań: Fundacja Ochrony Zabytków.
- Śmigieński, W. (1974). Świętne, pow. Konin, Stanowisko 1. Badania rok 1973. *Informator Archeologiczny*, 107–108.
- Śmigieński, W. (1977). Kolonia Tarnowa, gm. Pyzdry, woj. konińskie, Stanowisko 1. Badania rok 1976. *Informator Archeologiczny*, 88–89.
- Śmigieński, W. (1993). Grodziska ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. W: *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciskus Rożnowski redigendum curavit* (s. 347–357). Słupsk – Poznań: Sorus.
- Ważny, T. (2001). *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Ważny, T., Piotrowski, W., Zajączkowski W. (1994). Biskupin i dendrochronologia. *Żnińskie Zeszyty Historyczne. Kwartalnik poświęcony Pałukom*, 12, 4–14.
- Wiklak, H. (1966/1967). Próba chronologii „Wału św. Rocha” w Podzamczu, pow. Wieruszów. *Wiadomości Archeologiczne*, 32(1–2), 127–136.
- Wilke, G. (1968a). Charzykowie, st. 1, pow. Chojnice. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 201–203.
- Wilke, G. (1968b). Charzykowie, st. 2, pow. Chojnice. Badania rok 1967. *Informator Archeologiczny*, 203–204.
- Wojciechowska, H. (1969). Pławniowice, pow. Gliwice Stanowisko 6. Badania 1968 rok. *Informator Archeologiczny*, 122–123.
- Wolska-Andersz, K. (1962). Nowe grodziska odkryte w powiecie grudziądzkim. *Wiadomości Archeologiczne*, 28(3), 285.
- Woźniak, Z. (1968). Przegląd ważniejszych wyników badań wykopaliskowych w Polsce w roku 1966. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, 436–444.
- Zielonka, B. (1955). Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Kamieniec, pow. Toruń. *Wiadomości Archeologiczne*, 22(2), 158–174.
- Żaki, A. (1957). Zespół osadniczy Poznachowice Górne, pow. Myślenice, w świetle badań wstępnych. *Sprawozdania Archeologiczne*, 4, 107–131.
- Żaki, A. (1959). Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955. *Sprawozdania Archeologiczne*, 5, 193–212.
- Żaki, A. (1964). Nowoodkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz. *Acta Archaeologica Carpathica*, 6, 41–46.
- Żaki, A. (1966). Badania archeologiczne w dorzeczu Dunajca w 1964 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 18, 280–285.
- Żaki, A. (1972a). Mników, pow. Kraków. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 198–199.
- Żaki, A. (1972b). Podzamcze, pow. Zawiercie. Badania rok 1971. *Informator Archeologiczny*, 211.
- Żurawski, T. (1950). Budowle kultury łużyckiej w Biskupinie. W: J. Kostrzewski (red.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948* (s. 286–370). Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

BASICS OF DATING LUSATIAN CULTURE DEFENSIVE SETTLEMENTS
IN THE POLISH LANDS

S u m m a r y

The article contains a detailed analysis of 116 verified Lusatian culture stronghold sites from Polish lands, more or less archaeologically surveyed and with published research results. 64 of these have been identified as the remains of defensive settlements, and on 52 sites traces of later early medieval fortified settlement have also been discovered. These were examined by surface, probing and excavation (in the case of 8 fortified settlements, the method of archaeological investigation used was not specified). Only some of them were covered by regular, long-term excavations, and most often they were limited to short-term probing, which included part of the maypole and the remains of the ramparts.

The chronology of most of the sites has not been determined using all known dating methods, but mostly on the basis of pottery analysis. The article discusses the state of research from the 2nd half of the 19th century to the present day. Then, as now, the most serious problem was the gradual destruction of defensive settlements of the Lusatian culture as a result of natural factors, but also due to parcelling out, intensification of field and forest cultivation, land reclamation and the use of the remains of fortified settlements as building materials. Thanks to archaeological research focused on the verification of fortified settlements and the verification of scientific views concerning them in particular regions of Poland, where the Lusatian culture developed inconsistently, which reflected the chronological diversity of the discovered settlements, the chronological framework of the described sites was extended from the 3rd Bronze Age to the early Late Bronze Age. Unfortunately, the chronology of specific regions was not verified and the focus was rather on the dating of individual fortified settlements. Over time, larger-scale research was abandoned for financial reasons.

FENIKS Z POPIOŁÓW, CZYLI O SENSACH CIAŁOPALENIA W CZASACH PÓL POPIELNICOWYCH

PHOENIX FROM THE FLAMES OR THE MEANINGS OF CREMATION IN THE TIME OF URNFIELD CULTURES

Tomasz Gralak

Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław
e-mail: tomasz.gralak@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8140-7245>

ABSTRACT: The development of cremation in Central Europe is related to a broader cultural change in these areas at the turn of the second and third periods of the Bronze Age. The circle of urnfield cultures in a general framework was created in areas where grave cultures had previously developed. The new culture also means an ideological change, which is indicated by the new way of treating the dead. The information and values carried by the cremation ceremony were visualized through fire and props – ceramic urns and other vessels. So, it was a combination of two different traditions. The first one, related to fire, referred to a complex of meanings associated with the glow of heavenly bodies. The second one concerned beliefs about the regenerative power and fertility of the earth. In turn, performative activities undertaken during the funeral, i.e., joint consumption, were intended to establish the status of the mourners. This type of rite conveys very similar content to inhumation in grave cultures.

KEYWORDS: Urnfield culture, cremation, soul, Phoenix

Upowszechnienie ciałałopalenia w Europie środkowej łączy się z szerszą zmianą kulturową, która zaszła na tych obszarach na przełomie II i III okresu epoki brązu. Krąg kultur pól popielnicowych w ogólnych ramach powstał na terenach, gdzie wcześniej rozwijały się kultury mogiłowe. Przynajmniej do pewnego stopnia można więc mówić o ciągłości populacyjnej. Zjawisko to pojawiło się w III okresie epoki brązu i funkcjonowało do początków epoki żelaza. Był to czas odejścia od grobów szkieletowych nakrytych kurhanami na rzecz płaskich, ciałałopalnych. Odznaczały się one bardzo powtarzalną formą, typową dla ogromnych obszarów Europy. Skremo-

wane prochy zmarłego umieszczano w urnie, którą skadano do ziemi. Wyposażenie pochówku stanowiły jedynie dodatkowe naczynia ceramiczne – czasami bardzo liczne. Cmentarzyska ciałopalne, tzw. pola popielnicowe, stają się charakterystycznym elementem dla tego okresu. W wypadku kultury łużyckiej stwierdzono obecność gigantycznych cmentarzysk (czasami po kilka tysięcy pochówków). Były użytkowane przez wiele pokoleń, czasami przez kilkaset lat (patrz: Gedl «red.», 2002). To właśnie była przyczyna, dla której XIX-wieczni archeolodzy nazwali je polami popielnicowymi¹. Naturę zmian można opisać przez opozycje binarne między obrządkiem pogrzebowym typowym dla kultur mogiłowych i kultur pól popielnicowych:

1. Pochówki szkieletowe – pochówki ciałopalne

W kręgu mogiłowym zmarłych najczęściej układano na plecach w pozycji wyprostowanej. Prawdopodobnie ubierani byli w strój paradny – o czym świadczą liczne metalowe elementy stroju. Ludność kręgu pól popielnicowych powszechnie stosowała kremację. Prochy zmarłych deponowano natomiast w urnach.

2. Kurhany – groby płaskie

W kręgu mogiłowym dominują cmentarzyska kurhanowe, które najprawdopodobniej stanowiły groby elit, o czym świadczy zwyczaj bogatego wyposażania zmarłych (Gedl, 1975, s. 86–93; Podborski «red.», 1993, s. 275–279; Vandkilde, 2007, s. 131–133). Brak natomiast pochówków pozostałych członków tych społeczności. W kręgu pól popielnicowych dominują natomiast groby płaskie. Prawdopodobnie pierwotnie były nakryte niewielkim nasypem ziemnym. Musiał on powstać choćby dlatego, że w grobie umieszczono szczątki zmarłego. Nie były to jednak rozbudowane konstrukcje. Tak więc forma grobu, przez swoją prostotę i powszechność, nie mogła stanowić indikatora pozycji społecznej. Pojawiły się wtedy duże cmentarzyska, jak się wydaje dostępne dla większości przedstawicieli tej kultury. Nie można wykluczyć, że po prostu dla wszystkich członków wspólnoty (Rysiewska, 1996, s. 117–232). Na cmentarzyskach tych brakuje albo są nierozpoznane groby dzieci. Najprawdopodobniej nie były one traktowane jako pełnoprawni członkowie wspólnoty i przynajmniej niektóre z nich chowano w inny, nieuchwytny archeologicznie sposób. Do dziś w języku polskim dziecko jest określane jako „ono” – to rodzaj nijaki, bez konotacji dotyczących statusu płciowego.

---

¹ Poruszane w niniejszym artykule kwestie stanowią rozwinięcie i uzupełnienie tez zaprezentowanych we wcześniejszej pracy autora (Gralak, 2024).

3. Brak ceramiki w grobach – duża liczba ceramiki w grobach

Pochówki mogiłowe rzadko były zaopatrywane w naczynia ceramiczne. W wypadku pól popielnicowych stanowią one najczęściej spotykany element wyposażenia. Już same spopielone szczątki zmarłych umieszczano w naczyniach. W grobach oprócz urny deponowano także kolejne naczynia, tzw. przystawki. Mogło być ich nawet kilkadziesiąt sztuk (Buśko, 1987). Sugeruje to silną pozytywną waloryzację czynności związanych z ceramiką. Wydaje się, że chodzi przede wszystkim o konsumpcję i dostęp do dóbr spożywczych. Wskazuje się także, że same obrzędy pogrzebowe mogły być połączone z rozbudowanymi biesiadami, często mającymi charakter ofiar (patrz: Mierzwiński, 2012a). Ponadto, jak się wydaje, ceramika była stosunkowo łatwo dostępna i powszechne używanie jej w trakcie rytuałów pogrzebowych wskazuje na egalitaryzm tych społeczności. Znane są również depozyty naczyń – pojedyncze lub gromadne (Horst, 1977; Czyborra, 1997; Podborský, 2006, s. 271–272, ryc. 75, 76). Zjawisko to również można interpretować jako przejaw admiracji dla płodności dobrobytu i konsumpcji.

4. Duża liczba przedmiotów z brązu w grobach – niewielka liczba przedmiotów z brązu w grobach

Dla kręgu mogiłowego charakterystyczne było wyposażenie zmarłych w liczne przedmioty z brązu – elementy stroju, ozdoby i broń (Gediga, 1978, s. 146). Najprawdopodobniej był to główny sposób wyrażania statusu. Pokazuje to wyraźnie hierarchiczny charakter tego społeczeństwa. Prawdopodobnie także dostęp do przedmiotów metalowych również nie był powszechny i dotyczył głównie elit. W wypadku pól popielnicowych zjawisko takie występuje zdecydowanie rzadziej. Najczęściej w grobach brak takich przedmiotów. Przy czym zarówno metalowe ozdoby, jak i broń licznie znajdowane są w skarbach (Blajer, 1999, s. 143–144; Harding, 1999, s. 169; Fontijn, 2005). Były więc w użytku – stały się natomiast niepotrzebne w trakcie obrządku pogrzebowego. Widać więc, że nie funkcjonowały one jako wyraźnie widoczne wyznaczniki statusu. Najprawdopodobniej społeczności te były bardziej egalitarne.

5. Broń w grobach – brak broni w grobach

Broń stanowiła istotny element wyposażenia grobów w kręgu mogiłowym (Gedl, 1975, s. 92), sporadycznie natomiast pojawia się w kręgu pól popielnicowych (w niektórych kulturach nie występuje zupełnie). Wskazuje to, że wartości, które niosło ze sobą uzbrojenie, nie były tymi, które najbardziej ceniły sobie ówczesne społeczności. Można zakładać, że to nie przemoc i dominacja były tymi czynnikami, które konstituowały ówczesne społeczeństwo. Przy czym oczywiście należy liczyć się z obecnością wojowników i walk. Wskazują na to liczne znaleziska poświadczające masakry.

Tak interpretować można znaleziska w Tollense w Niemczech (Jantzen i in., 2011; Lidke, Terberger, Jantzen, 2015; Brinker i in., 2015); Velim (Hrala, Šumberová, Vávra 2000; Harding i in., 2007) i Blučinie na Morawach (Podborský «red.», 1993, ryc. 38) czy Wassenaar w Holandii (Louwe Kooijmans, 1993). Co istotne, są one charakterystyczne właśnie dla okresu dominacji kultur kręgu pól popielnicowych, a zwłaszcza jego początków. Najprawdopodobniej więc dostęp do broni stał się powszechniejszy niż w czasach kultur mogiłowych (tylko dla elit). To właśnie może być jeden z czynników skutkujących masakrami.

6. Duże zróżnicowanie grobów męskich i żeńskich – male zróżnicowanie wyposażenia grobów męskich i żeńskich

W kręgu mogiłowym rozróżnienie na atrybuty męskie – broń i żeńskie – ozdoby miało charakter zasadniczy dla budowy ówczesnych społeczności. Pokazywały wysoki status użytkowników, a przez wymianę małżeńską kobiet pozwalały na budowanie relacji międzygrupowych (Kristiansen, Larsson, 2005, s. 234). Świadczeniem tego zjawiska mają być tzw. *Fremde Frauen*, tj. pochówki kobiet wyposażone w zestawy ozdób nietypowych dla danego ugrupowania. Miały one stanowić widoczne świadectwo ich obcego pochodzenia (Jockenhövel, 1991, 1995). Najwyraźniej dla ludności kultur pól popielnicowych kwestie te przestały być istotne. Wydaje się, że poszczególne jednostki zaczęły postrzegać swój status przede wszystkim jako udział w społeczności. Solidarność wewnątrzgrupowa dawała poczucie bezpieczeństwa, także pod względem fizycznym. Skoro broń była dostępna dla większości mężczyzn, to jej okazywanie nie czyniło nikogo wyjątkowym. Wymiana małżeńska między różnymi grupami była istotna dla elit, w ten sposób budujących relacje władzy i dominacji na podstawie ponadregionalnych powiązań. W wypadku społeczności egalitarnych ten element właściwie zanika. Wydaje się więc, że w obu kręgach kulturowych funkcjonowały różne relacje genderowe.

Nowa kultura to także zmiana ideologiczna, a wskazuje na nią właśnie nowy sposób traktowania zmarłych, tj. kremacja. W dotychczasowych badaniach nad obrządkiem ciałałopalnym skupiono się na geograficznej genezie tego zwyczaju oraz jego konotacjach ideowych (Cabalska, 1967, 1972; Szafranski, 1987, s. 144–148). Część badaczy łączy rozprzestrzenianie się tradycji pól popielnicowych z nowymi prądami religijnymi, które miały się rozchodzić wśród ludności kultur mogiłowych (Bouzek, 1995; Fokkens, 1997; Harris i in., 2013, s. 88–89). W polskiej literaturze archeologicznej szczegółowe studia dotyczące tego tematu przeprowadził A. Mierzwiński (2012a, 2012b). W Europie Środkowej nieliczne groby ciałałopalne występowały już w mezolocie i neolicie (patrz: Wiślański, 1979a, s. 255, ryc. 146: 8; 1979b, s. 293; Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979, s. 93, 161; Gil-Drozd, 2010; Pavlů «red.», 2013, s. 89–105; Hofmann, 2015). Wydaje się, że ich powolne upowszechnianie się można skorelować z pojawianiem się przedmiotów metalowych (Brück, 2009), a sam proces metalurgiczny część badaczy uznaje za inspirację dla ciałałopalnego obrządku

pogrzebowego (Mierzwiński, 2010). Ostatnio wskazano, że groby charakterystyczne dla kręgu pól popielnicowych pojawiły się już we wczesnej epoce brązu w Kotlinie Karpackiej, w kulturach Nagyrév, Vaty, a zwłaszcza w kulturze ceramiki inkrustowanej (Cavazzuti i in., 2022). Generalnie wydaje się, że w wypadku pochówków ciałopalnych to ogień był głównym nośnikiem znaczeń. Jego kontakt ze zmarłym był przecież kluczową częścią obrzędu. Kolejna kwesta to zastosowanie urn i ich grzebanie w ziemi. Następny ważny czynnik to użytkowanie licznych naczyń ceramicznych w formie przystawek (ryc. 1: 1). Najprawdopodobniej właśnie te elementy opisywały najbardziej istotne wartości wyrażane przez rytuały pogrzebowe.

Odejście od inhumacji na rzecz kremacji jednoznacznie łączyło się z zastosowaniem ognia w trakcie rytuałów pogrzebowych. Z pewnością był to najbardziej spektakularny wizualnie czynnik. W związku z tym to wartości i znaczenia, które ze sobą niosł, stanowiły istotę tego obrzędu. Według hymnów Rigwedy ogień to część kompleksu znaczeniowego obejmującego blask fenomenów niebieskich (głównie Słońca) oraz sławę i władzę (Jurewicz, 2016a, s. 176–180; patrz też: Gralak, 2018, s. 231–232 na temat przejawów tego zjawiska widocznych przez kulturę materialną). Na zasadzie partycypacji, tj. magii sympatycznej (patrz: Frazer, 1962, s. 37–69; Wygotski, 1989, s. 113–141), można było nabrać takich cech, nosząc błyszczące ozdoby brązowe lub złote. Zgodnie z tą samą regułą palone ciała stawały się właśnie taką świetlistą substancją. I była to przemiana ostateczna – na zawsze. Zastosowanie ognia pełniło więc taką samą funkcję jak wyposażanie zmarłego w brązy. Celem był kontakt z czymś, co emanowało światłem i blaskiem. W związku z tym wyposażanie w przedmioty metalowe stało się niepotrzebne, skoro zmarli i tak nabierali cech słoneczno-ogniowo-metalicznych. Świetliste, tzn. płonące ciała prawdopodobnie każdy mógł zobaczyć w trakcie pogrzebu. To bardzo widowiskowy *show*, a sam proces nie pozostawiał wątpliwości na temat fizycznych szczątków zmarłego. Oczwście doświadczenie takie na długo zostawało w pamięci żałobników, trudno zapomnieć emocje towarzyszące oglądaniu płonącego ciała członka własnej rodziny czy wspólnoty sąsiedzkiej (patrz: Mizoguchi, 1993, s. 232; McKinley, 1997, 2013; Oestigaard, 1999; Downes, 1999; Williams, 2004, s. 271–276; Brophy, MacGregor, Noble, 2018).

W Indiach wedyjskich ogień był uznawany za hierofanię boga Agniego (Eliade, 1997, s. 135–137). Imię tego bóstwa jednoznacznie łączy się z ogniem. Co wyraźnie czytelne jest w innych językach indoeuropejskich: łacińskie – *ignis*; litewskie: *ugnis*; polskie: ogień (Kaliff, 2007, s. 71). Co charakterystyczne, w Indiach uważano, że to właśnie on jest twórcą złota (Rivers, 1999, s. 50, 53), z którego zresztą zbudowane było jego ciało (Eliade, 1997, s. 136, RV IV, 3,1 i X, 20, 9). Przekonanie to potwierdza przedstawione wyżej przypuszczenie, że palenie zmarłych lub zaopatrywanie ich w przedmioty metalowe niosło ze sobą bardzo podobne znaczenia. Co charakterystyczne, atrybutem tego bóstwa był tzw. świder ogniowy używany do niecenia ognia ofiarnego (Kalif, 2007, s. 71; Jurewicz, 2016b, s. 265–267). Prawdopodobnie to właśnie w wyniku używania tego urządzenia powstawały ślady na tzw. kamieniach nieckowatych (Almgren, 1934, s. 206–207; Szafrński, 1974, s. 373). Niektóre z nich odkrywane są także w obrębie cementarzyisk kultury łużyckiej (Geschwendt, 1939a,

1939b, 1944). Nie można więc wykluczyć, że ogień trawiący ciała zmarłych uzyskiwano właśnie w ten sposób.

Rigweda operuje także terminem pomagającym zrozumieć działanie ognia. Sanskryckie określenie *tapas* oznacza światło i ciepło (słońca i ognia) oraz stan po wypiciu rytualnego napoju odurzającego – *somy* (Jurewicz, 2010, s. 292; 2016a, s. 26, 126, 209, 219, 235, 282). Według W. Kaelbera słowo to opisuje także proces niszczenia i konsumowania przez ogień czy wysoką temperaturę. W ten sposób określano także zadawanie ran. Tłumaczone jest także jako ból i cierpienie, zarówno zewnętrzne (fizyczne), jak i wewnętrzne (duchowe). Podobnie opisywano uczucie nieszczęścia, zazdrość czy udrękę – to ogień palący wewnątrz ciała (Kaelber, 1979, s. 198–199). Przede wszystkim był to jednak sposób działania Agniego – przez ogień ofiarny. *Tapas* powoduje sakralizację ofiary, jej bezpośredni kontakt ze sferą niebiańską. Dokładnie ten sam proces miał zachodzić w trakcie palenia ciał zmarłych (Kaelber, 1979, s. 192–194). Z kolei sanskryckie słowo *śanti*, które oznacza spokój, brak namiętności i łagodzenie cierpień, pochodzi od rdzenia *śam*, który wrażał gaszenie ognia oraz gniewu i gorączki (Eliade, 1999, s. 184). Biorąc pod uwagę znaczenie, które niosło ze sobą powyższe słownictwo, można przyjąć, że kremacja ciała zmarłego była postrzegana jako proces dynamiczny, brutalny i bolesny, ale kończący się ukojeniem.

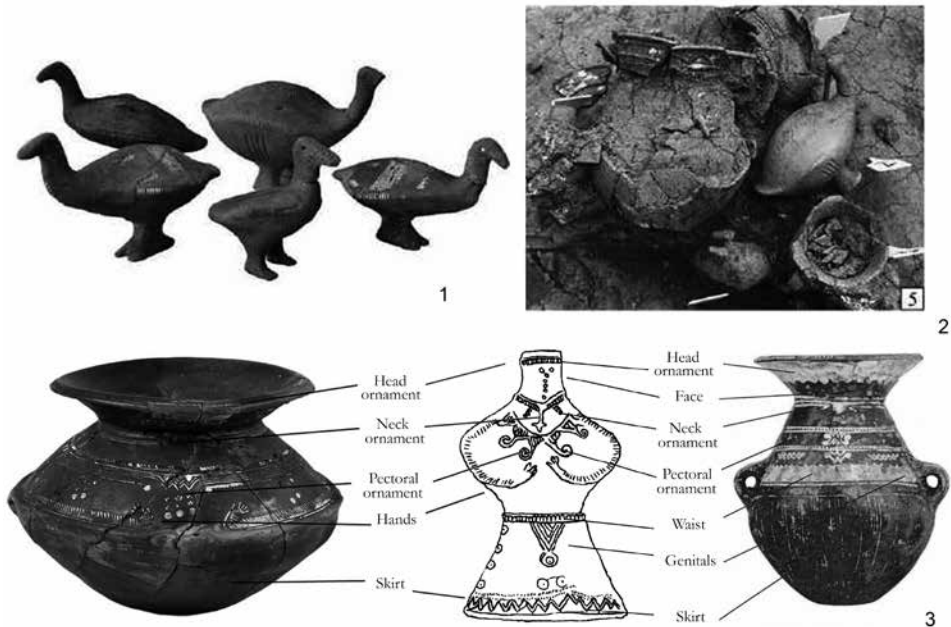
Jak już wspomniano, inspiracją do wprowadzenia kremacji może być też przebieg procesów metalurgicznych (patrz: Brück, 2006, 2019, s. 100–102; Mierzwiński, 2010). Analiza słownictwa indoeuropejskiego wskazuje również, że umiejętności techniczne znane metalurgom były także bardzo przydatne w trakcie kremacji ciał (Kowalski, 2014, s. 249–254). Istnienie takich tradycji potwierdzają także skandynawskie znaleziska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza wskazujące, że ciała palono w piecach używanych w pracowniach metalurgicznych (Goldhahn, Oestigaard, 2008). Proces ciałopalenia mógł być więc kojarzony z działaniem ognia powodującego przetapianie i zmianę kształtu poszczególnych przedmiotów lub przemianę rudy w metal. Może to być jeden z czynników budujących koncepcję duszy niezwiązanej z ciałem (patrz: Harding, 1994, s. 318–321; Oestigaard, 2004). Na istnienie tych ostatnich przekonań wskazują także wybijane od środka dziurki w urnach (Gediga, 1976, s. 164–165; Hrala, 2000; Rebay-Salisbury, 2010, s. 69; Mierzwiński, 2012a, s. 66–67). Można je interpretować jako otworki na duszę – fenomen występujący w wielu kulturach (patrz: Gräslund, 1994). W procesie ciałopalenia istotna jest także rola dymu – unosił się do góry właśnie w kierunku sfery niebiańskiej. W wielu kulturach traktowany był jako rodzaj transmitera łączącego świat ludzi ze sferą sakralną (Hubert, Mauss, 2005, s. 50–51). W wypadku Grecji wierzono, że to dzięki niemu bogowie olimpijscy mogli odbierać ofiary ciałopalne (Vernant, 1998, s. 62–64; Burkert, 2011, s. 440–443). Być może z dymem ulatywała do nieba dusza zmarłego. Takie właśnie wyobrażenia są charakterystyczne dla w hinduistów kremujących zwłoki (Ghosh, 1989, s. 141).

W kontekście ciałopalenia istotne są także pochodzące z grobów ludności kultury łużyckiej i kręgu pól popielnicowych znaleziska kości ptaków (Abłamowicz, 1997, s. 50). W IV i V okresie EB dodatkowo w grobach pojawiają się ceramiczne figurki ptaszków, czasami innych zwierząt. Ze względu na długie i wyraźnie wygięte szy-

je część z nich można uznać za łabędzie, gęsi lub kaczki. Niektóre służyły również jako grzechotki, inne interpretowano jako miniaturowe naczynia. Pojawiają się także naczynia zdobione motywami ptaków (patrz: Gediga, 1970, 1976, s. 97–100, 103). W środkowej epoce brązu przedstawienia ptaków (ceramiczne i brązowe) znane są również z terenów bałkańskich, a zwłaszcza cmentarzysk grupy Żuto Brdo-Gírla Mare w dorzeczu środkowego Dunaju (Vasić, Vasić, 2003, s. 161–166). Co istotne, ceramiczne figurki ptaków pojawiają się też w grobach kultury ceramiki inkrustowanej (Kiss, 2012, s. 79–82). Czyli w ugrupowaniu, gdzie najwcześniej odnotowano groby typowe dla pól popielnicowych (ryc. 1: 2–3). Tak więc od samego początku tej tradycji motyw ptaka był jej integralną częścią. Nie można wykluczyć, że stanowią one materializację lokalnej wersji mitu Feniksa. Informacje greko-rzymskie na jego temat są liczne i zróżnicowane, widoczne są jednak powtarzające się motywy (patrz: Van den Broek, 1972; Henke, 2020). Był to ptak o jasnym „ognistym” upierzeniu. Miał umierać, płonąc na stosie z kadzidła i wonności, a następnie odradzać się z popiołów. Co charakterystyczne, wydarzenie to miało następować na ołtarzu w świątyni słońca i odbywać się cyklicznie. Prawdopodobnie pierwowzorem tych wyobrażeń były egipskie wierzenia dotyczące ptaka Benu. Był on uznawany za jedną z dusz – *ba boga słońca Re* i miał zdolność cyklicznego odradzania się na podobieństwo Słońca. Czczono go jako żółtą pliszkę bądź czaplę (Lipińska, Marciniak, 2006, s. 159–160). Ze względu na ubarwienie podobne skojarzenia mogły dotyczyć także flamingów (*Phoenicopteridae*) – ich nazwa także kojarzona jest z ogniem. W tym kontekście szczytki ptaków lub ich figurki w grobach można traktować jako część zespołu wyobrażeń dotyczących ciałałopalenia. Wskazywały one na pośmiertne losy zmarłego, przynajmniej jednej z jego dusz, która udawała się do sfery niebiańskiej. Warto też wspomnieć o słowiańskich wierzeniach dotyczących ognistych ptaków (żar ptak/żar ptica) (Мелетинский, 1990, s. 672). Bardzo charakterystyczny jest także litewski kompleks wyobrażeń dotyczący utożsamianego z ogniem bóstwa Aitvaras. Objawiało się ono przez płomienie i wysoką temperaturę. Pojawiało się także jako ognisty ptak, powietrzna żmija lub wielki robak mieniący się różnymi kolorami i przypominający kształtem węża. Kolejna hierofania to spadające gwiazdy, rozumiane zreszłą jako płonące kawałki złota. Wierzone również, że Aitvaras to płomienie, jakie miały wydobywać się w nocy z zakopanych skarbów. Samo imię natomiast etymologicznie łączy się z litewskim określeniem miedzi – *varis* (Greimas, 2007, s. 74–81, 92). Koncept tego bóstwa wyraźnie pokazuje, w jaki sposób powiązано ogień, metalurgię i strefę astralną. Ognisty i kolorowy ptak był swego rodzaju pośrednikiem między tymi fenomenami, łączył wszystkie ich cechy. W tym sensie Aitvaras dokładnie pokazuje znaczenia nadawane ciałałopaleni, w tym również objaśnia mit Feniksa.

Generalnie wydaje się, że celem kremacji nie była dezintegracja. Przepalone kości były zbierane i umieszczane w urnach, nie były rozpraszane (Harris i in., 2013, s. 91). Zauważono również tendencję do układania ich zgodnie z porządkiem anatomicznym (Rebay-Salisbury, 2010, s. 65). W ten sposób urna stawała się niejako artefaktyczną drugą skórą dla skremowanego zmarłego (Yates, 1993, s. 63; Jones, 2010, s. 107–108). Prawdopodobnie odpowiadało to istniejącemu w języku greckim (home-

Ryc. 1. 1. Pardubice Hurka, Czechy (Jirán «ed.», 2013); 2. Kaposvár–Toponár, Węgry (Kiss, 2012); 3. Kaposvár–Toponár, Węgry (Kiss, 2012); 4. Bonyhád, Biogáz, Węgry – urny z częściami ciała i ubioru zaznaczonymi analogicznie jak na współczesnych im figurkach ceramicznych (Szabó, Hajdu, 2011; Hajdu i in., 2016)

ryckim i klasycznym) pojęciu skóry jako wierzchniej warstwy wyraźnie wydzielającej się od reszty ciała i jednocześnie określającej jego formę (Snell, 1953, s. 5–7). Co charakterystyczne w językoznawstwie kognitywnym, ciało ludzkie rozpoznano jako metaforę pojemnika, w ten sposób wyrażana jest także sama idea życia (Johnson, Lakoff, 2020, s. 75–76, 108). W wielu kulturach formy naczyń traktowano także jako symboliczne wyobrażenia ludzi. Jako manifestacje takiego postrzegania naczyń ceramicznych można traktować dodawanie elementów, które jednoznacznie wyobrażają części ludzkiego ciała. Głównie są to twarze lub kończyny, czasami też piersi kobiece. Ewentualnie sama forma naczynia może przypominać części ciała ludzkiego, np. nogi. Zjawisko to jest charakterystyczne dla środkowoneolitycznych kultur w strefie naddunajskiej, na Bałkanach, w Europie Środkowej czy w Italii (Schwarzberg, 2010; Naumov, 2017; Becker, 2017; Pyzel, 2017; Tomašovičová, 2018). Co istotne, pojawia się także w kulturze ceramiki inkrustowanej, czyli tam, gdzie najwcześniej występowały groby typowe dla kultur pól popielnicowych. Zauważono, że zdobienie urn reprezentuje części ciała, ubioru, a także brązowe ozdoby (Kovács, 1986; Honti, Kiss, 2000; Kiss, 2007). Analiza przepalonych kości pozwoliła również stwierdzić, że poszczególne motywy łączą się wyraźnie z płcią pochowanych. Uznano więc, że tego typu naczynia stanowią przedstawienia ludzi w zróżnicowanym genderowo stroju

(Reich, 2006, s. 104–231; Szabó, 2010; Szabó, Hajdu, 2011). Urny traktowano więc jako substytuty ludzkiego ciała (ryc. 1: 4).

Warto też dodać, że w biblijnym micie o stworzeniu ludzi (*Księga Rodzaju*, 2,7) lepienie człowieka z gliny określono hebrajskim słowem *jāsar*. Stanowi ono termin techniczny określający sztukę garncarską (Filipiak, 1979, s. 76). Przekonania takie nawiązują do mitologii mezopotamskich i egipskiej, gdzie bóg tworzył ludzi, pracując jako garncarz. W wypadku wierzeń egipskich człowiek miał nawet powstać na kole garncarskim (Łach, 1962, s. 200; Świderkówna, 1996, s. 57–60). Dodatkowo w językach indoeuropejskich wyrażenia dotyczące ciała są semantycznie powiązane ze słowami odnoszącymi się do ziemi (gleby), a więc także i do gliny, z której wykonywano naczynia. Według A. Kaliffa wywodzą się one z protoindoeuropejskiego rdzenia *tel*, który opisywał powierzchnię ziemi oraz właśnie ciała. Ta etymologia jest widoczna w łacińskim *tellus*, staroirlandzkim *talam*, rosyjskim *telo* (2007, s. 68) lub polskim *ciało*. Połączenie to wyraźnie czytelne jest przez związek między łacińskimi pojęciami *humus* (ziemia, gleba) i *humanus* (istota ludzka); analogiczna sytuacja widoczna jest również w językach bałtyjskich (Brückner, 1993, s. 653). Nic więc dziwnego, że elementy tektoniki naczyń często określane są słowami opisującymi części ludzkiego ciała, np. w języku angielskim to *mouths, neck, shoulder, body, arms, feet* (Herbert, 1993, s. 210–215). W języku polskim tak można rozumieć określenia: brzusiec, szyjka, nóżka, ucho czy pep (pępek). Wskazuje się również, że w wielu społecznościach, zwłaszcza w Afryce Subsaharyjskiej, ceramikę tradycyjnie wytwarzały kobiety (Herbert, 1993, s. 203–206; Grasshoff, 2003). Naczynia stanowią więc materializację ich mocy sprawczych i zdolności kreacyjnych – można to także rozumieć jako swego rodzaju manifestację płodności. Prawdopodobnie również z tego powodu pojawiła się tendencja do antropomorfizacji naczyń ceramicznych.

Urny w kręgu pól popielnicowych niosły więc ze sobą cały szereg znaczeń zupełnie innych niż kremacja. Dotyczyły one fenomenów odnoszących się do ciała, ziemi (humusu) i płodności. Prawdopodobnie przekonania takie sięgają jeszcze tradycji neolitycznych dotyczących płodności ziemi (Eliade, 1993, s. 319–346). Stąd jako urny stosowano naczynia ceramiczne (wykonane z gliny) i dlatego też były one zakopywane w ziemi. Można więc zaryzykować tezę, że aspekt duchowy człowieka (dusza?) związany z cielesnością (kośćmi) pozostawał w grobie.

Licznie deponowane w grobach popielnicowych dodatkowe naczynia, tj. przystawki, wskazują na silne pozytywne wartościowanie ceramiki i wszelkich czynności z nią związanych. Wydaje się, że chodziło przede wszystkim o konsumpcję i dostęp do dóbr spożywczych. Wskazuje się, że same obrzędy pogrzebowe były połączone z rozbudowanymi biesiadami, często mającymi charakter ofiar (Gediga, 1976, s. 127–128; Mierziński, 2012a). Bogate zdobienia i rozbudowane zestawy naczyńniowe (jak w wypadku pól popielnicowych), charakterystyczne są dla kultur, gdzie wspólne ucztowanie było istotnym czynnikiem budującym kulturę (Hayden, 2014, s. 64–67, ryc. 4.5–4.8). Kolektywna konsumpcja w tradycyjnych społecznościach to przecież redystrybucja dóbr (pożywienia), i jako taka zawsze łączy się z władzą i relacjami międzyludzkimi (Dietler, Hayden «red.», 2001; Hayden, 2014). Bardzo spek-

takularnym przykładem są uczujący bohaterowie Homera przedstawieni w *Odysei*, którzy właśnie w takim kontekście rywalizowali między sobą o miejsce w rankingu (Murray, 2000, s. 267–270). Ma to również swoje odbicie w archeologii (patrz: Hamilakis, 1998). Udział w uczcie pokazywał, że człowiek jest członkiem wspólnoty oraz jego miejsce w niej. Zjawisko to wydaje się być jednym z najbardziej archaicznych elementów kultury ludzkiej. W. Burkert wyprowadza je ze sposobu podziału mięsa schwytanego zwierzęcia, tak jak czynią to mały naczelnik, ale też inne zwierzęta (2006, s. 181–182). Części, które otrzymują poszczególne osobniki, ewidentnie zależą od statusu w grupie (Villeneuve, 2014). Tak więc uczty odprowadzane w czasie pogrzebu (stypy) miały swoją praktyczną funkcję. W ich trakcie na nowo budowano relacje, które zmieniły się po śmierci jednego z członków wspólnoty.

Podsumowując, informacje i wartości niesione przez obrządek ciałałpalny wizualizowano przez zastosowanie ognia oraz przez rekwizyty – ceramiczne urny i inne naczynia. Było to więc połączenie dwóch odmiennych tradycji. Pierwsza związana z ogniem odnosiła się do kompleksu znaczeń związanych z blaskiem ciał niebieskich. Druga natomiast dotyczyła przekonań o odradzającej mocy i płodności ziemi. Zastosowanie dwóch zupełnie odmiennych wątków mitologicznych staje się zrozumiałe, gdy założymy istnienie przekonań o obecności wielu dusz – przynajmniej dwóch. Odmiennie rytuały odnoszą się więc do różnych części składowych istoty ludzkiej. Można domniemywać, że jedna opuszczała ciało – ulegała swoistej solaryzacji, druga natomiast zostawała wraz ze szczątkami kostnymi i podlegała cyklowi odrodzenia (jak świat roślinny). Z kolei działania performatywne podejmowane w trakcie pogrzebu, tzn. wspólna konsumpcja, miały na celu ustalenie statusu żałobników. Właściwie ten rodzaj obrządku przekazuje bardzo podobne treści, co inhumacja w kulturach mogiłowych. Generalnie ogień zastąpił przedmioty z brązu, a urna ciało. Społeczności te były bardziej egalitarne, stąd zanikła potrzeba okazywania głębokich różnic społecznych i dlatego zaprzestano budowy kurhanów. Aby zobrazować i wprowadzić w życie pożądane relacje społeczne, wystarczyło kolektywne ucztowanie. Dlatego w tych kulturach taka była istotna rola naczyń. Generalnie wydaje się, że ludność pól popielnicowych była zorientowana przede wszystkim na wspólnotę. Indywidualizm i demonstrowanie wyjątkowości przestało być opłacalną strategią, skoro to przynależność do grupy zapewniała przeżycie i określała status.

BIBLIOGRAFIA

- Ablamowicz, R. (1997). Różnicowanie się wierzeń w II i III okresie epoki brązu w dorzeczu Odry i Wisły na przykładzie szczątków zwierzęcych. W: W. Blajer (red.), *Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa. Materialien der archaologischen Konferenz „Bronzen und Menschen an der Schwelle der Urnenfeldzeit im östlichen Mitteleuropa“* Kraków, 05.–08.–2.1996 (s. 45–54). Kraków: Oficyna Cracovia.
- Almgren, O. (1934). *Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden*. Frankfurt am Main: Moritz Diesterweg.

- Becker, V. (2017). Face vessels and anthropomorphic representations on vessels from Neolithic Italy. W: H. Schwarzberg, V. Becker (red.), *Bodies of Clay On Prehistoric Humanised Pottery* (s. 63–82). Oxford & Philadelphia: Oxbow.
- Biblia (2000). *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Wydanie ilustrowane w przekładzie z języków oryginalnych opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Stary Testament – według IV wydania Biblii Tysiąclecia. Nowy Testament – według V wydania Biblii Tysiąclecia*. Warszawa – Poznań: Przegląd Reader's Digest, Pallotinum Wydawnictwo Pallotynów.
- Blajer, W. (1999). *Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Bouzek, J. (1995). The Roots of the Urnfield Cultures and their Origin. *Památky Archeologické*, 86, 146–150.
- Brinker, U., Schramm, A., Flohr, S., Orschiedt, J. (2015). Die menschlichen Skelettreste aus dem Tollenseetal. W: H. Meller, M. Schefzik (red.), *Krieg eine archäologische spurensuche, Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 6. November 2015 bis 22. Mai 2016* (s. 347–350). Halle (Salle): Theiss.
- Brophy, K., MacGregor, G. Noble, G. (2018). Warm air and glowing pyres: Cremating bodies in the Late Neolithic of mainland Scotland. W: P. Bickle, E. Sibbesson (red.), *Neolithic Bodies* (Neolithic Studies Group Seminar Papers, 15) (s. 74–91). Oxford, Philadelphia: Oxbow books.
- Brück, J. (2006). Death, exchange and reproduction in the British Bronze Age. *European Journal of Archaeology*, 9.1, 73–101.
- Brück, J. (2009). Women, death and social change in the British Bronze Age. *Norwegian Archaeological Review*, 42.1, 1–23.
- Brück, J. (2019). *Personifying prehistory: relational ontologies in Bronze Age Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press.
- Brückner, A. (1993). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Burkert, W. (2006). *Stwarzanie świętości; Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*. Kraków: Homini.
- Burkert, W. (2011). Tragedia grecka i rytuał ofiarny. W: W. Lengauer, L. Trzcionkowski (red.), *Antropologia antyku greckiego* (s. 432–452). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Buśko, C. (1987). Rekonstrukcja niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej. *Silesia Antiqua*, 29, 59–94.
- Cabalska, M. (1967). Ze studiów nad obrządkiem ciałałopalnym w Europie przedhistorycznej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne*, 8, 39–60.
- Cabalska, M. (1972). Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałałopalnym (próba rekonstrukcji). *Wiadomości Archeologiczne*, 38, 3–18.
- Cavazzuti, C., Arena, A., Cardarelli, A., Fritzl, M., Gavranović, M., Hajdu, T., Kiss, V., Köhler, K., Kulcsár, G., Melis, E., Rebay Salisbury, K., Szabó, G., Szeverényi, V. (2022). The First 'Urnfields' in the Plains of the Danube and the Po. *Journal of World Prehistory*, 35, 4–86.
- Czyborra, I. (1997). Gefäßdeponierungen – Speise und Trank für Götter und Menschen. W: A. Hänsel, B. Hänsel (red.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas* (s. 87–89). Berlin: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Museum für Vor- u. Frühgeschichte.
- Dietler, M., Hayden, B. (red.) (2001). *Feasts: archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power*. Washington D. C.: Smithsonian.
- Downes, J. (1999). Cremation: a spectacle and a journey. W: J. Downes, T. Pollard (red.), *The loved body's corruption. Archaeological contributions to the study of human mortality* (s. 187–199). Glasgow: Cruithne Press.
- Eliade, M. (1993). *Traktat o historii religii*. Łódź: Opus.
- Eliade, M. (1997). *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1: *Od epoki kamiennej do misteriów eleuzyńskich*. Warszawa: PAX.
- Eliade, M. (1999). *Mity, sny i misteria*. Warszawa: Wydawnictwo KR.

- Filipiak, M. (1997). *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Fokkens, H. (1997). The genesis of urnfields: economic crisis or ideological change? *Antiquity*, 71, 360–373.
- Fontijn, D. R. (2005). Giving up weapons. W: M. Parker Pearson, I. J. N. Thorpe (red.), *Warfare, violence and slavery in prehistory* (BAR International Series, 1374) (s. 145–154). Oxford: Archaeopress.
- Frazer, J. G. (1962). *Złota gałąź*. Warszawa: PIW.
- Gediga, B. (1970). *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury lużyckiej*. Ossolineum: Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Gediga, B. (1976). *Śladami religii Prastłowian*. Ossolineum: Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Gediga, B. (1978). Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu kultury przedlużyckiej. W: J. Machnik, B. Gediga, J. Miśkiewicz, W. Hensel (red.), *Prahistoria Ziem Polskich*, t. 3 (s. 137–172). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Gedl, M. (1975). *Kultura przedlużycka*. Ossolineum: Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Gedl, M. (red.) (2002). *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. Warszawa: PAN.
- Gil-Drozd, A. (2010). The Origins of Cremation in Europe. *Analecta Archeologica Ressoviensia*, 5, 9–94.
- Goldhahn, J., Oestigaard, T. (2008). Smith and death – cremations in furnaces in Bronze and Iron Age Scandinavia. W: K. Childis, J. Lund, C. Prescott (red.), *Facets of Archaeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday* (s. 215–242). Oslo, OAS 10: Oslo Academic Press.
- Geschwendt, F. (1939a). Ein schlesischen Opferstein. *Altschlesische Bälter*, 14, 138–139.
- Geschwendt, F. (1939b). Der Napfschenstein von Neudorf Kr. Freystadt. *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*, 15, 124–125.
- Geschwendt, F. (1944). Die bedeutendsten Napfschensteine Niederschlesiens. *Altschlesische Bälter*, 19, 20–21.
- Gralak, T. (2018). *Architecture, Style and Structure in the Early Iron Age in Central Europe*. Wrocław: Yellow Point.
- Gralak, T. (2024). *Archaeology of Body and Thought; From the Neolithic to the beginning of the Middle Ages*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Grasshoff, M. (2003). *The central position of women in the life of the Berbers of Northern-Africa exemplified by the Kabyles. The Four Seasons Life Cycle of a Kabyle Woman. 1st World Congress on Matriarchal Studies*. Pobrano z: <http://www.second-congress-matriarchal-studies.com/grasshoff.html>
- Greimas, A. J. (2007). *O bogach i ludziach. Studia o mitologii litewskiej*. Kęty: Marek Derewiecki.
- Hajdu, T., György-Toronyi, A., Pap, I., Rosendahl, W., Szabó, G. (2016). The chronology and meaning of the Transdanubian encrusted pottery decoration. *Praehistorische Zeitschrift*, 91.2, 353–368.
- Hamilakis, Y. (1998). Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean bronze age societies. W: K. Branigan (red.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age* (s. 115–132). Sheffield Academic Press, Sheffield.
- Harding, A. (1994). Reformation in Barbarian Europe, 1300–600 BC. W: B. Cunliffe (red.), *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe* (s. 304–335). Oxford: Oxford University Press.
- Harding, A. (1999). Warfare: a defining characteristic of Bronze Age Europe? W: J. Carman, A. Harding (red.), *Ancient warfare. Archaeological Perspectives* (s. 157–173). Stroud: Sutton.
- Harding, A., Šumberová, R., Knüsel, C., Outram, A. (2007). *Velim, Violence and Death in Bronze Age Bohemia*. Prague: Czech Academy of Sciences.
- Harris, O. J. T., Rebay-Salisbury, K., Robb, J., Sørensen, M. L. S. (2013). The body in its social context. W: J. Robb, O. J. T. Harris (red.), *The Body in History: Europe from the Paleolithic to the Future* (s. 64–97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayden, B. (2014). *The Power of Feasts from prehistory to the present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henke, R. (2020). *Der Vogel Phönix im Altertum: Mythos und Symbolik*. Münster: Aschendorff Verlag.
- Herbert, E. W. (1993). *Iron, Gender, and Power; Rituals of Transformation in African Societies*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

- Hofmann, D. (2015). The Burnt, the Whole and the Broken: Funerary variability in the Linearbandkeramik. W: Z. L. Devlin, E.-J. Graham (red.), *Death embodied: archaeological approaches to the treatment of the corpse* (s. 109–128). Oxford: Oxbow.
- Honti, S., Kiss, V. (2000). Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Typ Tolnanémedi. *Acta Archaeologica Hungarica*, 51, 71–96.
- Horst, F. (1977). Bronzezeitliche Speisepfänder in Gefäßen. W: B. Gediga (red.), *Geneza kultury lużyckiej na terenie Nadodrza* (s. 109–148). Wrocław: PAN.
- Hrala, J. (2000). Dušníky a „dušníky”. W: M. Dobeš (red.), *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi* (s. 93–95). Most: Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech.
- Hrala, J., Šumberová R., Vávra M. (2000). *Velim. A bronze age fortified site in Bohemia*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Jantzen, D., Brinker, U., Orschiedt, J., Heinemeier, J., Piek, J., Hauenstein, K., Krüger, J., Lidke, G., Lübke, H., Lampe, R., Lorenz, S., Schult, M., Terberger, T. (2011). Bronze Age Battlefield? Weapons and Trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany. *Antiquity*, 85, 417–433.
- Jiráň, L. (red.) (2013). *The prehistory of Bohemia 4*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Jockenhövel, A. (1991). Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa. *Germania*, 69, 49–62.
- Jockenhövel, A. (1995). Zur Ausstattung von Frauen in Nordwestdeutschland und in der deutschen Mittelgebirgszone während der Spätbronzezeit und Älteren Eisenzeit. W: A. Jockenhövel (red.), *Festschrift für Hermann Müller-Karpe zum 70. Geburtstag* (s. 195–212). Bonn: Habelt.
- Johnson, M., Lakoff, G. (2020). *Metafory w naszym życiu*. Warszawa: Aletheia.
- Jones, A. (2010). Layers of meaning: concealment, memory and secrecy in the British Early Bronze Age. W: D. Borić (red.), *Archaeology and memory* (s. 105–120). Oxford: Oxbow.
- Jurewicz, J. (2010). *Fire and cognition in the Rgveda*. Warszawa: Elipsa.
- Jurewicz, J. (2016a). *Fire, death and philosophy: a history of ancient Indian thinking*. Warszawa: Elipsa.
- Jurewicz, J. (2016b). Etymologies in the Brāhmanas and the Rgveda: A Case Study of ‘Fire’s Precedence’. W: P. Koskikallio, A. Parpola (red.), *Papers of the 12th world sanskrit conference held in Helsinki, Finland, 13–18 July 2003*, t. 1 (s. 251–270). Delhi.
- Kaelber, W. O. (1979). Tapas and Purification in Early Hinduism. *Numen*, 26.2, 192–214.
- Kaliff, A. (2007). *Fire, Water, Heaven and Earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia: An Indo-European perspective*. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Kiss, V. (2000). A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 7, 15–55.
- Kiss, V. (2007). Kiss: Contacts along the Danube: a boat model from the Early Bronze Age. W: I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (red.), *Between the Aegean and Baltic seas Prehistory across borders* (Aegeum, 27) (s. 119–129). Liège: Université de Liège.
- Kiss, V. (2012). *Middle bronze age encrusted pottery in western Hungary*. Budapest: Archaeolougia.
- Kowalski, A. P. (2014). *Antropologia zamierzchłych znaczeń*. Toruń: Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Kovács, T. (1977). *The Bronze Age in Hungary*. Budapest: Corvina Press.
- Kristiansen, K., Larsson T. B. (2005). *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kulczycka-Leciejewiczowa, A. (1979). Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria Ziem Polskich*, t. 2: Neolit (s. 19–164). Ossolineum: Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Lidke, G., Terberger T., Jantzen, D. (2015). Das bronzezeitliche Schlachtfeld im Tollensetal – Fehde, Krieg oder Elitenkonflikt. W: H. Meller, M. Scheffzik (red.), *Krieg eine archäologische spurensuche, Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 6. November 2015 bis 22. Mai 2016* (s. 337–346). Halle (Salle): Theiss.
- Lipińska, J., Marciniak, M. (2006). *Mitologia Starożytnego Egiptu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Auriga.

- Louwe Kooijmans, L. P. (1993). An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands. *Analecta Praehistorica Leidensia*, 26, 1–20.
- Łach, S. (1962). *Księga Rodzaju*. Poznań: Pallottinum.
- McKinley, J. (1997). Bronze Age ‘barrows’ and funerary rites and rituals of cremation. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 63, 129–145.
- Мелетинский Е. М. (red.) (1990). *Мифологический словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Mierzwiński, A. (2010). Pola popielnicowe – eschatologiczne aspekty antropomorfizacji metalurgii. W: E. Bugaj, A. P. Kowalski (red.), *Estetyka w archeologii Antropomorfizacje w pradziejach i starożytności* (s. 93–114). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mierzwiński, A. (2012a). *Biesiady w rytuale pogrzebowym nadodrzańskiej strefy pól popielnicowych*. Wrocław: IAE PAN.
- Mierzwiński, A. (2012b). *Tajemnice pól popielnicowych: Pogranicze doczesności i zaświatów w perspektywie pradziejowej antropologii śmierci*. Wrocław: IAE PAN.
- Mizoguchi, K. (1993). Time in the reproduction of mortuary practices. *World Archaeology*, 25, 223–235.
- Murray, O. (2000). Człowiek i formy życia społecznego. W: J.-P. Vernant (red.), *Człowiek Grecji* (s. 263–303). Warszawa: Świat Książki.
- Naumov, G. (2017). The corporeality of vessels: Neolithic anthropomorphic pottery in the Republic of Macedonia. W: H. Schwarzberg, V. Becker (red.), *Bodies of Clay On Prehistoric Humanised Pottery* (s. 44–62). Oxford and Philadelphia: Oxbow.
- Oestigaard, T. (1999). Cremations as transformations: when the dual cultural hypothesis was cremated and carried away in urns. *European Journal of Archaeology*, 2, 345–364.
- Oestigaard, T. (2004). Death and Ambivalent Materiality – Human Flesh as Culture and Cosmology. W: T. Oestigaard, N. Anfinset, T. Saetersdal (red.), *Combining the Past and the Present: Archaeological perspectives on society* (BAR International Series, 1210) (s. 23–30). Oxford: Archaeopress.
- Pavlů, I. (red.) (2013). *The Prehistory of Bohemia 2. The Neolithic*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Podborský, V. (2006). *Náboženství pravěkých Evropanů*. Brno: Masarykova univerzita.
- Podborský, V. (red.) (1993). *Pravěké dějiny Moravy*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Pyzel, J. (2017). Post-LBK anthropomorphic vessels from Poland. W: H. Schwarzberg, V. Becker (red.), *Bodies of Clay On Prehistoric Humanised Pottery* (s. 140–156). Oxford & Philadelphia: Oxbow.
- Rebay-Salisbury, K. (2010). Cremations: fragmented bodies in the Bronze and Iron Age. W: K. Rebay-Salisbury, M. L. S. Sørensen, J. Hughes (red.), *Body parts and bodies whole* (s. 64–71). Oxford: Oxbow.
- Reich, Ch. (2006). Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau. *Berliner Beiträge zur Vorund Frühgeschichte*, 13(1–2). Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.
- Rivers, V. Z. (1999). *The Shining Cloth: Dress and Adornment That Glitters*. London: Thames & Hudson.
- Rysiewska, T. (1996). *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych*. Wrocław: Leopoldinum.
- Schwarzberg, H. (2010). Mirrors and masks? Menschliche Gesichter auf Gefassen des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums. W: H. Meller, R. Maraszek (red.), *Masken der Vorzeit in Europa 1, Internationale Tagung vom 20. bis 22. November 2009 in Halle (Saale)* (s. 61–72). Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte.
- Snell, B. (1953). *The discovery of the mind. The Greek Origins of European Thought*. Oxford: Harper & Row.
- Szabó, G. (2010). A Dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának kialakulása és belső időrendje a Bonyhádon feltárt temetőréslet tükrében. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 32, 101–128.
- Szabó, G., Hajdu, T. (2011). A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében. *Anthropologiai Közlemények*, 52, 85–108.
- Szafránski, W. (1974). Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w dawnej Europie. W: B. Kupis (red.), *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne* (s. 353–402). Warszawa: Iskry.
- Szafránski, W. (1987). *Prahistoria religii na ziemiach polskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Ossolineum.

- Świderkówna, A. (1996). *Rozmowy o Biblii*. Warszawa: PWN.
- Tomašovičová, T. (2018). Niekoľko poznámok k interpretácii ľudských zobrazení a významu nádob s antropomorfným aplikovaným motívom v období stredného neolitu. *Musaica archaeologica*, 3, 73–108.
- Van den Broek, R. (1972). *Myth of the Phoenix According to Classical and Early Christian Traditions*. Leiden: E. J. Brill.
- Vandkilde, H. (2007). *Culture and Change in Central European Prehistory: 6th to 1st Millennium BC*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Vasić, R., Vasić, V. (2003). Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan. *Præ-historische Zeitschrift*, 78(2), 156–189.
- Villeneuve, S. (2014). Food Sharing and the Primate Origins of Feasting. W: B. Hayden (red.), *The Power of Feasts from prehistory to the present* (s. 25–34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, H. (2004). Death Warmed up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Material Culture*, 9, 263–290.
- Wiślański, T. (1979a). Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkatych. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. 2: *Neolit* (s. 165–260). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.
- Wiślański, T. (1979b). Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. 2: *Neolit* (s. 261–300). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.
- Wygotki, L. (1989). *Myślenie i mowa*. Warszawa: PIW.
- Yates, T. (1993). Frameworks for an archaeology of the body. W: C. Tilley (red.), *Interpretative Archaeology* (s. 31–72). Oxford: Berg.

PHOENIX FROM THE FLAMES OR THE MEANINGS OF CREMATION IN THE TIME OF URNFIELD CULTURES

Summary

The development of cremation in Central Europe is related to a broader cultural change in these areas at the turn of the second and third periods of the Bronze Age. The circle of urnfield cultures in a general framework was created in areas where grave cultures had previously developed. So, at least to some extent, it was population continuity. The nature of the changes can be described through binary oppositions between the funeral rites typical of graveyard cultures and urnfield cultures:

1. Skeletal burials – cremation burials
2. Burial mounds – flat graves
3. Lack of pottery in graves – a large number of pottery in graves
4. A large number of bronze objects in graves – a small number of bronze objects in graves
5. Weapons in graves – no weapons in graves
6. Large diversity of male and female graves – minor differences in the equipment of male and female graves.

The new culture also means an ideological change, and this is indicated by the new way of treating the dead. The information and values carried by the cremation ceremony were visualized through fire and props – ceramic urns and other vessels. So, it was a combination of two different traditions. The first one, related to fire, referred to a complex of meanings associated with the glow of heavenly bodies. The second one concerned beliefs about the regenerative power and fertility

of the earth. The use of two completely different mythological threads becomes completely understandable when we assume the existence of beliefs about the presence of many souls – at least two. Therefore, different rituals refer to various parts of the human being. It can be assumed that one of them left the body – it underwent a kind of solarization, while the other one remained with the cremated skeletal remains and was subject to the cycle of rebirth (like the plant world). In turn, performative activities undertaken during the funeral, i.e., joint consumption, were intended to establish the status of the mourners. This type of rite conveys a very similar content to inhumation in tumulus cultures. It probably also refers to two souls, proving that the phenomenon of human life was understood similarly. Generally, fire replaced bronze objects, and the urn replaced the body. These communities were more egalitarian – hence, the need to show profound social differences disappeared, and therefore, the construction of burial mounds was stopped. Collective feasting was enough to illustrate and implement the desired social relations. Hence, vessels play an important role in these cultures. Egalitarian relationships may also be the reason for the disappearance of weapons in graves. Since every man could be (or had to be) a warrior – there was no need to show it. Egalitarianism also changed gender relations. The furnishings in the cremation graves did not show the sex of the deceased. In the tumulus circle, male attributes – weapons and female – bronze decorations, were essential for constructing the communities of that time. They showed the high status of users and, in the case of women, their ethnic origin also. These issues were no longer important for the population of urnfield cultures. Individuals seem to view their status primarily as a stake in the community. Intra-group solidarity gave a sense of security – also in physical terms. Individualism and demonstrating uniqueness were no longer profitable strategies since belonging to a community ensured survival and determined status.

**SPECYFIKA NAUCZANIA ARCHEOLOGII
ŚRÓDZIEMNOMORSKIEJ NA UNIWERSYTECIE
IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
W KONTEKŚCIE TEMATÓW PODEJMOWANYCH
W PRACACH DYPLOMOWYCH¹**

**THE SPECIFICITY OF TEACHING MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGY AT ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY IN
POZNAŃ: A STUDY OF DIPLOMA THESIS TOPICS**

Jędrzej Hordecki

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
jedrzej.hordecki@amu.edu.pl

Patrycja Filipowicz

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
patrycja.filipowicz@amu.edu.pl
ORCID: 0000- 0002-2080-7499

ABSTRACT: The article explores the specificities of teaching Mediterranean archaeology at Adam Mickiewicz University in Poznań, within the context of the Oriental and Ancient Archaeology specialization. Using a comprehensive analysis of 258 diploma theses defended between 2004 and 2024, it identifies dominant research trends, thematic interests, and their alignment with the faculty's academic programs and research priorities. The findings reveal a gradual broadening of the discipline's scope to include pre-historic and ancient studies of the Mediterranean and neighboring regions. This trend mirrors shifts in student interests and academic discourse on integrating traditional and modern archaeological methodologies. The study provides a reflective evaluation of the specialization's contribution to Polish academic traditions and its potential future directions.

---

¹ Artykuł został przygotowany w związku z 25-leciem wznowienia kształcenia w zakresie archeologii śródziemnomorskiej (dawniej wykładanej jako archeologia klasyczna) na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, które zainicjowano w Instytucie Prahistorii w 1999 roku.

Badania nad obszarem basenu Morza Śródziemnego są silnie zakorzenione w polskiej tradycji akademickiej. Prowadzone są we wszystkich najważniejszych ośrodkach naukowych. Jednak zakres badań, jak również przyjęta nazwa takiej specjalizacji różnią się w zależności od jednostki.

Jak zauważa Franciszek Stępniewski, w polskiej tradycji adekwatna nazwa dla badań archeologicznych obszaru Śródziemnomorza brzmi „archeologia śródziemnomorska”. Do czasów drugiej wojny światowej ekwiwalentem tego terminu była „archeologia klasyczna”. Po drugiej wojnie światowej w agendę prac i badań włączone zostały też inne obszary, niebędące w tradycyjnej przestrzeni zainteresowań archeologów klasycznych. Tak więc poza Grecją i Rzymem, wraz z prowincjami rzymskimi, w orbicie jej zainteresowań pojawiły się archeologia Egiptu i Nubii, archeologia egejska i archeologia Mezopotamii. Archeologia śródziemnomorska odnosi się zatem do szerokiego zakresu badania krajów położonych w basenie Morza Śródziemnego (Stępniewski, 2012a).

Na uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu wybrano jednak jeszcze inny kierunek. Nauczanie archeologii basenu Morza Śródziemnego funkcjonuje tu w ramach specjalizacji nazwanej w 2004 roku „archeologia orientalna i antyczna (AOiA)”. Wcześniej, od 1999 roku, funkcjonowała specjalizacja o nazwie „archeologia śródziemnomorska”. Rok 2024 jest w tym kontekście szczególnie, ponieważ właśnie w tym roku przypada 20. rocznica obrony pierwszej pracy magisterskiej pisanej w ramach tej specjalności oraz 25. rocznica pierwszej rekrutacji studentów rozpoczynających wówczas jednolite jeszcze 5-letnie studia magisterskie.

Jest to w naszym odczuciu doskonały moment, aby zastanowić się, w jakim miejscu znajduje się archeologia orientalna i antyczna na UAM i w jakim kierunku zmierzają lub może zmierzać. W celu realizacji tego zadania przeanalizowaliśmy tematy prac dyplomowych obronionych w ramach specjalizacji od momentu jej powstania. Na tej podstawie pokażemy, jakie obszary znajdują się w głównej orbicie zainteresowań studentów, jakimi okresami zajmują się najczęściej i jakie tematy podejmują. Pokażemy też, jak zainteresowania badawcze studentów korespondują z programem studiów, badaniami prowadzonymi przez Wydział Archeologii UAM i zainteresowaniami naukowymi kadry dydaktycznej.

W ten sposób przedstawimy, jak archeologia śródziemnomorska w Poznaniu jest rozumiana przez studentów, jak zmieniała się z ich perspektywy i jakie są ich oczekiwania względem tego, jakie tematy powinny być podejmowane w ramach dydaktyki. Będzie to zatem pytanie, czym jest i jak daleko może zmieniać się archeologia orientalna i antyczna w Poznaniu.

ARCHEOLOGIA KLASYCZNA I ŚRÓDZIEMNOMORSKA – KONTEKST FUNKCJONOWANIA

Archeologia śródziemnomorska odnosi się do wszystkich krajów i obszarów leżących w basenie Morza Śródziemnego i wykorzystania do ich badania wszystkich metod przynależnych archeologii. Jednak poza granicami Polski akcent na różnice

między tymi pojęciami jest położony nieco w innym miejscu. Archeologia klasyczna tradycyjnie wpisuje się w obszar studiów klasycznych i koncentruje się głównie na Grecji, Rzymie oraz prowincjach rzymskich. Poza archeologicznymi metodami metodyczno-metodologicznymi archeologia klasyczna zawsze silnie kierunkowała się w stronę badania zabytków sztuki i dzieł filologicznych (Bugaj, 2013, 2011). Archeologia śródziemnomorska jest natomiast postrzegana coraz bardziej jako alternatywa lub zastępstwo dla archeologii klasycznej, przejmując od niej obszar zainteresowań, ale odrzucając tradycję badań i skupiając się jedynie na adaptacji metod rozwijanych w innych gałęziach archeologii (Versluys, 2011). Archeologia basenu Morza Śródziemnego jest z kolei jak najbardziej współczesnym konceptem starającym się pogodzić oba podejścia.

W początkach istnienia dyscypliny archeologia jako nauka oznaczała całość badań podejmowanych głównie w obszarze występowania pozostałości grecko-rzymskich. Z czasem, gdy wykształciło się również zainteresowanie innymi niż grecko-rzymskie pozostałościami, archeologia skupiona na tych obszarach została opatrzona przymiotnikiem „klasyczna”. Jednak główny nurt jej zainteresowań pozostał niezmienny (Rekowska-Ruszkowska, 2012).

Ostatnich 250 lat formowania, rozwoju i namysłu nad archeologią klasyczną skutkuje bardzo niejednorodnym jej obrazem. Podejmowane są próby zdefiniowania jej zakresu czasoprzestrzennego, a także podstawowej bazy źródłowej i podstaw metodologicznych, jednakże, jak do tej pory, nie doprowadziły one do uformowania jednej spójnej definicji (por. np. Dyson, 1993; Snodgrass, 2012). Z jednej strony archeologia klasyczna funkcjonuje w myśleniu akademickim jako nieco anachroniczna, posługująca się własnymi źródłami i niebiorąca udziału w dyskursie metodologicznym archeologii. Z drugiej natomiast coraz częściej włącza do badań nowoczesne metody i techniki, co powoduje rozdźwięk między samymi archeologami klasycznymi nie mogącymi dojść do porozumienia co do rzeczywistego zakresu i przedmiotu ich studiów (Morris, 2004).

W kontekście badań nad kulturami basenu Morza Śródziemnego ważnym zagadnieniem jest również kwestia dużych archeologii tematycznych, jakimi są archeologia egejska, starożytnego Bliskiego Wschodu, Egiptu oraz Nubii. Powstały one na drodze naturalnego rozwoju archeologii klasycznej i coraz dalszego cofania się w przeszłość i uwzględnienia specyfik regionalnych. Archeologia egejska zajmuje się obszarem wokół Morza Egejskiego w okresie neolitu i w epoce brązu (Nowicki, Lewartowski, 2012). Podobnemu okresowi, rozciągánemu często również na epokę żelaza aż po czasy Aleksandra Wielkiego (IV wiek p.n.e.), na obszarze wschodniego basenu Morza Śródziemnego odpowiada archeologia starożytnego Bliskiego Wschodu lub archeologia Mezopotamii (Stępniewski, 2012b). Dla terenów afrykańskich odpowiednimi archeologami tematycznymi są archeologia Egiptu, zajmująca się czasami faraonскими od IV tysiąclecia po IV wiek p.n.e., oraz archeologia Nubii, obejmująca całą historię Nubii od Neolitu, z wyłączeniem okresu podporządkowania tego obszaru Egipcjom, co jest przynależne do archeologii Egiptu (Godlewski, 2012; Rzepka, Wodzińska, 2012). Pozostałe obszary basenu Morza Śródziemnego zwykle należą do

odpowiednich mniejszych, regionalnych lub krajowych archeologii tematycznych. Ze względu jednak na obecność Greków, a zwłaszcza Rzymian w całym właściwie obszarze Morza Śródziemnego, okresy, w których oni kontrolowali poszczególne obszary, są włączane do archeologii klasycznej. Tak dzieje się również w przypadku wspomnianych archeologii Bliskiego Wschodu czy Egiptu.

Kwestia wspólnego zdefiniowania wszystkich cząstkowych archeologii tematycznych jest bardzo trudna. Wydawać by się mogło, że zastosowanie określenia archeologia śródziemnomorska rozwiąże wiele spornych kwestii. Jednak nie można traktować jej jako jedynie nakładki pojęciowej, gromadzącej wszystkie pozostałe archeologie tematyczne. Należy bowiem pamiętać, że każda z nich posługuje się określonym aparatem badawczym, ma dostęp do różnych źródeł, co jest często determinowane przez badany okres; dysponuje tradycją powstałą w ciągu lat rozwoju. Niemożliwe jest zatem połączenie wszystkich tych dyscyplin w jedną przez proste włączenie ich pod szyld wspólnej nazwy.

Próby takie są jednak podejmowane, choćby w Holandii, gdzie uproszczenie i ujednoczenie edukacji w obrębie archeologii klasycznej doprowadziło do stworzenia kierunku archeologia śródziemnomorska. Charakteryzuje się on redukcjonistycznym podejściem do metod i tematów podejmowanych w archeologii klasycznej. W odpowiedzi na niechęć studentów do studiów klasycznych skupiła się ona na badaniu okresów i obszarów należących do archeologii klasycznej z punktu widzenia wyłącznie metod archeologicznych (Versluys, 2011). Jakkolwiek pomysł może wydawać się słuszny, ponieważ archeologia klasyczna pozostająca w tyle za najnowszymi metodami stosowanymi w archeologii pradziejowej od jakiegoś czasu wydaje się nadrabiać ten dystans przez nowoczesne programy badawcze (Haggis, 2015; Haggis, Antonaccio, 2015; Reanaud i in., 2020). Jednakże propozycja holenderska prowadzi do całkowitego zerwania z tradycją badań, która stanowić powinna ważny element integrujący nowoczesne metody i tradycyjnie stosowane podejścia.

Przedstawiona powyżej bardzo skrótowa dyskusja o poszczególnych obszarach badawczych pojedynczych archeologii tematycznych związanych z basenem Morza Śródziemnego zdecydowanie nie wyczerpuje tematu. W kontekście naszego artykułu stanowi jednak ważne tło do refleksji nad nauczaniem archeologii śródziemnomorskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

ZARYS HISTORII ARCHEOLOGII DOTYCZĄCEJ BASENU MORZA ŚRÓDZIEMNEGO W POZNANIU ORAZ OŚRODKACH KRAKOWSKIM I WARSZAWSKIM

Nauczanie w zakresie archeologii basenu Morza Śródziemnego ma w Polsce długą i bogatą historię. Jego początki wiążą się z odzyskaniem niepodległości i formowaniem niezależnych uniwersytetów, jednak korzeni doszukiwać się można przede wszystkim w tradycjach akademii pruskiej, austriackiej i rosyjskiej. Do najważniejszych ośrodków formującej się archeologii akademickiej związanej z basenem Morza

Śródziemnego od samego początku należały ośrodki krakowski, warszawski i poznański (Abramowicz, 1991, s. 105).

Uniwersytety te pozostały do dziś najważniejszymi w Polsce ośrodkami, gdzie prowadzi się badania i naucza archeologii basenu Morza Śródziemnego. Każdy z nich specjalizuje się jednak w czymś innym i koncentruje swoje badania na innych regionach. Co za tym idzie, edukacja, która jest wynikiem również doświadczeń terenowych, ma nieco odmienny charakter. Podstawy są zwykle takie same, różnice pojawiają się w akcentowaniu i rozwijaniu szczegółów związanych z konkretnymi stanowiskami lub okresami. Proces formowania się instytutów i katedr jest zagadaniem bardzo ważnym, ponieważ dotyczy bezpośrednio tematu rozumienia archeologii klasycznej i archeologii śródziemnomorskiej w XX wieku w Polsce. Ponieważ jednak nasz artykuł dotyczy sytuacji obecnej, skrótowne nawet przedstawienie tej debaty wykracza zdecydowanie poza zakres tego tekstu. W związku z tym odniesiemy się do obecnego stanu edukacji w zakresie archeologii basenu Morza Śródziemnego w jedynie tych trzech wymienionych ośrodkach.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Nauczanie w ramach archeologii basenu Morza Śródziemnego prowadzone jest na Wydziale Archeologii UAM (do roku 2019 w Instytucie Archeologii, a wcześniej w Instytucie Prahistorii na Wydziale Historycznym UAM) od 1999 roku. Początkowo odbywało się to w ramach specjalizacji o nazwie „archeologia śródziemnomorska”, ale zmieniło się to w 2004 roku, kiedy nazwę specjalizacji przemianowano na „archeologia orientalna i antyczna”. Do 2007 roku funkcjonowała w ramach jednolitych pięcioletnich studiów magisterskich obok specjalności archeologia pradziejowa, jednak w efekcie implementacji systemu bolońskiego wprowadzono studia dwustopniowe (Bugaj, 2013).

Specjalizacja AOiA odnosi się przede wszystkim do trzyletnich studiów licencjackich. Jest to specjalizacja, zgodnie z informacją podaną na stronie internetowej Wydziału (<https://archo.amu.edu.pl/Kandydaci/studia-i-stopnia-licencjackie>, dostęp: 18.11.2024), „dotycząca obszarów wokół Morza Śródziemnego i Bliskiego Wschodu. Szczególnie ukierunkowana jest na okresy archeologii pradziejów i starożytności Egiptu, Grecji, Rzymu, Mezopotamii i Anatolii”.

W ramach zajęć kursowych prowadzone są zajęcia z wprowadzenia do archeologii śródziemnomorskiej, archeologii epoki kamienia obszarów śródziemnomorskich, archeologii Mezopotamii, archeologii epoki brązu w Anatolii, archeologii Grecji, archeologii Rzymu, archeologii Egiptu. Kurs uzupełniają zajęcia z historii Mezopotamii, Grecji i Rzymu, a także historii sztuki grecko-rzymskiej (za: program studiów <https://archo.amu.edu.pl/Studenci/informacje-ogolne/plany-i-programy-zajec>).

Wprowadzenie systemu bolońskiego rozbiło tradycyjny pięcioletni kurs studiów na studia trzyletnie, a następnie dwuletnie uzupełniające. Tym samym podstawowy kurs archeologii zaplanowany początkowo dla studiów pięcioletnich został skumulo-

wany w trzy lata i nazywa się on zgodnie z programem „archeologią orientalną i antyczną”. W ramach dwuletnich magisterskich studiów uzupełniających studenci mają również możliwość wyboru specjalności „archeologia orientalna i antyczna”, a w jej obrębie modułu specjalistycznego o nazwie „archeologia cywilizacji orientalnej i antycznej”. Podczas tych studiów skupiają się na problemach węzłowych archeologii basenu Morza Śródziemnego, rozwijając tym samym wiedzę zdobytą podczas studiów trzyletnich. Studia licencjackie, jak i magisterskie powinno wieńczyć złożenie i obrona pracy dyplomowej. Prace licencjackie i magisterskie w teorii różni poziom znajomości podstaw pracy badawczej, zasad pisania prac naukowych oraz posiadanej wiedzy.

Utworzenie specjalizacji związanej z archeologią basenu Morza Śródziemnego było w Poznaniu powrotem do długiej tradycji nauczania archeologii klasycznej. Ze względu jednak na dyskusje międzywydziałowe, jak również potrzebę rozszerzenia edukacji w tym zakresie zdecydowano się na szerszy program. Poszerzał on klasyczny świat grecko-rzymski o archeologię związaną z epoką kamienia, a także brązu głównie w północnej części Morza Śródziemnego.

Ponadto wywiązała się współpraca z badaczami innych poznańskich ośrodków naukowych. Poza UAM zainteresowania obszarami śródziemnomorskimi, głównie w północno-wschodniej Afryce, przejawiali profesorowie z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu (prof. Michał Kobusiewicz) oraz z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (prof. Lech Krzyżaniak). Z edukacją w zakresie archeologii basenu Morza Śródziemnego wiążą się również zainteresowania kadry naukowej i prowadzone przez nią badania. Do głównych zainteresowań kadry naukowej należą takie zagadnienia, jak: powiązania kulturowe cywilizacji egejskiej z Europą Środkową, archeologia starożytnego Bliskiego Wschodu, (...) sztuka społeczności Europy środkowej w epoce żelaza a sztuka Grecji i Italii, (...) obszary prowincjonalno-rzymskie w Europie, (...) (za: <https://archeo.amu.edu.pl/strona-glowna/o-wydziale>, dostęp: 18.11.2024).

Od 2001 roku prowadzone są badania na neolitycznym stanowisku Çatalhöyük w środkowej Turcji (Marciniak, Klimowicz, 2013). Od 2008 do 2011 roku we współpracy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW prowadzono wykopaliska w Tell Arbid w Syrii (Koliński, 2011). Od 2009 do 2023 roku prowadzone były badania terenowe w dolinie rzeki Anthemous w Grecji (Czebreszuk, 2013). Od 2012 do 2020 roku trwały archeologiczne badania powierzchniowe w irackim Kurdystanie (Koliński, 2017). W 2019 roku powstał Polski Instytut Archeologiczny w Atenach (PAIA) (za: <https://paia.amu.edu.pl/historia/>, dostęp: 18.11.2024). W 2023 roku rozpoczęły się nowe, trzyletnie badania na stanowisku Nahla Valley w irackim Kurdystanie. Dodatkowo pracownicy Wydziału uczestniczą w badaniach prowadzonych przez inne ośrodki lub podejmują z nimi bilateralną współpracę naukową, ale nie wiąże się to z samodzielnie prowadzonymi wykopaliskami.

Badania terenowe prowadzone przez pracowników Wydziału dają również możliwość zaangażowania się studentom. Zgodnie z informacją na stronie (za: <https://archeo.amu.edu.pl/Kandydaci/studia-i-stopnia-licencjackie>, dostęp: 18.11.2024)

w ramach praktyki wykopaliskowej studenci mogli i mogą nadal brać udział w badaniach firmowanych przez Wydział. Praktyki są często miejscem, w którym studenci rozwijają wiedzę zdobywaną podczas zajęć kursowych. Bardzo często wiążą oni swoją dalszą karierę naukową ze stanowiskami albo obszarami, na których odbywali swoje praktyki.

Uniwersytet Jagielloński

Studia na kierunku archeologia na Uniwersytecie Jagiellońskim mają tradycję sięgającą roku 1863, a sam Uniwersytet był pierwszą polską uczelnią, na której otwarto Katedrę Archeologii Klasycznej (1897). Obecny Instytut Archeologii UJ powstał w 1971 roku, a w 1998 roku przeszedł wewnętrzną reorganizację polegającą na wydzieleniu osobnych jednostek, w tym dwóch dotyczących archeologii basenu Morza Śródziemnego: Zakładu Archeologii Klasycznej oraz Zakładu Archeologii Egiptu i Bliskiego Wschodu (Śliwa, 2017).

Profil badawczy Zakładu Archeologii Egiptu i Bliskiego Wschodu obejmuje zagadnienia dotyczące cywilizacji starożytnego Egiptu i Bliskiego Wschodu od IV tys. p.n.e. do czasów grecko-rzymskich. Nadto prowadzone są studia nad sztuką i religią egipską oraz nad rolą cywilizacji egipskiej w czasach nowożytnych. Badania prowadzone są także w kierunku recepcji kultury starożytnego Egiptu w Europie w XVII–XX wieku, miejscem Egiptu w dziejach kultury polskiej. Rozwinięciem tego są studia nad dziejami archeologii i początkami polskiego kolekcjonerstwa, w tym szczególnie krakowskich kolekcji starożytności. Zakład Archeologii Klasycznej prowadzi badania nad archeologią i sztuką starożytnej Grecji i jej kolonii, Cypru i Rzymu oraz oddziaływaniem kultur klasycznych na tereny środkowo- i wschodnioeuropejskiego Barbaricum. Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego prowadzi prace w Izraelu, Egipcie, Jordanii i na Cyprze.

Uniwersytet Warszawski

Nauczanie archeologii basenu Morza Śródziemnego na Uniwersytecie Warszawskim prowadzone jest od lat 30. XX wieku, kiedy utworzono tam Zakład Archeologii Klasycznej (Sadurska, 1970, 1973). Od 1953 roku funkcjonował jako Katedra Archeologii Śródziemnomorskiej, która od momentu powstania do 1972 roku kierowana była przez prof. Kazimierza Michałowskiego. To z jego inicjatywy rozpoczęto pierwsze polskie badania archeologiczne w obszarze basenu Morza Śródziemnego.

Wykształcenie się programu naukowego Katedry Archeologii Śródziemnomorskiej było dziełem i wynikiem zainteresowań badawczych jej kierownika. Przede wszystkim połączono tam archeologię klasyczną z egiptologią. Następnie program poszerzono o epigrafikę grecką, łacińską oraz palmyreńską, a także historię sztuki Bliskiego Wschodu, archeologię krajów nadczarnomorskich i nubiolgię.

W 1975 roku doszło do połączenia wszystkich istniejących katedr w jeden Instytut Archeologii. Od 2020 roku funkcjonuje Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Jest to największa archeologiczna instytucja akademicka w Polsce. Składa się z niezależnych katedr, w tym zajmujących się archeologią basenu Morza Śródziemnego: Archeologii Klasycznej, Archeologii Orientu, Archeologii Egiptu i Nubii, Archeologii Egejskiej i Włókiennictwa, Epigrafiki i Papirologii. Dodatkowo przy Uniwersytecie Warszawskim działa Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej (CAŚ), skupione głównie na prowadzeniu badań (m.in. w Afryce, na Bliskim Wschodzie, Cyprze, Półwyspie Arabskim itd.).

Wszystkie trzy omówione uniwersytety mają wiele cech wspólnych. Są najwcześniej powstałymi ośrodkami nauczania archeologii basenu Morza Śródziemnego w Polsce, prowadzą badania na terenie śródziemnomorskim i wykształciły wielu znakomitych badaczy. Różnią się specyficznym podejściem do swoich programów, przestrzenią badań, podejściem metodyczno-metodologicznym. Co najważniejsze jednak, z punktu dydaktyki, to fakt, że w dużym stopniu proponowane przez nie programy nauczania pokrywają się ze sobą. Wspólne są na nich kursy związane z archeologią Grecji w okresie brązu, archeologią Grecji i Rzymu w okresach klasycznych, archeologią Mezopotamii w epoce brązu, archeologią Egiptu w epoce brązu. Dodatkowo Uniwersytet Jagielloński proponuje archeologię cywilizacji basenu Morza Śródziemnego oraz archeologię Azji. Uniwersytet Warszawski poszerza swoją ofertę o archeologię Nubii, archeologię cywilizacji Dalekiego Wschodu. Na tym tle jednostka poznańska wyróżnia się przede wszystkim archeologią epoki kamienia w świecie śródziemnomorskim oraz archeologią Anatolii w epoce brązu i żelaza.

MATERIAŁY I METODY

Materialy

Bazę źródłową wykorzystaną przy pisaniu tego artykułu stanowią prace magisterskie i licencjackie obronione w ramach specjalizacji AOiA w latach 2004–2024. W przypadku ostatniego roku pod uwagę wzięliśmy prace, które złożono do końca września 2024 roku. Dostęp do danych, uzyskany na podstawie zgody Dziekana Wydziału Archeologii, możliwy był przez kilka niezależnych źródeł.

Informacje o pracach napisanych w latach 2020–2024 znajdują się w Archiwum Prac Dyplomowych (APD). Pełni on rolę katalogu i repozytorium elektronicznych wersji prac dyplomowych powstających na Uniwersytecie. Dostęp do Archiwum możliwy jest z poziomu strony internetowej (<https://apd.amu.edu.pl/>), jednakże ograniczony wyłącznie dla studentów i pracowników UAM. Ponadto z Biura Obsługi Studenta (BOS) otrzymaliśmy wykaz w formie papierowej zawierający informacje o wszystkich pracach powstałych przed rokiem 2020. W ten sposób zarówno przez APD, jak i listę udostępnioną przez pracowników BOS uzyskaliśmy

informacje o tytule pracy, nazwisku autora, nazwisku promotora, danych recenzenta i terminie obrony.

Do stworzenia bazy źródłowej wykorzystaliśmy również materiały przygotowane przez Sekcję Archeologii Biblioteki Collegium Historicum, a także skorzystaliśmy z wykazów prac dyplomowych przygotowanych przez Jolantę Walkiewicz, w tym opublikowanych w *Folia Praehistorica Posnaniensis* (Walkiewicz, 2004, 2011), jak również materiałów niepublikowanych, które autorka zgodziła się udostępnić na potrzeby niniejszego artykułu.

W ramach naszej pracy zebraliśmy informacje o 912 pracach magisterskich i licencjackich napisanych w latach 2004–2024 na kierunku archeologia, prowadzonym na UAM. Spośród nich 258 powstało w związku ze specjalizacją archeologia orientalna i antyczna. Stanowiły one 28% łącznej liczby prac.

Prace magisterskie powstawały na tej specjalizacji od 2004 roku, kiedy to swoje prace dyplomowe składał pierwszy rocznik jednolitych studiów magisterskich, rozpoczynający studia na UAM w 1999 roku. Natomiast prace licencjackie powstawały od 2010 roku, kiedy studia kończył pierwszy rocznik studiów pierwszego stopnia, rozpoczynający je na kierunku archeologia w 2007 roku. Ogółem w podanym przedziale na specjalizacji AOiA powstało 136 prac magisterskich (24% wszystkich prac magisterskich) i 122 prac licencjackich (35% wszystkich prac licencjackich).

Metody

Do analizy tematów prac dyplomowych posłużyliśmy się wariantem koncepcyjnym jakościowej oceny zawartości (ang. Qualitative Content Analysis). Pozwala ona na obiektywną i systematyczną klasyfikację, a w kolejnym stopniu ocenę badanej treści (Čehić, Memisevic, 2023; Lac, 2018). Analiza za pomocą wariantu koncepcyjnego przewiduje wybranie do zbadania określonych terminów-słów kluczowych, zakodowanie ich w kategorie, a następnie zliczenie ich występowania. Atutem tej metody jest możliwość dostosowywania i modyfikowania jej w trakcie. Słowa kluczowe i kategorie nie są zakładane *a priori*, ale kształtują się w czasie przeprowadzania analizy. W przypadku analizy tematów prac dyplomowych charakteryzujących się dużym zróżnicowaniem okazało się to bardzo ważne.

Tym samym w ramach naszego badania przewidzieliśmy dwa etapy. Pierwszym było wskazanie prac dyplomowych podlegających analizie oraz wybranie jednolitych kategorii opisu i połączenie ich z konkretnymi pracami. Drugim etapem było obliczenie częstości występowania poszczególnych słów kluczowych w ramach określonych kategorii oraz relacji między słowami kluczowymi.

W efekcie pierwszego etapu pracy spośród wszystkich prac licencjackich i magisterskich wybraliśmy te, których temat wykazywał związek z archeologią orientalną i antyczną. Przede wszystkim zatem wybraliśmy te prace, których tematyka jednoznacznie nawiązywała do obszaru Morza Śródziemnego. Ponadto włączyliśmy również prace skupiające się na Dalekim Wschodzie, co uznaliśmy za odpo-

wiadające orientowi zawartemu w nazwie specjalizacji. Do naszych analiz włączyliśmy również te prace, które nie dotyczyły bezpośrednio obszaru, ale odnosiły się do kultury antycznej rozprzestrzeniającej się na terenie Barbaricum.

Tematyka pracy dotycząca obszaru Morza Śródziemnego jest oczywistym wyborem w przypadku absolwentów specjalizacji archeologia orientalna i antyczna. Jak pokazują jednak rozprawy dyplomowe (co opisujemy w sekcji Dyskusja), studenci sięgają również coraz liczniej po tematy związane z Azją Południowo-Wschodnią. Włączyliśmy zatem te prace do naszego zestawienia, ponieważ odpowiadają one koncepcji dalekiego Orientu. Najbardziej problematyczne były prace dotyczące pogranicza oraz kontaktów świata i kultury śródziemnomorskiej z resztą Europy. Za kryterium przyjęliśmy to, czy praca pisana jest z perspektywy kultury antycznej ekspandującej na tereny Barbaricum, czy też z perspektywy Europy barbarzyńskiej odbierającej te bodźce. W pierwszym przypadku zaliczaliśmy prace jako należące do specjalizacji orientalna i antyczna, w drugim jako prace pradziejowe.

Zebrane prace opisaliśmy za pomocą słów kluczowych, które podzieliliśmy na kolejne kategorie. Przydzielając poszczególnym pracom określone kategorie, zmuszeni byliśmy dokonać koniecznych uproszczeń. Archeologia basenu Morza Śródziemnego jest bardzo skomplikowana i różni się w zależności od regionu. Symplifikacja, którą wybraliśmy, jest naszym zdaniem jedynym rozwiązaniem, które pozwala na ogólne spojrzenie na podejmowane tematy prac, a w ich obszarze na geografię i chronologię. Zaproponowany przez nas schemat kategorii w dość ogólnym stopniu odnosi się do schematów chronologicznych i geograficznych stosowanych w każdej z archeologii tematycznych. Pozwala jednak na ogólne porównanie tak dalekich obszarów, jak Hiszpania, Egipt czy Grecja.

Na potrzeby tego artykułu wydzieliliśmy następujące kategorie „Geografia I”, „Geografia II”, „Chronologia”, „Promotor – Okres”, „Promotor – Obszar”.

Pierwsza kategoria „Geografia I” odnosi się do skali kontynentu. W tym przypadku podzieliliśmy prace na dotyczące Europy, Azji, Afryki i Australii. W przypadku kilku prac o charakterze porównawczym niemożliwe było wskazanie jednego kontynentu. W takim przypadku posłużyliśmy się określeniami Europa – Azja i Europa – Afryka. Prace o charakterze metodologicznym, nieodnoszące się do konkretnego obszaru, ale dotyczące kwestii związanych z archeologią śródziemnomorską zostały opisane jako Ogólne.

Druga kategoria „Geografia II” zawęża jeszcze bardziej obszar do skali kraju lub krainy geograficznej. W większości przypadków posłużyliśmy się współczesnymi nazwami krajów, co wynikało z faktu, że krainy geograficzne w kolejnych okresach miały różne zasięgi i znaczenia: Bułgaria, Egipt, Filipiny, Francja, Grecja, Hiszpania, Iran, Jordania, Liban, Słowenia, Syria, Ukraina. Zdecydowaliśmy się jednak zachować nazwy krain geograficznych najczęściej pojawiających się w pracach, co do których nie ma większych wątpliwości: Anatolia, Italia, Nubia, Brytania, Lewant (jeżeli

niemożliwe było wskazanie konkretnego kraju w regionie) i Mezopotamia. Oznaczone zostały również sytuacje, w których prace nie wykazywały związku z konkretnym obszarem.

Trzecią kategorią była „Chronologia”, za pomocą której wskazaliśmy, jakiego okresu dotyczyła dana praca. Zostały one pogrupowane w następujące kategorie: epokę kamienia, epokę brązu i żelaza, okres rzymski i średniowiecze. W przypadku niektórych prac nie było możliwe wskazanie jakiegokolwiek okresu – zostało to również oznaczone. W kilku przypadkach prace dotyczyły więcej niż jednego okresu, co dodatkowo oznaczyliśmy stosownymi słowami kluczowymi. Ogółem w ramach tej kategorii przypisane zostały następujące kategorie: epoka kamienia, brązu, żelaza, okres rzymski, średniowiecze, epoka kamienia – brązu, brązu – żelaza, żelaza – okres rzymski, okres hellenistyczno-rzymski, okres rzymsko-bizantyjski. Oznaczone zostały również prace o charakterze metodologicznym nieodnoszące się do konkretnego obszaru. Szczególnie w przypadku tej kategorii widoczna jest skala przyjętego przez nas uproszczenia. Każdy z obszarów posługuje się swoją własną dokładną chronologią, często bardziej historyczną niż archeologiczną. Ponieważ celem artykułu jest porównanie prac, zdecydowaliśmy się nie uwzględniać chronologii funkcjonujących w ramach poszczególnych archeologii tematycznych, ale zastosować ogólny podział na epoki/okresy. Najbardziej widoczne może to być na przykładzie archeologii Egiptu, gdzie proponowany przez nas podział na epokę brązu nie jest stosowany. Do kwestii związanych z chronologią, jak również innymi – odnosimy się w sekcji „Dyskusja”.

Czwarta i piąta kategoria odnoszą się bezpośrednio do osoby promotora. Kategoria czwarta dotyczyła tego, jaki okres leży w głównej sferze zainteresowań promotora. Staraliśmy się korzystać z podobnych słów kluczowych, jakie zostały użyte w przypadku kategorii „Chronologia”. Do wydzielonych słów kluczowych należały: epoka kamienia, brązu, żelaza, okres rzymski, średniowiecze, epoka żelaza – okres rzymski oraz metodologia, gdy promotor nie zajmuje się szczególnie jednym okresem, a interesuje się kwestiami metodologicznymi.

Piąta kategoria odnosi się do obszaru, który najbardziej interesuje promotora pod względem naukowym. Tu również staraliśmy się odnieść do wcześniej stosowanych słów kluczowych, które pojawiły się w kategorii „Geografia II”. Do wskazanych przez nas dla tej kategorii należą: Anatolia, Egipt, Grecja, Grecja – Italia, Hiszpania, Italia, Mezopotamia, Pradzieje, Pradzieje – Śródziemnomorze oraz Metodologia.

Wyniki naszych analiz prezentujemy w kolejnych tabelach z podziałem na prace licencjackie (L) i magisterskie (M). Wyróżniliśmy również cztery przedziały czasowe: I – 2004–2009, II – 2010–2014, III – 2015–2019, IV – 2020–2024. Jednolite przedziały czasowe pozwalają na łatwiejsze zobrazowanie zachodzących zmian i trendów. W każdej z tabel wskazaliśmy słowa kluczowe pojawiające się najczęściej. W celu uproszczenia tabel słowa kluczowe występujące rzadziej zostały zsumowane w kategorii „Pozostałe”, są jednak omawiane w komentarzach do wyników.

WYNIKI

Geografia I

W przypadku prac magisterskich napisanych w I przedziale widać równomierny rozkład tematów z niewielką dominacją tych związanych z Afryką (tab. 1). W kolejnych dwóch przedziałach zaczynają dominować tematy związane z Europą. Dopiero w IV przedziale następuje powrót równomiernego rozdziału tematów, w tym przedziale lat postawały nieobserwowane wcześniej prace o charakterze metodologicznym.

Tab. 1. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniający dominujące regiony geograficzne (Geografia I)

Tbl. 1. Distribution of thesis topics across time periods, considering dominant geographic regions (Geography I)

Lata	Liczba prac		Europa		Azja		Afryka		Ogólne		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	54		30%		33%		35%		0%		2%	
2010–2014	42	60	50%	48%	21%	23%	29%	27%	0%	2%	0%	0%
2015–2019	30	34	57%	53%	27%	24%	20%	18%	0%	3%	0%	3%
2020–2024	10	28	30%	46%	30%	32%	30%	11%	10%	4%	0%	7%

Z kolei dla prac licencjackich we wszystkich przypadkach dominują te poświęcone Europie. W II przedziale widoczna jest niewielka dominacja tematów afrykańskich względem azjatyckich. Ten trend ulega jednak odwróceniu w przedziale III i IV. Szczególnie w przedziale IV widoczny jest wzrost tematów azjatyckich nawet kosztem tematów europejskich.

Geografia II

Europa

Jeśli chodzi o prace magisterskie, w pierwszym przedziale dominowały prace poświęcone obszarowi Grecji i Italii (tab. 2). Pozostałe dotyczyły innych krajów europejskich, takich jak Wielka Brytania czy Francja, głównie relacji między tymi obszarami a światem śródziemnomorskim. W dwóch kolejnych przedziałach widać większą obecność prac poświęconych Grecji, przy mniej więcej stałej liczbie prac poświęconych Italii. Widoczny jest również spadek liczby prac poświęconych pozostałym obszarom. W ostatnim przedziale, przy bardzo małej liczbie prac magisterskich, wszystkie poświęcone są obszarowi Grecji.

Tab. 2. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, w kategorii Geografia II (dla obszarów europejskich)

Tbl. 2. Distribution of thesis topics across time periods, in the category Geography II for European areas

Lata	Liczba prac		Grecja		Italia		Bułgaria		Hiszpania		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	16		31%		31%		6%		0%		31%	
2010–2014	21	29	52%	55%	29%	28%	5%	10%	0%	0%	14%	7%
2015–2019	17	18	35%	33%	29%	28%	12%	0%	6%	28%	18%	11%
2020–2024	3	13	100%	69%	0%	15%	0%	0%	0%	15%	0%	0%

W przypadku prac licencjackich dla drugiego przedziału widać wyraźną dominację prac poświęconych Grecji, przy mniejszym udziale prac dotyczących Italii. W trzecim przedziale widać wyraźny spadek liczby prac poświęconych Grecji na rzecz tych dotyczących obszaru Iberii. W IV przedziale widać znaczący wzrost liczby prac poświęconych Grecji, przy jednoczesnym spadku prac dotyczących Italii i Iberii.

Azja

Analiza prac magisterskich z przedziału I wykazuje, że większa ich liczba jest poświęcona Anatolii, a poza tym tematyka prac dotyczy Mezopotamii (tab. 3); w mniejszym stopniu innych obszarów Bliskiego Wschodu, takich jak Iran, Jordania, Lewant. W drugim przedziale widać wyraźny spadek prac o tematyce anatolijskiej i lekki wzrost liczby prac mezopotamskich. Nastąpił natomiast wzrost liczby prac poświęconych Izraelowi. W przedziale III nastąpił powrót do prac o Anatolii, kosztem spadku prac poświęconych Mezopotamii i innym obszarom Bliskiego Wschodu. W IV przedziale, przy bardzo małej liczbie prac magisterskich, dotyczyły one poza Anatolią i Mezopotamią również Dalekiego Wschodu.

Tab. 3. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, w kategorii Geografia II (dla obszarów azjatyckich)

Tbl. 3. Distribution of thesis topics across time periods, in the category Geography II for Asian areas

Lata	Liczba prac		Anatolia		Mezopotamia		Izrael		Daleki Wschód		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	18		39%		28%		0%		0%		33%	
2010–2014	9	14	22%	57%	33%	7%	22%	7%	0%	14%	22%	14%

2015–2019	8	8	71%	25%	14%	25%	0%	0%	0%	25%	14%	25%
2020–2024	3	9	33%	44%	33%	22%	0%	11%	33%	11%	0%	11%

Jeśli chodzi o prace licencjackie w przedziale II dotyczyły one głównie Anatolii, w małym stopniu Mezopotamii i Izraela. Pojawiły się jednak tematy związane z Dalekim Wschodem, mające podobny udział co obszary Bliskiego Wschodu. W przedziale III trend do wybierania tematów z Dalekiego Wschodu został utrzymany, prace o tej tematyce były pisane równie często co licencjaty poświęcone Anatolii, Mezopotamii czy Bliskiemu Wschodowi. W przedziale IV znów widać dominację prac anatolijskich, przy mniej więcej podobnym udziale prac dotyczących innych obszarów.

Afryka

W przypadku prac magisterskich w przedziale I ich tematyka rozkładała się proporcjonalnie między Nubię a Egipt, który miał jednak nieco wyższy odsetek wyboru (tab. 4). W przedziałach II, III i IV nastąpiło zachwianie tej proporcji: popularniejszym tematem stał się Egipt. Jeśli chodzi o prace licencjackie dla wszystkich trzech przedziałów, to również Egipt był najpopularniejszym wyborem. Inne obszary wybierane były okazjonalnie.

Tab. 4. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, w kategorii Geografia II (dla obszarów afrykańskich)

Tbl. 4. Distribution of thesis topics across time periods, in the category Geography II for African areas

Lata	Liczba prac		Egipt		Nubia		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	19		53%		47%		0%	
2010–2014	12	16	67%	81%	25%	19%	8%	0%
2015–2019	6	6	67%	100%	33%	0%	0%	0%
2020–2024	3	3	67%	67%	33%	0%	0%	33%

Chronologia

Prace magisterskie w przedziale I były poświęcone głównie epoce brązu (tab. 5). Jednakże okresy, takie jak epoka kamienia, żelaza czy okres rzymski, reprezentowane były w podobnym zakresie. Pozostałe prace dotyczyły przejścia od epoki kamienia do

epoki brązu, średniowiecza albo były pracami nieodwołującymi się do konkretnego okresu. W przedziale II nadal dominują prace dotyczące epoki brązu. Zainteresowanie pozostałymi okresami jest porównywane poza epoką kamienia, którą to zainteresowanie zmalało. W przedziale III spada zainteresowanie epoką brązu, najbardziej wzrasta zainteresowanie okresem rzymskim, a w mniejszym stopniu epoką kamienia. W przedziale IV utrzymany jest trend równomiernego rozłożenia zainteresowania tematami, przy czym wyraźniejsze jest zainteresowanie tematami metodologicznymi niezwiązanymi z konkretnym okresem.

Tab. 5. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając dominujący okres (chronologia)

Tbl. 5. Distribution of thesis topics across time periods, considering the dominant chronological period

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żelaza		Okr. rzymski		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	54		17%		24%		17%		19%		24%	
2010–2014	42	60	10%	10%	33%	38%	17%	23%	21%	22%	19%	7%
2015–2019	30	34	17%	9%	17%	38%	17%	29%	30%	12%	20%	12%
2020–2024	10	28	20%	25%	30%	29%	20%	25%	0%	4%	30%	18%

W przypadku prac licencjackich dla przedziału II widać większe zainteresowanie tematem epoki brązu, mniejsze zaś epoką żelaza i okresem rzymskim. W przedziale III spadkowi ulega przede wszystkim zainteresowanie okresem rzymskim. W przedziale IV widać równomierne rozłożenie zainteresowania, poza okresem rzymskim. W przypadku pozostałych prac są to w tym przedziale prace metodologiczne.

Europa

Wśród prac magisterskich dotyczących Europy w przedziale I ponad połowę stanowiły te poświęcone okresowi rzymskiemu (tab. 6). Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się prace poświęcone epoce brązu i epoce żelaza. W przedziale II powstało więcej prac poświęconych epoce brązu kosztem tych o okresie rzymskim. W przedziale III ponownie ponad połowa dotyczy okresu rzymskiego. Popularne były również prace poświęcone zagadnieniom przejścia od epoki brązu do epoki żelaza. W przedziale IV, przy niewielkiej liczbie prac, dominowały te poświęcone epoce brązu.

Tab. 6. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając dominujący okres (dla obszarów europejskich)

Tbl. 6. Distribution of thesis topics across time periods, considering the dominant chronological period for European areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żelaza		Okr. rzymski		Pozostałe	
	DM	DL	DM	DL	DM	DL	DM	DL	DM	DL	DM	DL
2004–2009	16		0%		19%		19%		56%		6%	
2010–2014	21	29	0%	0%	38%	31%	24%	21%	24%	45%	14%	3%
2015–2019	17	18	6%	6%	12%	28%	6%	44%	53%	22%	24%	0%
2020–2024	3	13	0%	15%	67%	38%	33%	31%	0%	8%	0%	8%

W przypadku prac licencjackich w przedziale II najpopularniejsze były te traktujące o okresie rzymskim, stanowiące niespełną połowę wszystkich prac. Mniejszym zainteresowaniem cieszyła się epoka brązu. W przedziale III zaobserwować można odwrócenie zainteresowania między pracami o okresie rzymskim i epoce żelaza, która była najpopularniejszym tematem podejmowanych prac. Z kolei w przedziale IV największe zainteresowanie osiągnęła epoka brązu, a następnie epoka żelaza. Pojawiały się również prace traktujące o epoce kamienia, natomiast zupełnie zmarginalizowane zostały prace o okresie rzymskim.

Azja

Jeśli chodzi o prace magisterskie, w pierwszym przedziale najliczniejsze były te poświęcone epoce kamienia, natomiast w drugiej kolejności powstało tyle samo prac dotyczących epoki brązu i okresu rzymskiego (tab. 7). W przedziale II z kolei najwięcej prac dotyczyło epoki brązu, natomiast prace o epoce brązu i okresie rzymskim znajdowały się na drugim miejscu. W przedziale III prace dotyczyły tylko dwóch okresów: najczęściej epoki kamienia, rzadziej epoki żelaza. W przedziale IV, przy bardzo małej liczbie prac, dotyczyły one epoki kamienia, żelaza i aspektów metodologicznych.

Tab. 7. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając dominujący okres (dla obszarów azjatyckich)

Tbl. 7. Distribution of thesis topics across time periods, considering the dominant chronological period for Asian areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żelaza		Okr. rzymski		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	18		33%		22%		22%		6%		17%	

2010–2014	9	14	11%	43%	33%	14%	22%	36%	22%	0%	11%	7%
2015–2019	7	8	57%	25%	0%	25%	43%	25%	0%	0%	0%	25%
2020–2024	3	9	33%	44%	0%	11%	33%	33%	0%	0%	33%	11%

W przypadku prac licencjackich w przedziale II najpopularniejszym tematem był okres epoki kamienia, następnie epoki żelaza. W przypadku przedziału III tematyka prac dotyczyła przede wszystkim epok kamienia, brązu, żelaza. W przedziale IV najczęściej pojawiały się prace o epoce kamienia i mniej licznie o epoce żelaza.

Afryka

Wśród prac magisterskich w pierwszym przedziale najpopularniejszym okresem była epoka brązu, natomiast bardzo popularne były również prace dotyczące średniowiecza i prace o charakterze przekrojowym i metodologicznym (tab. 8). W przedziale II odsetek tych prac zmniejszył się, choć nadal miały one duży udział w liczbie wszystkich prac. Najpopularniejszymi tematami były epoka kamienia i brązu. W przedziale III połowę prac stanowiły te poświęcone epoce brązu, natomiast podejmowane były również inne tematy dotyczące epoki żelaza, średniowiecza i momentu przejścia od epoki kamienia do epoki brązu. W przedziale IV, przy bardzo małej liczbie prac, dotyczyły one epoki kamienia, brązu i aspektów metodologicznych.

Tab. 8. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając dominujący okres (dla obszarów europejskich)

Tbl. 8. Distribution of thesis topics across time periods, considering the dominant chronological period for African areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żelaza		Okr. rzymski		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	19		16%		32%		5%		0%		47%	
2010–2014	12	16	25%	0%	25%	75%	0%	19%	17%	0%	33%	6%
2015–2019	6	6	0%	0%	50%	83%	17%	0%	0%	0%	33%	17%
2020–2024	3	3	33%	0%	33%	67%	0%	0%	0%	0%	33%	33%

Sytuacja wygląda jednak inaczej w przypadku prac licencjackich. Tu w każdym z przedziałów dominuje zainteresowanie epoką brązu. Inne tematy stanowią jedynie pojedyncze przypadki.

Promotor – Okres

W przypadku prac magisterskich dla pierwszego przedziału bez mała połowę prac prowadzili promotorzy specjalizujący się w epoce brązu, a w mniejszej liczbie specjaliści od epoki kamienia (tab. 9). Dla przedziału II sytuacja była podobna, zwiększył się jedynie procentowy udział promotorów specjalizujących się w epoce brązu. W przypadku przedziału III zaobserwować można wypłaszczenie tego trendu z nadal dominującymi specjalistami z epoki brązu. Natomiast w przedziale IV, przy znacznym spadku liczby prac, ich większość napisana została pod kierownictwem osób zajmujących się metodologią.

Tab. 9. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając specjalizację promotora (promotor – okres)

Tbl. 9. Distribution of thesis topics across time periods, considering the supervisor's specialization (supervisor – period)

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żel. – okr. rzym.		Metodologia		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	46		22%		48%		0%		11%		20%	
2010–2014	40	55	15%	16%	68%	45%	0%	31%	10%	5%	8%	2%
2015–2019	30	34	20%	9%	37%	41%	7%	38%	27%	12%	10%	0%
2020–2024	10	28	0%	25%	30%	39%	10%	29%	60%	7%	0%	0%

Jeśli chodzi o prace licencjackie z przedziału II i III większość z nich została napisana pod kierownictwem specjalistów od epoki brązu, ale również w nieco mniejszej liczbie pod kierunkiem pracowników specjalizujących się w okresie epoki żelaza – rzymskim. W przedziale IV nastąpiła zmiana. Nadal dominują prace kierowane przez specjalistów od epoki brązu, ale niewiele mniej jest prac pisanych pod kierunkiem osób specjalizujących się w epoce kamienia i okresie epoki żelaza – rzymskim.

Promotor – Obszar

Z analizy prac magisterskich z pierwszego przedziału wynika, że najwięcej z nich napisanych zostało pod kierunkiem specjalistów od archeologii Mezopotamii (tab. 10). W kolejnym, II przedziale udział takich prac zwiększył się i nadal stanowi-

ły one większość. Jednocześnie powstało więcej prac, których promotorzy specjalizują się w archeologii zarówno środkowoeuropejskiej, jak i śródziemnomorskiej. W trzecim przedziale dominują prace z tej drugiej kategorii. Znacząco spada udział prac pisanych pod kierunkiem specjalistów od Mezopotamii, kosztem zwiększenia prac pisanych pod kierunkiem metodologów. W IV przedziale ponad połowa z prac była przez nich kierowana, przy znacznie mniejszym udziale prac pisanych pod kierunkiem specjalistów od archeologii obszarów środkowoeuropejskich i śródziemnomorskich.

Tab. 10. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając specjalizację promotora (promotor – obszar)

Tbl. 10. Distribution of thesis topics across time periods, considering the supervisor's specialization (supervisor – area)

Lata	Liczba prac		Grecja – Italia		Mezopotamia		Pradz. – śródz.		Metodologia		Pradziejce		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	46		0%		39%		17%		11%		20%		13%	
2010–2014	40	55	0%	15%	45%	5%	30%	29%	10%	5%	5%	7%	10%	38%
2015–2019	30	34	0%	18%	20%	0%	37%	26%	27%	12%	17%	3%	0%	41%
2020–2024	10	28	10%	14%	10%	0%	20%	39%	60%	7%	0%	11%	0%	29%

Prace licencjackie we wszystkich przedziałach były pisane pod okiem specjalistów od archeologii pradziejowej i śródziemnomorskiej. Jednocześnie duży udział miały prace pisane u specjalistów od obszaru Egiptu i Iberii. W kolejnych przedziałach różnice między dokładną liczbą prac były niewielkie.

Prace dotyczące Europy – Promotor Okres

Większość prac magisterskich dotyczących terenów Europy w pierwszym przedziale prowadzona była przez specjalistów od epoki brązu (tab. 11). W dalszej kolejności były to prace pisane pod kierownictwem osób specjalizujących się w średniowieczu, epoce żelaza i okresie rzymskim. Taka sytuacja nie powtarzała się w kolejnych przedziałach. W przedziale II i IV dominowały prace pisane u specjalistów od epoki brązu, na drugim miejscu były kolejno prace pisane pod kierunkiem metodologów i specjalistów od epoki żelaza – rzymskiego.

Tab. 11. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając specjalizację promotora (dla obszarów europejskich)

Tbl. 11. Distribution of thesis topics across time periods, considering the supervisor's specialization for European areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żel. – okr. rzym.		Metodologia		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	14		0%		36%		0%		7%		57%	
2010–2014	19	27	5%	0%	68%	37%	0%	56%	16%	4%	11%	4%
2015–2019	17	18	6%	0%	29%	33%	12%	61%	41%	6%	12%	0%
2020–2024	3	13	0%	8%	67%	46%	33%	46%	0%	0%	0%	0%

W przypadku prac licencjackich wygląda to jednak zupełnie inaczej. Mniej więcej jedna trzecia wszystkich prac napisana jest u specjalistów od epoki brązu. Natomiast ponad połowa prac w przedziale II i III napisana jest pod kierunkiem promotorów specjalizujących się epoką żelaza – okresem rzymskim.

Prace dotyczące Azji – Promotor Okres

Jeśli chodzi o prace magisterskie dotyczące obszaru Azji, w przedziale I i II dominują te napisane u promotorów zajmujących się epoką brązu (tab. 12). Na drugim miejscu znajdują się prace kierowane przez naukowców zajmujących się epoką kamienia. W przedziale III sytuacja ulega odwróceniu. Natomiast w przedziale IV następuje powrót do stanu z przedziału I i II.

Tab. 12. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając specjalizację promotora (dla obszarów azjatyckich)

Tbl. 12. Distribution of thesis topics across time periods, considering the supervisor's specialization for Asian areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żel. – okr. rzym.		Metodologia		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	16		25%		56%		0%		19%		0%	
2010–2014	9	13	22%	69%	78%	15%	0%	15%	0%	0%	0%	0%

2015–2019	7	8	71%	38%	29%	13%	0%	25%	0%	25%	0%	0%
2020–2024	3	9	0%	56%	33%	22%	0%	22%	67%	0%	0%	0%

W przypadku prac licencjackich w każdym z przedziałów dominują prace kierowane przez specjalistów od epoki kamienia. Wartość udziału specjalistów z pozostałych specjalizacji pozostaje na mniej więcej podobnym poziomie.

Prace dotyczące Afryki – Promotor Okres

Prace magisterskie, które dotyczyły obszaru Afryki, w przedziale I najczęściej pisane były pod kierunkiem specjalistów od epoki kamienia i epoki brązu (tab. 13). W przedziale II i III zaczynają dominować znacząco prace pisane pod kierunkiem specjalistów od epoki brązu, jednak pojawiają się również pisane pod kierownictwem specjalistów od średniowiecza, metodologii.

Tab. 13. Rozkład tematów prac dyplomowych w poszczególnych przedziałach czasowych, uwzględniając specjalizację promotora (dla obszarów afrykańskich)

Tbl. 13. Distribution of thesis topics across time periods, considering the supervisor's specialization for African areas

Lata	Liczba prac		Ep. kamienia		Ep. brązu		Ep. żel. – okr. rzym.		Metodologia		Pozostałe	
	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L	M	L
2004–2009	16		40%		47%		0%		7%		7%	
2010–2014	9	13	25%	0%	58%	93%	0%	0%	8%	7%	8%	0%
2015–2019	7	8	0%	0%	67%	100%	0%	0%	17%	0%	17%	0%
2020–2024	3	9	0%	0%	0%	67%	0%	0%	100%	33%	0%	0%

Prace licencjackie w przedziale II i III pisane były przede wszystkim pod kierunkiem osób zajmujących się epoką brązu. W przedziale IV natomiast następuje niewielkie zachwianie w stronę prac kierowanych przez metodologów.

DYSKUSJA

Charakterystyka podejmowanych prac dyplomowych

Najbardziej popularnymi zagadnieniami podejmowanymi w pracach magisterskich w ujęciu łącznym były te związane z terenami Europy. Jedynie w pierwszych latach studiów studenci równie często podejmowali tematy związane innymi kontynentami. W ostatnich latach daje się zauważyć trend powrotu do tego równomiernego rozłożenia tematyki prac, jednakże wynikać to może z drastycznie malejącej ogólnej liczby prac magisterskich i licencjackich. W przypadku prac licencjackich natomiast Europa pozostaje najpopularniejszym tematem. Jeśli chodzi o tematy azjatyckie, widać niewielki wzrost zainteresowania obserwowany równocześnie z procesem spadku zainteresowania tematami afrykańskimi.

Europa

Przy bardziej szczegółowym ujęciu tematu widać, że archeologia związana z Imperium Rzymskim stanowiła zwykle jedną trzecią wszystkich prac. W ostatnich latach ten trend zdaje się zmieniać na rzecz archeologii Grecji. Sama Grecja związana jest z tematami poświęconymi w równym stopniu epoce brązu i żelaza z niewielką przewagą tematów poświęconych temu pierwszemu okresowi. Jedynie w ostatnich latach widać zdecydowaną przewagę prac poświęconych epoce brązu w Grecji, ale dysproporcja może wynikać w znacznej mierze z drastycznie malejącej liczby prac.

Zestawienie trendów w doborze tematyki prac magisterskich z osobami promotorów, a szczególnie ich zainteresowaniami badawczymi, pokazuje bardzo ciekawą zależność. W przypadku epoki brązu liczba promotorów specjalizujących się w tej epoce i tematów związanych z tym okresem pozostaje mniej więcej równa. A zatem promotorami prac z epoki brązu byli specjaliści od tego okresu. Natomiast w przypadku tematów dotyczących epoki żelaza i okresu rzymskiego odsetek promotorów specjalizujących się w tych okresach był znacznie niższy. Oznacza to, że studenci częściej wybierali promotorów spoza dziedziny, co częściowo wynikało z doboru tematów metodologicznych. Ta sama zależność nie jest obserwowana w przypadku prac licencjackich. W tym przypadku prace z epoki żelaza i okresu rzymskiego były pisane pod kierownictwem osób zajmujących się tymi tematami.

Azja

W tematach podejmowanych prac dotyczących Azji widać stałe i utrzymujące się zainteresowanie obszarem Mezopotamii. Jedynie w pierwszych latach powstawania prac licencjackich było one stosunkowo niewielkie. Tematem, który wykazuje bardzo duże wahnięcia w liczbie podejmujących go prac, jest Anatolia. Zainteresowanie w kolejnych przedziałach przechodzi od umiarkowanego do bardzo dużego, zarówno w przypadku prac magisterskich, jak i licencjatów, choć w drugim przypadku różnice w liczbie punktów procentowych są mniejsze. W ramach prac poświęconych tym obszarom dominują prace poświęcone epoce kamienia i epoce żelaza. Stosunkowo

mało prac traktuje o epoce brązu. Zainteresowanie tymi okresami wiąże się również z pracami dotyczącymi obszarów Lewantu i dalekiej Azji.

Podobnie jak w przypadku Europy, również w kontekście Azji zestawienie zainteresowań badawczych promotorów prac z ich tematyką wskazuje interesujące kwestie. W przypadku prac magisterskich tematy związane z epoką brązu nie były dominujące, a w ostatnich latach nie były w ogóle podejmowane. Natomiast udział promotorów zainteresowanych tymi obszarami zdaje się utrzymywać na poziomie o trzydzieści punktów procentowych wyższym niż zainteresowanie samym okresem przez studentów. Równocześnie, mimo dość dużego udziału w tematyce prac okresów epoki żelaza i rzymskiego, nie pojawiają się oni w ogóle jako promotorzy prac. Natomiast w przypadku prac licencjackich proporcje tematyki pracy i zainteresowań badawczych promotorów wydają się zachowane.

Afryka

W przypadku prac magisterskich poświęconych Afryce widoczny jest dość równomierny podział. Dominują prace na temat Egiptu, a na drugim miejscu są prace poświęcone Nubii. Spośród tematów bardzo często podejmowane są te dotyczące epoki brązu. Dotyczą one szczególnie prac poświęconych Egiptowi, czyli w tym przypadku dotyczą Egiptu dynastycznego. Pojawiają się również prace o epoce kamienia, czyli traktujące o Egipcie predynastycznym. Prace poświęcone Nubii natomiast w dużej części dotyczyły średniowiecza lub podejmowały kwestie metodologiczne. Często pojawiającym się zagadnieniem było to związane z ochroną dziedzictwa na terenie Sudanu. W przypadku prac licencjackich z kolei zawsze dominowało zainteresowanie Egiptem faraonским, czyli epoką brązu. W ostatnich latach widać jednak spadek liczby studentów zainteresowanych tematami afrykańskimi, który jest znacznie wyższy niż w przypadku Europy czy Azji.

Stałemu udziałowi prac magisterskich dotyczących epoki brązu towarzyszy również stały odsetek promotorów zajmujących się tym okresem. Jednakże jest on wyższy od liczby samych prac. Jest to zatem sytuacja podobna do tej, jaką opisywaliśmy w przypadku tematów europejskich. Warto podkreślić jest również fakt zwiększającej się liczby prac o charakterze metodologicznym, pisanych pod kierunkiem metodologów. W przypadku prac licencjackich dominuje udział promotorów – specjalistów od epoki brązu, co koresponduje z wysokim odsetkiem prac poświęconych temu okresowi.

TEMATY PRAC A SPECJALIZACJA ORIENTALNA I ANTYCZNA

Jednym z najważniejszych elementów procesu dydaktycznego na każdej uczelni wyższej jest proces przygotowania i obrony przez studenta pracy naukowej, zarówno na I, jak i II poziomie studiów. Jest on niezbędny do ukończenia przez niego studiów i zdobycia tytułu zawodowego. Dodatkowo dyplom studiów magisterskich wraz z określoną liczbą praktyk wykopaliskowych daje możliwość ubiegania się o prawo

do kierowania badaniami (Bugaj, Hordecki, Filipowicz, Zalewska, 2024). Świadczy to o ważności całego procesu.

Tematy podejmowane przez studentów, jak również wybór osoby promotora były z całą pewnością świadomą decyzją blisko trzech setek osób kończących studia na specjalizacji orientalnej i antycznej. Z tego powodu wybory przez nich dokonane, analizowane jako całość, dają obraz tego, jak specjalizacja jest postrzegana przez samych studentów.

Z zaproponowanej przez nas analizy wynika, że tematy prac w znakomitej większości pokrywają się z propozycją dydaktyczną Wydziału Archeologii. Oferta specjalizacji archeologia orientalna i antyczna znajduje duże grono swoich zwolenników, którzy stanowią średnio jedną trzecią wszystkich studentów archeologii. W dużej części przypadków prace są również wynikiem współpracy studentów i promotorów podczas podejmowanych przez tych ostatnich badań terenowych. Wydział Archeologii UAM ma w tym względzie bogatą tradycję, co znajduje również odzwierciedlenie w podejmowanych tematach badawczych studentów.

Jest to jednakże tylko część wszystkich prac. Wielu studentów decyduje się bowiem na podjęcie tematów, które nie znajdują się w programie nauczania lub pełnią tam marginalną rolę. Dotyczy to na przykład całego obszaru lewantyńskiego w epoce brązu i epoce żelaza, a także obszarów Dalekiego Wschodu. O ile jeszcze Lewant pojawia się niekiedy w toku wykładów czy ćwiczeń, o tyle Daleki Wschód nie. Studenci podejmujące takie prace muszą wykazywać się większym zaangażowaniem i mobilizacją.

Pewnym problemem pozostaje jednak w takiej sytuacji osoba promotora. Na Wydziale Archeologii są specjaliści prowadzący badania w doskonale znanych sobie obszarach i okresach. Często zostają promotorami prac poświęconych dokładnie tym tematom. Natomiast duże dysproporcje wskazują, że na Wydziale brakuje specjalistów od różnych okresów na tym samym obszarze, w związku z tym studenci często dokonują wyboru osoby promotora, kierując się jego podobnymi zainteresowaniami, co temat pracy, ale nie tożsamy. Często też wynika to z faktu, że studenci podejmują tematy związane z obszarem basenu Morza Śródziemnego, ale wykraczając poza ramy geograficzne wyznaczone przez zajęcia kursowe, a tym samym pośrednio poza zainteresowania promotorów konkretnymi obszarami.

Nauczanie archeologii basenu Morza Śródziemnego ma na Wydziale Archeologii UAM długą i bogatą tradycję. Jest to żywa, cały czas zmieniająca się historia. Program dydaktyczny ulegał i ulega zmianom od roku 1999, czyli czasów pierwszych studentów najpierw studiów magisterskich, a potem studiów dwuetapowych. Zmiany i przekształcenia są zatem wpisane w charakter tych, jak i innych studiów wyższych.

Odsetek prac wykraczających poza zajęcia kursowe, zainteresowania kadry naukowej i tematykę badań Wydziału jest duży. Prowadzi nas to do wniosku, że po 25 latach rozwoju archeologii orientalnej i antycznej na Wydziale Archeologii należy rozważyć dalszy rozwój, być może w kierunku obszarów i okresów, którymi zainteresowanie wykazują studenci. Byłoby to naturalną ewolucją programu zapropo-

nowanego wszak w reakcji na potrzeby studentów ponad dwadzieścia pięć lat temu (Bugaj, 2013).

Jakiegokolwiek zmiany nie mogą oczywiście przebiegać *ad hoc*. Powinny być poprzedzone gruntownym namysłem nad tym, czym archeologia orientalna i antyczna na UAM w chwili obecnej jest. Jak wskazywaliśmy wcześniej nie jest ona niestety *stricto* ani orientalna, ani antyczna. Za niejasnością nazwy specjalizacji idzie jej program. Jak wskazywaliśmy jej program w formie obecnej jest programem archeologii śródziemnomorskiej lub szerszej archeologii basenu Morza Śródziemnego. Szczególnie to drugie określenie jest bliższe temu, co znajduje się w programie nauczania oraz obrazowi jawiącemu się na podstawie analizy tematów prac magisterskich i licencjackich.

Nie jest to oczywiście debata czysto akademicka nad samą nazwą specjalizacji, co raczej nad podejściem naukowców poznańskich i ich głos w dyskusji. Archeologia orientalna, a szerszej orientalizm spotyka się z dużą krytyką jako niosący negatywne kolonialne podejście (Said, 2005). Tym samym nazwy zawierające człon „orientalny” są zastępowane innymi, co ma podkreślać nowoczesne podejście skupione na naukowych przesłankach. Przykłady rezygnacji z orientalizmu jako nazwy wyznaczającej agendę badań można znaleźć w najnowszej decyzji Instytutu Orientalnego na Uniwersytecie w Chicago. W 2023 roku zmienił on nazwę na Instytut Badań nad Kulturami Starożytnymi, Azją Zachodnią i Afryką Północną. Jak zostało podkreślone, nowa nazwa oddaje przede wszystkim zakres terytorialny. Podkreśla to fakt, że orient jako określenie geograficznej przestrzeni badań jest niewystarczające (<https://news.uchicago.edu/story/oriental-institute-changes-name-institute-study-ancient-cultures-west-asia-north-africa>, dostęp: 18.11.2024).

Ponadto specyfika poznańska zawsze silnie stawiała na kwestie metodologiczne. Znajduje to wyraz w sporym odsetku prac czysto metodologicznych. Z tego też powodu ważne jest, aby archeologia nauczana w Poznaniu nie kojarzyła się wyłącznie z archeologicznymi metodami wykopaliskowymi. Jak wskazywaliśmy wyżej archeologia śródziemnomorska w niektórych krajach zaczyna wykazywać dążenie do zerwania z tradycją nauczania i bycia zastąpioną jedynie zestawem metod aplikowanych w świecie śródziemnomorskim.

Długa i bogata historia oraz doświadczenie badaczy poznańskich byłyby rzeczą jasną zaprzepaszczone przy tak redukcjonistycznym podejściu. Stąd wszelkie ewentualne zmiany programowe muszą stanowić spójną całość z dotychczasową praktyką nauczania i prowadzenia badań w ramach WA w basenie Morza Śródziemnego. Jesteśmy jednak przekonani, że jest to w pełni możliwe.

Podziękowania

Podziękowania za pomoc w uzyskaniu dostępu do wykazów prac należą się obecnym i emerytowanym pracownikom Sekcji Archeologii Biblioteki Collegium Historicum – pani Lucynie Leśniak oraz pani Jolancie Walkiewicz, a także pracownikom Biura Obsługi Studentów – pani Joannie Sokalskiej i panu Maciejowi Betherowi.

Dziękujemy również wszystkim, którzy dyskutowali z nami „specyfikę poznańską”, a także historię specjalizacji oraz udzielili nam cennych komentarzy merytorycznych, a w szczególności Pani prof. Ewie Bugaj.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz, A. (1991). *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*. Warszawa – Łódź.
- Bugaj, E. (2011). Archeologia klasyczna w poszukiwaniu swej tożsamości. Między przeszłością, terażniejszą a historią sztuki. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 16, 255–279.
- Bugaj, E. (2013). Archeologia klasyczna na Uniwersytecie w Poznaniu i konteksty jej powoływania. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 31–60.
- Bugaj, E., Hordecki, J., Filipowicz, P., Zalewska, A. I. (2024). Dydaktyka archeologiczna. Archeologia jako kierunek kształcenia. W: A. Marciniak, D. Cyngot, S. Iwaniszewski, H. Kowalewska-Marszałek, F. M. Stępniewski, A. I. Zalewska (red.), *Leksykon Terminów Archeologicznych* (s. 253–260). Kraków: Universitas.
- Czebreszuk, J. (2013). Aktywność pracowni archeologii śródziemnomorskiej epoki brązu w badaniach nad strefą egejską ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia bursztynu w kulturze mykeńskiej. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 61–71.
- Čehić, I., Memisevic, H. (2023). Content analysis of defended master theses at the Faculty of Educational Sciences in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. *Multidisciplinarni Pristupi u Edukaciji i Rehabilitaciji*, 5(6), 17–28.
- Dyson, S. L. (1993). From New to New Age Archaeology: Archaeological Theory and Classical Archaeology-A 1990s Perspective. *American Journal of Archaeology*, 97(2), 195–206.
- Kobusiewicz, M. (2009). Polskie badania stanowisk prahistorycznych poza Europą. W: M. Brzostowicz (red.), *Archeologia Polska i jej czasy* (s. 61–70). Poznań: Wydawnictwo PTPN.
- Koliński, R. (2011). Badania Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu na Tell Arbid (północno-wschodnia Syria) w latach 2008–2009. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 16, 219–254.
- Koliński, R. (2017). Settlement history of Iraqi Kurdistan: An assessment halfway into the project. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, 26(1), 579–590.
- Krueger, M. (2013). Archeologia zachodniego Śródziemnomorza w Poznaniu – stan i perspektywy badań. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 135–149.
- Lac, A. (2018). Content analysis. W: R. J. R. Levesque (red.), *Encyclopedia of adolescence* (t. 2) (s. 761–766). Switzerland: Springer International.
- Marciniak, A., Klimowicz, A. (2013). Archeologia pradziejowa wschodniego Śródziemnomorza na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 177–196.
- Morris, I. (2004). Classical Archaeology. W: J. Bintliff (red.), *A companion to Archaeology*. Oxford: Blackwell.
- Nowicki, K., Lewartowski, K. (2012). Archeologia egejska. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (s. 239–242). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Reanaud, A., Papayiannis, K., Bouchité, K., Theodoropoulou, T., Gardeisen, A. (2020). Un puits à roue élévatrice de Kition-Bamboula: Les restes fauniques. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 144(2), 777–817.
- Rekowska-Ruszkowska, M. (2012). Archeologia klasyczna. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (s. 218–233). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Rzepka, S., Wodzińska, A. (2012). Archeologia Egiptu. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (s. 231–235). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- Sadurska, A. (1970). Archeologia śródziemnomorska w 25-leciu PRL. *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych*, 13(3–4), 13–30.
- Sadurska, A. (1973). Katedra Archeologii Śródziemnomorskiej UW w latach 1945–1972. *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*, 13, 81–96.
- Said, E. (2005). *Orientalizm*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Snodgrass, A. (2012). What is Classical Archaeology? Greek Archaeology. W: S. E. Alcock, R. Osborne (red.), *Classical Archaeology* (s. 13–29). London: Wiley-Blackwell.
- Stępniewski, F. (2012a). Archeologia śródziemnomorska. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji* (216–217). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Stępniewski, F. (2012b). Archeologia starożytnego Bliskiego Wschodu. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji* (243–246), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Śliwa, J. (2017). Archeologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim (1897–1998). *Meander*, 72, 143–163.
- Verstuyf, M. J. (2011). Archéologie classique et histoire de l'art aux Pays-Bas: Des liaisons dangereuses. *Perspective*, 2, 687–701.
- Walkiewicz, J. (2004). Wykaz prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych zrealizowanych w Instytucie Prahistorii UAM w latach 1998–2002 (sygnatury biblioteki Instytutu Prahistorii UAM). *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 12, 353–366.
- Walkiewicz J. (2011). Wykaz prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych zrealizowanych w Instytucie Prahistorii UAM w latach 2003–2007 (sygnatury biblioteki Instytutu Prahistorii UAM).

THE SPECIFICITY OF TEACHING MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY AT ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY IN POZNAŃ: A STUDY OF DIPLOMA THESIS TOPICS

Summary

The article examines the evolution of Mediterranean archaeology education at Adam Mickiewicz University (AMU) over the past 20 years, focusing on the specialization “Oriental and Ancient Archaeology” (AOiA). It explores trends in diploma thesis topics to evaluate the alignment between student interests, the curriculum, and faculty research. Adam Mickiewicz University’s Mediterranean archaeology program is compared with similar offerings at Jagiellonian University and the University of Warsaw, highlighting regional specializations.

Mediterranean archaeology in Poland has evolved from classical archaeology, incorporating in time broader regions and periods (e.g., Egypt, Nubia, and Mesopotamia). At AMU, AOiA has been taught since 2004, replacing the earlier term “Mediterranean archaeology.” The specialization focuses on prehistory and antiquity in the Mediterranean and Near Eastern regions.

The following study analyzed 912 diploma theses (136 master’s and 122 bachelor’s from AOiA) from 2004 to 2024 using qualitative content analysis. Categories included geography, chronology, and advisor specializations.

The analyses revealed that the topics predominantly focus on Europe (e.g., Greece, Italy) and Asia (e.g., Anatolia, Mesopotamia). African studies are primarily centered on Egypt and Nubia but have declined in recent years. As for the chronological focus: Master’s theses: A consistent interest in the Bronze Age is visible, though topics span from the Stone Age to medieval periods. Bachelor’s theses: Similar trends can be discerned, with a notable increase in methodological studies.

The analysis underscores the evolving nature of student interests and how they mirror broader trends. Faculty specializations strongly correlate with thesis topics. However, students sometimes select interdisciplinary themes, especially in methodological studies. The study offers insights into the relationship between curriculum design, research focus, and student preferences, highlighting opportunities for further development of Oriental and Ancient Archaeology at AMU. It also emphasizes the importance of maintaining a balance between traditional and innovative approaches in archaeology education.

ELEMENTY SCYTYJSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO UPAMIĘTNIONE NA UKRAIŃSKICH MONETACH OKOLICZNOŚCIOWYCH

ELEMENTS OF THE SCYTHIAN CULTURAL HERITAGE COMMEMORATED ON UKRAINIAN COMMEMORATIVE COINS

Włodzimierz Lajsner

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań.
<https://orcid.org/0009-0002-1549-1853>
wlodzimierz.98@wp.pl

ABSTRACT: The Scythians were people living in the steppe areas of the Black Sea. They did not leave direct successors but their cultural heritage is a part of the Ukrainian historiography. Ukraine emphasizes its own cultural traditions, including that of the steppe peoples, and seeks its identity among them. In this connection, they refer to the barrow burials of the Scythian aristocracy containing numerous valuable items, including those imported from the Greek workshops and which could indicate high social status. Under the grave embankments, archaeologists discovered numerous gold wares of high craftsmanship, considered works of ancient art. Some of these were commemorated on 9 Ukrainian commemorative coins from 2000–2018. Coins issued by the National Bank of Ukraine are an expression of historical policy based on the heritage of Scythian culture.

KEYWORDS: archaeological motif, cultural heritage, commemorative coins, Scythians, Ukraine

Północne wybrzeża Morza Czarnego otaczają ciągnące się bezgraniczne stepy. W ich krajobrazie wyróżniają się kurhany o zróżnicowanych rozmiarach i kształcie. Wznosiły je różne ludy, m.in. Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci, Pieczyngowie. O kurhanach przetrwało wiele legend, szczególne znaczenie mają te o ukrytych w nich skarbach, które przekazywano z pokolenia na pokolenie (Leskov, 1972, s. 6). Wśród mogił stepowych wyróżniają się kurhany scytyjskie. Okres panowania Scytów

na tym obszarze był niezwykle istotnym etapem rozwoju ugrupowań pradziejowych na terenie Ukrainy. Wówczas obszary nadcarnomorskie stały się strefą kontaktów trzech odmiennych od siebie światów: koczowniczego z obszarów stepowych, osiadłego o rolniczo-hodowlany charakter w strefie leśno-stepowej i świata cywilizacji antycznej. Ukształtowane relacje polityczne, wzajemne powiązania doprowadziły do powstania nadcarnomorskiej Scytii (Murzin, 1996, s. 49, 53).

Odnosząc się do elementów scytyjskiej kultury w kategoriach dziedzictwa kulturowego, nie można pominąć faktu, że od dawna kurhany były plądrowane przez złodziei marzących o znalezieniu skarbów (Gąssowski, 2008, s. 176; Parzinger, 2007, s. 111; Rolle, 1980, s. 21; Rowińska, 2012, s. 27–28). Badania pozostałości kurhanów scytyjskich mają długą tradycję, ponieważ od ponad 300 lat są eksplorowane wykopaliskowo (Skoryj, 1991, s. 79; Parzinger, 2007, s. 6; Rolle, 1980, s. 20). Początki kolekcjonowania zabytków scytyjskich przypadły na panowanie Piotra Wielkiego, który założył pierwsze muzeum, tzw. Kunstkammer, w 1714 roku (Piotrovsky, 1986, s. 5). Jego działalność polegała na zakupie zabytków scytyjskich pochodzących z kurhanów z Ukrainy oraz południowej Syberii. Dzisiaj zgromadzona kolekcja zabytków scytyjskich przechowywana jest w Ermitażu (Gąssowski, 2008, s. 176; Piotrovsky, 1986, s. 9). Wraz z przyłączeniem północnych wybrzeży Morza Czarnego do Imperium Rosyjskiego w XVIII wieku nasiliły się poszukiwania starożytnych pozostałości, w tym scytyjskich, na terenie Ukrainy. Zainteresowanie starożytnością wykazywali kolejni władcy rosyjscy, w tym caryca Katarzyna i jej następcy (Rowińska, 2012, s. 27–28). Odkrycie bogatych znalezisk z Kul-Oby zainicjowało systematyczne prace archeologiczne w ramach kolejnych obiektów (Rowińska, 2012, s. 27–28; Piotrovsky, 1986, s. 5). W okresie XIX i XX wieku przebadano wiele kurhanów. Jednymi z najważniejszych prac badawczych były wykopaliska w kurhanie Towsta Mohyła ze względu na rangę odkryć (Piotrovsky, 1986, s. 5–6).

Wybrane zabytki scytyjskie odnalezione pod nasypami mogił zostały upamiętnione na okolicznościowych monetach ukraińskich. Informacje zawarte na monetach wyrażają znaczenie dziedzictwa scytyjskiego dla narodu ukraińskiego, co stanowi charakterystyczny rys współczesnego dyskursu naukowego¹.

ZAŁOŻENIA METODYCZNE

W moich poprzednich pracach poświęconych zjawisku upamiętniania osiągnięć archeologii na monetach przeanalizowałem znaczenie poszczególnych zabytków dla szeroko rozumianego dziedzictwa. Niniejsza publikacja stanowi próbę diagnozy,

---

¹ Niniejszy tekst stanowi kontynuację i uzupełnienie rozważań podjętych w mojej pracy dyplomowej *Wybrane motywy archeologiczne: prahistoryczne i protohistoryczne na monetach europejskich z lat 1990–2020* (Lajsner, 2022) oraz w dwóch artykułach opublikowanych na łamach 28 tomu *Folia Praehistorica Posnaniensia: Wybrane motywy archeologiczne z zakresu pradziejów i wczesnego średniowiecza na monetach europejskich z lat 1992–2022* (Lajsner, 2023a) oraz *Wybrane motywy archeologiczne z zakresu archeologii śródziemnomorskiej na monetach europejskich z lat 1990–2005* (Lajsner, 2023b).

w jakim kierunku podąża współczesny dyskurs naukowy odnoszący się do dziedzictwa scytyjskiego w kontekście budowania tożsamości narodu ukraińskiego. Jednym z przejawów tegoż dyskursu są współczesne monety odnoszące się do motywów dziedzictwa scytyjskiego. Kluczową rolę pełni teza, że od władz państwowych zależy rodzaj propagowanych treści – emitentem monet jest Narodowy Bank Ukrainy (NBU), który w swoich działaniach realizuje politykę państwa ukraińskiego i wychodzi naprzeciw oczekiwaniom społeczeństwa ukraińskiego. Materiał badawczy stanowią okolicznościowe monety ukraińskie emitowane w latach 2000–2018, zawierające na awersach lub rewersach motywy zaczerpnięte z zabytków scytyjskich². Za motywy archeologiczne należy uznać odwzorowanie zabytku archeologicznego w postaci artefaktów lub obiektów, a także ich składowych, tj. ornamentów czy detali³.

Ustalenie obecności motywów na okolicznościowych monetach ukraińskich było możliwe dzięki opisom poszczególnych monet zawartym na stronie internetowej NBU. Pozwoliły one na określenie zabytku, do którego nawiązywał motyw, miejsca jego pochodzenia oraz tematyki, którą upamiętnia moneta. Zebrane informacje dotyczące monet z motywami scytyjskimi umożliwiły rozpoznanie głównej treści memoratywnej. Dodatkowo jakość przedstawień na stronach internetowych NBU umożliwiła wykonanie analizy ikonograficznej awersu lub rewersu monety. Dzięki temu wyróżniono elementy ikonograficzne i epigraficzne monety oraz ustalono, co przedstawiają motywy i w jaki sposób upamiętniają dany artefakt czy obiekt. Rozważania wsparte analizą treści epigraficznej pozwoliły wskazać tematykę, do której odwoływał się projektant. Następnie zaprezentowano informacje o zabytkach, co umożliwiło sprecyzowanie parametrów technicznych artefaktów oraz kontekstu archeologicznego.

Na podstawie literatury przedmiotu z zakresu historii i archeologii bazującej na wynikach badań naukowych było możliwe określenie: położenia krainy Scytów, oddziaływań kulturowych, kwestii społecznych, sposobu życia oraz komponentu kulturowego obejmującego pozostałości obiektów funeralnych oraz osadniczych, artefaktów i powiązanych z nimi gałęzi wytwórczości, a przede wszystkim dokonań z zakresu sztuki. Aspekty te są kluczowe dla dalszych analiz, ponieważ monety okolicznościowe

---

² W niniejszym opracowaniu nie zostały uwzględnione 4 monety kolekcjonerskie z 2019 roku poświęcone pektoralowi z Towstoj Mohyły. Ze względu na złożoną symbolikę planowane jest ich osobne opracowanie. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 5 hrywien 23.12.2019, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code> (dostęp: 10.03.2024).

³ Według Słownika PWN motyw można rozumieć jako:

1. „bodziec skłaniający do określonego działania”;
2. „idea, wątek lub postać utrwalone w kulturze, powtarzające się w utworach literackich różnych epok; też: najmniejszy niepodzielny element rzeczywistości przedstawionej w utworze”;
3. „charakterystyczny fragment melodii, powtarzający się i rozwijany w utworze muzycznym”;
4. „powtarzający się element kompozycyjny lub zdobniczy w dziełach sztuki lub przedmiotach użytkowych”;

<https://sjp.pwn.pl/szukaj/motyw.html> (dostęp: 28.03.2024).

nie tylko promują określone zabytki, ale przede wszystkim upamiętniają osiągnięcia kultury scytyjskiej w powiązaniu z polityką historyczną Ukrainy.

Podstawową rolę w nakreśleniu tej polityki odegrało odwołanie się do poglądów badaczy ukraińskich zajmujących się okresem scytyjskim, również do wystaw i ich charakteru upamiętniających zabytki scytyjskie. Uwzględnione zostały także działania Ukrainy w kontekście promowania dziedzictwa scytyjskiego i budowania własnej tożsamości.

MOTYWY SCYTYJSKIE NA MONETACH UKRAIŃSKICH

W latach 2000–2018 Ukraina wyemitowała 9 monet, które motywami i tematyką nawiązują do scytyjskiego dziedzictwa kulturowego. Informacje o monetach i motywach zawarto na stronie internetowej NBU. Natomiast zabytki zaprezentowane na monetach zostały opisane w katalogach wystaw: *Drevnee zoloto: iz sobrania Muzeja istoriceckih dragocennostej USSR* (Bondar i in., 1975), *Muzej istoriceskich dragocennostej USSR* (Ganina, Mindel, 1984), *Scythian art: the legacy of the Scythian world: Mid 7-th to 3rd century B.C.* (Piotrovsky, 1986).

Pierwszym artefaktem przedstawionym na 5 hrywnach z 2000 roku była bransoleta znaleziona w kurhanie Kul-Oba. Na stronie internetowej NBU przy opisie monety zamieszczono informację, że moneta upamiętnia 2600-lecie miasta Kercz oraz kolonizatorską działalność starożytnych Greków.

Ryc. 1. Awers 5 hrywien z 2000 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 1. Obverse of 5 hryvnia coin from 2000 (source: NBU website)

Na awersie 5 hrywien oprócz informacji, takich jak nazwa kraju, herb, nominał i nazwa waluty przedstawiono wzgórze Mitrydatesa (por. ryc. 1, nr 1). Po obu stronach wzgórza uwidacznia się motyw fali stanowiącej wyobrażenie Morza Czarnego i Azowskiego. W centrum awersu monety znajduje się bransoleta (por. ryc. 1, nr 2) odkryta w kurhanie Kul-Oba⁴.

⁴ Projektantami monety są Larysa Koren i Volodymyr Atamanchuk. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 5 hryvien 25.12.2000, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

Kolejnym artefaktem pochodzącym ze wspomnianego kurhanu była złota blaszka w kształcie konnego Scyty uwieczniona na 2 hrywnach z 2005 roku. Na stronie internetowej NBU zawarto informację, że moneta upamiętnia okres scytyjski oraz wybitne dokonania sztuki jubilerskiej tamtego czasu.

Ryc. 2. Rewers 2 hrywien z 2005 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 2. Reverse of 2 hryvnia coin from 2005 (source: NBU website)

W centrum rewersu 2 hrywien znalazł się motyw plakietki przedstawiającej konnego jeźdźcę w niezwykle dynamicznej scenie, w charakterystycznym stroju scytyjskim oraz z bronią (por. ryc. 2, nr 1). Poniżej koliczki otacza go napis *СКИФСЬКЕ ЗОЛОТО* (tłum. Scytyjskie złoto) (por. ryc. 2, nr 2)⁵.

Bransoleta zaprezentowana na 5 hrywnach z 2000 roku, pochodząca z kurhanu Kul-Oba⁶, została znaleziona w 1830 roku w trakcie wykopalisk P. Dubruxa. Jej rdzeń wykonano z brązu, a powierzchnia została pokryta złotem. Jej końce zdobią figury

⁵ Projektantami monety są Volodymyr Demianenko, Borys Hrudenko, Roman Chaikovskiy. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 2 hryvny 26.04.2005, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

⁶ Kurhan Kul-Oba położony w pobliżu miasta Kercz (starożytny grecki Panitkapajon) (Artamonow, 1970, s. 69; Machowski, 2013, s. 66; Smirnow, 1974, s. 71) stanowił jeden z najokazalszych pochówków krymskiej grupy kurhanów cechujących się silnymi wpływami hellenistycznymi. Datowany jest na ostatnią ćwierć IV wieku p.n.e. (Kubczak, 1978, s. 90; Smirnow, 1974, s. 72). Kurhan zlokalizowany był w pobliżu tzw. Góry Mitrydatesa, obok innych kurhanów, takich jak złoty kurhan czy kurhan Potiniotti. Mogiły te dość wcześnie budziły zainteresowanie archeologów, ponieważ przebadano je na początku XIX wieku (Machowski, 2013, s. 61). Jesienią 1830 roku przeprowadzono wykopaliska kurhanu Kul-Oba pod kierownictwem P. Dubruxa (Grakow, 1978, s. 65; Minns, 2010, s. 195). Mieszcząca się wewnątrz komora grobowa na planie kwadratu została przykryta schodkowym, siedmiostopniowym sklepieniem, a jej podłogę wyłożono kamiennymi płytami. Do wnętrza komory prowadził krótki dromos. Nasyp kurhanu był złożony i wielowarstwowy. Został przykryty płaszczem z nieobrobionych kamieni, nad którym znajdowała się warstwa ziemi przykryta kolejnym płaszczem kamiennym. Całość przykrywała cienka warstwa ziemi (Grakow, 1978, s. 65; Kubczak, 1978, s. 90; Machowski, 2013, s. 66). Wewnątrz komory grobowej pochowani byli w sarkofagach mężczyzna-wojownik i kobieta. Przy południowej ścianie grobowca spoczywał kolejny mężczyzna pełniący rolę sługi (Artamonow, 1970, s. 69–70; Kubczak, 1978, s. 90; Machowski, 2013, s. 67–68). Kul-Oba znana jest przede wszystkim ze znaleziska naczynia elektronowego w formie wazy z 4 przedstawieniami Scytów w formie reliefu (Artamonow, 1970, s. 70–71).

sfinksów. Średnica artefaktu wynosi 10,1 cm. Został wykonany w warsztacie greckim i datuje się go na IV wiek p.n.e. (Piotrovky, 1986, s. 131, por. il. 182). Bransoletę odnaleziono w okolicy ręki mężczyzny-wojownika (Artamonow, 1970, s. 69–70, por. Taf. 200 i 205; Kubczak, 1978, s. 90–91; Minns, 2010, s. 202–204).

Natomiast złotą blaszkę w kształcie konnego Scyty upamiętnioną na 2 hrywnach z 2005 roku wykonano w grecko-scytyjskim stylu i jej wymiary wynoszą 3,8 cm x 4,8 cm. Datuje się ją na IV wiek p.n.e. Blaszkę pozyskano także w trakcie wykopalisk w 1830 roku (Piotrovky, 1986, s. 140, por. il. 202). Stanowiła jedną z licznych złotych blaszek rozproszonych wewnątrz komory grobowej (Artamonow, 1970, por. Taf. 255). Inne plakiety przedstawiały m.in. rozety, maski meduzy, głowy menady, głowę Ateny, dwóch Scytów, strzały, sceny braterstwa, hipokampy, gryfy, leżące lwy, męskie głowy ze stylizowanymi fryzurami, Herkulesa walczącego z lwem, śmiejących się młodzieńców, scenę polowania na zająca, postaci tańczących kobiet, siedzącej bogini z lustrem w ręku, ptaki, ryby, pegazy, skaczące zające (Artamonow, 1970, s. 72).

Kolejna moneta z motywem scytyjskim to 100 hrywien z 2003 roku. Na stronie internetowej NBU zawarto informację, że monetę poświęcono złotemu pektorałowi z Towstoj Mohyły stanowiącemu arcydzieło sztuki helleńskiej i scytyjskiej oraz dokonaniom archeologa Borysa Mozełewskiego, odkrywcy pektorału.

Ryc. 3. Rewers 100 hrywien z 2003 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 3. Reverse of 100 hryvnia from 2003 (source: NBU website)

Na rewersie monety znajduje się motyw pektorału (por. ryc. 3, nr 1), w centrum scena pochodząca z górnej części artefaktu przedstawiająca klacz i źrebię (por. ryc. 3, nr 2), pod nim ukazano wyobrażenie kurhanu (por. ryc. 3, nr 3), u dołu monety zawarto kolejną scenę ukazującą rozciąganie zwierzęcej skóry przez dwóch Scytów (por. ryc. 3, nr 4).

Na awersie monety wykorzystano ornament roślinny w formie rozety pochodzący ze środkowego fryzu pektorału (por. ryc. 4, nr 1)⁷.

⁷ Projektantem jest Sviatoslav Ivanenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 100 hryvien 28.07.2003, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

Ryc. 4. Awers 100 hrywien z 2003 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 4. Obverse of 100 hryvnia coin from 2003 (source: NBU website)

Kolejne nawiązania do Towstoj Mohyły zostały zawarte na dwóch monetach o wartości 5 hrywien z 2016 i 2018 roku. Na stronie internetowej NBU w kontekście monety z 2016 roku zamieszczono informację, że tematyka dedykowana jest wyobrażeniom jelenia występujących na różnych zabytkach. Na awersie monety odwzorowano motyw „głowicy” ze stylizowanym jeleniem pochodzący ze wspomnianego kurhanu. Na rewersie zamieszczono wyobrażenie jelenia pochodzące z kurhanu we wsi Busha w rejonie jampolskim, w obwodzie winnickim.

Ryc. 5. Awers 5 hrywien z 2016 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 5. Obverse of 5 hryvnia coin from 2016 (source: NBU website)

Na awersie 5 hrywien po lewej stronie monety zamieszczono stylizowany motyw jelenia (por. ryc. 5, nr 1), a po prawej element „głowicy”, z której motyw pochodzi (por. ryc. 5, nr 2)⁸.

Na stronie internetowej NBU w odniesieniu do 5 hrywien z 2018 roku zawarło informację, że moneta upamiętnia przedstawienia dzika występujące na starożytnych zabytkach. Motyw pochodzący z awersu pochodzi z jednej ze scen z pektorala z Towstoj Mohyły.

⁸ Projektantami monety są Volodymyr Taran, Oleksandr Kharuk, Serhii Kharuk, Volodymyr Demianenko, Anatolii Demianenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 5 hryvnia 9.11.2016, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

Ryc. 6. Awers 5 hrywien z 2018 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 6. Obverse of 5 hryvnia coin from 2018 (from: NBU website)

Na awersie monety oprócz informacji, takich jak herb Ukrainy, nazwa kraju, data roczna czy nominał w centrum umieszczono odwzorowanie złotej figurki dzika (por. ryc. 6, nr 1). Pod nią widnieje scena walki ze złotego pektorału (por. ryc. 6, nr 2)⁹.

Pektorał¹⁰ upamiętniony na awersie i rewersie 100 hrywien z 2003 roku oraz na awersie 5 hrywien z 2018 roku został wykonany ze złota. Jego wymiary wynoszą 30 cm x 31 cm (Bondar i in., 1975), masa 1150 g, zaś próba 958 (Mozelewski, 1983,

⁹ Projektantami monety są Volodymyr Taran, Oleksandr Kharuk, Serhii Kharuk, Volodymyr Demianenko, Anatolii Demianenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 5 hrywien 27.02.2018, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code> (dostęp: 10.03.2024).

¹⁰ Kurhan Towstoj Mohyla datowany jest na IV wiek p.n.e. Jego nasyp osiągał 8,5 m wysokości (Smirnow, 1974, s. 193–194), 70 metrów średnicy i składał się z czystego czarnoziemiu. Wokół kurhanu ciągnął się pierścieniowaty rów o szerokości 0,7–1,2 m oraz głębokości 0,7 m (Mozelewski, 1972, s. 73). Badania prowadzone przez B. Mozelewskiego w 1971 roku miały charakter ratunkowy (Bukowski, 1973, s. 32; Mozelewski, 1983, s. 158). Wewnątrz kurhanu znajdowały się 2 pochówki – główny i boczny. Główny położony był w centralnej części kurhanu (Mozelewski, 1972, s. 73), zawierał pochówek męski, komora zaś została wyrabowana, jej wnętrze uległo całkowitemu przemieszczeniu. Struktura sklepienia została naruszona, uległa zawaleniu (Bukowski, 1973, s. 33; Smirnow, 1974, s. 193–194). W dromosie prowadzącym do męskiego pochówku znajdowały się najcenniejsze znaleziska, m.in. miecz w złotej pochwie i naszyjnik-pektorał (Bukowski, 1973, s. 34; Mozelewski, 1972, s. 75; Smirnow, 1974, s. 193–194). W kurhanie znajdowała się także komora boczna z dwoma korytarzami-dromosami prowadzącymi do jej wnętrza. Była ona większa od komory głównej. Położona była na skraju nasypu w kształcie prostokąta 7 metrów poniżej powierzchni gruntu (Bukowski, 1973, s. 33). Znajdował się tam szkielet kobiety na katafalku, a nad nim rozciągał się baldachim lub namiot na żerdziach zakończony brązowymi ażurowymi okuciami stylizowanymi na figurki jeleni (Bukowski, 1973, s. 33). Wnętrze komory wypełnione było złotymi blaszkami – stanowiły element dekoracyjny stroju zmarłej (Bukowski, 1973, s. 33; Smirnow, 1974, s. 193–194). Obok pochówku kobiecego złożono ciało 2–3 letniego dziecka umieszczone w drewnianym sarkofagu (Bukowski, 1973, s. 33; Mozelewski, 1972, s. 80–82). Istnieją przesłanki, aby sądzić, że zmarły chłopczyk został pochowany później niż kobieta i wniesiono go odrębnym wejściem do komory grobowej (Bukowski, 1973, s. 33). W komorze złożono ofiary z ludzi. Znalezione szkielet małej dziewczynki, szkielet koniuszego-woźnicy wraz z częściami wozu, wojownika z łukiem i strzałami, a także dziewczynę-kucharkę z wyposażeniem kuchennym (Bukowski, 1973, s. 33; Smirnow, 1974, s. 193–194). Na podstawie wyposażenia grobowego, w tym przedmiotów stanowiących atrybuty władzy, interpretuje się, że pochówek w Towstoj Mohyle należy do pochówków królewskich (Bukowski 1973, s. 36), a także że w kurhanie pochowano rodzinę (Mozelewski, 1972, s. 82).

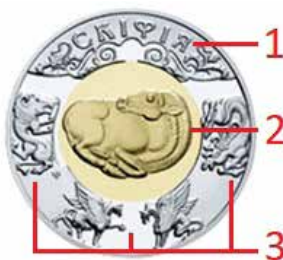
s. 158; Smirnow, 1974, s. 194). Zabytek odkryto 21 czerwca 1971 roku (Babenko, 2023, s. 1; Mozelewski, 1983, s. 161), znajdował się w krótkim korytarzu łączącym komorę grobową z wejściem (Bukowski, 1973, s. 34). Pektorał wykonano różnymi technikami złotniczymi. Stylistycznie nawiązuje do sztuki starożytnej Grecji. Do skomponowania artefaktu wykorzystano 160 części (Babenko, 2023, s. 8). Zabytek zawiera 4 koncentrycznie ułożone spiralnie skręcone zwoje z 3 ażurowymi fryzami uformowanymi w kształcie półksiężyca, zawierające dekorację figuralną (Babenko, 2023, s. 1; Mozelewski, 1972, s. 76). Górny fryz przedstawia sceny z życia codziennego Scytów, środkowy fryz – ornament roślinny, dolny fryz – walczące zwierzęta (Bukowski, 1973, s. 34; Mozelewski, 1972, s. 76; 1983, s. 161–163; Piotrovky, 1986, s. 95, por. il. 118). Na górnym fryzie przedstawiającym różne sceny z życia Scytów pojawiają się liczne wyobrażenia zwierząt, takich jak krowy, owce, konie i kozy, a także scena rozciągania owczej skóry (Bukowski, 1973, s. 34; Mozelewski, 1972, s. 77; Smirnow, 1974, s. 194). Środkowy fryz przedstawia złożone loki palmet, bujne liście, wielobarwne równo rozmieszczone rozety. Ich płatki noszą ślady emalii (Mozelewski, 1972, s. 76). Dolny fryz przedstawia sceny walki zwierząt, takie jak rozszarpywanie jelenia przez lwa oraz geparda, sceny rozszarpywania konia przez parę gryfów, walkę dzika z lwem oraz przygotowującego się do skoku geparda (Bukowski, 1973, s. 34; Mozelewski, 1972, s. 76; Smirnow, 1974, s. 194). Największe figurki osiągają 3 cm wysokości, najmniejsze zaledwie 5–6 mm (Bukowski, 1973, s. 34; Smirnow 1974, s. 194). Pektorał wykonano różnymi technikami złotniczymi. Najpewniej odlano go w formie, później przymocowano poszczególne elementy. Na samym końcu fryz środkowy pokryto wielobarwną emalią (Bukowski, 1973, s. 35). Przypuszcza się, że artefakt pochodzi z jednego z warsztatów z północnego Nadczarnomorza (Bukowski, 1973, s. 35). Datuje się go na IV wiek p.n.e. (Bondar i in., 1975).

Kolejny zabytek z Towstoj Mohyły, upamiętniony na awersie 5 hrywnien z 2016 roku, przedstawiający „głowicę” z wyobrażeniem jelenia w polskiej literaturze przedmiotu określany jest jako brązowe ażurowe okucie masztów namiotowych zdobione motywem jelenia (Bukowski, 1973, por. ryc. 2). Artefakt został wykonany z brązu i datuje się go tak samo jak pektorał na IV wiek p.n.e. (Ganina, Mindel, 1984, s. 42–43).

Moneta z 2001 roku o wartości 20 hrywnien przedstawia ozdobę nakrycia kobiecej głowy. Na stronie NBU zamieszczono informację, że moneta upamiętnia plemiona scytyjskie zamieszkujące obszary leśne i stepowe Ukrainy oraz ich rolę w dziejach.

Bimetaliczny krążek 20 hrywnien zawiera trzy nawiązania do tematyki scytyjskiej. Na zewnętrznym pierścieniu u góry znajduje się napis КИФІЯ (tłum. Scytia) (por. ryc. 7, nr 1) oraz ornament wykonany w scytyjskim stylu zoomorficznym (por. ryc. 7, nr 3). W centrum monety, na wewnętrznym krążku, znajduje się motyw plakietki zdobiącej kobiece nakrycie głowy (por. ryc. 7, nr 2)¹¹.

¹¹ Projektantem monety jest Roman Chaikovskiy. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 20 hrywnien 30.01.2001, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

Ryc. 7. Rewers 20 hrywien z 2001 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 7. Reverse of 20 hryvnia coin from 2001 (source: NBU website)

Na stronie NBU nie określono kontekstu archeologicznego omawianego zabytku. Podobną ozdobę można znaleźć wśród artefaktów z kurhanu we wsi Bobritsa. Przedstawia leżącego konia. Zabytek datuje się na VI wiek p.n.e. Jego wymiary wynoszą 4 cm x 3,6 cm (Bondar i in., 1975).

W kontekście następnej monety, tj. 2 hrywien z 2008 roku, na stronie internetowej NBU zawarto informacje, że moneta jest poświęcona artefaktowi kultury scytyjskiej – złotej aplikacji z przedstawieniem bogini Apii.

Ryc. 8. Rewers 2 hrywien z 2008 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 8. Reverse of 2 hryvnia coin from 2008 (source: NBU website)

W centrum rewersu monety znajduje się motyw aplikacji uosabiający boginię Apię (por. ryc. 8, nr 1). Pod motywem od dołu umieszczono napis *СКИФСЬКЕ ЗОЛОТО* (tłum. Scytyjskie złoto) (por. ryc. 8, nr 2)¹².

Również i w tym przypadku nie uwzględniono kontekstu archeologicznego. Podobne zabytki z IV wieku p.n.e. znaleziono w kurhanie w pobliżu Symferopola (obwód krymski) (Ganina, Mindel, 1984, s. 58) oraz w kurhanie Bolszaja Bliznica o wymiarach 5,3 cm x 5,3 cm (Piotrovky, 1986, s. 141, por. il. 208). Kolejny przykład pochodzi z Neapolu Scytyjskiego. Odnaleziona tam blaszka została wytłoczona ze

¹² Projektantem monety są Volodymyr Demianenko, Borys Hrudenko, Sviatoslav Ivanenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 2 hryvny 22.02.2008, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

złota, jej wymiary wynoszą 6 cm x 3,5 cm i pochodzi z II wieku p.n.e. (Bondar i in., 1975). Bogini Apii przypisuje się różne funkcje, jest określana jako matka, utożsamia się ją z ziemią i grecką Gają (Gębura, 2009, s. 74–75). Z uwagi, że istnieje wiele artefaktów z tym samym motywem, należy sformułować wniosek, że być może na monecie nie odwzorowano konkretnego zabytku, a jedynie motyw, który często występował w sztuce scytyjskiej.

Następny numizmatyczny przykład upamiętnienia zabytków scytyjskich stanowią 2 hrywny z 2009 roku. Na stronie internetowej NBU można znaleźć informację, że moneta również poświęcona jest scytyjskiemu artefaktowi jubilerskiemu. Zawarto na niej motyw figurki dzika z kurhanu Chomina Mohyła w pobliżu wsi Nahirne w obwodzie dniepropietrowskim.

Ryc. 9. Rewers 2 hrywien z 2009 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 9. Reverse of 2 hryvnia coin from 2009 (source: NBU website)

Figurka dzika pochodząca z Chominy Mohyły została przedstawiona w centrum rewersu 2 hrywien (por. ryc. 9, nr 1). Motyw od dołu otacza napis Скифське золото (tłum. Scytyjskie złoto) (por. ryc. 9, nr 2)¹³.

Znalezioną w kurhanie figurkę¹⁴, o wymiarach 5 cm x 2,8 cm, odlano ze złota i datuje się ją na IV wiek p.n.e. (Ganina, Mindel, 1984, s. 52–53; Bondar i in., 1975). Odkrycie nastąpiło w trakcie ekspedycji wykopaliskowej prowadzonej przez B. Mozelewskiego w 1970 roku (Mozelewski, 1983, s. 141).

¹³ Projektantem monety jest Volodymyr Demianenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 2 hryvny 24.12.2009, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

¹⁴ W 1970 roku ekspedycję wykopaliskową poprowadził B. Mozelewski. Nasyp kurhanu o wysokości 3,2 m został zbudowany z kamieni (Mozelewski, 1983, s. 137–139). Mogiła składała się z głębokiego wejścia i podziemnej komory. Wewnątrz grobowca znaleziono mnóstwo złotych blaszek przedstawiających m.in. lwy czy orły. Cechy zestawu ozdób pozwoliły datować obiekt na IV wiek p.n.e. Grobowiec wyrabowano. Z nielicznego wyposażenia zachowała się złota figurka dzika, który prawdopodobnie stanowił uchwyt drewnianej misy. Grabieżcy zgubili artefakt w trakcie pługowania obiektu (Mozelewski, 1983, s. 141). Obok komory głównej znajdował się pochówek kobiety-żony, również wyrabowany. Znaleziono przy niej ponad 100 złotych blaszek stanowiących ozdobę stroju, dwa srebrne naczynia na wino, złote kolczyki, rzeźbione z kości wrzeczono (Mozelewski, 1983, s. 142).

W odniesieniu do ostatniej monety, na podstawie strony internetowej NBU, w kontekście 2 hrywien z 2011 roku zamieszczono informację, że upamiętniono scytyjski artefakt jubilerski, jakim jest złota plakietka jelenia z kurhanu w Siniawkach w obwodzie czerkaskim.

Ryc. 10. Rewers 2 hrywien z 2011 roku (źródło: strona internetowa NBU)

Fig. 10. Reverse of 2 hryvnia coin from 2011 (source: NBU website)

Plakietka z wyobrażeniem jelenia z charakterystycznym zaokrąglonym porożem oraz podkurczonymi nogami została wyeksponowana w centrum rewersu (por. ryc. 10, nr 1). Pod motywem znajduje się napis Скифське золото (tłum. Scytyjskie złoto) (por. ryc. 10, nr 2)¹⁵.

Zabytek wyłoczono ze złota i jego rozmiary wynoszą 4,3 cm x 3,2 cm (Bondar i in., 1975). Datuje się go na VI wiek p.n.e. (Ganina, Mindel, 1984, s. 14). Początków symbolu jelenia w sztuce scytyjskiej upatruje się w sztuce północno-zachodnioirańskiej. Jego symbolika odnosiła się do porannego odradzania się słońca (Potratz, 1963, s. 140).

Podsumowując zebrane informacje, jakie uzyskano dzięki opisom ze strony NBU, analizom ikonograficznym awersów i rewersów oraz opracowaniom zabytków scytyjskich, można stwierdzić, że wszystkie motywy na badanych monetach ukraińskich nawiązują tematycznie do złotych wyrobów albo spektakularnych, jak złoty pectorał z Towstoj Mohyły, albo bardziej typowych, jak złote blaszki przyszywane do stroju, będących częścią wyposażenia grobowego mogił scytyjskich. Na monetach nie zawarto informacji, które jednoznacznie wskazywałyby stanowisko archeologiczne czy miejsce pochodzenia artefaktów. Jednakże na stronie internetowej NBU przy opisie monet znalazły się informacje o bezpośrednim kontekście zabytków. Na monetach elementy epigraficzne pozwoliły jedynie na wskazanie tematyki, jaką była Scytia i scytyjskie złoto.

¹⁵ Projektantami monety są Borys Hrudenko Sculptor: Volodymyr Demianenko, Sviatoslav Ivanenko. Zobacz: National Bank of Ukraine, Numismatic Product Catalogue, 2 hryvny 30.06.2011, <https://bank.gov.ua/en/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=> (dostęp: 10.03.2024).

KLUCZOWE ASPEKTY KULTURY I DZIEDZICTWA SCYTYJSKIEGO

Na początek należy wspomnieć, że głównym źródłem poznania dziejów scytyjskich są *Dzieje* Herodota¹⁶. W IV księdze opisał geografię krainy określanej Scytia, a także obyczaje, sposób życia i religię (Kubczak, 1978, s. 7; Murzin, 1996, s. 55–56). Scytia zdaniem Herodota przypominała kwadrat liczący 4000 stadiów, rozciągający się od ujścia Dunaju po Morze Azowskie. Odległość od ujścia Dunaju do Dniepru dzieliło 10 dni drogi, kolejne tyle od Dniepru do Morza Azowskiego. Od wybrzeży Morza Czarnego Scytia rozciągała się 20 dni drogi na północ (Herodot, IV: 101; Parzinger, 2007, s. 68–69).

Nie jest jednoznacznie dowiedzione pochodzenie Scytów, ponieważ źródła archeologiczne nie są w stanie odpowiedzieć na to pytanie¹⁷. Z pewnością byli ludem nomadycznym, dla którego dużą rolę ogrywały konie i jeździectwo (Piotrowsky, 1986, s. 8). Przemieszczali się na czterokołowych wozach nakrytych rodzajem namiotu,

---

¹⁶ Najstarsze przekazy o Scytach pochodzą z asyryjskich pism klinowych, a zawarte w nich relacje opisują najazdy scytyjskie oraz toczony z tym ludem zmagania przez władców asyryjskich na obszarze Bliskiego Wschodu (Murzin, 1996, s. 49; Parzinger, 2007, s. 19–20; Smirnow, 1974, s. 21). Informacje o Scytach zawarto także w innych źródłach antycznych, m.in. w *Geografii* Strabona czy w *Historii Naturalnej* Pliniusza Starszego. Należy jednak zauważyć, że zawarte w nich wiadomości pochodzą z drugiej ręki i są pomyłone z informacjami o Sarmatach (Kubczak, 1978, s. 10). Tym samym za najbardziej rzetelne źródło badacze uznają *Dzieje* Herodota, gdyż w trakcie swojej podróży odwiedził obszary północnego Nadczarnomorza (Kubczak, 1978, s. 10; Smirnow, 1974, s. 56). Należy dodać także, że późniejsi autorzy starożytni i średniowieczni mianem Scytów określali pogańskie i barbarzyńskie ludy należące jednak do innych ugrupowań (Moczulski, 2015, s. 57).

¹⁷ Na gruncie naukowym istnieją 2 główne koncepcje pochodzenia Scytów. Pierwsza, autochtoniczna, zakłada, że Scytowie pochodzą z obszaru nadnieprzańskiego, druga zaś, allochtoniczna, zakłada, że Scytowie są ludnością napływową z Azji, która wyparła Kimmerów (Kubczak, 1978, s. 36; Parzinger, 2007, s. 12; Piotrowsky, 1986, s. 12). Przeważa pogląd, że Scytowie pojawili się w nad Morzem Czarnym w VIII–VII wieku p.n.e., pokonawszy wcześniej przebywające tu plemiona Kimmerów (Piotrowsky, 1986, s. 12; Smirnow, 1974, s. 49). Scytów utożsamia się z ludnością indoeuropejską z grupy północnoirańskiej (Kubczak, 1978, s. 7, 11). Scytyjskie nazwy geograficzne rzek z terenu Ukrainy utrwalone w greckich przekazach źródłowych wykazują związek tego ludu z ludnością irańską. Niewykluczone, że pochodzili od Ariów i posługiwali się ich dialektem. Źródła wskazują na pokrewieństwo Scytów i Sarmatów z Medami, Persami i Partami. Jednak nie zachowało się zbyt wiele scytyjskich pozostałości językowych, a identyfikacja budzi wątpliwości choćby z powodu greckiego pośrednictwa w podawaniu nazw zawierających zniekształcenia (Potratz, 1963, s. 16–17). Tym samym nie zidentyfikowano definitywnie przynależności etniczno-językowej ani rozmieszczenia plemion scytyjskich. Pojęcia Scytowie lub Scytia w dyskursie naukowym mogą być różnie rozumiane: jako związek plemion, poszczególne plemiona, organizm państwowy, kultura archeologiczna czy okres historyczny (Skrukwa, 2016, s. 48). W niniejszym opracowaniu pominięte zostały legendy pochodzenia Scytów podane przez Herodota. O nich szerzej pisał J. Kubczak w pracy *Kurhany arystokracji scytyjskiej* (1978, s. 35). Kres Scytów wiązał się z ekspansją Sarmatów na przełomie IV i III wieku p.n.e., na skutek której Scytowie zostali wyparci (DNP 11: Rolle, s. 652; Murzin, 1996, s. 61–62; Piotrowsky, 1986, s. 15; Smirnow, 1974, s. 111). Ostatni etap historii Scytów wiązał się z istnieniem Królestwa Bosporańskiego na półwyspie Kercz (Smirnow, 1974, s. 115). Stolica państwa mieściła się w Neopolu Scytyjskim (Piotrowsky, 1986, s. 15). W pierwszych wiekach n.e. państwo scytyjskie straciło samodzielny byt. Zagładę miast scytyjskich przyniosła inwazja Gotów w III wieku n.e. (Smirnow, 1974, s. 118–119).

pełniących funkcję mieszkalną (DNP 11: Rolle, s. 651; Parzinger, 2007, s. 78). Jak re-lacjonuje Herodot, ludy Scytii były zróżnicowane pod względem trybu życia, jak i go-spodarki. Plemiona scytyjskie nie żyły w izolacji (Smirnow, 1974, s. 55). W *Dziejach* podzielono Scytów na Scytów-królewskich, Scytów-koczowników, Scytów-rolników i Scytów-oraczy (Herodot, IV: 17–20, za: Murzin, 1996, s. 55–56; Smirnow, 1974, s. 56–57). Kultura scytyjska słynie przede wszystkim z grobów kurhanowych, ale są znane na opanowanym przez nich terenie pozostałości osadnicze, takie jak *selišča* czy *gorodišča* (DNP 11: Rolle, s. 652; Skoryj, 1991, s. 79).

Pochówki scytyjskie z okresu VII–III wieku p.n.e. cechują się występowaniem rozmaitych konstrukcji i obrzędów grzebalnych. Zjawisko to należy powiązać z różnymi tradycjami kulturowymi i odmiennością warunków bytowania, co uwi-dacznia się szczególnie w podziale na strefę stepową i leśno-stepową. Dodatkowo znaczenie miały wpływy greckie, trackie czy sarmackie (Kubczak, 1978, s. 76; Rol-le, 1980, s. 19; Skoryj, 1991, s. 81). System społeczny ludów Scytii miał strukturę rodowo-plemienną, a nadrzędną pozycję zajmowała arystokracja, która wyróżniała się bogactwem, pochodzeniem, prerogatywami władzy (Kubczak, 1978, s. 8). Pod olbrzymimi nasypami kurhanowymi grzebano naczelników lub lokalnych wodzów scytyjskich. W środku mogiły znajdowała się komora grobowa zagłębiona w zie-mi tworząca dom zmarłych, do której prowadził szyb. Nieraz kurhany wnoszono niedaleko od siebie, tworząc razem koncentracje (DNP 11: Rolle, s. 646; Potratz, 1963, s. 34). Dominowała inhumacja¹⁸, rzadziej występowały pochówki ciałopalne. Grobowce były bogato wyposażone w naczynia ceramiczne, drewniane, metalowe, broń, ozdoby, przedmioty kultu, wyroby tekstylne, narzędzia, jedło i napoje, m.in. wino trzymane w greckich amforach, akcesoria jeździeckie, np. uprzęże końskie. Jako ofiarę do grobu często składano służących oraz konie, które miały towarzyszyć zmarłemu. Szczególną rolę odgrywały przedmioty ze złota, srebra czy elektronu występujące często w kurhanach (DNP 11: Rolle, s. 646, 651; Skoryj, 1991, s. 81). Złoto miało być wyróżnikiem władzy, tym samym duża jego ilość miała stanowić wyróżnik arystokracji. Obecność złota ma głęboki sens ideowy, ponieważ wyraża symbolikę sacrum (Kubczak, 1978, s. 133–134, 140). Materiały archeologiczne od-najdowane w mogiłach stanowią cenne źródło pozwalające zweryfikować informa-cje zawarte w dziele Herodota (Bukowski, 1973, s. 32).

¹⁸ Z kurhanami łączyła się niezwykle rozwinięta tradycja pogrzebowa, o której świadczą źródła pisa-ne i źródła archeologiczne. Na podstawie IV księgi *Dziejów* Herodota królowie scytyjscy po śmierci byli balsamowani, usuwano im wnętrzności i wypełniano ciało pachnącymi przyprawami, które zaszywano. Dodatkowo ciało otaczano warstwą wosku (Herodot IV: 71; Parzinger, 2007, s. 109–110; Rolle, 1980, s. 27; Smirnow, 1974, s. 145). Następnie szczątki zmarłego wodza przez 40 dni, między dniem śmierci a pogrzebem, wieziono na wozie po różnych zakątkach Scytii od plemienia do plemienia, potem zaś ciało składano do grobu (Herodot IV: 73; Parzinger, 2007, s. 79; Rolle, 1980, s. 27). Obrzędowi pogrzebowe-mu towarzyszyła duża stypa (Rolle, 1980, s. 27). W nasypie kurhanów odnajduje się często pozostałości świadczące o niej. Najczęściej są to kawałki amfor po winie oraz liczne kości zwierzęce, np. z Towstoj Mohyły (Rolle, 1980, s. 34–36).

Z rozwojem Scytii łączy się nierozzerwalnie kolonizacja grecka północnych wybrzeży Morza Czarnego. Od początku VII wieku p.n.e. północne wybrzeża Morza Czarnego stały się obszarem kolonizacji greckiej oraz wpływów handlowych (Parzinger, 2007, s. 6; Potratz, 1963, s. 118). Większość kolonii została założona przez miasto Milet (Artamanow, 1970, s. 87; Potratz, 1968, s. 118). Grecy oferowali Scytom towary wcześniej nieznanne, takie jak malowane wazy, naczynia metalowe, tkaniny, ozdoby, dekorowaną broń, wino czy oliwę. W zamian otrzymywali zboże, niewolników, skóry, wełnę (Piotrovsky, 1986, s. 20; Potratz, 1963, s. 119). Źródła archeologiczne potwierdzają importy greckich naczyń czy samego wina, np. znaleziska sygnowanych amfor, dzbanów na wino czy mis do picia (Artamanow, 1970, s. 87; Parzinger, 2007, s. 87). W scytyjskich mogiłach znajdowano wiele artefaktów o proveniencji greckiej, m.in. hełmy, pancerze, nagolenniki, sajdaki, srebrne naczynia, przedmioty biżuteryjne, np. wisioriki, naszyjniki (Artamanow, 1970, s. 88). Pod koniec V stulecia p.n.e. znaczenie zyskały warsztaty wykonujące biżuterię w Pantikapajonie.

Najbardziej charakterystyczne elementy kulturowe Scytów, takie jak uzbrojenie, uprzęż końska i dekoracje w stylu animalistycznym, tworzyły tzw. triadę (DNP 11: Rolle, s. 651; Kubczak, 1978, s. 11). Sztuka scytyjska cechowała się dużą oryginalnością, jednak uwidaczniały się nawiązania do innych kultur (Potratz, 1963, s. 131). Styl animalistyczny pojawił się w północnym Nadczarnomorzu pod koniec VII wieku wraz z nastaniem Scytów¹⁹ (Kubczak, 1995, s. 32). Cechą stylu zoomorficznego jest ukazywanie zwierząt w ruchu z wyszczególnieniem cech fizycznych zwierzęcia, w tym jego siły czy mięśni. Przedstawiano je także w scenach walki często w nienaturalnych pozach (Piotrovsky, 1986, s. 17; Smirnow, 1974, s. 160). Styl zoomorficzny zdobił najczęściej przedmioty należące do arystokracji scytyjskiej, które odnajdowano w grobach (Gąsowski, 2008, s. 176; Smirnow, 1974, s. 161). Najczęściej ornamentowano broń, uprzęż końską, odzież, przedmioty codziennego użytku (Murzin, 1996, s. 63; Smirnow, 1974, s. 164). Do najbardziej popularnych motywów należały postacie gryfów, lwów, smoków, panter, dzików, jeleni, ptaków drapieżnych, takich jak orły czy sokoły (Smirnow, 1974, s. 164). Pojawiają się także poszczególne części ciała zwierzęcia, np. głowa, nogi, kopyta, poroże czy dziób (Potratz, 1963, s. 133–135). Częstym tematem są także sceny z życia Scytów (Smirnow, 1974, s. 168). Źródłem sztuki scytyjskiej badacze poszukują w religii i magicznych wyobrażeniach związanych z szamanizmem (Kubczak, 1978, s. 135; Potratz, 1963, s. 131, 147; Smirnow, 1974, s. 160). Niewykluczone, że przedstawiano w ten sposób dusze zmarłych zwierząt (Potratz, 1963, s. 131–132) lub że zwierzęta ukazywane na zabytkach sztuki symbolizowały bóstwa scytyjskie (Kubczak, 1978, s. 135; Piotrovsky, 1986, s. 17) albo odzwierciedlano wyobrażenia o zoomorficznie praeistoczo-nych przodkach (Kubczak, 1978, s. 135). Stylowi przypisuje się magiczno-ochron-

¹⁹ Sztukę scytyjską, podobnie jak kulturę scytyjską, dzieli się na 3 główne okresy: wczesnoscytyjski lub archaiczny – VII i VI wiek p.n.e., środkowoscytyjski – V i IV wiek p.n.e. i późnoscytyjski – koniec IV wieku p.n.e. oraz wczesny III wiek p.n.e. (więcej informacji w: Piotrovsky, 1986, s. 17–21, 61–63, 89–93).

ną rolę. Niektóre z przedmiotów mogły stanowić amulety (Piotrovsky, 1986, s. 17; Smirnow, 1974, s. 162). Wpływ sztuki scytyjskiej oddziaływał na szerokie obszary. Rozprzestrzenił się nie tylko nad Morzem Czarnym, ale także rozwijał się na Syberii, w Mongolii, w północnych Chinach. Przejęły go późniejsze ugrupowania nomadyczne nadczarnomorskie (Artamanow, 1970, s. 91; Potraz, 1963, s. 147).

ZNACZENIE KULTURY I DZIEDZICTWA SCYTYJSKIEGO DLA WSPÓŁCZESNEJ UKRAINY

W naukowym dyskursie przeważa opinia, że Scytowie w starożytności odegrali olbrzymią rolę, kształtując stosunki kulturowe w Europie Wschodniej, Azji Środkowej i Syberii, wprowadzając do nich nową jakość. Dzieje Scytów były powiązane z rozwojem starożytnej Hellady. Oddziaływania kultury greckiej doprowadziły do hellenizacji kultury scytyjskiej, co miało wyraz w wielu aspektach, m.in. wierzeniach czy wytworach materialnych. Scytowie stanowili łącznik między społeczeństwami pradziejowymi z cywilizacją antyczną. Akcentowane jest także znaczenie uczestnictwa Scytów w kształtowaniu historii antycznej. Zabytki sztuki scytyjskiej znajdujące pod nasypami kurhanów stanowią arcydzieła sztuki i świadczą o wysokim rozwoju kulturowym scytyjskich elit (Leskov, 1972, s. 37; Murzin, 1996, s. 49; Piotrovsky, 1986, s. 8–9, 14; Smirnow, 1974, s. 7–8).

Należy jednak zauważyć, że dziedzictwo scytyjskie stanowi punkt sporu między Rosją a Ukrainą. Badacz A. Smirnow podkreśla, że Scytowie nie pozostawili po sobie bezpośrednich następców, chociaż ich wpływ np. w sztuce widoczny jest u wielu ludów. Dostrzega reminiscencje stylu zoomorficznego w rosyjskiej sztuce ludowej, a Rosjan zalicza do scytyjskich spadkobierców, ponieważ ludy starożytnej Rosji za pośrednictwem Scytów miały kontakt z kulturą antyczną (Smirnow, 1974, s. 174–175).

Kolejny przykład świadczący o stosunku Rosji do dziedzictwa scytyjskiego stanowi wystawa zatytułowana *Scythians: Warriors of Ancient Siberia* – informacje o wystawie można znaleźć na stronie internetowej muzeum. Odbывała się w Ermitażu w St. Petersburgu od września 2017 roku do stycznia 2018 roku. Zaprezentowano wówczas zabytki archeologiczne będące kunsztownymi dziełami sztuki wykonane ze złota i srebra. Zabytki pochodziły przede wszystkim z grobów władców scytyjskich z obszaru Syberii, ale też z innych terenów, m.in. wyposażenie Kul-Oby. Scytowie nie byli przodkami Słowian ani Rosjan, jednak ich dziedzictwo kulturowe ma dla Rosjan szczególne znaczenie z uwagi na to, że badania pozostałości scytyjskich cieszą się w Rosji długą tradycją, ponieważ pierwszą kolekcję utworzył car Piotr I, zarazem zapoczątkowując archeologiczną eksplorację ziem rosyjskich. Akcentowano również scytyjskie kontakty kulturowe ze starożytną Grecją i scytyjskie pośrednictwo w szerzeniu dorobku kultury antycznej na obszarach Europy Wschodniej. Rosyjscy bada-

cze za kolebkę kultury scytyjskiej uważają obszary Syberii, a samą krainę jako obszar o niezwykle bogatej historii i kulturze²⁰.

W dyskursie ukraińskim wskazuje się na związek terytorialny Scytów z terytorium Ukrainy albo wręcz ukazuje się Scytów jako protoplastów (Skrukwa, 2016, s. 48). Początkowo tożsamość ukraińska nie uwzględniała tego ludu we własnej historiografii, nie był obecny w narracjach o etnogenezie, a jego związek z Ukrainą był tylko terytorialny (Skrukwa, 2016, s. 52–53). Odkrycie pektorału z Towstoj Mohyły przez B. Mozelewskiego było ważnym osiągnięciem. Artefakt o dużej wartości artystycznej i historycznej zyskał olbrzymi rozgłos. Dokonania Mozelewskiego ożywiły temat Scytów, a sam badacz stał się prekursorem nowej wizji historycznej tożsamości Ukraińców. W swoich pracach akcentował znaczenie ludności stepowej w dziedzictwie cywilizacyjnym Ukrainy, jednakże nie uznawał ich za Prasłowian (Skrukwa, 2016, s. 62–63). We współczesnej historiografii ukraińskiej Scytom przypisuje się rolę protoplastów ludności Ukrainy, w tym prasłowiańskiej, akcentuje się ich wkład w kulturę materialną oraz duchową i osiągnięcia cywilizacyjne. Co istotne, uważa się, że dzięki Scytom Ukraina weszła w kontakty ze światem śródziemnomorskim (Skrukwa, 2016, s. 64).

Przykład publikacji V. Petruka *Velika Skifija – Oukraina* wpisuje się w omawiany nurt. Autor odwołuje się do dorobku scytyjskiego w celu kreowania nowego obrazu Ukrainy. Postuluje zastąpienie *Historii Ukrainy-Rusi* terminem *Historia Wielkiej Scytii-Ukrainy*. Pogląd ten miałoby wyrażać polityczną niezależność państwa oraz polityczne i międzynarodowe poszukiwania znaczącego miejsca tego kraju we współczesnej i przeszłej Europie oraz na świecie (Petruk, 2001, s. 6). Badacz zauważa także niekorzystny wpływ rosyjskiej nauki na naukę ukraińską i wskazuje potrzebę zmian. Sprzeciwia się terminom określającym Ukrainę jako południowo-zachodnią część Rosji, południowa Rosja, stepy południowej Rosji, Małorosja czy Noworosja. Zauważyć należy, że historiografia rosyjska marginalizowała Ukrainę (Petruk, 2001, s. 140–142). Autor utożsamia Scyтіę z jej dzisiejszym terytorium i akcentuje wartość dzieła Herodota w poznaniu jej najdawniejszych dziejów. Uważa Scytów za protoplastów mieszkańców dzisiejszej Ukrainy (Petruk, 2001, s. 420).

Dziedzictwo scytyjskie stało się instrumentem prowadzenia polityki międzynarodowej. Przykładem tego była zorganizowana wystawa *Ukraina światu, Skarby Ukrainy z kolekcji PLATAR* z Kijowa w Muzeum Narodowym w Warszawie, otwarta w okresie od 14 kwietnia do 29 czerwca 2008 roku. Kolekcję stworzyli Sergij Płatanow i Sergij Taruta, kierując się motywami patriotycznymi. Stworzony zbiór

²⁰ M. Piotrovky, *The State Hermitage Museum, Scythians: Warriors of Ancient Siberia*, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/what-s-on/temp_exh!/ut/p/z1/pVLJboMwEP2V5sAReczO0UojAWmUpi1J8AUZ4oIrMIRYWf6-plJvTaM2c_LIM3rzFkTRFIHJqJiSnSSNbrPqJcvCf-GwPYVkJGc99IEuczml_tp5jH60RRbSRFcr6Znz2pdihbBdAwHDomlAEpekEnmMWuHRND-4qdU9jv1o3DcbqUqlc1ymo-tEKxij9waUDZScWlMoCfa1G18ZSDAYq3fTew4WKABdg34F-BeVC2YPKDNrSup_oYrRUDv01sjmYbw8yfAXhQ6OAnc6BGltZ5PI8fHEFpocxT8hFLZDa3W7fW-PWkTfCNDlrOAnhM10ka_S2Yve_Z8HN2jhO2kIX7L-YozOl_jY7ynRWRhdPpyu0vTMMfdfsGdmтуw-cyS4-n0FrX5Yma7TUUmko_yFAEd/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=pl (dostęp: 25.03.2024).

reprezentuje rozległą tematykę uwzględniającą m.in. zabytki kultury trypolskiej, różnych kultur eneolitu i epoki brązu, Kimmerów, Scytów, Sarmatów, Greków, Rzymian, Bizancjum i Rusi Kijowskiej (Dobrowolski, 2008, s. 13). Zaprezentowana wystawa miała duże znaczenie w kontekście polityki i współpracy kulturowej Polski i Ukrainy. Patronami wystawy byli prezydent Polski Lech Kaczyński oraz prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko. Akcentowano wówczas dążenia Ukrainy do przynależności do świata zachodniego. Zabytki archeologiczne z terenów Ukrainy stanowią również dziedzictwo cywilizacji europejskiej (Kaczyński, 2008, s. 6; Juszczenko, 2008, s. 7). Dziedzictwo dawnych kultur z terenów Ukrainy uznawane jest przez władze tego kraju za własne (Juszczenko, 2008, s. 7).

W podobnym nurcie Vjačeslav Murzin w ramach katalogu wystawy *Koczownicy Ukrainy* ukazuje znaczenie kurhanów scytyjskich, stanowiących nieodłączny element krajobrazu oraz część historycznego dziedzictwa kulturowego narodu ukraińskiego i Ukrainy (Murzin, 1996, s. 63–64). Kolejnym przykładem jest praca zbiorowa *Kurhany na Dzikich Polach*, gdzie również przedstawiono starożytne mogiły, w tym scytyjskie, jako nieodłączny element krajobrazu Ukrainy. Kurhany prezentują nie tylko wartość kulturową, ale także wartość przyrodniczą, ponieważ stanowią ostoję wielu gatunków roślin, tym samym są podejmowane dążenia do ustanowienia ochrony prawnej dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, gdyż obiekty te nadal ulegają dewastacji. Podejmowana jest także akcja poszerzania świadomości znaczenia tego typu obiektów (Sudnik-Wójcikowska, Moysiienko, 2012, s. 138, 141–142).

Osiągnięcia kultury scytyjskiej związanej ze złotnictwem i elementami stroju próbuje się powiązać z tradycyjnym ukraińskim hafciarstwem, stanowiącym istotną część etnicznej świadomości narodowej Ukrainy i ważny element kultury duchowej (Kara-Wasiłjewa, 2008, s. 8). Znaleźiska archeologiczne z królewskich kurhanów, m.in. Towstoj Mohyły, Czertomłyku, Kul-Oby, Sołochy, Gajmanowej Mogiły czy Chominy Mohyły, stanowią cenne świadectwo dotyczące ubioru Scytów. Szczególny zachwyty wzbudzają dekoracje, tzw. aplikacje wykonane ze złota, przedstawiające m.in. lwy, gryfy, jelenie, które były przyszywane do stroju. Tradycje te są wpisywane w nurt początków historii ukraińskiego hafciarstwa (Kara-Wasiłjewa, 2008, s. 12).

Dla upamiętnienia zabytków z terenów Ukrainy utworzono w styczniu 1969 roku Muzeum Historycznych Skarbów USRR w Kijowie. Zabytkom scytyjskim poświęcono wówczas 3 ekspozycje (Ganina, Mindel, 1984, s. 8–10; Bondar i in., 1975). Skarby scytyjskie pochodzące z czasów antycznych w dobie USRR miały znaczenie w aspekcie narodowym, traktowano je jako własną spuściznę. Cenne dzieła sztuki scytyjskiej pozyskiwano do kolekcji muzealnych przez systematyczne badania wykopaliskowe kurhanów, a także przez skupowanie różnego rodzaju scytyjskich pamiątek od prywatnych kolekcjonerów. Organizowano wówczas liczne wystawy krajowe, jak i zagraniczne promujące dokonania archeologów ówczesnego ZSRR (Ganina, Mindel, 1984, s. 8–10). Akcentowano także znaczenie spektakularnych znalezisk z obszaru Ukrainy znajdujących w kurhanach, m.in. w Towstoj Mohyle, które świadczyły o wysokim rozwoju kulturowym Scytów. Styl zoomorficzny i jakość wykonania wyrobów budziły duże uznanie (Bondar i in., 1975). Obecnie muzeum nosi nazwę

Muzeum Historycznych Skarbów Ukrainy i stanowi oddział Muzeum Narodowego Historii Ukrainy. Nadal prezentowane są artefakty historyczne i artystyczne wykonane z metali i kamieni szlachetnych. Prowadzone są także prace konserwatorskie i rewitalizacyjne artefaktów. Muzeum szczyci się jedną z największych na świecie kolekcją scytyjskiego złota, które jest dumą nie tylko muzeum, ale całej Ukrainy. Spośród różnych zabytków sztuki najcenniejszy jest złoty pektorał z Towstoj Mohyły²¹.

Artefakt ten cechuje się dużą starannością wykonania, precyzją, realizmem, wiernością ukazania przedstawianych zwierząt czy postaci, a także zastosowaniem środków ekspresji. Dlatego odkrycie zalicza się do zabytków o dużym kunszcie artystycznym (Bukowski, 1973, s. 35). Upamiętniono go nie tylko na monetach okolicznościowych, ale także na znaczkach, jako motyw licznie pojawia się w sztuce popularnej, m.in. w reklamach (Babenko, 2023, s. 2).

PODSUMOWANIE

Monety z zaprezentowanymi zabytkami wpisują się w narrację współczesnej Ukrainy uwzględniającej dziedzictwo scytyjskie we własnej historiografii. Powiązanie archeologicznych motywów z monet z przykładami traktowania przez Ukrainę dziedzictwa scytyjskiego pozwala sformułować wniosek, że monety służą również upamiętnianiu odkryć archeologicznych oraz minionych kultur i ich dokonań. Monety, głównie przez ikonograficzne środki przekazu i w mniejszym stopniu epigraficzne, wyrażają głębsze znaczenie, którego analiza pozwala zrozumieć wartość zabytków w perspektywie narodowej. Należy zwrócić także uwagę na kolejny symboliczny sposób upamiętniania złota scytyjskiego poprzez szlachetny kruszec – złoto i srebro, z jakich wykonano niemal wszystkie monety okolicznościowe dedykowane tej tematyce. Artefakty scytyjskie w postaci motywów archeologicznych dowodzą prowadzenia polityki historycznej i kreowania narracji, w której Scytowie albo wykazują związek terytorialny z Ukrainą, albo są ukazywani jako częściowi protoplaści mieszkańców Ukrainy, akcentując zarazem tradycje ludów stepowych. Jednak nie jest możliwe wskazanie bezpośredniego spadkobiercy dziedzictwa scytyjskiego. Ważna jest wartość kulturowa, którą wnieśli w rozwój innych społeczności, w tym Prasłowian i późniejszych Ukraińców. Dzieło Herodota jest szczególnie istotne, gdyż stanowi źródło poznania dawnych społeczności Ukrainy, sprawia, że ziemie te nie są *terra incognita*. Scytów ukazuje się jako lud cechujący się niezwykłą siłą militarną i bogatą kulturą, co pozwoliło stworzyć pewien mit założycielski kreujący Scytów jako antycznych bohaterów, stanowiących wzór do naśladowania zwłaszcza w kontekście walki o wolność. Należy także dodać, że niemal wszystkie omówione w niniejszej pracy artefakty znajdują się w Muzeum Historycznych Skarbów Ukrainy, gdzie są

---

²¹ Музей історичних коштовностей України та пекторал із товстої могої історія, <https://kyivpastfuture.com.ua/muzej-istorychnyh-koshtovnostej-ukrayiny-ta-pektoral-iz-tovstoyi-mogyly-istoriya/> (dostęp: 26.03.2024).

wystawiane najcenniejsze zabytki narodowe. Wyjątek stanowią artefakty z kurhanu Kul-Oba, które znajdują się w St. Petersburgu. Odnalezione na terenie Ukrainy zabytki stanowią cenne i niepowtarzalne eksponaty muzealne, świadczące o wysokich standardach artystycznych i o zaawansowanym rozwoju cywilizacyjno-kulturowym antycznych Scytów. Odkryte artefakty zyskały uznanie na całym świecie i mogą być traktowane na równi z innymi największymi odkryciami archeologii śródziemnomorskiej czy pradziejowej. Takie znaczenie przede wszystkim można przypisać pektorałowi z Towstoj Mohyły, który zdumiewa kunsztem oraz precyzją wykonania.

BIBLIOGRAFIA

- Artamonow, M. (1970). *Goldschatz der Skythen in der Eremitage*. Prag: Artia – Leningrad: Sowetskij Chudoshnik.
- Babienko, L. (2023). The Pectoral of Tovsta Mohyla: Understanding the Gold Insignia of Ancient Scythia. *Arts*, 12, 1–21.
- Bondar, I. V. i in. (1975). *Drevnee zoloto: iz sobrania Muzea istoriceckih dragocennostej USSR*. Moskwa: Iskusstvo.
- Bukowski, Z. (1973). „Tołstaja Mogiła”: kurhan scytyjskiej rodziny królewskiej sprzed 2400 lat. *Z otchłani wieków*, 39(1), 32–37.
- Dobrowolski, W. (2008). *Ukraina światu; Skarby Ukrainy z kolekcji Platar* (red. A. Kielczewska). Warszawa: Muzeum Narodowe, Kijów: Muzeum Narodowego Dziedzictwa Kulturowego PLATAR.
- Ganina, O. D., Mindel, B. A. (1984). *Muzej istoriceskich dragocennostej USSR*. Kiev: Mistectvo.
- Gąssowski, J. (2008). *Prahistoria sztuki*. Warszawa: Trio.
- Gębura, K. (2009). *Hyperborea; Religia Greków na północnych wybrzeżach Morza Czarnego*. Siedlce: Instytut Historii Akademii Podlaskiej.
- Grakow, B. N. (1978). *Die Skythen*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Kaczyński, L. (2008). *Ukraina światu; Skarby Ukrainy z kolekcji Platar* (red. A. Kielczewska). Warszawa: Muzeum Narodowe, Kijów: Muzeum Narodowego Dziedzictwa Kulturowego PLATAR.
- Kubczak, J. (1978). *Kurhany arystokracji scytyjskiej* (Seria Historii Sztuki, t. 9). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kubczak, J. (1995). Wizerunki Scytów w ikonografii nadcarnomorskiej. *Artium Quaestiones*, 7, 5–43.
- Kara-Wasiłjewa, T. (2008). *Istoriya ukrajins'koy vyshyvky*. Kijów: Mistectvo.
- Juszczenko, W. (2008). *Ukraina światu; Skarby Ukrainy z kolekcji Platar* (red. A. Kielczewska). Warszawa: Muzeum Narodowe, Kijów: Muzeum Narodowego Dziedzictwa Kulturowego PLATAR.
- Lajsner, W. (2022). *Wybrane motywy archeologiczne: prahistoryczne i protohistoryczne na monetach europejskich z lat 1990–2020*. Maszynopis pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. D. Minty-Tworzowskiej. Poznań: Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Lajsner, W. (2023a). Wybrane motywy archeologiczne z zakresu pradziejów i wczesnego średniowiecza na monetach europejskich z lat 1992–2022. *Folia Praehistorica Posnanensia*, 28, 103–129.
- Lajsner, W. (2023b). Wybrane motywy archeologiczne z zakresu archeologii śródziemnomorskiej na monetach europejskich z lat 1990–2005. *Folia Praehistorica Posnanensia*, 28, 131–152.
- Leskov, A. M. (1972). *Treasures from the Ukrainian barrow: latest discoveries*. Leningrad: Izdatel'stvo „Aurora”.
- Minns, E. H. (2010). *Scythians and Greeks : a survey of ancient history and archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Machowski, W. (2013). *Kurhany na nekropolach antycznych miast północnych wybrzeży Morza Czarnego*. Kraków: Wydawnictwo Alter.
- Moczulski, L. (2015). *Tajemnice wczesnych Słowian*. Warszawa: Bellona.

- Mozelewski, B. M. (1972). Towsta Mogiła. Widatna pamjatka Skifii. *Archeologia*, 5, 72–82.
- Mozelewski, B. M. (1983). *Skifs'kij step*. Kijów: Naukova Dumka.
- Murzin, V. (1996). Nadcarnomorska Scytia. W: W. Nagengast (red.), *Koczownicy Ukrainy: katalog wystawy* (J. Chochorowski, tłum.). Katowice: Muzeum Śląskie.
- Parzinger, H. (2007). *Die Skythen* (Wissen in der Beck'schen Reihe, t. 2342). München: Verlag C.H. Beck.
- Potratz, J. A. H. (1963). *Die Skythen In Sudrussland*. Basel: Raggi Verlag.
- Petruk, V. (2001). *Velika Skifia-Oukraina*. Kijów: Spalach.
- Piotrovksy, B. (1986). *Scythian art: the legacy of the Scythian world: Mid 7-th o 3rd century B.C*. Lenin-grad: Aurora.
- Rolle, R. (1980). *Die Welt der Skythen*. Luzern, Frankfurt/M: Verlag C. J. Bucher.
- Rowińska, A. (2012). Kurhany południowo-wschodniej Europy w badaniach archeologicznych. W: M Dehnel-Szyc (red.), *Kurhany na Dzikich Polach – dziedzictwo kultury i ostoja ukraińskiego stepu*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Skorjy, S. (1991). Die Skythen der Wladsteppenzone. W: M. Müller-Wille, K. Schietzel, P. P. Toločko (red.), *Gold der Steppe; Archaeologie der Ukraine* (s. 79–84). Schleswig: Archäologisches Landesmuseum.
- Skrukwa, G. (2016). *O czarnomorską Ukrainę; procesy państwowotwórcze w regionie nadcarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydawnictwo Naukowe.
- Smirnow, A. (1974). *Scytowie* (J. Danzygier, tłum.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sudnik-Wójcikowska, B., Moysiyenko, I. I. (2012). Antropogeniczne elementy ukraińskiego krajobrazu: pola, kurhany i pasy wiatrochronne – a problem restytucji stepów. Podsumowanie. W: M Dehnel-Szyc (red.), *Kurhany na Dzikich Polach – dziedzictwo kultury i ostoja ukraińskiego stepu*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Katalogi monet

- Bruce, II, C. R., Michael, T. (2008). *2009 Standard Catalog of World Coins 2001-date*. Iola: Krause Publications.
- Michael, T., Schmidt, T. L. (2018). *2019 Standard Catalog of World Coins 1901–2000: 46 Edition*. California, New York, New Hampshire, Hong Kong, Paris: Krause Publications.
- Schön, G. (2022). *Weltmünzkatalog 20. Jahrhundert: 1901–2000*. Regenstauf, München: Battenberg.

Wykaz skrótów

- DNP 11: Rolle = Rolle, R. (2001), Skythen. W: H. Cancik, H. Schneider (red.), *Der Neue Pauly*, 11. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 644–655.

Wykaz źródeł antycznych

- Herodot (2002). *Dzieje* (S. Hammer, tłum.). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.

Źródła internetowe

- Muzej istorychnyh koshtovnostej Ukrainy ta pektoral iz tovstoyi mogoly istoriya, <https://kyivpastfuture.com.ua/muzej-istorychnyh-koshtovnostej-ukrainy-ta-pektoral-iz-tovstoyi-mogoly-istoriya/> (dostęp: 26.03.2024).

Piotrovky, M., The State Hermitage Museum, Scythians: Warriors of Ancient Siberia, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/what-s-on/temp_exh!/ut/p/z1/pVLJboMwEP2V5sA-ReczO0UojAWmUpi1J8AUZ4olrMIRYWf6-plJvTaM2c_LIM3rzFkTRFIHJjqJiSnSSNbrPqJ-cvCfGwPYVvkGc99IEuczml_tp5jH60RRbSRFer6Znz2pdihbBdAwHDDomIAEpekEnmMWuHR-ND4qdU9jvlo3DcbqUqlc1ymo-tEKxij9waUDZScWIMoCfa1GI8ZSDAYq3fTew4WKABdg34FBeVC2YPKDNrSup_oYrRUDv01sjmYbw8yfAXhQ6OAnc6BGItZ5PI8fHEFpocxT8hFLZ-Da3W7fWPWkTfCNdIrOAnhM10ka_S2Yve_Z8HN2jhO2k1X7L-YozOl_jY7ynRWRhdPyu0vT-MMfdsGdmtuwcyS4-n0FrX5Yma7TUUmk0_yFAEd/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=pl (dostęp: 25.03.2024).

Natsional'nyy Bank Ukrainy, Hryvnya, Numizmatychna produktsiya, Kataloh numizmatychnoyi produktsiyi, <https://bank.gov.ua/en/uah/investment-coins/souvenir-coins?page=146&perPage=5&search=&from=&to=> (dostęp: 10.03.2024).

Słownik PWN, hasło: *motyw*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/motyw.html> (dostęp: 28.03.2024).

KATALOG MONET

Nr	Awers	Rewers
1		
2		

3		
4		
5		
6		

Legenda do katalogu²²: 1. Ukraina, 5 hrywien, 2000, okolicznościowa, Φ 35 mm, 16,54 g, Nowe srebro; 2. Ukraina, 20 hrywien, 2001, okolicznościowa, Φ 31 mm, 13,54 g, Au – środkowy krążek, Ag – zewnętrzny krążek; 3. Ukraina, 100 hrywien, 2003, okolicznościowa, Φ 32 mm, 31,1 g, Au; 4. Ukraina, 2 hrywny, 2005, okolicznościowa, Φ 13,92 mm, 1,24 g, Au; 5. Ukraina, 2 hrywny, 2008, okolicznościowa, Φ 13,92 mm, 1,24 g, Au; 6. Ukraina, 2 hrywny, 2009, okolicznościowa, Φ 13,92 mm, 1,24 g, Au; 7. Ukraina, 2 hrywny, 2011, okolicznościowa, Φ 13,92 mm, 1,24 g, Au; 8. Ukraina, 5 hrywien, 2016, okolicznościowa, Φ 33 mm, 15,55 g, Ag; 9. Ukraina, 5 hrywien, 2018, okolicznościowa, Φ 33 mm, 15,55 g, Ag.

²² Wszystkie fotografie monet użyte w pracy pochodzą ze strony internetowej Narodowego Banku Ukrainy. Niezbędne informacje o parametrach technicznych monet potrzebne do stworzenia katalogu zawarto na stronie: Natsional'nyy bank Ukrayiny, Hrywnya, Numizmatychna produktsiya, Kataloh numizmatychnoyi produktsiyi, <https://bank.gov.ua/en/uah/investment-coins/souvenir-coins?page=146&perPage=5&search=&from=&to=> (dostęp: 10.03.2024). Informacje o 5 hrywnach z 2000 roku znajdują się także w katalogach monet: *2019 Standard Catalog of World Coins 1901–2000: 46 Edition* (Michael, Schmidt, 2018, 2249: KM#105) oraz *Weltmünzkatalog 20. Jahrhundert: 1901–2000* (Schön, 2022, 2134: 116). Informacje o 20 hrywnach z 2001 roku zawarto w katalogu *2009 Standard Catalog of World Coins 2001-date* (Bruce, Michael, 2008, 405: KM#175).

ELEMENTS OF THE SCYTHIAN CULTURAL HERITAGE COMMEMORATED ON
UKRAINIAN COMMEMORATIVE COINS

Summary

The Scythians were barbarian people living in the steppe areas of present Ukraine. They led a nomadic lifestyle and were perceived as fearless warriors and excellent horsemen. The barrow burials of the Scythian aristocracy contain numerous expensive items, including those imported from the Greek workshops, which testified to their high social status. Numerous gold wares of high craftsmanship were discovered under the grave embankments. Discovered artefacts such as: a pectoral cross from Towstoy Mohyla, a bracelet with sphinx endings from Kul-Oba, a boar figurine from Chominy Mohyla and numerous plaques from barrows, among others. in Siniawki, Kul-Oba were commemorated in the form of archaeological motifs on 9 Ukrainian commemorative coins from 2000–2018.

In the context of Scythian heritage, the information from the Histories of Herodotus is also important. Thanks to it the fate of Scythia, its location and social organization – taking into account traditions and customs – are known. The Scythians did not leave any direct successors, but the heritage of Scythian culture is crucial for Russians and Ukrainians. In its historiography, Ukraine emphasizes various cultural traditions, including that of the steppe peoples, and seeks its own identity among them. In the Ukrainian perspective, the Scythians became the progenitors of the nation and ancient heroes. Coins issued by the National Bank of Ukraine prove its historical policy. They are part of the Ukrainian narrative that recognizes the heritage of former communities as its own.

**THE PHENOMENON OF MEDIEVAL “EASTER EGGS”:
TYPES OF ARTIFACTS, PROBABLE WAYS OF THEIR
DISTRIBUTION AND FUNCTIONS
(BASED ON FINDS FROM THE TERRITORY OF BELARUS
IN THE EUROPEAN CONTEXT)**

**FENOMEN ŚREDNIOWIECZNYCH „PISANEK”:
RODZAJE ARTEFAKTÓW, PRAWDOPODOBNE SPOSOBY
ICH DYSTRYBUCJI I FUNKCJE (NA PODSTAWIE ZNALEZISK
Z TERYTORIUM BIAŁORUSI W KONTEKŚCIE EUROPEJSKIM)**

Viktoryia Makouskaya

Faculty of Archaeology, University of Warsaw
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, Warsaw
v.makouskaya@uw.edu.pl

ABSTRACT: The paper is devoted to such type of artifacts as “Easter eggs”, also known in the scientific literature as egg-shaped rattles or pisanki. The study considers such problems as the provenance of these artifacts and their function and meaning. In addition to glazed ceramic egg-shaped rattles, imitation eggs made of other materials are considered as part of the same phenomenon. The artifacts from the territory of Belarus were mostly found in towns and do not have a specific context. The majority of the finds dates back to a later period in comparison with the neighboring territories of Old Rus⁷. The distribution and occurrence of egg-shaped objects in towns and villages corresponded to the period of active spread of Christianity and church building, which indicates that it will be more appropriate to consider these finds in the context of Christianity.

KEYWORDS: Easter egg rattles, pisanki, Middle Ages, Europe, Belarus

Egg-shaped clay glazed artifacts with a ceramic ball or small stones inside are well known in the archaeology of Eastern and Central Europe. In archaeological literature these artifacts are known as egg-shaped rattles, Easter egg rattles or pisanki (Ślusarski, 2004, p. 80; Pankiewicz, Siemianowska, 2020, p. 54; Makarova, 1966, p. 141).

Pisanki usually have a dark background with yellow geometric ornamentation. Finds of Easter egg rattles have been common across a large part of Europe (fig. 1), but not all areas have been equally studied. This paper aims to systematize and introduce into the scientific discourse the finds of Easter egg imitations from the territory of modern Belarus (a part of the historical Old Rus' territory), and also to analyze how these finds contribute to ongoing discussions concerning similar artifacts.

Fig. 1. The map of the finds of ceramic glazed egg-shaped rattles in Europe

HISTORY OF RESEARCH AND CURRENT ISSUES

Early medieval glazed ceramic egg-shaped rattles were first mentioned in ethnographic publications of the second half of the 19th century (Sumcov, 1891, p. 2–3) in connection with traditional painted Easter eggs. However, as the main object of research in the archaeological context pisanki appear in the article by K. Bołsunowski, in which he describes the exhibits of the museum in Kyiv and connects them with pre-Christian beliefs (Bołsunowski, 1906, p. 530–532). J. Kostrzewski, describing several finds from Poland, attributed them to imports from Rus' and considered them as indicators of trade and cultural contacts (Kostrzewski, 1920, p. 44). These points of view can also be found in modern publications. With the accumulation and synthesis of the material from the middle and second half of the 20th century, some studies systematizing the finds from Europe and separate regions appeared. It is important to outline the key stages of the formation of the corpus of sources and highlight some of the central ideas.

The first systematizing paper was written on finds from the territory of Poland. Z. Hilczerówna pointed out 17 places where ceramic glazed egg-shaped rattles were found and emphasized the main questions that have been actively discussed since then: the deposition of ceramic “eggs” in burials as a characteristic feature, pisanki as an object of cult and magical rites, pisanki as rattles (Hilczerówna, 1950, p. 15, 16). She also pointed out that findings of egg-shaped rattles mark some trade routes, especially from the Rus’ to the Baltic Sea (Hilczerówna, 1950, p. 20).

In 1966, T. Makarova introduced the first classification of these artifacts, dividing them into two main groups based on style and production technology: items with a brownish-black glaze and those with yellow or brown glaze (Makarova, 1966, p. 143–144). She associated the first group with production centers in Novgorod or Staraya Ryazan, and the second group with Kyiv and its surrounding areas (Makarova, 1966, p. 144).

In 1980, H. Šovkoplās expanded the collection of sources by publishing materials from the State Historical Museum of the USSR, which included finds from various regions of Ukraine (Šovkoplās, 1980). Later, V. Sedov synthesized information about these artifacts across Europe, linking their origins to Slavic regions where pagan beliefs persisted long after Christianization. He noted that ceramic “eggs” were not found in the Balkan, Adriatic, and Danube regions (Sedov, 1998, p. 83). However, recent research and finds from these areas, reported by scholars (Perhavko, 2006, p. 136; Szmoniewski, Stānicā, 2023, p. 383) challenge Sedov’s earlier assertions.

The second typology of glazed egg-shaped rattles was introduced by K. Ślusarski. The researcher considers Easter egg rattles in the context of other types of ceramic rattles known from the Polish territories, categorizes them as type I and distinguishes 4 types of ornamentation (Ślusarski, 2004, p. 81). He also suggests a possible evolutionary connection between decorated egg-shaped rattles and simpler, undecorated spherical rattles (Ślusarski, 2004, p. 84), that was also mentioned by T. Makarova (Makarova, 1966, p. 144), although current evidence remains insufficient to confirm it.

In 2020, several significant papers were published that focused on Easter egg artifacts from Poland. A. Pankiewicz and S. Siemianowska published glazed clay eggs found in the towns of Wrocław and Opole (Pankiewicz, Siemianowska, 2020, p. 58–59). K. Kajkowski provided a detailed catalogues of finds from both burial and settlement contexts across Poland (Kajkowski, 2020, tab. 1, 3).

The latest systematization of egg-shaped finds is dedicated to the Dobrudja region. It could be described as the first study that considers both ceramic “eggs” and imitations of eggs made of other materials in the same context. B. Szmoniewski and A. Stānicā divided the material into two types – limestone and brick imitations without glazing and glazed ceramic egg-shaped rattles (Szmoniewski, Stānicā, 2023, p. 375). It is important to mention that the existence of at least ceramic and wooden “eggs” on the Old Rusian territories was mentioned in several studies, starting with H. Šovkoplās (Šovkoplās, 1980, p. 98; Suško, 2011, p. 51; Gurānov, Čbur, 2022, p. 132), but never became the object of special attention.

As mentioned above, pisanki have been found in both settlement and burial contexts, and some researchers have considered the finds exclusively in the context of funerary culture. In addition to the studies already mentioned, it's worth highlighting a few more relevant contributions. Prior to K. Kajkowski, finds of glazed ceramic "eggs" in burials on the territory of Poland were catalogued and analyzed by J. Wawrzeniuk. The main concern of this research was the role and symbolism of eggs in children's graves, and the author connects the finds of remains of real eggs in graves and finds of ceramic rattles into one phenomenon of placing eggs in graves (Wawrzeniuk, 2004, p. 147). The same parallel was also drawn in the research considering the remains of real eggs in graves in Estonia in particular, but also in the Eastern Baltic region in general (Jonuks, Oras, Best, Demarchi, Mänd, Presslee, Vahur, 2018, p. 117). In 2007, the first review of ceramic "egg" finds in burial contexts from the Old Russian territories appeared. The authors noted that these finds predominantly were placed in children's burials (Makarov, Zajceva, 2007, p. 178). This observation was also confirmed by the later study of V. Guryanov and A. Chubur (Gurānov, Čubur, 2022, p. 131), in which the authors systematized information on 13 finds in the Old Russian burial context.

Despite the considerable amount of research conducted on ceramic glazed 'eggs' in various contexts, several unresolved issues persist regarding these artifacts. These include issues related to determining the chronology of the artifacts, identifying their production centers, as well as understanding their function and symbolic meaning.

In general, the chronology of pisanki can be situated within the 10th to 13th centuries, though it can be further specified based on their peak popularity and regional variations. For the territories of Old Rus', a chronology for pisanki was established some time ago. Based on materials from Novgorod, B. Kolčín defined the period of pisanki's prevalence as the second half of the 10th to the first half of the 12th century (Kolčín, 1958, p. 106). T. Makarova determined that the period of popularity of the first group (according to her classification) is the middle of the 11th – the 30s of the 12th centuries, and for the second group – the 11th century (Makarova, 1966, p. 144). However, since the 1960s many new finds have been discovered both in Russia and Ukraine, which could potentially have an impact on chronology. The finds from Dobruđja can be dated from the second half of the 10th century to the first half of the 12th century (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 383–384). According to the catalogs of the finds on the Polish territory it is possible to notice that they could be generally dated to the second half of the 10th – the beginning of the 13th century, but the chronology of the majority of the finds fit in the framework of the second half of the 11th–12th century, or even 12th century in Silesia (Kajkowski, 2020, tab. 1, 3; Siemianowska, Pankiewicz, Sadowski, Pawlicki, 2023, p. 263–264). However, a more region-specific study is required to draw more precise conclusions about the chronology of pisanki in Poland. Less information is available about finds from other areas of Central Europe or Scandinavia, where glazed clay "eggs" were dis-

covered sporadically, making it challenging to generalize information about their chronology.

Undoubtedly, *pisanki* are a product of advanced craftsmanship. Various research papers have identified potential production sites, including Kyiv (Rybakov, 1948, p. 362; Makarova, 1966, p. 144), Belgorod (Rybakov, 1948, p. 362), the Cherkasy and Volyn regions of Ukraine (Tkačenko, 2018, p. 334), as well as Novgorod, Staraya Ryazan (Makarova, 1966, p. 144), Smolensk (Kameneckaja, 2019, p. 94) in Old Russian territories. Additionally, sites in medieval Poland such as Kruszwica, Wolin, and Wrocław in Silesia have also been suggested as possible production centers (Olczak, 1968, p. 133; Siemianowska et al., 2023, p. 259). However, archaeologists currently agree on only one production center, which is Kyiv (or, more possible, Vyshgorod). The question of production centers is closely intertwined with other issues, such as production technology and distribution routes.

Two main ways of modeling clay “egg” were proposed and illustrated by an experiment: hand modeling by pressing a mold from a spherical fragment of clay (Suško, 2021, p. 184) and using a wax model to create a form (Kaczmarek, 1998, p. 553; Siemianowska et al., 2023, p. 259). There are also some studies explaining the process of glazing and decoration of clay egg-shaped rattles (Rybakov, 1948, p. 361; Makarova, 1966, p. 141; Kaczmarek, 1998, p. 555; Suško, 2021, p. 186). The newest and the most detailed study of the technology of the production of clay “eggs” was carried out by Polish scientists and includes the analysis of the clay structure, chemical analysis of glazes, modeling and firing experiments (Siemianowska et al., 2023). The latest glaze chemical analysis conducted on the finds from Silesia (Pankiewicz, Siemianowska, 2020; Siemianowska et al., 2023, p. 251) and Kyiv (Suško, 2021, p. 187) showed that glaze was based on PbO and SiO_2 with variations of proportion of components what could be defined as production of these objects in different manufacturing places (Siemianowska et al., 2023, p. 252).

Finds of *pisanki* outside the territory of Old Rus’ have primarily been interpreted in the context of trade and cultural contacts. In addition to J. Kostrzewski and Z. Hilczerówna, E. Siemianowska further explored this topic, supporting Hilczerówna’s idea regarding the distribution of *pisanki* along the route from Rus’ to the Baltic Sea region and Scandinavia through Polish territories (Hilczerówna, 1950, p. 20). Siemianowska also proposed the possibility of overland distribution of these artifacts, not solely reliant on river routes (Siemianowska, 2008, p. 69). V. Perhavko examined finds of glazed clay “eggs” as indicators of trade contacts between Rus’ and West and South Slavic territories (Perhavko, 1987, p. 34, 36). Focusing on distribution in Central and Southeastern Europe, Perhavko created a map showing the spread of these artifacts (Perhavko, 2006, p. 141). He was the first to note that the second highest concentration of Old Russian glazed clay “eggs” after Poland is in the Lower Danube region, linking it with trade contacts between Old Russian merchants and Dobrudja (Perhavko, 2006, p. 136, 143). The presence of *pisanki* in Baltic and Finnish territories (such as Sambia and Latvia) is attributed to active trade con-

tacts with Rus' (Širouhov, 2014, p. 393). Additionally, finds of ceramic "eggs" are considered evidence of Scandinavian countries' contacts with Rus', as the broadly understood Byzantine world (Müller-Wille, 1997, p. 420; Duczko, 1997, p. 294), highlighting not only trade but also significant cultural interactions (Müller-Wille, 1997, p. 420).

The function and meaning of glazed egg-shaped rattles remain one of the most discussed issues in research. One hypothesis suggests they were toys for small children, serving as rattles due to their similarity in form. This idea was first proposed by K. Bołsunowski in 1906 (Bołsunowski, 1906, p. 529). However, most researchers have since moved away from this interpretation (Ślusarski, 2004, p. 92).

Because of the characteristic of producing sound, although very quiet, Easter eggs as well as rattles of other shapes are sometimes considered in the context of musical culture (Povetkin, 2008, p. 112; Tatoń, 2020, p. 14; Popławska, 2020, p. 44). Nevertheless, some scholars still associate these artifacts with children's toys, particularly based on finds from children's graves (Makarov, Zajceva, 2007, p. 179), or uphold the traditional viewpoint, considering them as both rattles and objects used in magical rituals (Tkačenko, 2018, p. 331; Volodina, 2016, p. 154; Suško, 2011, p. 49).

The most widely accepted interpretation of glazed ceramic "eggs" is that they were objects used in pagan rituals or associated with pagan beliefs, a viewpoint that also traces back to K. Bołsunowski's article in 1906 (Bołsunowski, 1906, p. 531). This interpretation is often rooted in the universal symbolism of the egg as a symbol of new life, rebirth, and fertility, recognized across different cultures and epochs (Rybakov, 1981, p. 33; Sedov, 1998, p. 81; Ślusarski, 2004, p. 92; Suško, 2011, p. 50; Gurānov, Čubur, 2014, p. 88; Kajkowski, 2020). Finds of pisanki in graves have been explained as objects mediating between the world of the living and the world of the dead (Wawrzieniuk, 2004, p. 144; Kajkowski, 2020), or as symbols of protection for children who died young and of rebirth (Gurānov, Čubur, 2022, p. 131). Some authors have even suggested connections between the ornamentation of ceramic "eggs" and ornamental patterns known from Slavic mythology and ethnography, such as the "tree of life" or "pine tree" motifs (Kaczmarek, 1998, p. 558; Wawrzieniuk, 2004, p. 146; Gurānov, Čubur, 2014, p. 89). However, this connection may be questionable, as similar patterns are known from ancient Egyptian glassware decoration (Makarova, 1966, p. 142), suggesting a more probable interpretation within the context of craft tradition rather than mythology.

An intriguing aspect of interpreting pisanki is their appearance during the Christianization process. Some researchers noted finding these artifacts in Christian contexts but still interpreted them as remnants of pagan beliefs or mentality (Duczko, 1997, p. 293; Kontny, 2020; Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 396).

Recent studies have explored the possibility of these artifacts having Christian or pagan interpretations based on their context. For example, in Estonia, a painted eggshell found in the 12th–13th centuries grave of an elderly woman (on her body) was seen as a symbol of Christianity, while an unpainted shell found at a distance from the body in another grave was interpreted as reflecting pagan traditions of placing

food in graves (Jonuks et al., 2018, p. 118). Similarly, in Dobrudja, a limestone “egg” inscribed with Christian symbols was considered a symbol of Christ’s resurrection (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 388).

In 1891 N. Sumtsov suggested that pisanki came to the modern Russian territories together with the Christian religion (Sumcov, 1891, p. 12). However, this interpretation did not prevail in the later scientific circle, and at this point we can mention only a few studies where pisanki are attributed as symbols of Christianity. For example, in 1997 M. Müller-Wille explained the finds of clay glazed “eggs” on the territory of Sweden by the presence of Christian Orthodox travelers there (Müller-Wille, 1997, p. 420).

Overall, none of the explanations for the meaning of clay glazed egg-shaped rattles appear entirely satisfactory thus far.

Finds of Easter egg rattles in Belarus. Ten finds of glazed egg-shaped rattles, originating from seven archaeological sites, are known from the territory of Belarus.

The majority of these artifacts were found at the Old Castle of Hrodna, a citadel of the Old Russian town situated on the western border of Rus’. These finds were uncovered during excavations conducted in the 1930s by J. Jodkowski (1932–1937)

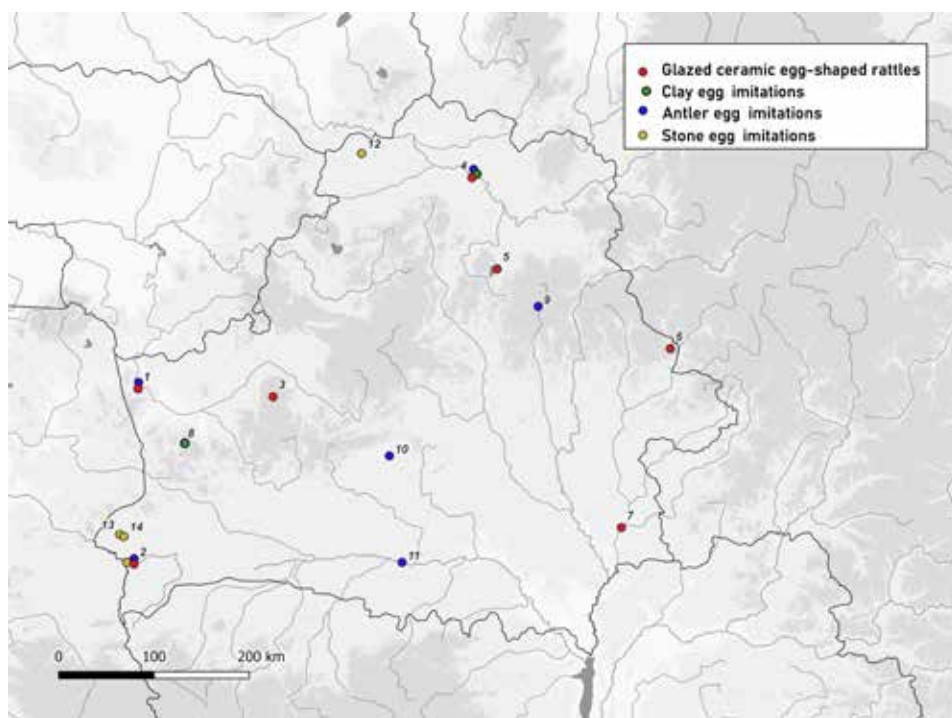

Fig. 2. The map of the finds of ceramic glazed egg-shaped rattles and egg-imitations made of different materials found on the territory of modern Belarus: 1 – Hrodna; 2 – Brest; 3 – Navahrudak; 4 – Polack; 5 – Lukoml; 6 – Mscislaŭ; 7 – Homiel; 8 – Vaŭkavysk; 9 – Druck; 10 – Sluck; 11 – Turaŭ; 12 – Maskavič; 13 – Hacinava; 14 – Trascianica

and Z. Durczewski (1937–1939) in the vicinity of the ruins of the Lower Church, constructed in the mid-12th century (Golubovič, Cegak-Golubovič, p. 37) and destroyed by fire in 1183 (Voronin, 1954, p. 22, 127).

One fragment was found in 1937–1939. It has a brown background with bright yellow bracketed decoration and was made of red clay (fig. 3: 1). Z. Durczewski attributed it to the “wood 6” layer and suggested a dating to the first half of the 13th century (Durczewski, 1939, p. 13). However, subsequent research by V. Voronin proposed that this layer, situated above the church’s destruction layer, could be dated to the late 12th century to the early 13th century (Voronin, 1954, p. 32).

The second egg was also found in 1937–1939 and reconstructed from two fragments. Its surface is almost completely destroyed by the fire, so that one can only say that it was glazed (fig. 3: 2). It comes from the “wood 10” layer (Golubovič, Cegak-Golubovič, p. 66), at the depth of 7.4 meters, which was connected with the fire that destroyed the “first settlement” of Hrodna and could be dated to the end of the 11th – the beginning of the 12th century (Voronin, 1954, p. 45).

Another find also comes from the excavations in the 1930s, but we have no precise information about the years of discovery. The egg has a brown background with bright yellow bracketed ornamentation and most of its surface was destroyed by fire (fig. 3: 3). The egg can be attributed either to the fire of the first settlement or to the fire that destroyed the Lower Church. Therefore, it only can be dated from the end of the 11th to the end of the 12th century.

The “egg” was found in 1974 on the citadel of Brest, another town on the western borderland of Rus’ (excavations conducted by P. Lysienka). The egg has an elongated shape, dark, almost black, glossy glaze background with yellow ornamentation (fig. 3: 7). It was found in the 22nd mechanical layer of the 4th construction layer and dated by the author of the excavations to the 12th century (Lysenko, 1985, p. 384), but according to his own scheme of stratigraphic layers this date could be narrowed down to the first half of the 12th century (Lysenko, 1985, p. 54). The “egg” didn’t have a specific archaeological context, it was found in a cultural layer in the area near a residential building (Lysenko, 1975, p. 22, fig. 54).

A small fragment of the Easter egg was found in roundabout town of Navahrudak. This find is not stored in any of the Belarusian museums, so the only information we have is contained in the publication by T. Makarova. According to her, the fragment had a dark glossy background with yellow ornamentation (Makarova, 1966, p. 143). It could be dated to the 12th–13th centuries (Gurevič, 1981, p. 154). This egg fragment was not described in the archaeological report, so we have no detailed information about its context.

Two glazed eggs have been found in recent excavations in Polack, the capital of the Old Rusian Polack Principality. One of them comes from the excavations in 2021 at the Upper Castle (western excavation pit, conducted by I. Mahalinski). The egg

was made of red clay, it has a brown background and ornamentation in the form of irregular yellow horizontal lines spiraling around the egg (fig. 3: 6). Found in the cultural layer beneath the flat cemetery of the 11th–13th centuries (Haponava, Kots, Lucas, Both, Roberts, 2022), it can be dated to the first half of the 11th century. Presently, it stands as the earliest discovery from the discussed region.

The second find was discovered during the excavations in the area of the Lower Castle (Great Settlement at the medieval times) at 2023 (Vialiki Pasad) (area of the modern stadium “Spartak”, excavation pit 5, conducted by A. Kots). The egg has brown background and regular yellow ornaments (fig. 3: 5). It could be dated to the period of 12th–13th centuries, perhaps even to the 13th century.

Another significant find is from the hillfort of Lukoml, an Old Rus’ town in the Polack Principality. It was discovered during archaeological excavations carried out by H. Štyhaŭ in 1966–1969, 1971, 1973, and 1974 (Štyhov, 2014, p. 16). This egg also features a brown background with regular yellow ornamentation (fig. 3: 4). It was found in the cultural layer without any specific context (layer 6) and could be dated to the first half of the 13th century (Štyhov, 2014, p. 62, 22).

Intriguing artifacts were found on the citadel of the town of Mscialaŭ, the easternmost place in the region of interest. Near the building of unknown function two ceramic glazed objects were located – an egg and a figure of a water bird (probably a duck) (Alekseev, 1995, p. 159). Both the egg and the duck have a dark glossy background and regular yellow ornamentation (Makarova, 1972, p. 10, table VI). The author of the excavations, A. Alekseev, dated the construction layer B, where the objects were found, to the 50–60s of the 14th century and connected it with the fire of 1359 (Alekseev, 1995, p. 122, 159). However, the lack of traces of being in the fire and so impossible late date according to the chronology of the Easter eggs allows us to suggest that these items could have appeared in this layer due to mixing from earlier layers. Therefore it is only possible to date them to the period from to the earliest chronology of the town to the date of construction layer B – 12th – the first half of the 14th century.

We also have information about a fragment of an Easter egg found in the Homiel roundabout town in 1987 (excavations conducted by A. Makušnikaŭ). This fragment, made of red clay, features a dark background with yellow ornamentation (fig. 3: 8). It was discovered in a pit containing traces of pole construction and artifacts dating from the 11th to the early 13th century (Makušnikov, 1988, p. 14).

Aside from glazed ceramic eggs, several other types of egg-shaped artifacts are known from European archaeological sites, although they are often scarcely mentioned in publications. Within the territory of modern Belarus, egg-shaped artifacts made of clay, antler, and stone have been identified. It is likely that we can consider such artifacts within the same context as Easter egg rattles, potentially as their imitations.

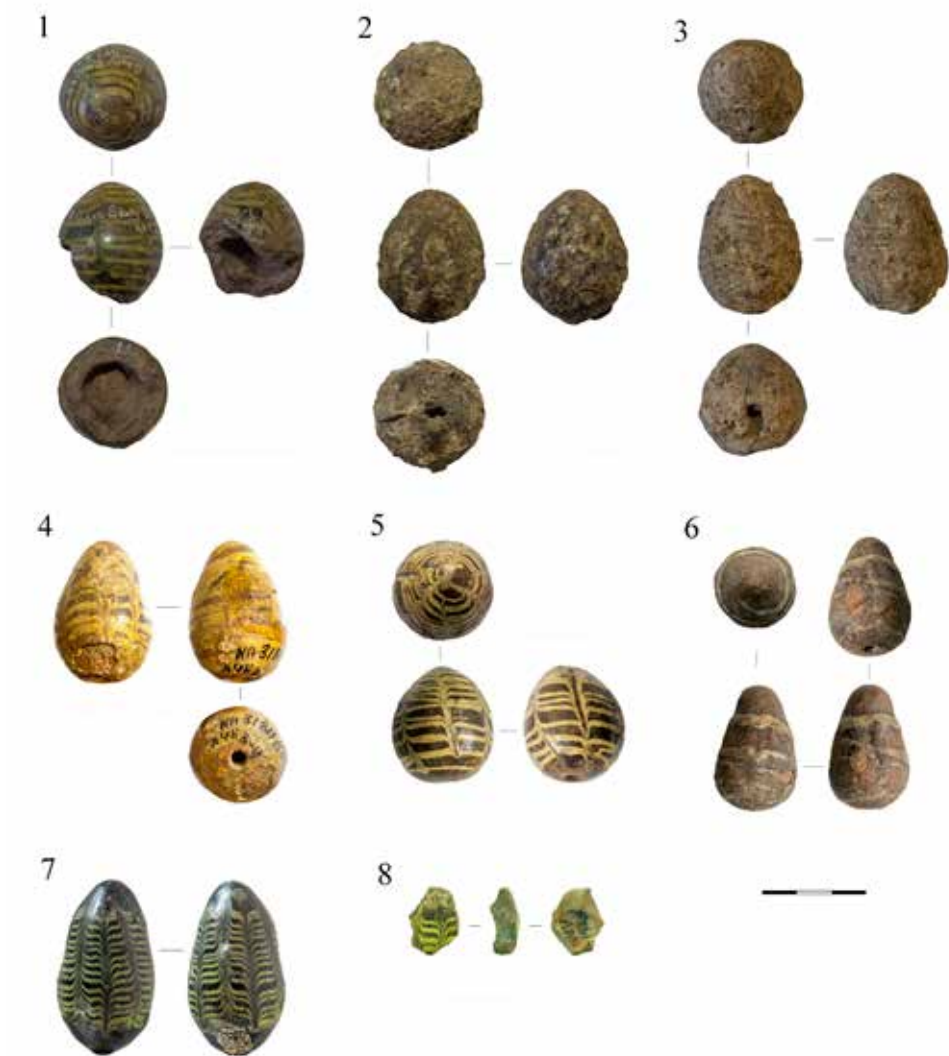

Fig. 3. Finds of ceramic glazed egg-shaped rattles from the territory of modern Belarus: 1–3 – Hrodna; 4 – Lukoml; 5, 6 – Polack; 7 – Brest; 8 – Homiel

Tbl. 1. Finds of egg-shaped glazed rattles on the territory of Belarus

№	Archaeological site	Dating	State of preservation	Museum	Literature	Figure
1.	Hrodna (Old Castle)	The end of the 12 th – the beginning of the 13 th centuries	Fragment	GSMHA	Durczewski, 1939, p. 13	Fig. 3: 1
2.	Hrodna (Old Castle)	The end of the 11 th – the beginning of the 12 th century	Reconstructed from two fragments	GSMHA	Golubovič, Cegak-Golubovič, p. 66	Fig. 3: 2
3.	Hrodna (Old Castle)	The end of the 11 th – the end of the 12 th century	The whole item	GSMHA	–	Fig. 3: 3
4.	Brest (citadel)	The first half of the 12 th century	The whole item	BRMLS	Lysenko, 1985, p. 384	Fig. 3: 7
5.	Navahrudak (roundabout town)	12 th –13 th centuries	Fragment	–	Gurevič, 1981, p. 154	–
6.	Polack (Upper Castle)	The first half of the 11 th century	The whole item	–	–	Fig. 3: 6
7.	Polack (Great Settlement)	12 th –13 th centuries	The whole item	–	–	Fig. 3: 5
8.	Lukoml' (hillfort)	The first half of the 13 th century	The whole item	NHMRB	Štyhov, 2014, p. 62,	Fig. 3: 4
9.	Mscialaŭ (citadel)	12 th – the first half of the 14 th century	The whole item	–	Alekseev, 1996, p. 122	–
10.	Homiel (roundabout town)	11 th – the beginning of the 13 th century	Fragment	GPPE	Makušnikov, 1988, p. 14	Fig. 3: 8

We have information about two clay eggs from two Old Rus' towns – Polack and Vaŭkavysk. Both lack glazing, are solid without empty space inside, and were evidently not intended as rattles. The egg from Polack is adorned with dot ornamentation, which, at first glance, may appear irregular, but in certain areas, a pattern of vertical rows can be discerned (fig. 4: 1). Discovered on the Great Settlement (Vialiki pasad) in 1988 (during excavations led by S. Tarasaŭ), this egg lacked specific archaeological context, having been found in cultural layer (mechanical layer 11) (Tarasov, 1989, p. 43). According to S. Tarasau's layer chronology, this stratum could be dated to the 12th century (Tarasov, 1989, p. 3, 13). Considering pottery types III and IV, classified by H. Štychaŭ and dated to the period of the 12th – the first half of the 13th century (Štyhov, 1975, p. 81–82), the find could be dated to the 12th – the beginning of the 13th century.

‘Egg’ from Vaŭkavysk has on the bottom part an encircled stamp with a mark that looks very similar to the marks of a princely dynasty of the Old Rus’ – Ryurikovich (fig. 4: 2, 2a). However, due to the poor quality and preservation of the stamp, it is not possible to identify it with any particular Ryurikovich mark. This egg was found in 1956 on the Castle Hill (Zamčyšča) (excavations conducted by H. Peh and V. Tarasenko)¹. However, this find was never published, nor was it mentioned in the archaeological report. Therefore, due to the lack of precise information, we can only date it to the period between the 11th and 13th centuries.

Finds made of antler are the most numerous, for now we have information about 9 egg imitations from six archaeological sites. All antler imitations of eggs were found in towns: Polack, Druck, Hrodna, Brest, Sluck, Turaŭ. These finds usually have a regular egg shape and polished surface; they are slightly larger than clay glazed eggs, measuring approximately 5–5.4 cm high and 3.3–4 cm in width (fig. 4: 3–8). In most cases, when we have information to date these finds, they could be generally dated to the period of 12th–13th centuries (table 2).

But it is important to note that some finds could be dated to the later period. A Polack ‘egg’ found in 1959 on the Upper Caslte (excavation pit II, conducted by A. Mitrafanaŭ) was located in the construction layer, that could be dated to the 17th century (Mitrofanov, Štyhov, Tarasenko, 1961, p. 22, 50). It is also possible that the egg found in 1987 in the Great Settlement (Vialiki pasad) (excavations conducted by S. Tarasau) could also be dated to the later period. This find is stored in the Polack National Historical and Cultural Museum-Reserve, where it was handed over by the author of the excavations with the information that it dates back to the 15th–17th centuries. But the details about this find are not published and the archaeological report is lost, so we have no possibility to verify this information. In cases where we have information about the context, such eggs were found outside buildings in the cultural layer, for example, under the wooden street in Brest (Lysenko, 1972, p. 10). It’s also worth mentioning that the artifact from the citadel of Hrodna has a scratched cross-mark on its side (fig. 4: 5).

The category of stone egg-imitations is of considerable interest. These objects were discovered not only in urban areas, such as Brest or Maskavičy (a fortress on the western border of the Polack Principality), but also in burials. Currently, there is information about four stone eggs from the territory of modern Belarus. These eggs have a polished surface and could be with or without ornamentation. In general, they could be dated to the period between the 11th and 13th centuries (table 2). An unusual find was made at the Maskavičy hillfort. It is an irregularly shaped limestone with scratched geometric ornamentation covering its entire surface (Dučyc, 1991, p. 45). The ornamentation consists of diagonal lines that create triangles and pine tree fig-

---

¹ This find is stored at the Vaŭkovysk War and Historical Museum n.a. P.I. Bagration, where it was given by the H. Peh.

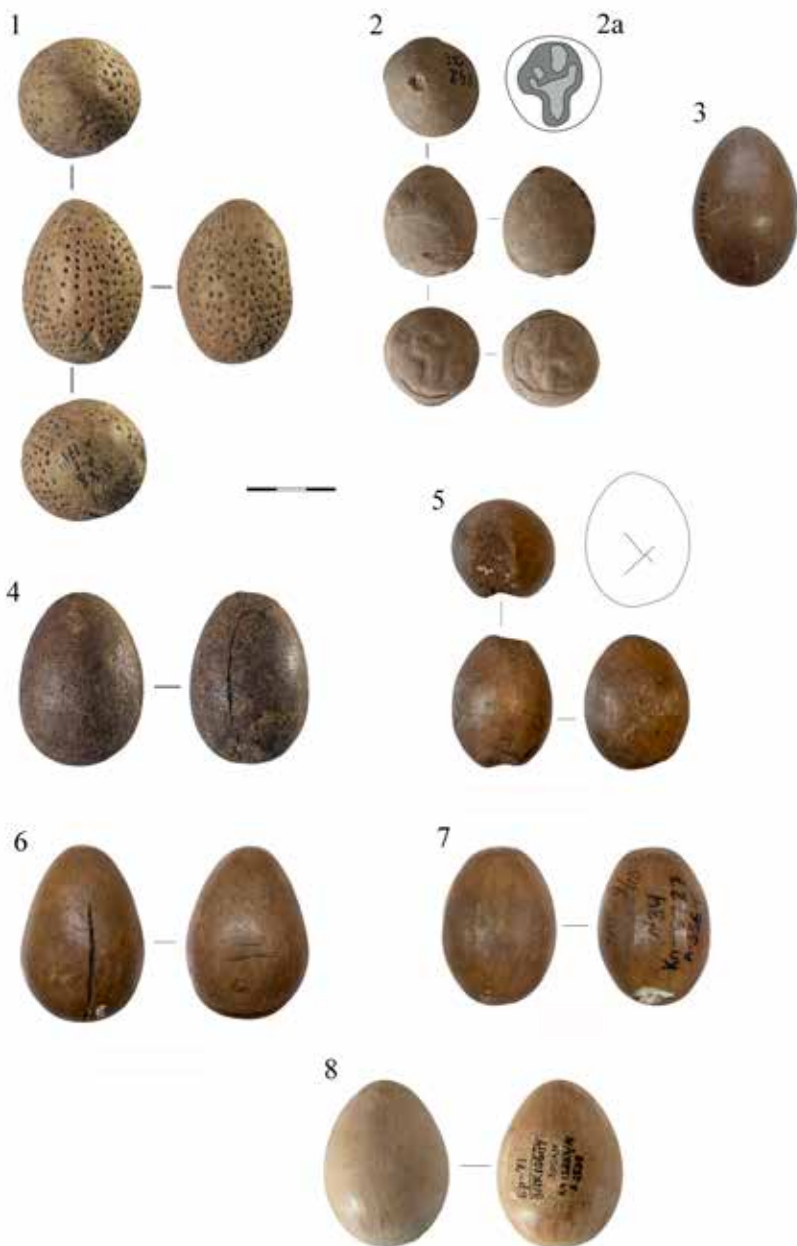

Fig. 4. Egg-shaped imitations made of clay (1, 2) and antler (3–8) from the territory of modern Belarus: 1, 3, 4, 6 – Polack; 2 – Vaŭkavysk; 5 – Hrodna; 7 – Sluck, 8 – Brest

ures, as well as a few cross-shaped figures (fig. 5: 2). The egg was discovered within the filling of the fortification wall and located at the foot of the slope, as a result of the destructive process (Dučić, 1984, p. 12, 56). The only means of dating this find is through the construction of the wall, which is estimated to have occurred between the 11th and 12th centuries (Dučyc, 2011, p. 62).

Two stone egg-imitations were discovered in burial contexts. One (fig. 5: 3) was found on the Hacinava barrow cemetery (barrow 20), in the burial of a young woman in a coffin. The egg was discovered near the woman's head (Korobuškina, 1984, p. 32, 102). The burial can be dated to the 11th century (Korobuškina, 1993, p. 92). One stone egg from these excavations is stored in the Hrodno State Museum of the History of Religion, but it is not possible to attribute it to a specific burial. In the archaeological report, T. Karobuškina mentions two other burials with stone 'eggs': barrow 17 in the Hacinava cemetery and barrow 18 in the Trascianica cemetery (Korobuškina, 1993, p. 45). However, no information about these finds is provided. The egg from Brest (fig. 5: 1) was discovered in a cultural layer between residential buildings and out-buildings (Lysenko, 1972, p. 25, il. 14).

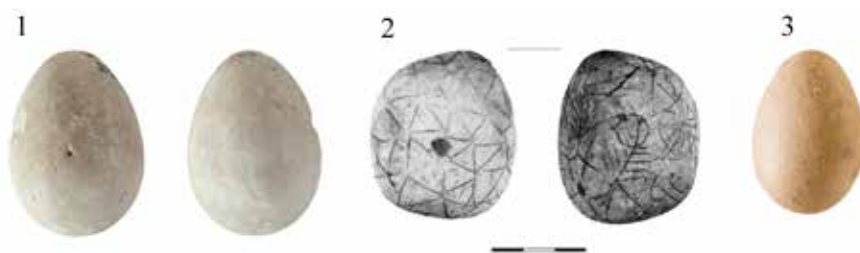

Fig. 5. Egg-shaped imitations made of stone from the territory of modern Belarus: 1 – Brest; 2 – Maskavičy; 3 – Hacinava

Tbl. 2. Finds of egg imitations on the territory of Belarus

№	Archaeological site	Material	Dating	Special features	Museum	Literature	Figure
1.	Polack (Great Settlement)	clay	12 th – the beginning of the 13 th century	dot ornamentation	PN-HCRM	Tarasov, 1989, p. 43	Fig. 4: 1
2.	Vaŭkavysk (Castle Hill)	clay	11 th –13 th centuries	stamped mark of Rurikovich (?)	VWHM	–	Fig. 4: 2

3.	Polack (Great Settlement)	antler	15 th –17 th centuries (?)	–	PN-HCRM	Tarasaŭ, 1998, p. 158	Fig. 4: 4
4.	Polack (Upper Castle)	antler	17 th century (?)	–	NHMRB	Mitrofanov, 1960, p. 22, 50	Fig. 4: 3
5.	Polack (Upper Castle)	antler	The end of the 13 th century	–	IH NASB	–	Fig. 4: 6
6.	Druck (citadel)	antler	12 th century	–	VRMLH	Medvedeva, 2014, p. 442	–
7.	Druck (citadel)	antler	12 th century	–	VRMLH	Medvedeva, 2014, p. 442	–
8.	Brest (citadel)	antler	13 th century	–	BRMLS	Lysenko, 1972, p.10	Fig. 4: 8
9.	Hrodna (Old Castle)	antler	?	scratched cross-mark	GSMHA	–	Fig. 4: 5
10.	Sluck (citadel)	antler	12 th –13 th centuries	–	SMLH	Kaladzinski, 2006, p. 151	Fig. 4: 7
11.	Turaŭ (citadel)	antler	Not earlier then the 12 th century	–	TLSM	Lysenko, 2004, p.68	–
12.	Brest (citadel)	stone	The end of 12 th – the beginning of the 13 th centuries	–	BRMLS	Lysenko, 1972, p.25	Fig. 5: 1
13.	Maskavičy (Hillfort)	stone	11 th –12 th centuries	scratched geometric ornamentation	–	Dučyc, 1991, p. 45	Fig. 5: 2
14.	Hacinava (barrow cemetery, barrow nr. 20)	stone	11 th century	–	HSMHR	Korobuškina, 1984, p. 32, 102	Fig. 5: 3
15.	Hacinava or Trascianica (barrow cemeteries)	stone	11 th –12 th centuries	–	HSMHR	Korobuškina, 1993, p. 45	–

DISCUSSION AND INTERPRETATION

Upon an analysis of the map of the distribution of ceramic glazed eggs, several concentrations can be observed. These include the Kyiv and Middle Dnieper region, the headwaters of the Dniester and Western Bug rivers, the right tributaries of the Prypiac River in the Ukrainian regions of Galicia and Volyn, the Greater Poland region, the Lower Oder basin region and the nearest Baltic coastline, the Lower Danube and west Black Sea coast region in Dobrudja. It is also evident that these finds clearly identify the main riverine trade and communication routes, including the Dnieper, Volga, Dniester, Daugava, Western Bug, Vistula, and Oder. As previously stated, these finds may also mark several land trade and communication routes (Perhavko, 2006, p. 136; Siemanowska, 2008, p. 69; Hilczerówna, 1950, p. 20). It can be observed that the finds indicate the basic directions of contacts between Rus' and the major administrative and trade centers during the 11th to 13th centuries.

The number of finds from the modern territory of Belarus is relatively small in comparison with the neighboring Slavic territories. It is evident that Old Rus' towns and settlements on the territory of modern Belarus were not a significant production center or an important export destination of Easter eggs. It is more probable that in relation to Easter eggs, this territory was a region of transit, during which some items were deposited in major towns. The map illustrates the principal transit routes on the rivers Nieman, Soż, the Western Bug, and the Western Dzvina (Daugava), the main contact arteries of this region. In comparison with other regions, Easter eggs were found here only in towns, not at rural settlements or cemeteries.

Based on ten finds, it is impossible to assume when the transit through these lands began. However, it is notable that glazed ceramic eggs appear in local towns quite late, with no artifacts dated to the beginning of the production and distribution of Easter eggs. The majority of the finds have relatively late dates, closer to the end of the production period (table). As it was noted earlier the chronology of this type of artifact was established a while ago (Kolčín, 1958, p. 106; Makarova, 1966, p. 144) and should be revised to take into account new material. However, even if the period of greatest artifact distribution shifts towards a later date, some finds from this region will still stand out for their late dating. We will attempt to provide a possible explanation for this feature in the following topic.

The finds of glazed ceramic eggs or egg-imitations lack a specific context. In cases where contextual information is available, the finds were discovered in the cultural layer situated outside closed complexes or in proximity to houses. It is important to highlight that the imitations of glazed ceramic eggs are known not only from our region of interest, but also from different regions of Easter egg distribution. However, due to their lack of attractiveness in comparison with glazed ceramic ornamented 'eggs', these objects have received much less attention. They very rarely appear in publications, and even more rarely have researchers associated them with the phenomenon of Easter egg rattles. In a very limited number of publications, researchers have proposed a potential connection between these objects and the phenomenon of Easter egg rattles (Hilczerówna, 1950,

p. 11; Šovkoplás, 1980, p. 98; Kamińska-Koj, Koj, 1981(2016), p. 210; Pankiewicz and Siemanowska, 2020, p. 65; Sergêeva, 2010, p. 120; Tarasenko, 1957, p. 240), and the first paper to consider different types of egg-imitations in the same context as glazed ceramic egg-shaped rattles was published recently (Szmoniewski, Stănică, 2023).

Clay egg-shaped imitations can be divided into two groups: clay egg-shaped rattles without glaze, that feature engraving ornamentation, and solid clay egg-shaped objects, that were never designed to be rattles. As previously stated, the collection of analogies from across Europe is an impossible task for present time, as a significant proportion of the material is likely to be unpublished. However, there is information about the discovery of egg-shaped rattles without glazing in Ukraine and Poland. The rattles from the Ternopil region in Ukraine feature an ornament that divides the surface of the egg into quarters filled with linear patterns, including parallel, perpendicular, and diagonal lines. Four rattles could be dated to the 12th–13th centuries (Âgodins'ka, Piğulák, 1998, p. 160). A rattle from the Myśluborskie Lake District in Poland has a cross ornamentation pattern. As it was an accidental find, it could be dated only to the 11th–13th centuries (Kontny, 2020, p. 192). At present, the only information available relates to a single solid egg-shaped clay object, crafted from a Roman brick, discovered in a 10th–11th century grave in the Brăila city area (Romania) (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 376).

There isn't much information on antler egg-imitations. However, beyond Belarus, several have been documented in Ukraine, specifically in Kyiv, Vyshhorod, and Bila Cerkva. The archaeological context and dating of the find from Bila Cerkva are provided. It was discovered in a building dating back to the 12th–13th centuries (Sergêeva, 2010, p. 119). One antler 'egg' is known from the Ekimaucy hillfort in Moldova, potentially dating to the 11th century. A notable find is an example discovered near the fortification wall of the Vilnius Lower Castle, possibly dating to the late 15th to early 16th centuries (Blaževičius, 2014).

It can be assumed that antler egg-shaped artifacts resemble the antler weight of the flail, an early medieval impact weapon (Kirpičnikov, 1966, il. 12). It is possible that egg-shaped artifacts were workpieces of this weapon. However, this type of flail was not in use after the 13th century (Plavinski, 2013, p. 42). The late date of some finds of the antler egg-imitations from Belarus and Lithuania provides a possibility of admitting that they were completed products with a different meaning than the weapon. At the same time, this late date also poses a question about the period of ending of the Easter eggs phenomenon. It can be observed that at least one type of egg-imitations exists not only during the 11th–13th centuries, but also in the late medieval times.

There is a paucity of information regarding egg-imitations of stone, which can be a result of the non-obviousness of these artifacts. Stone eggs that lack ornamentation can be erroneously attributed to grinder stones or mistaken for a natural object. Artifacts of this kind are known from southwestern Poland (limestone ornamented artifacts from Opole hillfort) (Pankiewicz, Siemanowska, 2020, p. 58) and southeastern Poland (limestone non-ornamented 'eggs' from hillforts of Old Rusian towns Săsiadka and Czermno) (Chudzik, 2013, p. 124; Kamińska-Koj, Koj, 2016(1981), p. 210), the Middle Dnieper region (Old Rusian town Voin') (Dovženok, Gončarov, Ūra, 1966, p. 196).

In addition, the Lower Danube region (chalk undecorated and decorated ‘eggs’ from Murfatlar-Basarabi and decorated one from Isacea-Lutarie, Romania) (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 376) and Pskov are also worthy of mention. The aforementioned finds can be placed within a chronological framework of the 10th to 13th centuries.

As with the clay egg imitations, these artefacts can be divided into two groups: those with ornamentation and those without. While the function of some non-ornamented artefacts is open to debate, ornamented examples are often quite original and interesting within the context of egg imitations. It is also noteworthy to mention glazed ornamented limestone “eggs” from Opole hillfort, which have been dated to the 3rd quarter of the 11th century (Pankiewicz, Siemanowska, 2020, p. 59). The ornamentation of these eggs is comparable to that of clay rattles from the Ternopil region of Ukraine, which exhibit a similar pattern of dividing the surface of the egg into four sectors, each filled with geometric ornamentation. This similarity suggests that these eggs may be part of a shared phenomenon.

It is equally important to discuss the function of the various types of egg-imitations. As previously stated, the majority of research associates Easter eggs with pagan beliefs. Nevertheless, some finds have been identified as having a Christian context. For instance, egg-imitations with Christian inscriptions (crosses) have been discovered in Hrodna (Belarus) and the Myśliborskie lake area (Poland) (Kontny, 2020, p. 195). Furthermore, the archaeological complex in Isacea-Lutarie (Romania) (illustration) can be dated to the 11th century (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 379). In the context of Romanian finds, it is also significant to mention that three finds of 10th century chalk egg imitations were discovered in a cave church complex (Szmoniewski, Stănică, 2023, p. 376).

The absolute majority of the finds of ‘eggs’ that were located in graves were discovered in inhumations (Makarov, Zajceva, 2007, p. 178; Gurănov, Čubur, 2022, p. 131), as it was highlighted several times earlier (Wawrzzeniuk, 2004, p. 145; Makarov, Zajceva, 2007, p. 178) ‘eggs’ more likely occurred in children’s graves, which is caused their mistakenly interpretation as children’s toys. It is important to note that the occurrence of Christian objects of personal piety is also more prevalent in the burials of children than in those of adults.

In regard to the finds from the territory of modern Belarus, which are the primary focus of this paper, it is significant to highlight that all finds there comes from towns – administration and religious centers, or from 11th–12th centuries inhumation burials. The majority of the finds, ether ceramic glazed rattles or egg-imitations made of other materials can be dated as far back as the 12th century. The 12th century is the time of active establishment of Christianity and development of stone cult architecture in this territory. The exception is 11th century find from Polack – the center of Old Rusian principality and important culture, religious and trade center.

It is also important to consider the pagan contexts of such finds. Information exists regarding the locations of glazed ceramic eggs in cremation burials: on the Sambian Peninsula (Povarovka) in the grave that could be dated to the end of the 11th–12th centuries (Širouhov, 2014, s. 393), and in Yotvingian cremation burial ground in

Krukówek (Suwałki County, Poland) from the burial object of the same date². However, it is just a few finds that belong to the territory of the pagan Baltic tribes. From the Slavic territories we have only one example of undoubtedly pagan context – child’s cremation burial of the first half of 11th century in Eliseevichi (Bryansk district, Russian Federation) (Gurānov, Čubur, 2022, p. 131). Nevertheless, it is evident that this single example does not represent a general trend.

It seems like some traditional historiographical perspective exists, according to which researchers of early medieval Slavic archaeology automatically associate some types of artifacts and some elements of burial culture, that are not fit to the Christian rules, to the remains of pagan beliefs. This tradition could have deep roots, that’s beyond the scope of this paper, but to take the case in point one example should be mentioned. In 1997 R. Rozendfeld in a chapter of a book, devoted to the Old Rus’ material culture observed that:

The widespread use of pisanki coincides with the spread of amulets in the form of zoomorphic pendants and miniature household objects. According to the established opinion among specialists, pisanki were related to pagan beliefs. Therefore, it is very likely that the simultaneous disappearance of amulets and pisanki is most likely a consequence of the intensification of the struggle between Christianity and paganism in the 12th century. (Rozendfeld, 1997, p. 118)

However, recent studies have presented a very different interpretation of these amulets. Miniature spoon-shape pendants can also be interpreted as symbols of Eucharist spoons (Spirgis, Kuznetsova, Sobolev, 2022, p. 275). While the image of zoomorphic pendants has been associated with the image of a leucrota from medieval bestiaries (Spirgis, 2013, p. 409), the simultaneous disappearance of these objects could be interpreted not as the supplanting of pagan beliefs with Christianity, but rather as a result of the processes of changing material culture that took place on the territory of Old Rus’ at the turn of the 13th century. Contemporary chronological information indicates that Ester-egg rattles were still in use in the 12th century, although they were at their most popular in some territories at this time.

One additional example of coexistence can be observed in the presence of Christian symbols in the same grave with an egg. On the grave of the previously mentioned wealthy woman from the 12th–13th centuries Estonian cemetery, apart from the painted egg, cross pendants had also been placed. The authors noted that cross pendants were discovered only in graves of the elite (Jonuks et al., 2018, p. 119).

It can be postulated that as further discoveries are made and published, both glazed egg-shaped ceramic rattles and other egg imitations will contribute to the corpus of archaeological sources on Christianity in the Old Rus’ period.

---

² The author would like to thank PhD Martin Engel for providing information on this find.

CONCLUSIONS

We can summarize the results by highlighting the main features of the studied finds. From the territory of modern Belarus 10 glazed egg-shaped ceramic rattles and 15 their imitations made of clay, antler and stone are known. These artifacts were found mostly in towns and do not have a specific context. In cases where contextual information is present, they were found in the cultural layer outside closed complexes or near houses. The territory of modern Belarus was a transit region in the distribution of Easter egg rattles, and the majority of the finds dates back to a later period, in comparison with the neighboring territories of Old Rus'. The distribution and occurrence of egg-shaped objects in towns and neighborhoods corresponded with the period of the active spread of the Christianity and church building, that indicates that it will be more appropriate to consider these finds in the context of Christianity. The region's transit role and the small number of glazed ceramic 'eggs' here led to the production of a wide variety of imitations, reflecting the needs of the newly converted population.

BIBLIOGRAPHY

- Âgodins'ka, M., Pigulák, M. (1998). Davn'orus'ki pisanki Ternopil's'kogo kraêznavčogo muzèu. In P. Áciv (ed.), *Medobori i duhovna kultura davnih, sredniovičnyh slov'an (do 150-riččã viãvlennã Zbruc'kogo „Svãtovita“): Materiali naukovoi konferencii* (p. 158–162). Lviv.
- Alekseev, L. (1995). Drevnij Mstislavl' v svete arheologii. *Gistaryčna-arhealagičny zbornik*, 6, 118–182.
- Blaževičius, P. (2014). *Raginis kiaušinis*. Retrived from: www.valdovurumai.lt/lt/savaite-eksponatai/i/691/raginis-kiausinis.html
- Bołsunowski, K. (1906). Pisanki jako objekt kultu bałwochwalczego (Studium archeologiczne). *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*, 4(68), 5, 17, 530–532.
- Chudzik, D. (2013). Zabytki z surowców skalnych. In J. Kalaga (ed.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne* (p. 117–124). Warszawa – Pękowice: Wydawnictwo i Pracownia Archeologiczna PROFIL-ARCHEO.
- Dovženok, V., Gončarov, V., Ūra, R. (1966). *Misto Voïn'*. Kiïv: Naukova dumka.
- Dučic, L. (1984). *Otčet ob arheologičeskikh issledovaniãh v Podvin'e, v Mstislavskom pajone Mogilevskoj oblasti i Lûbanskom rajone Minskoj oblasti v 1983 godu*. File 845, Central'naga navukovaga arhiva Nacyãnal'naj Akadèmii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dakumentacyi, Vopis 1.
- Dučyc, L. (1991). *Braslaŭskae Paazer'e ũ IX–XIV stst*. Minsk: Navuka i tẽhnika.
- Duczko, W. (1997). Byzantine Presence in Viking Age Sweden Archaeological Finds and their Interpretation. In M. Müller-Wille (ed.), *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts: internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.-25. September 1994. Bd.1* (p. 291–309). Mainz-Stuttgart: Akad. der Wissenschaften und der Literatur, F. Steiner.
- Durczewski, Z. (1939). Stary zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938. *Niemen*, 1, 2–15.
- Golubovič, V., Cegak-Golubivič, E. *Novye materialy po istorii Grodna v rannefeodal'nuũ èpohu*. File 44, Central'naga navukovaga arhiva Nacyãnal'naj Akadèmii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dakumentacyi, Vopis 1.

- Gurānov, V., Čubur, A. (2014). Keramičeskoe ajco-pisanka iz pogrebeniā v kurgannom nekropole Eli-seeviči. In: V. Alekseev, L. Filippova, E. Šinakov, A. Čubur (eds), *Desninskie drevnosti: materialy VIII mežgosudarstvennoj naučnoj konferencii „Istoriā i arheologičeskoe podesen’ā”, posvāšennoj pamāti F.M. Zavernāeva* (p. 86–91). Brānsk: RIO BGU.
- Gurānov, V., Čubur, A. (2022). „Ab ovo”: ajca-pisanki v kurgannom pogrebal’nom obrađe vostočnyh slavān. *Stratum Plus*, 5, 127–134.
- Gurevič, F. (1981). *Drevnij Novogrudok. Posad – okol’nyj gorod*. Leningrad: Nauka.
- Haponava, V., Kots, A., Lucas, M., Both, M., Roberts, P. (2022). Medieval and early modern diets in the Polack region of Belarus: A stable isotope perspective. *PLoS ONE*, 17 (10), e0275758, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0275758>
- Hilczerówna, Z. (1950). Przyczynki do handlu Polski z Rusiā Kijowskā. *Przeglād archeologiczny*, 9(26), 1, 8–23.
- Jonkus, T., Oras, E., Brest, J., Demarchi, B., Mänd, R., Presslee, S., Vahur, S. (2018). Multi-method Analysis of Avian Eggs as Grave Goods: Revealing Symbolism in Conversion Period Burials at Kukruse, NE Estonia. *Environmental Archaeology*, 23(2), 109–122.
- Kaczmarek, J. (1998). Wczesnośredniowieczne przedmioty szklawione zwiāzane z magiā z Kruszwicy. In H. Kóčka-Krenz, W. Łoziński (eds), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich: profanum i sacrum* (p. 549–560). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kajkowski, K. (2020) Jajo i pisanka w świecie przedchrześcijańskich wyobrażeń religijnych Północno-Zachodnich Słowian. In M. Szymczyk, A. Jobke-Fus (eds), *Myślilborska grzechotka – pisanka, zabawka, przedmiot, instrument?* (p. 29–88). Myślilbórz: Muzeum Pojezierza Myślilborskiego.
- Kameneckaja, E. (2019). *Keramika IX–XIII vv. Kak istočnik po istorii Smolenskogo Podneprov’ā*. Moskva-Smolensk: KDU, Universitetskaja kniga.
- Kamińska-Koj, L., Koj J. (2016). Wyniki badań archeologicznych wału grodziska wczesnośredniowiecznego w Czermnie. In M. Florek, M. Wołoszyn (eds), *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010)*. Podstawy źródłowe (p. 204–210). Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kirpičnikov, A. (1966). *Drevnerusskoje oružie. Výpusk vtoroj. Kop’ā, sulicy, bojevyje topory, bulavy, kiste-ni IX–XIII vv.* Moskva – Leningrad: Nauka.
- Kolčín, B. (1958). Hronologičeskij novgorodskij drevnostej. *Sovetskaja arheologičeskaja*, 2, 92–111.
- Kontny, B. (2020). Ab armis usque ad ovo czyli jak szukać broni a znaleźć jajko? O badaniach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego na Pojezierzu Myślilborskim. In M. Szymczyk, A. Jobke-Fus (eds), *Myślilborska grzechotka – pisanka, zabawka, przedmiot, instrument?* (p. 179–201). Myślilbórz: Muzeum Pojezierza Myślilborskiego.
- Korobuškina, T. (1984). *Otčet o provedenii polevyh issledovanij na territorii Pobuž’ā v 1983 godu*. File 836, Central’naga navukovaga arhiva Nacyānal’naj Akadēmii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dokumentacyi, Vopis 1.
- Korobuškina, T. (1993). *Kurgany Belorusskogo Pobuž’ā X–XIII vv.* Minsk: Navuka i tehnika.
- Kostrzewski, J. (1920). Pisanki wczesnohistoryczne. *Przeglād archeologiczny*, 1(1–2), 42–44.
- Lysenko, P. (1972). *Otčet o polevyh issledovaniāh Turovskogo arheologičeskogo otrāda v 1971 g.* File 390, Central’naga navukovaga arhiva Nacyānal’naj Akadēmii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dokumentacyi, Vopis 1.
- Lysenko, P. (1975). *Otčet o polevyh issledovaniāh Turovskogo arheologičeskogo otrāda v 1974 g.* File 474, Central’naga navukovaga arhiva Nacyānal’naj Akadēmii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dokumentacyi, Vopis 1.
- Lysenko, P. (1985). *Berest’e*. Minsk: Nauka i tehnika.
- Makarov, N., Zajceva, E. (2007). Mininskij arheologičeskij kompleks: pogrebal’nye pamātniki. In N. Makarov (ed.), *Arheologičeskij severorusskij derevni X–XIII vekov: srednevekovye poseleniā i mogil’niki na Kubenskom ozere: v 3, t. 1: Poseleniā i mogil’niki* (p. 130–184). Moskva: Nauka.

- Makarova, T. (1966). O proizvodstve pisanok na Rusi. In L. Montgajt (ed.), *Kultura Drevnej Rusi* (p. 141–145). Moskva: Nauka.
- Makarova, T. (1972). *Polivnaâ keramika v Drevnej Rusi*. Moskva: Nauka.
- Makušnikov, O. (1988). *Otčet ob ohrannyh arheologičeskikh issledovaniih 1987 goda v gorode Gomele*. File 1189, Central'naga navukovaga arhiva Nacyânal'naj Akademii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dakumentacyi, Vopis 1.
- Mitrofanov, A., Štyhov, G., Tarasenko, V. (1961). *Planovaâ rabota: "Drevnij Polock (po arheologičeskim dannym)"*. File 124, Central'naga navukovaga arhiva Nacyânal'naj Akademii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dakumentacyi, Vopis 1.
- Müller-Wille, M. (1997). Relations between Byzantium and the North in the Light of Archaeology. Some concluding remarks. In M. Müller-Wille (ed.), *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts: internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Bd.1* (p. 405–422). Mainz-Stuttgart: Akad. der Wissenschaften und der Literatur, F. Steiner.
- Olczak, J. (1968). *Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu: studium archeologiczno-technologiczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pankiewicz, A., Siemianowska, S. (2020). Early medieval glazed objects from the Wrocław and Opole strongholds: function, origin and social significance. *Přehled výzkumů*, 61(2), 53–70.
- Perhavko, V. (1987). *Svâzi Drevnej Rusi so slavânskimi stranami*. Moskva: Znanie.
- Perhavko, V. (2006). *Torgovyj mir srednevekovoj Rusi*. Moskva: Academia.
- Plavinski, M. (2013). *Uzbraenne belaruskich zemlâŭ X–XIII stagoddziaŭ*. Minsk: Galiâfy.
- Popławska, D. (2020). Instrumenty i narzędzia dźwiękowe we wczesnośredniowiecznej Polsce do początków XIII wieku. In A. Jabłońska, M. Robaszkiewicz (eds), *Kultura muzyczna w początkach państwa polskiego* (p. 39–64). Gniezno – Szczecin: Wydawnictwo Triglav i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.
- Povetkin, V. (2008). *Bubency i kolokolčiki credi pročih šumâših i udarnyh prspoblenij v obihode drevnih novgorodcev. Novgorodskij istoričeskij sbornik*, 11(21), 110–141.
- Rozendfeld, R. (1997). Iгры detej. In B. Kolčîn, T. Makarova (eds), *Drevnââ Rus'. Byt i kultura* (p. 114–119). Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. (1948). *Remeslo Drevnej Rusi*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Rybakov, B. (1981). *Âzyčestvo drevnih slavân*. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. (1998). Pisanki. In A. Egorjčenko (ed.), *Slavâne i ih sosedi (arheologičâ, numizmatika, ètnologičâ)* (p. 81–85). Minsk: Vedy.
- Sergêeva, M. (2010). *Kostorizna sprava v starodavn'omu Kiêvi*. Kiiiv: KNT.
- Siemianowska, E. (2008). Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze. In P. Kucypera, S. Wadyl (eds), *Kultura materialna średniowiecza w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej. Toruń, 24–25 kwietnia 2008 roku* (p. 67–84). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Siemianowska, S., Pankiewicz, A., Sadowski, K., Pawlicki, J. K. (2023). W kwestii techniki wykonania i szklwienia wczesnośredniowiecznych pisanek-grzechotek ze Śląska. *Przegląd Archeologiczny*, 71, 243–270.
- Širouhov, R. (2014). Importy drevnerusskich tipov na territorii prussov v X/XI–XIV vv. In N. Makarova (ed.), *Rus' v IX–XII vekah. Obšestvo, gosudarstvo, kul'tura* (p. 386–412). Moskva – Vologda: Drevnosti Severa.
- Šovkoplâs, G. (1980). Davn'orus'ki pisanki (z kolekciî Deržavnogo istoričnogo muzeu URSS). *Arheologičâ*, 35, 92–97.
- Spirgis, R. (2013). Srednevekovyje bestiarii kak istočnik po interpretacii livskih zoomorfnyh podvesok. In N. Lopatin (ed.), *Arheologičâ i istoriâ Pskova i Pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 50-go zasedaniâ (9–11 aprelâ 2013), vypusk 29* (p. 402–413). Moskva, Pskov, Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriâ.

- Spirgis, R., Kuznetsova, V., Sobolev, V. (2022). Spoon-shaped pendants in the culture of the Livonians and inhabitants of Ancient Russia in the 11th–13th centuries: preliminary study results. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, 13(1), 257–282.
- Štyhov, G. (1975). *Drevnij Polock IX–XIII vv.* Minsk: Nauka i tehnika.
- Štyhov, G. (2014). *Lukoml': arheologičeskij kompleks železnogo veka i srednevekov'ā.* Minsk: Belaruskā navuka.
- Sumcov, N. (1891). *Pisanki.* Kiev: Tipografiā G.T. Korčak-Novickago.
- Suško, A. (2011). Davn'orus'ki pisanki. *Arheologija*, 2, 46–52.
- Suško, A. (2021). Poliv'āni pisanki z fondiv Muzeū Istorii mesta Kiēva. *Kiivs'ki zbirniki istorii, arheologii, mistectva ta pobutu*, 2, 180–195.
- Szmoniewski, B. S., Stānicā A. D. (2023). From Kyiv to Pereyaslavets (Πρεσθλαβίτζα). The early medieval stone egg imitations and glazed egg-shaped rattles from Dobrudja, Romania. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75(1), 371–403.
- Ślusarski, K. W. (2004). Wczesnośredniowieczne pisanki i grzechotki gliniane z ziem polskich. Próba typologii. In Z. Kobylinski (ed.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice oiarowane Profesor Marii Miškiewiczowej* (p. 79–110). Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Tarasenko, V. (1957). Drevnij Minsk (po pis'mennym istočnikam i dannym arheologičeskikh raskopok 1945–1951 gg.). In E. Kornejčik, K. Polikarpovič (eds), *Materialy po arheologii BSSR, tom 1* (p. 182–257). Minsk: Izdatel'stvo Akademii nauk BSSR.
- Tarasov, S. (1989). *Otčet za 1988 g. o raskopkah v Polocke.* File 1084, Central'naga navukovaga arhiva Nacyānal'naj Akademii Navuk Belarusi, Fond arhealagičnaj navukovaj dakumentacyi, Vopis 1.
- Tatoń, K. (2020). Forma jajowata i jej wpływ na cechy dźwięku grzechotek ceramicznych. In M. Szymczyk, A. Jobke-Fus (eds), *Myśluborska grzechotka - pisanka, zabawka, przedmiot, instrument?* (p. 9–28). Myślubórz: Muzeum Pojezierza Myśluborskiego.
- Tkačenko, V. (2018). Kiivs'ki glazurovani keramični pisanki v Ėvropejskomu vimiri: istoriografiā. In A. Jankovska (ed.), *Theoretical and practical aspects of the development of modern science: the experience of countries of Europe and prospects for Ukraine* (p. 328–352). Riga: SIA Izdevnieciba Baltija Publishing.
- Volodina, T. (2016). Glinānyje igruški XII–XVIII vv. Po materialam arheologičeskikh raskopok 2001–2012 gg. V 25-m kvartale istoričeskogo centra g. Vladimira. In N. Makarov (ed.), *Arheologija Vladimiro-Syždal'skoj zemli. Materialy naučnogo seminara, vypusk 6* (p. 150–164). Moskva: IA RAN.
- Voronin, N. (1954). *Drevnee Grodno.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Wawrzeniuk, J. (2004). Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnośredniowiecznym. In W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (eds), *Dusza maluczka, a strata ogromna. Funeralia Lednickie spotkanie 6* (p. 142–154). Poznań: Wydawnictwa Oddziału Wielkopolskiego SNAP.

FENOMEN ŚREDNIOWIECZNYCH „PISANEK”: RODZAJE ARTEFAKTÓW, PRAWDO-
PODOBNE SPOSOBY ICH DYSTRYBUCJI I FUNKCJE (NA PODSTAWIE ZNALEZISK
Z TERYTORIUM BIAŁORUSI W KONTEKŚCIE EUROPEJSKIM)

Streszczenie

Gliniane artefakty w kształcie jajek, zazwyczaj szkliwione i z ceramiczną kulką w środku, są dobrze znane w wczesnośredniowiecznej archeologii Europy Wschodniej i Środkowej i są zwykle nazywane „Easter egg rattles”, „grzechotkami w kształcie jajek” lub „pisankami”. Choć podobne znaleziska przyciągają uwagę badaczy od drugiej połowy XIX wieku, wciąż pozostaje kilka ważnych kwestii do rozstrzygnięcia, takich jak funkcja i rola takich „jajek” w średniowiecznych

społeczeństwach, ośrodki produkcyjne, gdzie wytwarzano gliniane jajka oraz chronologia tych artefaktów w różnych regionach.

Generalnie chronologia pisanek mieści się w okresie X–XIII wieków, choć można ją doprecyzować w oparciu o ich szczytową popularność i różnice regionalne. Znaleźiska z terenów Rusi najczęściej występują od około połowy XI do lat trzydziestych XII wieku, z Dobrudży – od drugiej połowy X do pierwszej połowy XII wieku, na terenach Polski największa liczba znalezisk może być datowana na okres drugiej połowy XI–XII wieku. Opracowanie chronologii pisanek dla różnych regionów ich występowania jest ważnym kierunkiem w dalszych badaniach nad tego rodzaju zabawkami. Jako ewentualne miejsca produkcji pisanek były rozpatrywane miasta, zarówno na terenie Rusi, jak i wczesnośredniowiecznej Polski, ale na dzień dzisiejszy badacze są zgodni tylko co do jednego miejsca – Kijowa (czy, prawdopodobnie, Vyszgoroda).

Aktywnie dyskutowaną kwestią jest funkcja i znaczenie ceramicznych „jajek”. Pisanki są postrzegane jako zabawki dziecięce czy przedmioty kultu pogańskiego, służące do obrzędów magicznych. Jednak ostatnio przypuszcza się także możliwość rozpatrywania ich w kontekście chrystianizacji ludności Europy Wschodniej i Środkowej.

Z terytorium dzisiejszej Białorusi znanych jest 10 szkliwionych ceramicznych grzechotek-pisanek, które zostały znalezione w siedmiu miastach okresu staroruskiego: Grodnie, Brześciu, Nowogródku, Połocku, Łukomlu, Mścislawiu, Gomelu. Jednak poza pisankami z tego obszaru znane są również znaleźiska imitacji jajek z gliny, rogu, kamienia w ogólnej liczbie 15 przedmiotów, część z których ma ornamentację, znaki władzy lub znaki chrześcijańskie. Przedmioty te, podobnie jak pisanki, najczęściej pochodzą z miast, ale są też znalezione w kilku pochówkach szkieletowych. Ogólne datowanie zarówno pisanek, jak i innych przedmiotów w kształcie jajka, znajduje się w okresie XI–XIII wieku (za wyjątkiem kilku „jajek” z rogu), ale można stwierdzić, że na większą skalę takie przedmioty pojawiają się dopiero w XII wieku.

Niewielka liczba znalezisk szkliwionych glinianych jaj na terytorium Białorusi i ich lokalizacja wzdłuż szlaków handlowych sugerują, że tereny te służyły jako region tranzytowy w dystrybucji pisanek, zwłaszcza w kierunku zachodnim i północnym. Pojawienie się przedmiotów w kształcie jaj w miastach i okolicach miast akurat przypada na okres aktywnego rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa i rozwoju kamiennej architektury sakralnej, co wskazuje, że najprawdopodobniej należy rozpatrywać te znaleźiska w kontekście chrześcijaństwa. Tranzytowa rola regionu i niewielka liczba szkliwionych ceramicznych „jajek” doprowadziły do lokalnej produkcji imitacji z różnych dostępnych materiałów, odzwierciedlających potrzeby nowo nawróconej ludności.

ZNACZENIE I INTERPRETACJA TERMINU *bj3*

MEANING AND INTERPRETATION OF THE TERM *bj3*

Mateusz Napierała

Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań.
mateusz.napierala@poczta.onet.pl

ABSTRACT: The aim of the article is to highlight the ambiguity of the word *bjA* and the difficulties in its interpretation, as well as to indicate the correct way of translating this term and to determine the meaning it had for the Egyptians. It will be possible to present this issue through the analysis of preserved texts, especially religious ones, which highlight the multitude of contexts in which it was used. Equally important for the topic will be the presentation of previous interpretation proposals of the word *bjA* and an indication of their adequacy in the light of the presented state of research. The key point for this article is the presence of different forms of this term written using different characters. Analysis of the way they are combined allows us to trace changes in the methods of recording *bjA* that influence its use and its importance. Also important in the interpretation of the term *bjA* is the analysis of the use of metals, especially copper and iron, in ancient Egypt. The development of their metallurgy is an important issue influencing the development of terminology relating to metallurgy of metals. The analysis of the above points will allow us to draw appropriate conclusions and answer the question: how should we translate the term *bjA*?

KEYWORDS: iron, ancient Egypt, *bjA*, metals, Egyptian writing and language

Od czasów Starego Państwa w języku egipskim mamy do czynienia z słowem *bj3*,

które występuje w dwóch formach (I forma , II forma), wykorzystywanych w różnych kontekstach przed pojawieniem się w czasach XIX dynastii ter-

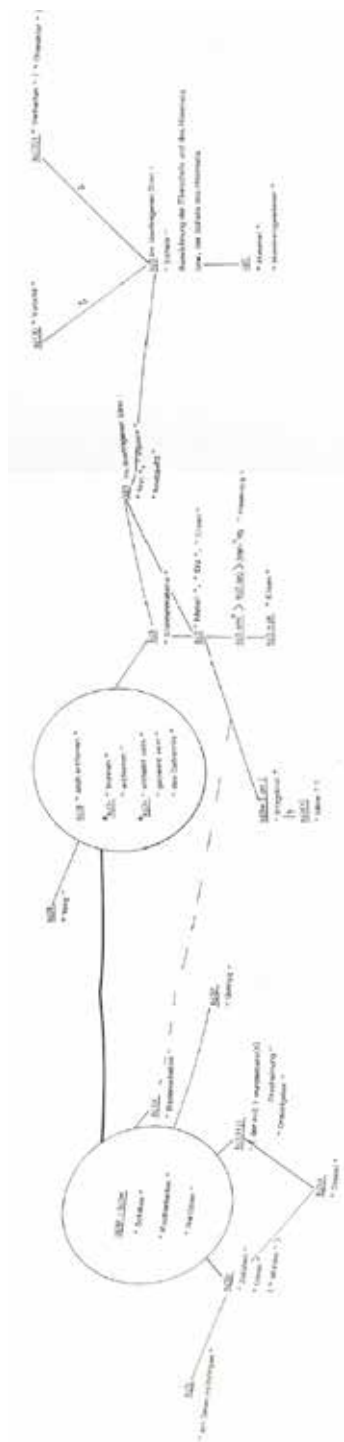
minu *bj3 n pt* oznaczającego żelazo (Budge, 1913, s. 211, Plate XV; Wainwright, 1932, s. 15; Hannig, 2003, s. 414; Napierała, 2021, s. 269–270). Warto podkreślić, że Egipcjanie aż do Nowego Państwa nie znali terminu, który moż-

na jednoznacznie tłumaczyć jako żelazo. Najbliższym znaczeniowo terminem obok *bj̄* jest 𓆎 używane do opisywania minerałów i złóż (Gardiner, 1957, s. 557; Hannig, 2003, s. 259). Jakie jest zatem właściwe znaczenie słowa *bj̄* (Chabas, 1874, s. 28–37)?

Najwcześniejsze świadectwa użycia języka egipskiego pochodzą z czasów predynastycznych, a on sam ulegał dalszemu rozwojowi przez całe dzieje Egiptu (Helck, Otto, 1977, s. 1189–1199; Allen, 2010, s. 1–2; Ćwiek, 2016, s. 77). Najstarsze zapiski w tym języku pochodzą z około 3200 roku p.n.e. i były to pojedyncze słowa, głównie imiona i toponimy, natomiast najmłodsze to już teksty w języku i piśmie koptijskim, będącym ostatnią fazą rozwoju języka egipskiego (Helck, Otto, 1977, s. 1189; Ćwiek, 2016, s. 77). Pismo egipskie, które jest rozbudowanym systemem znaków opisującym otaczający Egipcjan świat, ma skomplikowaną genezę. W państwie faraonów pismo to występuje jako skodyfikowany system zapisu, w którym hieroglify pełniły zarówno funkcję prostych piktogramów, ale też ideogramów oraz niosły także wartości fonetyczne (Ćwiek, 2016, s. 78). Warto podkreślić, że już od początku dynastycznego Egiptu niektóre znaki mogły funkcjonować zarówno jako logogramy, fonogramy oraz determinatywy. Powodami powstania i rozwoju pisma były m.in. potrzeby silnie rozwijającej się administracji państwowej oraz kształtująca się ideologia władzy królewskiej (Ćwiek, 2016, s. 78). Wynalazek pisma umożliwił Egipcjanom przenoszenie informacji zarówno w przestrzeni, jak i w czasie. Niosło to ze sobą ogromne korzyści dla rozwoju państwa, ponieważ stopniowo ewoluujące pismo umożliwiło rozpowszechnianie informacji oraz przechowywanie zdobytej wiedzy. W egipskim piśmie wykształciły się i rozwijały równolegle od początku istnienia państwa różne jego formy, np. oficjalne pismo hieroglificzne i kursywna hieratyka (Ćwiek, 2016, s. 83)¹. Język i pismo były podstawą rozwoju państwa egipskiego i umożliwiły powstanie bogatego piśmiennictwa obejmującego różnorodne formy i gatunki literackie. W licznie zachowanych źródłach pojawia się również słowo *bj̄*.

Termin *bj̄* jest doskonałym przykładem ilustrującym wieloznaczność pisma hieroglificznego (Soldi, 1883, s. 732–738; Chabas, 1873, s. 52–54; Hall, 1903, s. 149). Mógł być on różnie odczytywany, np. jako metal, kopalnie, niezwykle rzeczy czy nieboskłon (Soldi, 1883, s. 736–738; Hannig, 2003, s. 414–415; Hannig, 2006, s. 800–801). Aby odkryć właściwe znaczenie słowa *bj̄*, należy spróbować zdefiniować, na czym polega relacja między poszczególnymi znakami tworzącymi omawiany termin (Hannig, 2003, s. 414–415; Hannig, 2006, s. 800–801). Czy zatem przez wykorzystanie odpowiednich hieroglifów Egipcjanie mogli tłumaczyć słowo *bj̄* jako żelazo (Ollivier-Beauregard, 1884, s. 108; Posener-Kriéger, 1976, t. 1, s. 164; McNutt, 1990, s. 136)? Odpowiedzią jest wykres przedstawiający zakres znaczeniowy słowa *bj̄* wykonany przez E. Graefego (Graefe, 1971, s. 1–8) (ryc. 1). Stwierdza on, że odnosi się ono głównie do rudy miedzi i jest to widoczne już w Starym Państwie,

¹ Hieratyka nie jest jedynym rodzajem pisma o kursywnym charakterze. Już od Starego Państwa istnieje tzw. kursywa hieroglificzna, która nie jest tym samym co pismo hieratyczne, ale również umożliwiała sprawniejszy zapis niż klasyczne hieroglify.

Ryc. 1. Wykres Graefego przedstawiający zakres znaczeniowy słowa *bjß* (E. Graefe, 1971, s. 4)
Fig. 1. Graefe's diagram showing the meaning range of the word *bjß* (E. Graefe, 1971, p. 4)

następnie brązu, a dopiero w Nowym Państwie przez dodatkowe słowa „*n pt*” żelaza. Jego zdaniem wszystkie terminy zawierające rdzeń *bj3-* pochodzą od czasownika *bj3(j)* „usunąć”, „odłączyć”, „oddzielać”. Następnie wyprowadza z tego dwie grupy (ryc. 1). Pierwsza to terminy związane z określeniami „cenny” i „drogocenny”, czyli odległy i trudno dostępny. Obejmuje ona słowa zaczynające się od *bj3j-*, m.in.: *bj3jt* „surowce mineralne”, *bj3jt* „kwarcyt”, *bj3jt* „cuda” czy *bj3jtj* „cudowne zjawiska” (Graefe, 1971, s. 2–3) (ryc. 1). Druga grupa to słowa utworzone od terminu *bj3* „materia gwiazdna”, z której, jak tłumaczy to Graefe, zbudowane było niebo. Z niego miały powstać kolejne terminy, m.in.: *bj3* „metal, ruda, żelazo”, *bj3 šmʿ* > *bj3 qzj* > *bkz ʿnh* „hematyt” oraz *bj3 n pt* „żelazo” (Graefe, 1971, s. 5) (ryc. 1). Od terminu *bj3* określającego surowce wywodzi zwroty *bj3* „solidny, masywny, stały”, *bj3w* „ruda” oraz *bj3t* „kopalnia” (Graefe, 1971, s. 6) (ryc. 1). Natomiast słowo *bj3* „powłoka, skorupa” wywodzi od twardej zewnętrznej powierzchni metalu i występuje w terminach m.in.: *bj3* „niebo, wody nieba” (Graefe, 1971, s. 6–7) (ryc. 1). Na podstawie analizy wykresu Graefego możemy wyróżnić trzy tłumaczenia terminu *bj3*, które są związane z metalami: *bj3* jako miedź, *bj3* jako żelazo i *bj3* jako metal w ogólnym ujęciu.

INTERPRETACJA *bj3* JAKO METALU

Najbardziej podstawowym – wdawałoby się – tłumaczeniem słowa *bj3* jest metal (Meltzer, 2002, s. 81–83; Aufrère, 1991, t. 2, s. 431–432). M. Odler w swojej pracy wskazuje, że takie tłumaczenie słowa *bj3* jest najbardziej właściwe, ponieważ nasza „etyczna” klasyfikacja pierwiastków chemicznych i minerałów nie odpowiada „emicznemu” wyjaśnieniu świata przez Egipcjan (Chabas, 1874, s. 29–30; Odler, 2021, s. 306)². Odler podąża w takim rozumieniu słowa *bj3* za J. P. Allenem, który tłumacząc *Teksty Piramid*, tłumaczy *bj3* za każdym razem jako metal (Allen, 2005, s. 20–350). Niewątpliwie jest to z jednej strony podejście bezpieczne, a z drugiej podkreślające, że Egipcjanie mogli w inny sposób rozumieć otaczający ich świat i inaczej opisywać go za pomocą swojego języka. Zatem nasze klasyfikacje mogą nie pasować do świata sprzed kilku tysięcy lat. W związku z powyższym *bj3* powinno tłumaczyć się jako „metal” rozumiany ogólnie, co może obejmować zarówno miedź, jak i żelazo, tym bardziej że te same znaki wykorzystywano w słowach „kopalnie”, „ruda” czy w nazwie półwyspu Synaj (Niemann, 1926, s. 63; Graefe, 1971, s. 26–29; Eaton-Krauss, 2016 s. 30–32).

Tłumaczenie słowa *bj3* jako metalu bez wątpienia odnosi się do najwcześniejszych faz rozwoju metalurgii egipskiej, które przypadają na Okres Wczesnodynastyczny, z którego pochodzą najwcześniejsze pozostałości wykorzystania słowa *bj3*. Zapisano

² „Etyczne podejście” oznacza wyjaśnianie przy użyciu pojęć spoza danej kultury. Jest bardziej uniwersalne. Natomiast „emiczne podejście” to próba wyjaśnienia ideologii, postrzegania świata i zachowań danej kultury na podstawie stosowanych przez tę kulturę pojęcia. Jest to podejście indywidualne, odnoszące się tylko do jednej analizowanej kultury.

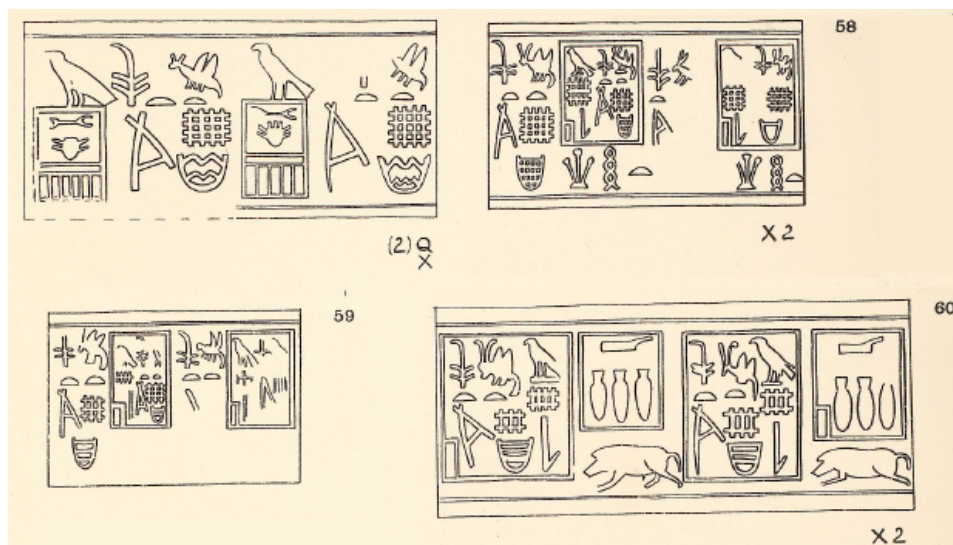
je za pomocą znaku studni wypełnionej wodą N 41 w grobowcu Aneđziba (Petrie, Griffith, 1900, s. 12–13, Plate V–VI, XXVI; Helck, 1987, s. 79–222; Kahl, 2006, s. 94–101) z czasów I dynastii (około 2900 rok p.n.e.) w nekropoli Umm el-Qa’ab w Abydos (Gardiner, 1957, s. 492; Kahl, 1994, s. 620) (ryc. 2). Pojawił się on w imieniu tego władcy zarówno na naczyniach kamiennych, jak i na odciskach pieczęci (ryc. 3). Wspomniany znak występował w funkcji logogramu, a kontekstem jego wykorzystania było imię tronowe władcy *nswt-bity Mr-bj3-p* (Gardiner, 1957, s. 492; Kahl, 1994, s. 620), które możemy odczytywać następująco: Pan Górnego i Dolnego Egiptu („Ten, który należy do trzciny i pszczoły”), Ukochany (*mr*) metalowego (*bj3*) siedziska/stołka/tronu (*p*) (Gardiner, 1957, s. 500)³. Następnie *bj3* pojawia się od okresu Starego Państwa w dwóch wspomnianych już formach w licznych tekstach, m.in.: *Teksty Piramid, Papirusy z Abusir*, listy ofiar, teksty administracyjno-prawne, przedstawienia warsztatów czy annały i dekrety królewskie, *Teksty Sarkofagów, Księga Umarłych*, teksty trybutów. Czy jednak odpowiednie jest stosowanie tak ogólnego znaczenia, gdy słowo to w rozbudowanej formie występuje już w wyraźnie określonych kontekstach (grobowym i świątynnym)? Należy zatem założyć, że pierwotnie słowo *bj3* odnosiło się do ogólnie rozumianego metalu ze względu na wczesne czasy (I dynastię) i stopień opanowania obróbki metali (znano głównie miedź).

Ryc. 2. Fragment naczynia kamiennego z tytułaturą Aneđziba z jego grobowca w Umm el-Qa’ab (Petrie, Griffith, 1900, Plate V)

Fig. 2. Fragment of a stone vessel with the title of Aneđjib from his tomb in Umm el-Qa’ab (Petrie, Griffith, 1900, Plate V)

³ Prawdopodobnie początkowo terminem tym określano okrycie samego stołka, później odnosił się do całego mebla. Być może słowem *p* opisywane jest tu miejsce, w którym zasiadał władca, bez konkretnego określenia jego formy.

Ryc. 3. Odciski pieczęci z tytułaturą królewską Aneđziba z jego grobowca w Umm el-Qa'ab (Petrie, Griffith, 1900, Plate XXVI)

Fig. 3. Stamp's impressions with the royal title of Aneđjib from his tomb in Umm el-Qa'ab (Petrie, Griffith, 1900, Plate XXVI)

INTERPRETACJA *bj3* JAKO MIEDZI

Wraz z rozwojem egipskiej metalurgii miedź stała się drugim najczęściej wykorzystywanym metalem obok złota. We wczesnych okresach istnienia państwa egipskiego była ona wciąż surowcem rzadkim i cennym, stosowanym nie tylko do wyrobu narzędzi i broni lecz także naczyń i posągów królewskich (Lucas, 1948, s. 228–229; Graefe, 1971, s. 26; Chaaban, 2012, s. 189–11). Argumentem za miedzią jako tłumaczenie słowa *bj3* jest to, że aż do Nowego Państwa Egipcjanie używali surowca żelaznego tylko sporadycznie. Przedmioty z żelaza pojawiły się przede wszystkim w kontekście grobowym elit (Napierała, 2021, s. 244–245). Termin *bj3*, pojawiający się w tekstach, rozumiany był tylko przez tych, którzy posługiwali się pismem hieroglificznym, czyli elitę społeczeństwa (Ćwiek, 2016, s. 71–77, 83–86). W tym wypadku prawdopodobne jest początkowe wykorzystywanie terminu *bj3* w odniesieniu do miedzi, podkreślając, że jest to inny rodzaj metalu niż złoto, o charakterze bardziej użytkowym (Maddin, 1975, s. 62). Nasuwa się jednak pytanie, czy Egipcjanie zdawali sobie sprawę, z jakim surowcem mieli do czynienia, tworząc paciorki z żelaza, które trafiły do dwóch grobów w Gerzie (Napierała, 2021, s. 255–257)? Od czasów predynastycznych znamy w egipskim osobne określenia na złoto i srebro, od końca Starego Państwa na brąz, a od Średniego Państwa na ołów, cynę i elektron. Czy zatem za pomocą słowa *bj3* określano zarówno miedź, jak i żelazo? Z Okresu Predynastycznego zachował się żużel zawierający żelazo, który był pozostałością po

obróbce miedzi (Waldbaum, 1999, s. 30; Ogden, 2000, s. 152). Żelazo najprawdopodobniej stosowane było jako topnik (Napierała, 2021, s. 245–246; Napierała, 2022, s. 150–151). Zapewne na tak wczesnym etapie rozwoju metalurgii Egipcjanie nie potrafili odróżnić żelaza od miedzi i być może określali metale użytkowe słowem *bj3* (Graefe, 1971, s. 26; Odler, 2021, s. 306).

Należy zaznaczyć, że od czasów XVIII dynastii (Nowe Państwo) znany jest osobny termin na określenie miedzi. Wykorzystywał on znak N 34 , który przedstawia płytę metalu lub tygiel i był odczytywany jako *hmt* (Gardiner, 1957, s. 490; Kaplony, 1966, s. 54–57). Być może początkowo termin ten mógł być odczytywano jako *bj3* (Gardiner, 1957, s. 490), na co wskazuje ewolucja znaku N 34 pozwalająca wskazać wcześniejsze jego formy, które mogły być wykorzystywane przy tworzeniu słów określających miedź. Od XI dynastii (Średnie Państwo) był to znak W 13 przedstawiający czerwoną glinianą podstawkę pod naczynie , który jest jedną z wersji znaku *nst* – W 11 oznaczającego siedzisko (ideogram) oraz literę *g* (fonetycznie) (Gardiner, 1957, s. 529; Kaplony, 1966, s. 54–57; Napierała, 2021, s. 270). Natomiast w okresie od III do V dynastii był to znak zbliżony do X 3 , który z kolei jest formą znaku X 2 przedstawiającego bochenek chleba (Gardiner, 1957, s. 531–532; Napierała, 2021, s. 270). Czy zatem bazując na przedstawionej ewolucji znaku N 34, możemy stwierdzić, że terminy, w których pojawiają się znaki X 3, W 13 i im podobne, możemy interpretować jako opisujące miedź? Należy w tym miejscu przypomnieć, że druga forma zapisu słowa *bj3*, która występowała w tekstach administracyjno-prawno-królewskich oraz przedstawieniach warsztatów, wykorzystywała znak, który jest bardzo podobny do znaku X 3. W tej sytuacji powinniśmy tłumaczyć tę formę zapisu *bj3* jako miedź.

W dokumentach królewskich, takich jak dekrety czy annały, np. kamień z Palermo (Naville, 1903, s. 3–20) czy dekret z Koptos (Weill, 1911, s. 268–275; Hayes, 1946, s. 3–23), wymieniane są łodzie Neferirkara (ryc. 4) oraz posągi Chasechemui (ryc. 5) i Pepiego II (ryc. 6), które zostały wykonane z *bj3* (Lalouette, 1979, s. 335–337) zapisanego za pomocą jednego znaku, którym może być X 3 albo znak N 32 . Nasuwa się pytanie, czy również w tym przypadku mamy do czynienia z miedzią? Możemy wskazać kilka argumentów popierających tę teorię. Po pierwsze miedź była znana i obrabiana od kultury Badari, a w Starym Państwie był to jeden z najważniejszych obok złota metali znanych Egipcjanom. Była ona jednym z pierwszych metali, z których wykonywano naczynia metalowe, narzędzia, broń i posągi królewskie, m.in. miedziany posąg Pepiego II i jego syna Merenra (VI dynastia) (Lalouette, 1979, s. 336). Drugim ważnym argumentem są kopalnie miedzi obecne na Synaju, z których Egipcjanie pozyskiwali miedź już od Okresu Wczesnodynastycznego (Lalouette, 1979, s. 337–338). Egipska nazwa na Synaj, czyli *bj3w*, pojawia się na pewno już w Średnim Państwie w formach albo i oznacza „kraj ko-

Ryc. 4. Fragment Kamienia z Palermo, strona *verso*, dotyczący barek Neferirkare (V dynastia) (C. Lalouette, 1979, s. 337)

Fig. 4. Fragment of the Palermo Stone, verso page, relating to Neferirkare's barges (C. Lalouette, 1979, p. 337)

Ryc. 5. Fragment Kamienia z Palermo z rządów Chasechemui (C. Lalouette, 1979, s. 336)

Fig. 5. Fragment of the Palermo Stone from the reign of Khasechemui (C. Lalouette, 1979, p. 336)

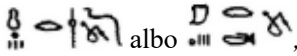
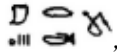
Ryc. 6. Fragment Dekretu z Koptos dotyczącego wykonania posągu Pepiego II z *bj3* (C. Lalouette, 1979, s. 337)

Fig. 6. Fragment of the Koptos Decree regarding the creation of a statue of Pepi II from *bj3* (C. Lalouette, 1979, p. 337)

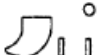

pałń/minerałów” (Lalouette, 1979, s. 339; Aufrère, 1991, t. 1, s. 64) lub „kraj *bj3*” (Hannig, 1995, s. 133; Almansa-Villatoro, 2019, s. 75). Działające na tym półwyspie miejsca wydobywania turkus, malachitu i miedzi, znane i wykorzystywane przez Egipcjan od Okresu Predynastycznego niewątpliwie wpłynęły na wykształcenie się nazewnictwa.

Związki *bj3* z miedzią w późniejszych czasach są również mocno widoczne i są kolejną wskazówką, że mogło ono oznaczać właśnie ten metal. Można ją znaleźć w języku koptyjskim, w którym miedź określano słowem *barwt* (Gardiner, 1957, s. 490). Pochodzi ono prawdopodobnie od egipskiego terminu *bj3 rwd*, który wystę-

puje w dwóch wersjach zapisu albo , i oznacza „twardy metal” (Erman, Grapow, 1926, t. 1, s. 437; Gardiner, 1957, s. 490). Możliwe jest również wskazanie analogii do terminu *hmt*, który po przekształceniu pojawił się w koptyjskim jako *oment* lub *omt* (Gardiner, 1957, s. 490). Posiadamy zatem dość wyraźne wskazówki pozwalające stwierdzić, że w najwcześniejszym etapie *bj3* mogło oznaczać miedź jako najważniejszy i najpowszechniejszy metal wykorzystywany przez Egipcjan.

Interesujący sposób użycia słowa *bj3* w odniesieniu do regionu geograficznego pojawia się w inskrypcji biograficznej wyrzeźbionej na fasadzie grobowca urzędnika Herchufa z VI dynastii na nekropolii Qubbet el-Hawa (Taterka, 2013, s. 31–32). Jedną z jej części jest list Pepiego II do Herchufa (Taterka, 2013, s. 32; Taterka, 2020, s. 32–34). Zawiera on prośbę młodego władcy skierowaną do Herchufa, aby ten przywiózł mu Pidgeja (Taterka, 2013, s. 34–35): „pragnie Mój Majestat ujrzeć owego Pidgeja [bardziej niżli podarki z Bia (czy) Puntu!” (Taterka, 2013, s. 48). Użyty tu zwrot *bj3-pwnt* (Balanda, 2005–2006, s. 36; Taterka, 2020, s. 34) można interpretować na kilka sposobów, jako określenie źródła, z których owe podarki przybędą: z Bia, czyli Północy, i z Puntu, czyli Południa, lub jako „kopalnie Puntu”, wskazując na pewną część owej krainy lub jako nazwę samodzielnej krainy Bia-Punt (Taterka, 2013, s. 48–49 – przyp. 132; Taterka, 2020, s. 33–34, 282–287). Ze względu na to, że nazwa *bj3-pwnt* pojawia się także w czasach XII dynastii na kilku zabytkach pochodzących z Mersa/Wadi Gawasis, najbardziej prawdopodobna jest ostatnia hipoteza (Taterka, 2020, s. 284–286). Z regionu określanego jako Bia-Punt nie sprowadzano żadnych towarów, a samo Mersa-Gawasis leży nad wybrzeżem Morza Czerwonego. Świadczy to, że było to miejsce, z którego wyruszały wyprawy do właściwego Puntu (Taterka, 2020, s. 284–286). Region wokół Mersa-Gawasis obfitował w kopalnie ołowiu i galeny oraz kamieniołomy szarogłazu, stąd w terminie mogło pojawić się *bj3* w znaczeniu „kopalnie” (Taterka, 2020, s. 286). Doprecyzowanie, że chodzi o Bia-Punt miało za zadanie odróżnienie tego regionu wydobywczego od Bia, czyli Synaju, gdzie wydobywano miedź i turkus (Taterka, 2020, s. 287).

Z kopalń miedzi, turkus i malachitu na Synaju pochodzą inskrypcje z czasów Średniego i Nowego Państwa pokazujące wyraźnie, że *bj3* ma silne

związki z miedzią. Teksty z Wadi Maghara (stela inspektora Chetiego, XII dynastia) (ryc. 7) czy Serabit el-Chadim (Inskrypcja z czasów Hatszepsut, XVIII dynastia) (ryc. 8) wyliczają kolejne surowce w nich wydobywane, wśród których pojawia się *bj*³. Podkreślają też, że nie jest to jeden rodzaj surowca, lecz znanych jest kilka jego odmian, które określane były różnymi terminami o podobnym rdzeniu *bj*³ (Gardi-

Ryc. 7. Fragment steli inspektora Chetiego (XII dynastia) (Gardiner, 1917, Plate IX)

Fig. 7. Fragment of the stele of Inspector Kheti (12th Dynasty) (Gardiner, 1917, Plate IX)

Ryc. 8. Rekonstrukcja inskrypcji z Serabit el-Chadim z czasów Hatszepsut (XVIII dynastia) (Gardiner, Peet, Černý, 1955, s. 154)

Fig. 8. Reconstruction of the inscription from Serabit el-Khadim from the time of Hatshepsut (18th dynasty) (Gardiner, Peet, Černý, 1955, p. 154)

ner, Peet, Černý, 1917, Pat 1, Plate X; Gardiner, Peet, Černý, 1955, Part 2, s. 66, 153–154)⁴. Analiza tekstów pochodzących z kopalń na Synaju pozwoliła zauważyć, że znaki N 41 i N 42 , charakterystyczne dla zapisu terminu *bj*³ w tekstach religijnych, nie pojawiły się w tutejszych inskrypcjach, za to wystąpił w nich znak przypominający znak kropli , który jest wcześniejszą formą znaku N 34 (Harris, 1961, s. 61–62). Powinien zatem być odczytywany tak jak *bj*³ w zwrocie *bj*³ *Stt* – miedź z Azji   (Lepsius, 1872, s. 115–116; Almansa-Villatoro, 2019, s. 75; Valloggia, 2001, s. 198). Interesujące jest to, że już w *Tekstach Piramid* występują zaklęcia, w których pojawiają się słowa *bj*³ ze znakiem przypominający znak kropli (Almansa-Villatoro, 2019, s. 75)⁵. Związki terminu *bj*³

⁴ Ze względu na uszkodzenia tej inskrypcji autorzy odtworzyli ją częściowo, bazując na inskrypcji Thotmesa III pochodzącej również z Sali Sopdu z Serabit el-Chadim na Synaju. Poza tą inskrypcją kolejna tym razem z kopalni w Wadi Maghara z czasów panowania Amenemhata III (XII dynastia), obok turkuszu wymienia również miedź   .

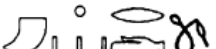
⁵ Pozostałe to romb, małe kółka oraz mniejsza kropla.

z miedzią pokazują również liczne terminy zapisywane z użyciem znaku N 34. Są one przykładem tworzenia nowych nazw na metale pochodzące z różnych regionów.

Pierwszym jest ten opisujący rudę miedzi *bj3 hr h3st.f* , które możemy tłumaczyć jako „metal (miedź), który jest na jego pustyni” (Valloggia, 2001,

s. 197). Kolejnym jest *bj3 Stt* lub *hmt Stt* , czyli „metal azjatycki/z Azji, który najprawdopodobniej oznaczał stop miedzi zbliżony do brązu (Valloggia, 2001, s. 198). Wykorzystywany był on przez Egipcjan m.in. do dekoracji drzwi i zawiasów w świątyniach (Sethe, 1907, s. 765; Lalouette, 1979, s. 340). Następnym słowem wy-

korzystującym ten znak jest *bj3 km* , oznaczający „czarny metal”, który czasami jest utożsamiany z żelazem, choć dzisiaj częściej interpretuje się go jako ciemną miedź (Valloggia, 2001, s. 198). Ostatnim z wyrażen jest wspomniana już *bj3*

rwd , którą możemy tłumaczyć jako „twardy metal”, czyli zapewne jest to hartowana na zimno miedź (Lepsius, 1872, s. 116–117; Alexander, Street, 1990, s. 173–174; Valloggia, 2001, s. 198).

Skoro *bj3* zapisywane z wykorzystaniem znaku możemy tłumaczyć jako miedź, czyli użytkowy metal używany do produkcji narzędzi czy broni, czy może być ono nadal niebiańskim metalem, który pojawił się w *Tekstach Piramid*? Wskazów-

ką może być tu wykorzystanie terminu *bj3 Stt* w scenie na południowej ścianie kaplicy w grobowcu wezyra Rehmire (TT 100) w Szejk Abd el-Gurna (XVIII dynastia) (Davies de Garis, 1943, t. 2, Plate LIII). W czwartym rejestrze ukazano poszczególne etapy pracy w warsztacie metalurgicznym – przynoszenie rudy i węgla, wytop metalu i odlewanie różnych naczyń oraz przedstawienie gotowych dwóch skrzydeł drzwi (Davies de Garis, 1943, t. 1, s. 53–54) (ryc. 9). Owe drzwi są najprawdopodobniej pokryte metalową (miedzianą) blachą. Odlanie takiego obiektu z samej miedzi jest niemożliwe, ponieważ jest ona zbyt miękka. Jeśli został tu przedstawiony odlew, to jest to raczej brąz (Davies de Garis, 1943, t. 1, s. 53). Podkre-

Ryc. 9. Ściana południowa kaplicy grobowca Rehmire, rejestr 4 – warsztat odlewniczy (N. de Davies de Garis, 1943, vol. II, Plate LII)

Fig. 9. South wall of the Rehmire tomb chapel, register 4 – foundry workshop (Davies de Garis, 1943, vol. II, Plate LII)

śla to praktykę ozdabiania drzwi blachą miedzianą, a co za tym idzie wykorzystanie utylitarnego metalu do celów religijnych. Zatem metal *bj3* miał wciąż wysoki status w okresie Nowego Państwa.

INTERPRETACJA *bj3* JAKO ŻELAZA

Kolejną możliwym tłumaczeniem *bj3*, które pojawia się u Graefego, jest żelazo. W papirusach świątynnych z Abusir z okresu V dynastii, w kontekście ostrzy *ntr.(wj)*

oraz kubków *hnwt*, pojawia się słowo *bj3* w formie , w której wykorzystano

symbol przedstawiający nogę (D 58) (Gardiner, 1957, s. 457) oraz studnię wy-

pełnioną wodą (N 41) (Gardiner, 1957, s. 492; Griffith, 1898, s. 33–34, ryc. 58; Posener-Kriéger, 1976, t. 1, ryc. 3 i 5). Termin ten jest tłumaczony przez Hanniga jako hematyt lub magnetyt (Schwertmann, Cornell, 2000, s. 131–134; Hannig, 2003, s. 414), czyli rudę żelaza (Posener-Kriéger, 1976, t. 1, s. 164; McNutt, 1990, s. 136; Schwertmann, Cornell, 2000, s. 121–134). Taka forma *bj3* wraz z dodatkowymi znakami jest również obecna w *Tekstach Piramid*. Analiza tych archiwów, które odnoszą się do sfery rytuałów pogrzebowych i obsługi ofiar składanych zmarłym, pokazuje, że *bj3* było standardowym materiałem wykorzystywanym w bardzo ważnym rytuale przejścia, jakim był Rytuał Otwarcia Ust (Daniel, 1968, s. 11–12). Ceremonia ta polegała na nadaniu mumii lub posągowi funkcji życiowych przez m.in. otwarcie ust, aby w martwym ciele mogły zaistnieć energie życiowe umożliwiające korzystanie ze składanych ofiar pozwalających funkcjonować w zaświatach. W tekstach z różnych okresów pojawiają się liczne przedmioty z *bj3* używane w trakcie rytuału: od ostrzy *ntr.(wj)* przez ciosło *mshtjw* po dłuto *mdftt* (*mdftt *mddftt*) (Chabas, 1874, s. 32–33; Valloggia, 2001, s. 198). Czy jednak poprawne jest interpretowanie tej formy słowa *bj3* występującej w tekstach religijno-administracyjnych jako żelazo? Prawdopodobnie Egipcjanie w Starym Państwie wykorzystując żelazo, nie traktowali go jako oddzielnego metalu, lecz uważali żelazo jako część metalu rozumianego ogólnie. Istnienie dwóch form słowa *bj3* wskazuje, że w pewnym momencie następuje rozdzielnie na dwa konteksty wykorzystania, zapewne wówczas, gdy nowy metal (żelazo) zaczął

odgrywać rolę w kulcie i rytuale. Być może *bj3* zapisywane w formie było wykorzystywane tylko w sferze religijnej, natomiast *bj3* zapisywane z wykorzystaniem znaków (Stare Państwo) , następnie (Średnie Państwo) ,

a później (Nowe Państwo) , stosowano w tekstach administracyjno-prawnych i scenach warsztatów metalurgicznych. Już w Starym Państwie pod koniec V dynastii (powstanie *Tekstów Piramid*) pojawiają się dwie formy zapisu słowa *bj3* (Wainwright, 1932,

s. 12–13). Jednak dwie odmienne sposoby przedstawiania *bj3*, widoczne już w zakłęciach w *Tekstach Piramid*, nie muszą od razu wskazywać na odmienne znaczenia tego

słowa. Determinatywy przypominające małe i duże krople oraz ziarna piasku

o niewątpliwie podkreślają, że mamy do czynienia z metalem lub minerałem (Wainwright, 1932, s. 12; Hannig, 2003, s. 414–415) (ryc. 10). Być może określenia na miedź i żelazo dopiero w Nowym Państwie wraz z rosnącą liczbą przedmiotów żelaznych rozdzieliły się na dwa terminy: na *bj3/hmt* określające miedź, a drugi termin z dodatkowym dookreśleniem *n pt* – „z nieba” odnoszony był już tylko do żelaza (Eaton-Krauss, 2016, s. 32).

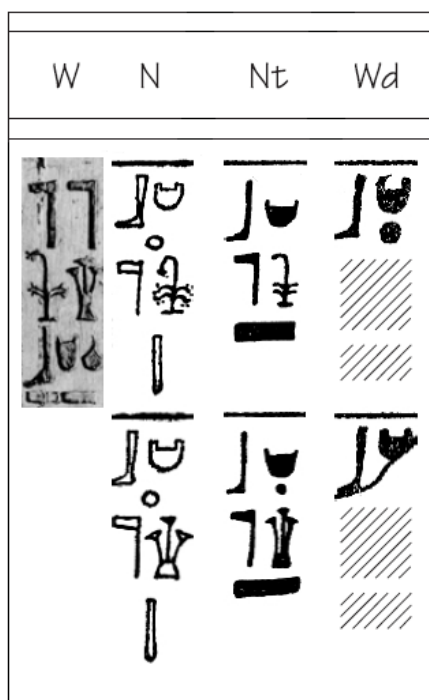

Ryc. 10. Różne formy słowa *bj3* pojawiające się w *Tekstach Piramid* (Wainwright, 1932, s. 12)

Fig. 10. Various forms of the word *bj3* appearing in the Pyramid Texts (Wainwright, 1932, p. 12)

Czy Egipcjanie dostrzegali związku między miedzią a niebem i czy uważali, że może ona pochodzić z nieba? Czy jednak wszystkie odniesienia *bj3* do nieba w *Tekstach Piramid* powinny być raczej odczytywane jako żelazo? W tym kontekście interesujące jest zakłęcie PT 38 (ryc. 11) z *Tekstów Piramid* z grobowca Unisa, w którym pojawiają się przedmioty z *bj3* z *šm^c* (roślina heraldyczna Górnego Egiptu) i *mḥ.w* (roślina heraldyczna Dolnego Egiptu), czyli z *bj3* z Górnego Egiptu i z *bj3* z Dolnego Egiptu (Ollivier-Beauregard, 1884 s. 113–114; Gardiner, 1957, s. 481–482; Allen, 2013, t. 2, PT 38). Tekst ten odnosi się do dwóch ostrzy *ntr.(wj)* używanych do Rytułu Otwarcia Ust, z których jedno przypisane jest Górnemu, a drugie Dolnemu Egiptowi (Almansa-Villatoro, 2019, s. 75). Warto zauważyć, że przedmioty metalowe (również te z *bj3*) w piśmie egipskim mają zazwyczaj dwa określające je determinatywy: jeden odnosi się do surowca, z którego przedmiot został wykonany (determinatyw ziarna piasku, rombu, tygła czy zbliżony do kropli), a drugi do kształtu (formy) wymienianego przedmiotu, np. ostrze noża czy naczynie (Aufrère, 1991, t. 1, s. 106–107). Taka konstrukcja pozwalała na łatwą i szybką identyfikację terminu. Kreatywność Egipcjan pod względem nazewnictwa jest dobrze znana, lecz czy potrafili oni rozróżnić dwie najważniejsze rudy żelaza, czyli hematyt i magnetyt? Zwrot *bj3 šm^c*, czyli metal *bj3* z Górnego Egiptu, tłumaczyć możemy jako hematyt, który jest jedną z najważniejszych rud żelaza (Graefe, 1971, s. 33). Jest on niezwykle cennym źródłem tego metalu, ponieważ zawiera do 70% czystego żelaza (Fe) (Levato, 2016, s. 9–11). Egipcjanie odróżniali hematyt od magnetytu, który określali mianem *bj3 qsj* lub *bj3 qsj ḥnh* (*bqs-ḥnh*) i uważali, że jest on lepszy od zwykłego żelaza (Aufrère, 1991, t. 1, s. 433). Zwrot *bj3 qsj ḥnh*, który może oznaczać żywy metal, sugeruje substancję o magnetycz-

PT 38

Ryc. 11. PT 38 (§ 30b) (Allen, 2013, vol. II, PT 38)

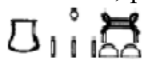

Fig. 11. PT 38 (§ 30b) (Allen, 2013, vol. II, PT 38)

nych właściwościach i pojawia się w demotycznym Papirusie Medycznym z Wiednia z II wieku n.e. jako składnik perfum oraz surowiec wykorzystywany w rytuałach mających na celu sprowadzić duchy (Aufrère, 1991, t. 1, s. 440).

Słowo *bqs* lub *bqs-ḥnh* określające żelazo z rudy pochodzi od wspomnianego już terminu *bj3 n qsj*, oznaczającego *bj3* z Cusae (Harris, 1961, s. 168–170; Farag, 1980, s. 78; Almansa-Villatoro, 2019, s. 74) (starożytne Qis to region w środkowym Egipcie obecnie znane jako El Quseja) i pojawia się już pod koniec Średniego Państwa (Grimal, 2004, s. 201)⁶. Prawdopodobnie określano nim magnetyt – ze względu na magnetyczne właściwości tego metalu (Harris, 1961, s. 168–170; Aufrère, 1991, t. 2, s. 433). Magnetyt jest obok hematytu jedną z najważniejszych rud żelaza i zawiera ponad 72% czystego żelaza (Fe) (Schwertmann, Cornell, 2000, s. 135–140; Napierała, 2022, s. 133–134). Jego nazwa sugeruje, że był charakterystyczny dla Cusae. Mógł

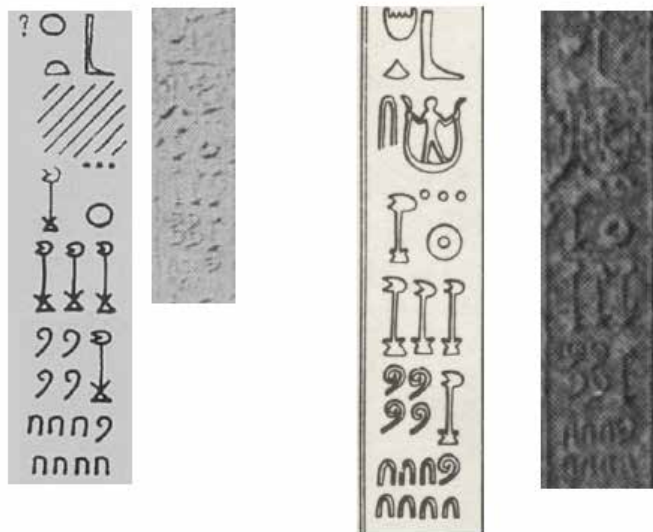
⁶ Miasto Cusae wydaje się być miejscem granicznym między wpływami Hyksosów rządzących w Delcie i władców z Teb, panujących nad Doliną. Początki tego miasta sięgają Średniego Państwa i znane było jako centrum kultu Hathor oraz cmentarzysko lokalnych arystokratów.

być w nim wydobywany, obrabiany lub dystrybuowany. Warto wspomnieć, że termin *bj3 n qsj/bj3 qsj* wystąpił w inskrypcji Amenemhata II ze świątyni Ptaha z Memfis) – *bj3 n qsj 5570 dbn* (ryc. 12). Dotyczy ona kultu pośmiertnego Senusereta I i złożenia mu darów i ofiar, prezentacji trybutu z Nubii oraz z Azji (w skład niego wchodziło

bj3 Stt (Altenmüller, Moussa, 1991, s. XX)), podsumowania wyprawy na Synaj (w tym fragmencie pojawia się właśnie termin *bj3 qsj* (Altenmüller, Moussa, 1991, s. 34)), wyników ekspedycji do Libanu oraz prezentacji łupów wojennych i darów dla różnych bóstw i świątyń (Farang, 1980, s. 78; Altenmüller, Moussa, 1991, s. 4–25) (ryc. 12). Wśród wielu metali, takich jak srebro, złoto czy ołów, pojawia się również *bj3* w formie , z której wykonano stojaki, misy, kadzidła, pieczęcie,

S. Farag

H. Altenmüller

Ryc. 12. Fragmenty inskrypcji Amenemhata II ze świątyni Ptaha z Memfis (XII dynastia) (Farang, 1980, s. 78; Altenmüller, Moussa, 1991, s. 11)

Fig. 12. Fragments of the inscription of Amenemhat II from the temple of Ptah of Memphis (12th dynasty) (Farang, 1980, p. 78; Altenmüller, Moussa, 1991, p. 11)

wazon, pudła, dzbany i inne przedmioty oraz brąz *hsmn* (Farang, 1980, s. 78;

Altenmüller, Moussa, 1991, s. 4–25). Metal *bj3 n qsj* jest wyraźnie odróżniony od *bj3* , co sugeruje dwa odmienne metale lub szczególnie stop tego samego metalu. Niestety tak szczegółowe i opisowe zwroty określające konkretne

rudy żelaza pojawiają się dopiero od końca Średniego Państwa i w Nowym Państwie (Hannig, 1995, s. 246). Dlatego nie mamy stuprocentowej pewności, czy już w przypadku tekstów ze Starego Państwa w obręb pola znaczeniowego *bj3* możemy dołączyć hematyt (Hannig, 2003, s. 414).

Pierwszy niezaprzeczalny termin stworzony przez Egipcjan, który odnosi się do żelaza, pojawia się dopiero w Rytuale Otwarcia Ust spisany na papirusie Aniego (XIX dynastia) (Budge, 1913, Plate XV; Wainwright, 1932, s. 15; Napierała, 2022, s. 141–142) (ryc. 13). Jest to rozbudowany zwrot *bj3 n pt*, czyli „metal

Ryc. 13. Rozdział XXIII Księgi Wychodzenia za Dnia z papirusu Aniego z XIX dynastii (Budge, 1898, s. 70; Budge, 1910, s. 120)

Fig. 13. Chapter XXIII of the Book of Going Forth by Day from the papyrus of Ani from the 19th dynasty (Budge, 1898, p. 70; Budge, 1910, p. 120)

z nieba (żelazo)” (Budge, 1913, Plate XV; Erman, Grapow, 1926, t. 1, s. 436; Allen, 2010, s. 246; Bjorkman, 1973 s. 114; Broschat i in., 2022, s. 24), wykorzystany w kontekście narzędzia *mdtft* (*mdft *mddft*). Zwrot ten zapisywany najczęściej jako

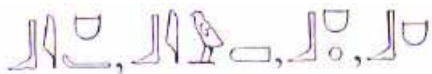

ⲃⲓⲛⲡⲧ (Černý, 1976, s. 24), pojawił się w kontekście boga Szu, który otworzył usta zmarłego i wszystkich bogów narzędziem z niego wykonanym. Fragment ten w transkrypcji wygląda następująco: *wn r3.j wp r3.j jn šw mdtft.f twjj n.t bj3 n pt wp.n.f r3 n ntr.w jm.s* – „Otwiera usta moje, otwiera moje usta Szu <przy pomocy> swego narzędzia *mdtft*, które jest z żelaza, którym otworzył on również usta pozostałych bogów” (Budge, 1898, s. 70; Budge, 1910, s. 120; Budge, 1913, Plate XV) (ryc. 13). Egipcjanie zdawali sobie sprawę już od Starego Państwa ze związków *bj3* z niebem, które to w tym kontekście pojawiło się już w *Tekstach Piramid* (Aufrère, 1991, t. 2, s. 432). Interpretacja tego terminu była o tyle prostsza, że można go było porównać z późnymi formami słowa *bj3 n pt*: z demotycznym *bʿnjp* i koptyjskim *benipe*, które to terminy na pewno oznaczają żelazo (Aufrère, 1991, t. 2, s. 432). W języku koptyjskim słowo **ⲃⲛⲡⲧ** (*benipe*) (Harris, 1961, s. 51–51; Crum, 1939, s. 41; Černý, 1976, s. 24) pojawia się w Starym Testamencie przetłumaczonym na przełomie III/IV wieku na język koptyjski w tych miejscach, w których chciano przetłumaczyć hebrajskie słowo *barzel*, które oznaczało żelazo (Wainwright, 1932, s. 15)⁷. Warto wspomnieć, że pojawiający się w Biblii na określenie żelaza termin *barzel* na początku Starego Testamentu pojawia się rzadko, a metal ten jest uważany za cenny surowiec (Sawyer, 1983, s. 129–131; McNutt, 1990, s. 20, 216–217). Natomiast w kolejnych księgach zaczyna pojawiać się częściej, wraz z rozpowszechnieniem się technik wytwarzania żelaznych narzędzi i broni (Sawyer, 1983, s. 132–133; McNutt, 1990, s. 219–220).

Warto zauważyć, że od tego momentu słowo *bj3 n pt* wchodzi na stałe do kanonu nazw metali. Pojawia się ono następnie w licznych tekstach królewskich m.in. za czasów Ramzesa IV (XX dynastia) jako *bj3 pt*, np. w kontekście narzędzia *mdtft* (*mdft *mddft*) (Wainwright, 1932, s. 15), co wskazuje na jego wysoki status. Podkreśla to także wcześniejsza inskrypcja z czasów Ramzesa II (XIX dynastia), która uwypukla potęgę, męstwo i waleczność władcy: „Żywy obraz Ra, posąg Tego, który jest w Heliopolis, którego ciało jest ze złota, kości ze srebra, a kończyny z żelaza (*wt.f n bj3 n pt*), syn Setha i potomek Anat, zwycięski byk niczym Seth z Ombos” (Aufrère, 1991, t. 2, s. 434) (ryc. 14). Ciekawym zabiegiem jest to, że w terminie

bj3 n pt ⲃⲓⲛⲡⲧ pojawił się cios słonia ⲛⲓⲧⲓⲛⲓ, podobnie jak w słowach: *bj3* ⲃⲓⲛⲓⲧⲓⲛⲓ „kopalnia”, *bj3w* ⲃⲓⲛⲓⲧⲓⲛⲓⲛⲓ „coś

⁷ <https://coptot.manuscriptroom.com/coptic-bible> (dostęp: 27.09.2022).

„cudownego/cudowność” oraz *bj3* „niebo, nieboskłon, firmament”, znanych już od Średniego Państwa (Hannig, 2006, s. 800–801). Dodatkowo zastosowanie znaku N 33 w zwielokrotnionej formie w słowach określających metale wskazywało, że mowa jest o surowcu w ogóle, tak jak w terminie *nbw*, czyli złoto   (Gardner, 1957, s. 490).

Ryc. 14. Fragment inskrypcji Ramzesa II z jego świątyni w Luksorze dotyczący *bj3* (Müller, 1910, vol. II, fig. 23; Lalouette, 1979, s. 341)

Fig. 14. Fragment of the inscription of Ramesses II from his temple in Luxor regarding *bj3* (Müller, 1910, vol. II, fig. 23; Lalouette, 1979, p. 341)

Wykształcenie się terminu *bj3 n pt* nie jest przypadkowe, ponieważ ma miejsce w momencie, w którym Egipcjanie wchodzą w coraz większe kontakty z ludami, które w tym czasie posługują się już żelazem (Graefe, 1971, s. 33; Nibbi, 1977, s. 59; Aufrère, 1991, t. 1, s. 106). Zastanawiające jest jednak to, co było powodem powstania nowego rodzaju terminu. Kontakty między Egiptem a Bliskim Wschodem w XVIII i XIX dynastii niewątpliwie wpłynęły na wykształcenie się terminu *bj3 n pt* (Graefe, 1971, s. 30). Opiera się to na fakcie, że w korespondencji królewskiej prowadzonej przez władców XVIII dynastii m.in. w listach z Amarny, wymieniane przedmioty żelazne pochodziły z Bliskiego Wschodu (Napierała, 2022, s. 141). Wpływy z tego regionu, z którego przybywały do Egiptu różne ludy o odmiennych kulturach, widoczne były już w II Okresie Przejściowym, gdy władzę przejęli Hyksosi oraz wielokrotnie pod różnymi formami w następnych wiekach. W związku z tym możemy przypuszczać, że na Bliskim Wschodzie można poszukiwać paraleli dla *bj3 n pt*, choć należy zaznaczyć, że termin ten ma bez wątpienia korzenie egipskie. Stopniowo mógł on zostać przyjęty na określenie wszelkiego surowca żelaznego obecnego w Egipcie (Napierała, 2021, s. 270). Potwierdzeniem tego może być zwrot *bj3 n pt n Rtnw*, który pojawia się w Papirusie Chester Be-

atty’ego IV (XIX dynastia) (Harris, 1961, s. 59). Słowem *Rtnw* Egipcjanie określali Syro-Palestynę (Gardiner, 1957, s. 488). Zatem żelazo, które przybywało do Egiptu w II poł. II tys. p.n.e., pochodziło z terenów Syro-Palestyny (Eaton-Krauss, 2016, s. 32).

PROBLEM INTERPRETACJI SŁOWA *bj3*

Można z całą pewnością stwierdzić, że termin *bj3 n pt* jest pojawiającym się w okresie Nowego Państwa określeniem surowca żelaznego i wykonywanych z niego przedmiotów. Jednak skoro wcześniej nie było terminu na żelazo, to *bj3*, zarówno przed okresem Nowego Państwa, jak i w tym okresie, oznaczać powinna metal użytkowy (miedź i ewentualnie jej stopy). Jednak co w tym przypadku z przedmiotami żelaznymi sporadycznie znajdowanymi w czasie wykopalisk od okresu predynastycznego oraz różnymi formami *bj3* występującymi w tekstach? Albo nie odróżniano żelaza jako osobnego metalu, albo odróżniano przez różną graficę słowa *bj3*. To pierwsze tłumaczenie wydaje się bardzo prawdopodobne, bo jeśli *bj3* już od początku oznaczałoby żelazo, to po co wymyślać nowy termin w okresie Nowego Państwa? Należy tu jeszcze zaznaczyć, że wprowadzenie tego nowego terminu nie spowodowało odrzucenia znanego już Egipcjanom słowa *bj3*. Funkcjonowało ono nadal ze wszystkimi swoimi wariantami znaczeniowymi.

Zatem nasuwa się pytanie: skoro Egipcjanie stosowali żelazo zdecydowanie wcześniej niż czasy XIX dynastii, w której to pojawił się termin *bj3 n pt*, czy nie odczuwali potrzeby, aby odpowiednio je określić? Interesującym w tym kontekście jest fakt, że Egipcjanie, gdy była taka potrzeba i pojawiało się coś nowego, czego nie byli w stanie wyrazić za pomocą swojego pisma, dodawali nowe znaki i tworzyli nowe znaczenia, np. w czasie panowania Hyksosów (II Okres Przejściowy) do Egiptu zostały sprowadzone po raz pierwszy konie i Egipcjanie stworzyli dla nowego zwierzęcia

nazwę *ssmt* – „koń” var. i następnie dodali do pisma nowy znak

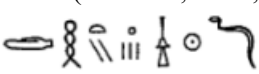
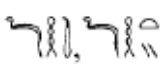
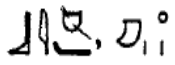

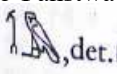
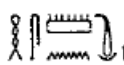

E 6 (Gardiner, 1957, s. 459). Następstwem pojawienia się koni było wprowadzenie do Egiptu rydwanów, które stały się popularnym pojazdem używanym głównie przez nowopanstwowych władców w polowaniach, w działaniach wojennych oraz ceremonialnych przejażdżkach. Po wprowadzeniu nowego słowa *wrrt* – „rydwan”

 ¹ var. ² dodano do pisma nowy znak T 17 (Gardiner, 1957, s. 513). Wspomniane wcześniej dość późne wykształcenie się osobnego zwrotu określającego żelazo sugeruje, że wcześniej Egipcjanie być może nie odróżniali tego metalu od różnych odmian miedzi?

Określenie etymologii słowa na podstawie tworzących je poszczególnych znaków to nie wszystko. Warto również spojrzeć na konkretne hieroglify w bardziej sym-

bolicznym kontekście. Almansa-Villatoro, analizując znak N 41 między innymi w kontekście wody i metalu *bj3*, sięga po wyraźny związek słowa *bj3* z niebem w tekstach religijnych już od Starego Państwa. Może to pomóc potwierdzić, że egipska wizja kosmosu uwzględniała niebo jako metalowy pojemnik wypełniony wodą, którego kawałki spadały na ziemię i były następnie wykorzystywane do wytwarzania przedmiotów rytualnych (Almansa-Villatoro, 2019, s. 73). Przedmioty te następnie

były wykorzystywane w rytuałach związanych z narodzinami, śmiercią i życiem pozagrobowym (Almansa-Villatoro, 2019, s. 73–74). W odróżnieniu od wcześniejszych analiz słowa *bj̯*, skupiających się na lingwistycznym podejściu, warto zastanowić się nad bezpośrednim semiotycznym podejściem do znaku N 41 , uwzględniającym kulturowe wskazówki (Almansa-Villatoro, 2019, s. 74). Znak postrzegany jest przez odbiorcę jako przedmiot przez receptory wzroku, które pobudzają określone zmysły lub wspomnienia społecznie i kulturowo uwarunkowane. W związku z tym możemy założyć, że znak N 41 jest używany w pozornie przypadkowym zbiorze słów związanych z metalami czy wodą i być może istnieje związek łączący te określenia, którym jest religijna pozycja metalu *bj̯* (Almansa-Villatoro, 2019, s. 74).

Do czasów Nowego Państwa Egipcjanie znali osobne nazwy na takie metale, jak złoto (*nbw*) (Lepsius, 1872, s. 113–114; Gardiner, 1957, s. 505, 573; Hannig, 2003, s. 617)⁸, srebro (*hd*) (Gardiner, 1957, s. 505, 583; Hannig, 2003, s. 916)⁹, cyna (zapewne *dhtj hd*) (Müller, 1899, s. 147–148; Hannig, 1995, s. 1014)¹⁰, ołów (*dhtj*) (Hannig, 2006, s. 2854)¹¹, miedź (*bj̯*) (Lepsius, 1872, s. 114–115; Gardiner, 1957, s. 564; Hannig, 2006, s. 798–799) i (*hmt*) (od Nowego Państwa) (Gardiner, 1957, s. 490, 581; Nibbi, 1977, s. 62–63)¹², elektron (*d^cmw*) (Hannig, 2003, s. 1495) czy brąz (*hsmn*) lub , lub (Gardiner, 1957, s. 582; Hannig, 2003, s. 887)¹³. Wydaje się, że nie istniała osobna nazwa dla żelaza, które włączono w pole znaczeniowe terminu *bj̯*. Możemy przyjąć, że już od Stare-

⁸ W tekstach od Okresu Wczesnodynastycznego.

⁹ W tekstach od Starego Państwa.

¹⁰ Termin tłumaczony „biały ołów”, znany od Nowego Państwa, być może dotyczy właśnie cyny.

¹¹ W tekstach od Średniego Państwa.

¹² Znak N 34 prawdopodobnie wchodzi w użycie od XVIII dynastii. Wcześniej od XI dynastii był stosowany znak W 13, a w czasie Starego Państwa znak X 3. Gardiner zauważa, że prawdopodobnie znak ten początkowo mógł być odczytywany jako *bj̯*, a później jego wymowa uległa zmianie na *hmt*. Nie podaje jednak, kiedy ta zmiana miałaby nastąpić. Analiza słowników R. Hanniga dotyczących Starego i Średniego Państwa wskazuje, że słowo *hmt* w formie powstaje najprawdopodobniej dopiero w Nowym Państwie.

¹³ Termin określający brąz pojawił się w źródłach egipskich pod koniec Starego Państwa, co wskazuje, że już w tym czasie Egipcjanie mieli styczność z tym surowcem. Skrócona forma zapisu natomiast znana jest dopiero od Średniego Państwa wówczas, gdy brąz zaczął się już rozpowszechniać, a jego obrobka była stopniowo udoskonalana.

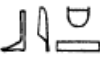

go Państwa właściwym tłumaczeniem terminu *bj3* jest metal rozumiany ogólnie (ten utylitarny), w przeciwieństwie do metali szlachetnych, takich jak srebro czy złoto (Odler, 2021, s. 306). W związku z tym, że początkowo metalem użytkowym była miedź, słowa te (metal użytkowy i miedź) mogły występować jako synonimy (Kapłony, 1966, s. 54–57; Harris, 1961, s. 50–62; Aufrère, 1991, t. 1, s. 106–107; Almansa-Villatoro, 2019, s. 75; Valloggia, 2001, s. 197)¹⁴. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym i pojawieniem się nowych metali słowo *bj3* pozostało ogólnym określeniem na metal. Było ono w świadomości Egipcjan pierwszym określeniem na metal użytkowy i ta pamięć wciąż w nich była obecna. Należy podkreślić, że błyszczący metal *bj3* (miedź) wydobywany z rud (Nibbi, 1977, s. 59) odróżniano od złota i srebra nie tylko z racji koloru, ale również dlatego, że przeznaczony był do produkcji narzędzi, które wykorzystywano do zamieniania natury w kulturę (Aufrère, 1991, t. 1, s. 106). W czasach gdy Egipcjanie silnie rozwijali metalurgię miedzi, pojawiający się inny metal był przyrównywany do znanego i stosowanego już na szeroką skalę surowca. Stąd pojęcie zarezerwowane początkowo dla metalu ogólnie, następnie odnosiło się do miedzi, jako jednego z najważniejszych metali w Starym Państwie i mogło być następnie rozszerzane na kolejne.

Jak w tym kontekście rozumieć występowanie terminu *bj3* w Tekstach Piramid, gdzie, zdaniem Faulknera, Wainwrighta, Graefego czy Hanniga oznacza on żelazo? (Almansa-Villatoro, 2019, s. 74–75). Taka dwuznaczność jest kłopotliwa do przyjęcia. Dlaczego Egipcjanie mieliby wykorzystywać termin *bj3* w odniesieniu do miedzi w codziennym użyciu, ale gdy sięgali po te słowo w religijnych tekstach, nagle miałyby ono oznaczać już tylko żelazo? Miedź jest obok złota pierwszym metalem, którego obróbkę udało się Egipcjanom opanować, zatem istniało słowo na określenie tego metalu, a gdy powstało pismo, zapisano go, stąd przedmioty miedziane występują wcześniej niż teksty je opisujące. To ten metal służył do produkcji cennych przedmiotów, początkowo zarezerwowanych tylko dla władcy i elit. Wraz z rozwojem metalurgii zaczęto z niego wykonywać również utylitarne narzędzia i broń dostępne większej grupie odbiorców. Żelazo natomiast, znane ze Starego Państwa tylko z nielicznych pozostałości z kontekstu władcy i elit, prawdopodobnie początkowo było obrabiane w podobny sposób jak miedź (Valloggia, 2001, s. 197).

Różnica między słowami określającymi oba metale staje się wyraźna od czasów Nowego Państwa, kiedy do przedmiotów wykonanych z miedzi stosuje się następują-

cą grafie słowa *hmt* (Gardiner, 1957, s. 490), zaś znaki D 58 i N 41 nie występują w terminach odnoszących się do tego metalu i przedmiotów z niego wykonanych (Wainwright, 1932, s. 12–13). Takie rozróżnienie spotykane jest m.in. w *Annalach Thotmesa III* przy opisie trybutu z regionu *Teni* po 16 kampanii wojskowej, w którym

¹⁴ Kapłony podkreśla również, że ze Starego Państwa pochodzi termin *bj3j*, który może potwierdzać interpretację *bj3* jako miedzi (wówczas gdy weźmiemy pod uwagę jedną z interpretacji *bj3* jako rudę, w tym kontekście miedzi). Według niego oznacza metalurga obrabiającego miedź. Niestety Hannig w swych słownikach dotyczących Starego Państwa nie wspomina o takim znaczeniu tego słowa.

pojawia się słowo *bj3* (Sethe, 1907, s. 733) w odniesieniu do jednej grupy metalowych naczyń, lecz w pozostałych przypadkach metalowych przedmiotów pojawia się już ideogram *hmt* (Sethe, 1907, s. 732–733; Wainwright, 1932, s. 12–13; Napierała, 2021, s. 244–246). A zatem możemy przypuszczać, że powtarzające się w trybutach słowa *bj3* należy tłumaczyć z dużą dozą prawdopodobieństwa jako miedź, natomiast termin pojawiający się tylko raz i do tego wyróżniający się formą zapisu odnosi się do innego metalu – być może żelaza (Napierała, 2022, s. 141–142). Kampanie Thotmesa III do kraju Reczenu identyfikowanego z Syro-Palestyną, opisywane we wspomnianych już *Annalach Thotmesa III*, przyniosły duże ilości miedzi: podczas 6 kampanii zebrał on trybut składający się z 40 *dbt* (sztabka) *bj3* (Sethe, 1907, s. 692; Lalouette, 1979, s. 340), po 9 kampanii w ilości 80 *dbt* *bj3*, a po 13 kampanii – 276 *dbt* *bj3* (Sethe, 1907, s. 718; Lalouette, 1979, s. 340). Skoro metal ten był częścią trybutu płaconego władcy egipskiemu, musiał być nie tylko cennym surowcem, ale i na dużą skalę wydobywanym, skoro jego ilość ciągle wzrastała. Podobny trybut z *bj3* Thotmes III otrzymywał z Cypru, również na skutek licznych kampanii, z których każda kolejna zwiększała jego ilość oraz rodzaj: *bj3*, *bj3 stfw* i *bj3 hr h3st.f* (Sethe, 1907, s. 708, 719, 724). Po 9 kampanii 108 *dbt* *bj3* oraz 2040 *dbn* *bj3 stfw* (Sethe, 1907, s. 708; Lalouette, 1979, s. 341)¹⁵, po 13 kampanii *bj3 hr h3st.f dbt* <...> (liczba sztabek się nie zachowała) (Sethe, 1907, s. 719; Lalouette, 1979, s. 341), a po 14 kampanii 40 *dbt* *bj3* (Sethe, 1907, s. 341). Cypr jako jedno ze źródeł *bj3* jest wymieniany także w inskrypcji Ramzesa II z jego świątyni w Luksorze, gdzie mówi się o dużych ilościach metalu *bj3* pozyskiwanego z Cypru (Lalouette, 1979, s. 341). Tekst ten brzmi następująco: *qd mdw in dw n <T>r s3 n s3 r<C> (R<C>-ms-sw mrj Tmn) ini hd bj3 n snw hh hfnw* – „słowa wypowiedziane przez górę Cypru, dla syna Ra, Ramzesa, ukochanego Amona: przynoszę srebro i *bj3* w wielkich ilościach milionów i setkach tysięcy” (Müller, 1910, s. 91, ryc. 23; Lalouette, 1979, s. 341). Interesujące jest to, że we wszystkich wspomnianych trybutach po metalu *bj3* zawsze wymieniana była cyna *dhty*. Egipcjanie w czasach Nowego Państwa znali już i skutecznie wykorzystywali brąz (stop miedzi i cyny), więc wymieniane obok siebie w trybutach surowce są niewątpliwie komponentami do jego produkcji.

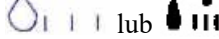

Odnosząc się do zawartości Listów z Amarny oraz znalezisk z grobowca Tutanchamona, możemy wskazać, że w czasach XVIII dynastii Egipcjanie po raz pierwszy spotykają się z tak dużą liczbą przedmiotów wykonanych ze słabo znanego im dotąd surowca. Większość tych artefaktów pochodzi z terenów Azji Mniejszej i Syrii. Skoro dopiero w XVIII dynastii mamy tak duże nagromadzenie żelaznych przedmiotów, nie dziwi to, że termin opisujący ten metal pojawia się dopiero za XIX dynastii, wówczas gdy egipscy władcy zaczynają otrzymywać regularnie dary z niego wykonane, wspo-

¹⁵ 1 deben (*dbn*) w czasach Nowego Państwa ważył 91 g. Natomiast *bj3 stfw* jest przez Lalouette tłumaczona jako stopiona miedź, choć nie podaje on szczegółów interpretacji tego terminu.

mniane w korespondencji królewskiej (Harris, 1961, s. 59; Graefe, 1971, s. 30)¹⁶. Na tej podstawie oraz w odniesieniu do sumeryjskich i akadyjskich terminów możemy wysnuć przypuszczenie, że wtedy właśnie stworzony został termin *bj3 n pt* określający żelazo (Graefe, 1971, s. 31).

Czy zatem do słowa *bj3* dodatkowe znaczenie – żelazo – zostaje dodane przed Nowym Państwem? W tekstach mamy do czynienia z licznymi dookreśleniami *bj3*, wskazującymi zapewne na różne rodzaje tego metalu np. *bj3 Stt*, *bj3 rwd*, *bj3 šm^c* czy *bj3 kmt*. Bazując na materiale źródłowym, możemy wskazać, że słowo *bj3* zaczyna być częściej używane od końca V dynastii, gdy pojawia się w tekstach religijnych oraz na ścianach grobowców. To wówczas pojawia się w *Tekstach Piramid*, papirusach z Abusir, w listach ofiar oraz w scenach warsztatów metalurgicznych. Co równie

istotne, od tego momentu pojawia się rozbieżność między *bj3* zapisywanym (często z różnymi determinatywami), spotykanym w *Tekstach Piramid*, papirusach

z Abusir oraz listach ofiar, a słowem *bj3* zapisywanym lub które pojawia się m.in. w Dekrecie z Koptos, na Kamieniu z Palermo, w grobowcu Deszeriego z XI dynastii w Sakkarze, a także w scenach w różnych mastabach ukazujących

kolejne etapy pracy warsztatów oraz tekstach prawnych. Od tej pory zapis

będzie związany raczej z metalem w aspekcie religijnym, a zapis z meta-

lem o charakterze ekonomiczno-gospodarczym. Wciąż mamy do czynienia z jednym słowem tylko zapisywanym z wykorzystaniem innych determinatywów. Nie można doszukiwać się w tych dwóch formach osobnych znaczeń – żelazo i miedź. Słowo *bj3* rozumiane jako metal ogólnie obejmując oba surowce, dlatego nie ma wyraźnego momentu przed Nowym Państwem, od którego *bj3* oznaczałoby żelazo.

Egiptskie *bj3* jest zatem terminem wieloznacznym (Harris, 1961, s. 58). Rdzeń *bj3* przez dodawanie znaków hieroglificznych jest wykorzystywany do tworzenia nowych znaczeń (Graefe, 1971, s. 4). Dotyczą one metali (miedzi i żelaza), lecz uwypuklają konkretne jego elementy, tj. nazwę, rodzaj, źródło czy pochodzenie. Jest to metal, z którego wykonywane były przedmioty wykorzystywane w wielu rytuałach przejścia (np. Rytuał Otwarcia Ust). Jest on również wymieniany w takich religijnych tekstach, jak *Teksty Piramid* czy *Teksty Sarkofagów*, w listach przedmiotów ofiarnych (podwójne ostrza, naczynia na natron czy kubki na piwo). W sferze symbolicznej pochodzi od Setha, którego kości są wykonane z tego surowca, z niego zbudowane są niebo i jego elementy i niebański tron oraz berło władcy. Obróbkę *bj3* pokazano w scenach pracy warsztatów metalurgicznych, gdzie widać odważanie surowca i wykonywanie z niego posągów czy odważników. Wchodzi również w skład ofiar, darów i trybutów (Harris, 1961, s. 58).

¹⁶ Pierwszymi źródłami, w których pojawia się termin *bj3 n pt*, są papirus Aniego i Kanon Turyński.

PODSUMOWANIE

Należy wyraźnie podkreślić, że nie mamy odpowiednich przesłanek ani dowodów wskazujących na tłumaczenie słowa *bj3* jako żelaza już od pierwszego użycia tego terminu w Okresie Wczesnodynastycznym. Możemy przyjąć, że już od Starego Państwa właściwym tłumaczeniem słowa *bj3* był metal rozumiany ogólnie (ten użytkowy). W związku z tym, że początkowo metalem użytkowym była miedź, słowa te (metal użytkowy i miedź) mogły występować jako synonimy. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym i nowymi metalami słowo *bj3* pozostało ogólnym określeniem na metal. Możemy przypuszczać, że gdy już żelazo i przedmioty z niego wykonane zaczęły pojawiać się w Egipcie, stopniowo dołączono je jako jedno z możliwych znaczeń do ogólnie używanego słowa *bj3*. Żelazo znane ze Starego Państwa tylko z nielicznych pozostałości z kontekstu władcy i elit było początkowo obrabiane w podobny sposób jak najlepiej znany Egipcjanom metal, czyli miedź, dlatego nie wykształciło się osobne słowo na jego określenie. Różnica między słowami określającymi oba metale staje się wyraźna od czasów Nowego Państwa. Dopiero od tego okresu możemy mówić o terminie zarezerwowanym dla żelaza, jakim było *bj3 n pt*. Stopniowo termin ten zarezerwowany początkowo dla metalu z Bliskiego Wschodu mógł zostać przyjęty na określenie wszelkiego surowca żelaznego obecnego w Egipcie. Zatem czasy Nowego Państwa są przełomowym momentem w dziejach egipskiej metalurgii żelaza. Nie tylko z tego czasu zachowały się licznie i w dobrym stanie przedmioty żelazne to również powstał wówczas termin pozwalający opisywać napływające z zagranicy dary i przedmioty, które były przywożone jako części trybutów.

BIBLIOGRAFIA

- Alexander, W., Street, A. Ch. (1990). *Metals in the Service of Man. Ninth Edition*. London: Penguin UK.
- Allen, J. P. (2010). *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, J. P. (2005). *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Allen, J. P. (2013). *A New Concordance of The Pyramid Texts*, t. 2. Providence: Brown University.
- Almansa-Villatoro, M. V. (2019). The Cultural Indexicality of the N41 Sign for *bj3*: the Metal of the Sky and the Sky of Metal. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 105(1), 73–81.
- Altenmüller, H. Moussa, A. M. (1991). Die Inschrift Amenemhets II. aus dem Ptaħ-tempel von Memphis. Ein Vorbericht. *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 18, 1–48.
- Aufrère, S. (1991). *L'Univers minéral dans la pensée égyptienne*, t. 1–2: *L'Influence du désert et des minéraux sur la mentalité des anciens Égyptiens*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale du Caire.
- Balanda, S. (2005–2006). The So-Called “Mine of Punt” and Its Location. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 42, 33–44.
- Bjorkman, J. K. (1973). Meteors and meteorites in the ancient Near East. *Meteoritics*, 8, 91–130.
- Broschat, K. i in. (2022). *Iron from Tutankhamun's tomb* (tłum. Manon Schutz). Cairo – New York: American University in Cairo Press.
- Budge, E. A. W. (1898). *The Book of the Dead. The Chapters of Coming Forth by Day*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.

- Budge, E. A. W. (1910). *The chapters of coming forth by day: or the Theban recension of the Book of the Dead: the Egyptian hieroglyphic text edited from numerous papyri*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.
- Budge, E. A. W. (1913). *The papyrus of Ani: a reproduction in facsimile*. London: The Medici Society LTD.
- Chaaban, M. A. (2012). Metallurgical Industries of Old Kingdom and Prehistoric Egypt. W: L. Evans (red.), *Ancient Memphis: "Enduring is the Perfection". Proceedings of the International Conference held at Macquarie University, Sydney on August 14–15, 2008*. Leuven – Paris – Walpole: Peeters, 189–192.
- Chabas, F. (1873). *Étude sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques*. Paris: Maisonneuve et G.
- Chabas, F. (1874). Note sur le nom égyptien du fer. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions & Belles-Lettres*, 18(1), 28–37.
- Crum, W. E. (1939). *A Coptic Dictionary*. Oxford: The Clarendon Press.
- Čwiek, A. (2016). *Hieroglify Egipskie. Mowa Bogów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Černý, J. (1976). *Coptic Etymological Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daniel, C. (1968). La prohibition du fer dans l'Égypte ancienne. *Studia et acta Orientalia*, 7, 3–21.
- Davies, N. de Garis. (1943). *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes*, t. 1–2. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Eaton-Krauss, M. (2016). Tutankhamun's Iron Dagger Made from a Meteorite? *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt*, 27(1), 30–32.
- Erman, A., Grapow, H. (1926). *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache*, t. 1. Berlin: Akademie.
- Farag, S. (1980). Une inscription memphite de la XII dynastie. *Revue d'Égyptologie*, 32, 75–82.
- Gardiner, A. (1957). *Egyptian Grammar*, wyd. 3. Oxford: Griffith Institute.
- Gardiner, A., Peet, T. E., Černý, J. (1917). *The Inscriptions of Sinai. Forty-Fifth Memoir of the Egypt Exploration Society*, cz. 1: *Introduction and Plates*. Oxford: Oxford University Press.
- Gardiner, A., Peet T. E., Černý, J. (1955). *The Inscriptions of Sinai. Forty-Fifth Memoir of the Egypt Exploration Society*, cz. 2: *Translation and Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Graefe, E. (1971). *Untersuchungen zur Wortfamilie bj3*. Köln.
- Griffith, F. Ll. (1898). *The Petrie Papyri: hieratic papyri from Kahun and Gurob; principally of the Middle Kingdom* (cz. 2): *Plates*. London: Bernard Quaritch.
- Grimal, N. (2004). *Dzieje starożytnego Egiptu* (tłum. A. Łukasiewicz). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hall, H. R. (1903). 86. Note on the Early Use of Iron in Egypt. *Man*, 3, 147–149.
- Hayes, W. C. (1946). Royal decrees from the temple of Min at Coptus. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 32, 3–23.
- Hannig, R. (1995). *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Hannig, R. (2003). *Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Hannig, R. (2006). *Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Harris, J. R. (1961). *Lexicographical Studies in Ancient Egyptian Minerals*. Berlin: Akademie.
- Helck W., Otto, E. (1977). *Lexikon der Ägyptologie, Band II (Erntefest – Hordjedef)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Helck, W. (1987). *Untersuchungen zur Thinitenzeit*. (Ägyptologische Abhandlungen. Bd. 45). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kahl, J. (1994). *Das System der ägyptischen Hieroglyphenschrift in der 0–3. Dynastie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kahl, J. (2006). Inscriptional Evidence for the Relative Chronology of Dyn. 0–2. W: E. Hornung, R. Krauss, D. A. Warburton (red.), *Ancient Egyptian Chronology (= Handbook of Oriental studies. Section One. The Near and Middle East)* (s. 94–115). Leiden/Boston: Brill.

- Kaplony, P. (1966). *Kleine Beiträge zu den Inschriften der Ägyptischen Frühzeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Lalouette, C. (1979). Le “firmament de cuivre”. Contribution à l'étude du mot *bj3*. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 79, 333–353.
- Lepsius, R. (1872). Kupfer und Eisen. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 10, 113–118.
- Levato, Ch. (2016). Iron Oxides Prehistoric Mines: A European Overview. *Anthropologica et Præhistorica*, 126, 9–23.
- Lucas, A. (1948). *Ancient Egyptian Materials & Industries*, wyd. 3. London: Edward Arnold & Co.
- Maddin, R. (1975). Early Iron Metallurgy in the Near East. *Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan*, 15(2), 59–68.
- Meltzer, E. S. (2002). Indirect evidence for the identification of the benben as a meteorite. *Discussions in Egyptology*, 54, 81–83.
- Müller, W. M. (1899). Zinn bei den alten Ägyptern. *Orientalistische Literatur-Zeitung* (red. F. E. Peiser), 2(1–6), 147–148.
- Müller, M. (1910). *Egyptological Researches*, t. 2. Washington: Carnegie Institution of Washington.
- Napierała, M. (2021). Żelazo meteorytowe w starożytnym Egipcie przed Okresem Późnym. *Folia Præhistorica Posnaniensia*, 26, 241–279.
- Napierała, M. (2022). Wykorzystanie żelaza w starożytnym Egipcie do początku Okresu Późnego. *Folia Præhistorica Posnaniensia*, 27, 131–161.
- Naville, E. (1903). *La Pierre de Palerme. Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*, t. 25 (s. 3–20). Paris.
- McNutt, P. M. (1990). *The Forging of Israel. Iron Technology, Symbolism and Tradition in Ancient Society*. Sheffield: The Almond Press, The Sheffield Academic Press.
- Nibbi, A. (1977). Some Remarks on Copper. *Journal of American Research Center in Egypt*, 14, 59–65.
- Niemann, W. B. (1926). Das Eisen im alten Ägypten. *Technik und Kultur*, 17, 61–64.
- Odler, M. (2021). Book Review: Himmlisch! Die Eisenobjekte aus dem Grab des Tutanchamun. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 107, 305–306.
- Ogden, J. (2000). Metals. W: P. Nicholson, I. Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and Technology* (s. 148–176). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ollivier-Beauregard, G. M. (1884). L'antiquité du fer en Égypte. *Bulletins de la Société d'anthropologie*, 7(3), 104–127.
- Petrie, W. M. F., Griffith, L. F. (1900). *The royal tombs of the first dynasty: 1900*, cz 1. London: Gilbert and Rivington.
- Posener-Kriéger, P. (1976). *Les Archives du Temple Funéraire de Néferirkaré-Kakai (les papyrus d'Abou-sir): traduction et commentaire*, t. 1. Paris: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Sawyer, J. F. A. (1983). The Meaning of Barzel in the Biblical Expressions “Chariots of Iron”, “Yoke of Iron”, etc. W: J. A. David, J. F. A. Sawyer (red.), *Midian, Moab, and Edom: The History and Archaeology of Late Bronze and Iron Age Jordan and North-west Arabia* (s. 129–133). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Schwertmann, U. Cornell, R. M. (2000). *Iron Oxides in the Laboratory. Preparation and Characterization*, wyd. 2. Weinheim – New York – Chichester: Wiley VCH.
- Sethe, K. (1907). *Urkunden des ägyptischen Altertums. IV. Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Soldi, É. (1883). Le fer en Égypte. *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris*, 6(3), 732–738.
- Taterka, F. (2013). Biografia Egipskiego Dostojnika z Okresu Starego Państwa na przykładzie inskrypcji z grobowca Her-chufa. *Scripta Biblica et Orientalia*, 5, 25–49.
- Taterka, F. (2020). *Przez morze do ziemi boga: egipskie wyprawy do krainy Punt i ich znaczenie w religii i ideologii władzy kraju faraonów*. Warszawa: Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN.

- Valloggia, M. (2001). La Maitrise du Fer en Egypte. Entre Traditions indigenes et Importations. *Mediterranean Archaeology*, 14. *The Origins of Iron Metallurgy*, 195–204
- Wainwright, G. A. (1932). Iron in Egypt. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 18, 3–15.
- Waldbaum, J. C. (1999). The Coming of Iron in the Eastern Mediterranean: Thirty Years of Archaeological and Technological Research. W: V. C. Pigott (red.), *The Archaeometallurgy of the Asian Old World*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 27–57.
- Weill, R. (1911). Les décrets royaux de l'Ancien Empire égyptien trouvés à Koptos en 1910. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 55e année, N. 3, 268–275.

MEANING AND INTERPRETATION OF THE TERM *bj3*

Summary

It should be clearly emphasized that we do not have adequate premises or evidence indicating the translation of the word *bjA* as iron from the first use of this term in the Early Dynastic Period. We can assume that since the Old Kingdom, the correct translation of the word *bjA* was metal in a general sense (the utilitarian one). Due to the fact that initially the useful metal was copper, these words (utility metal and copper) could appear as synonyms. With the development of civilization and the appearance of new metals, the word *bjA* remained a general term for metal. We can assume that once iron and objects made of it began to appear in Egypt, they were gradually added as one of the possible meanings to the generally used word *bjA*. Iron, known from the Old Kingdom only from a few remains from the context of the ruler and elites, was initially processed in a similar way to the metal best known to the Egyptians, i.e. copper, which is why there was no separate word to describe it. The difference between the words for the two metals becomes clear from the time of the New Kingdom. Only from this period can we talk about a term reserved for iron, which was *bjA n pt*. Gradually, this term, reserved for metal originating from the Middle East, could be adopted to describe all iron raw materials present in Egypt. Therefore, the times of the New Kingdom are a breakthrough moment in the history of Egyptian iron metallurgy. Not only were there numerous and well-preserved iron objects from that time, but a term was also coined to describe gifts and objects coming from abroad and imported as part of tributes.

**EDUKACJA ARCHEOLOGICZNA
NA PRZYKŁADZIE DZIAŁALNOŚCI
KOŁA ARCHEOLOGICZNEGO PRZY SZKOLE PODSTAWOWEJ
IM. MIKOŁAJA KOPERNIKA W BIADKACH
(WOJ. WIELKOPOLSKIE)**

**ARCHAEOLOGICAL EDUCATION ON THE EXAMPLE OF THE
ARCHAEOLOGICAL CLUB AT THE MIKOŁAJ KOPERNIK
PRIMARY SCHOOL IN BIADKI
(WIELKOPOLSKIE VOIVODESHIP)**

Paulina Przepiórka

pkprzepiorka@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8889-3745

Patrycja Filipowicz

Wydział Archeologii UAM
patfil@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2080-7499

ABSTRACT: In the article, we discuss the role of archaeological education on the example of the activities of the Archaeological Club at the Mikołaj Kopernik Primary School in Biadki, in the Wielkopolska Voivodeship. The establishment of the Club was the aftermath of a community archaeology project carried out in the village in 2021. We present the aims, methods and results of the activities of this club, which aims to promote knowledge about the past and develop interest in archaeology among students and dispel myths about it. This example shows how archaeological education can be an effective tool to enrich the teaching process and arouse interest in this field of study.

KEYWORDS: public archaeology, popularization of archaeology, society, archaeological education, archaeological workshops

Na powinność publicznej edukacji w zakresie archeologii i popularyzacji jej osiągnięć społeczeństwu wskazuje szereg ważnych dokumentów, podkreślających aspekt społeczny oraz ideę publicznej własności dziedzictwa archeologicznego. Jednym z nich jest Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym – tzw. Karta Lozańska, przyjęta w 1990 r. przez Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS). Artykuł 7 tejże podkreśla celowość oraz istotę „prezentacji dziedzictwa archeologicznego opinii publicznej”. Na jej podstawie został opracowany tekst Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego¹, podpisanej w 1992 r. w La Valetta, potocznie zwanej Konwencją Maltańską, ratyfikowaną przez Polskę w 1996 r. Zgodnie z zawartymi w niej zapisami za elementy dziedzictwa archeologicznego uznano wszystkie pozostałości i obiekty oraz wszystkie inne ślady ludzkości z minionych epok, które winny być chronione i promowane jako źródła wspólnej europejskiej pamięci oraz jako instrumenty badań naukowych, podejmowanych przez historyków i przedstawicieli innych nauk¹. Obowiązującym w Polsce aktem prawnym, uwzględniającym europejskie normy w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego, jest Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.² Zawiera ona zapis wskazujący, że jednym z obowiązków wynikającym z opieki nad zabytkami jest „popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury” (art. 5, ust. 5). Do podobnych działań ustawa zobowiązała także wojewódzkich konserwatorów zabytków (art. 91, ust. 4, pkt 8). Dodatkowo normy postępowania, którymi w swych działaniach powinni kierować się archeolodzy, zostały również zawarte w Zbiorze zasad postępowania i norm etycznych środowiska archeologów w Polsce, opracowanym i uchwalonym przez Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych Wydziału PAN 24 października 2003 r. oraz w Kodeksie postępowania członka Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich z 2010 r. Oba z wyżej wymienionych dokumentów zawierają zapisy dotyczące konieczności upowszechniania wiedzy na temat dziedzictwa archeologicznego (Pawleta, 2020, s. 175–176). W związku z powyższym w ostatnich latach środowisko archeologiczne, w duchu rozumienia archeologii nie tylko jako nauki, ale jako praktyki społecznej, coraz większy nacisk kładzie na edukację i popularyzację archeologii, które niosą z sobą wiele korzyści, a przede wszystkim mają realny wpływ na postrzeganie przez społeczeństwo wartości, jakie zawiera w sobie dziedzictwo archeologiczne, co w konsekwencji ma bezpośredni wpływ na jego skuteczną ochronę i zachowanie (por. Chowaniec, 2010, s. 10).

Celem niniejszego artykułu jest odpowiedź na pytanie, w jaki sposób działalność Koła Archeologicznego wpływa na postrzeganie i zrozumienie dziedzictwa archeologicznego wśród uczniów, a także jakie są potencjalne korzyści edukacyjne wynikające z uczestnictwa w takich zajęciach oraz czy dobrane metody i narzędzia edukacyjne spełniły swoje zadanie w efektywnym budowaniu wiedzy i zainteresowań

¹ <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19961200564>

² <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20031621568>

archeologią. Aby odpowiedzieć na te pytania, artykuł omawia jedną z form edukacji archeologicznej na przykładzie działań realizowanych w trakcie spotkań Koła Archeologicznego przy Szkole Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Biadkach (woj. wielkopolskie) oraz przedstawia wstępne wnioski dokonane na podstawie obserwacji uczniów biorących udział w zajęciach prowadzonych w trakcie pierwszego roku działalności koła w 2022 r. W pierwszej części tekstu przedstawione zostaną działania z zakresu archeologii wspólnotowej, które miały miejsce we wsi Biadki i stanowiły bezpośredni kontekst oraz impuls do nawiązania długoterminowej współpracy z miejscową szkołą podstawową. W dalszej kolejności omówione zostaną wybrane metody i narzędzia edukacji archeologicznej zastosowane podczas zajęć z uczniami. W ostatniej części zawarte zostały wnioski i refleksje wynikłe podczas obserwacji dokonanych w trakcie tych zajęć.

ARCHEOLOGIA WSPÓLNOTOWA WE WSI BIADKI

Edukacja archeologiczna oraz popularyzacja archeologii to nadrzędne cele archeologii publicznej (ang. *public archaeology*) powstałej w latach 70. XX wieku i będącej odpowiedzią na potrzeby wypracowania wspólnego stanowiska między archeologami a społeczeństwem, dotyczącego zarządzania dziedzictwem kulturowym (Deskur, 2009, s. 283–286). Z kolei archeologia wspólnotowa (ang. *community archaeology*), stanowiąca element szeroko rozumianej archeologii publicznej, ma na celu angażowanie społeczeństwa w archeologiczne projekty i inicjatywy badawcze na wszystkich etapach ich realizacji, jak również wzajemną komunikację i współpracę między archeologami, zarządzającymi dziedzictwem i różnymi ekspertami a społecznościami lokalnymi (Marshall, 2002, 2018; Tully, 2007, s. 57–159; Thomas, 2017, s. 14–18, za: Pawleta, 2020, s. 179).

Praktyki wdrażania idei archeologii publicznej, w tym wspólnotowej, podczas przeprowadzanych badań stają się coraz ważniejszym sposobem uprawiania archeologii w wielu krajach europejskich, a dobrym przykładem tego typu działań jest międzynarodowy projekt naukowy CARE, którego pełna nazwa brzmi Community Archaeology in Rural Environments – Meeting Social Challenges, realizowany w latach 2019–2021. Jego celem było zbadanie możliwości zastosowania oraz odbioru i konsekwencji działań z zakresu archeologii wspólnotowej w różnych krajach europejskich (Lewis i in., 2022, s. 267–286). W badaniach terenowych udział brali archeolodzy i lokalne społeczności z krajów partnerskich projektu: Wielkiej Brytanii, Holandii, Czech oraz Polski, a w każdym z wymienionych państw zastosowano spójną metodykę i metodologię badawczą. Wsie, na terenie których działali archeolodzy, miały zwykle średniowieczny rodowód oraz są zamieszkiwane aż do chwili obecnej. Podczas prac terenowych ich mieszkańcy pod nadzorem archeologów prowadzili własne badania archeologiczne, a następnie dokonali wstępnej identyfikacji znalezisk, co finalnie miało pozwolić na przestrzenną rekonstrukcję rozwoju danej osady oraz określić historię jej zasiedlenia (Kobińska i in., 2022, s. 81–82).

Ostatnim z trzech wytypowanych na potrzeby projektu miejsc w Polsce, w którym realizowano prace badawcze, była wieś Biadki, leżąca w południowej części województwa wielkopolskiego, między Ostrowem Wielkopolskim a Krotoszynem. Jest to największa wieś w gminie Krotoszyn, zamieszkiwana obecnie przez 1395 mieszkańców (stan na 31.12.2023 r.)³. W przeprowadzonych tam badaniach brały udział głównie miejscowe dzieci w wieku szkolnym – ok. 200 osób oraz archeolodzy m.in. z Wydziału Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w tym autorki niniejszego artykułu. Każdego dnia w innej lokalizacji (na gruntach należących do gminy Krotoszyn) zakładano pięć wykopów, każdy o wymiarach 1 x 1 m. Podzieleni na zespoły wolontariusze, mający do dyspozycji profesjonalny sprzęt, z pomocą archeologów wykonywali czynności, takie jak: eksploracja wykopów warstwami mechanicznymi o miąższości 10 cm, pomiary czy dokumentację rysunkową oraz fotograficzną. W trakcie badań odnaleziono głównie przedmioty nowożytnie (fragmenty naczyń ceramicznych, elementy kafli piecowych, a także jeden guzik) (por. Krzepakowski, 2021), co w znaczący sposób nie przyczyniło się do poznania historii tejszej wsi. Na szczególną uwagę zasługuje jednak sam pozytywny odbiór omawianych działań, których efektem było duże zainteresowanie dzieci i młodzieży nie tylko lokalną historią, ale też ogólnie samą archeologią. Badania były nie tylko okazją do zobaczenia na żywo pracy archeologów, ale też stwarzały możliwość osobistego uczestniczenia w badaniach wykopaliskowych. Widoczny był duży zapał do pracy, którą dzieci wykonywały starannie i z dużym zaangażowaniem, a do każdego znaleziska podchodziły bardzo emocjonalnie i osobiście (por. Filipowicz, 2022, s. 100–107).

W działania związane z projektem CARE od samego początku zaangażowani byli zarówno uczniowie, jak i nauczyciele ze Szkoły Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Biadkach, na której terenie odbyły się pierwsze prace archeologiczne. Pokłosiem tego było podjęcie współpracy między szkołą a Wydziałem Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w ramach której działalność rozpoczęło Koło Archeologiczne (Filipowicz, 2022, s. 108).

WYBRANE METODY I NARZĘDZIA EDUKACJI ARCHEOLOGICZNEJ

Spotkania Koła Archeologicznego odbywały się w Szkole Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Biadkach i miały charakter działań pilotażowych, których celem było zweryfikowanie zasadności wybranej formy edukacji archeologicznej na kolejne lata oraz zebranie wstępnych informacji dotyczących społecznego odbioru tej inicjatywy.

Stanowiły one cykl pięciu zajęć poruszających najpopularniejsze tematy związane z archeologią, takie jak życie w epoce kamienia, sekrety mumii, tajniki pracy archeologa czy warsztaty ceramiczne. Metody i narzędzia zastosowane podczas omawianej

³ <https://bdl.stat.gov.pl/bdl>

edukacji archeologicznej w ramach zajęć koła archeologicznego były zróżnicowane i dostosowane do potrzeb oraz możliwości poznawczych uczniów na poziomie szkoły podstawowej, a kryterium ich doboru miało na celu jak największe zaangażowanie uczniów w przeprowadzane zajęcia.

Spotkania każdorazowo składały się z dwóch części: prelekcji z prezentacją multimedialną oraz zajęć o charakterze warsztatowym. Krótki wykład stanowił wprowadzenie teoretyczne do omawianego tematu, niezbędne do zrozumienia kontekstu i metod badawczych stosowanych w archeologii. Dostosowany był do poziomu wiedzy słuchaczy i wzbogacony materiałem wizualnym w postaci prezentacji multimedialnej, który miał pomóc w zobrazowaniu i lepszym przyswojeniu przekazywanej wiedzy. Warsztaty stanowiły połączenie teorii z praktyką i pozwalały uczestnikom na aktywne zaangażowanie w proces odkrywania przeszłości. Przybierały różne formy: od analizy stratygrafii przez odtwarzanie pradziejowych malowideł aż po warsztaty związane z dawnymi technikami produkcji naczyń ceramicznych. Korzyści z zastosowania tego typu metod edukacyjnych to przede wszystkim lepsze przyswajanie wiedzy, ale również rozwijanie umiejętności komunikacji i pracy zespołowej czy pobudzenie kreatywności, a w odniesieniu do dziedziny archeologii także lepsze przyswojenie procesów archeologicznych czy rozwój umiejętności analitycznych.

POTENCJAŁ EDUKACJI ARCHEOLOGICZNEJ

Podczas zajęć Koła Archeologicznego zastosowano metodę obserwacji uczestniczącej, w ramach której autorki systematycznie obserwowały uczniów w trakcie spotkań. Taka metoda umożliwia zbieranie bezpośrednich danych o zachowaniach, postępkach i interakcjach uczestników, bez pośrednictwa ankiet czy wywiadów. Obserwacja obejmowała zarówno zajęcia praktyczne, jak i teoretyczne, co pozwoliło na kompleksową analizę procesu edukacyjnego.

W trakcie przeprowadzonych spotkań dokonano wielu wartościowych obserwacji, przede wszystkim dotyczących zaangażowania uczniów w odbywające się zajęcia, co było wyraźnie widoczne od samego początku funkcjonowania Koła. To uczniowie wyszli z inicjatywą tworzenia plakatów w formie kolorowych prac plastycznych, przedstawiających założenia przyszłych zajęć. Ich forma i charakter musiały być na tyle atrakcyjne, aby zachęcić pozostałych uczniów do przybycia i wzięcia udziału w spotkaniach. W ten sposób autorzy prac sami stawali się poniekąd popularyzatorami archeologii wśród swoich rówieśników.

Zaangażowanie to towarzyszyło uczestnikom podczas wszystkich manualnych działań wykonywanych w trakcie zajęć, co wskazywało na zasadny wybór samej formy kształcenia o archeologii. Krótkie teoretyczne wprowadzenie miało na celu zbudować tło dla zajęć angażujących, podczas których wiedza utrwalana była za pomocą zabawy i nieformalnych dyskusji toczących się między archeologami a młodzieżą. Metoda polegająca na połączeniu nauki i zabawy, nosząca nazwę edutainment, wykorzystywana jest w edukacji dla bardziej efektywnego przyswajania przedstawianych

treści. Stwarza warunki do interakcji z widzami, jednocześnie wywołując w nich emocje, dzięki którym nie tylko szybciej opanowują oni przedstawiany im materiał, ale dodatkowo jest to dla nich przyjemnym doświadczeniem, do którego chętnie wracają (Pawleta, 2014, s. 218–219). Jest ona również z powodzeniem stosowana podczas działań edukacyjno-popularyzatorskich w archeologii, przede wszystkim w trakcie festynów czy lekcji muzealnych (Pawleta, 2016, s. 178–179).

Jednym z najciekawszych elementów, które udało się dostrzec w zachowaniu dzieci uczestniczących w warsztatach, była pozytywna weryfikacja wiedzy zdobytej podczas prac terenowych w trakcie trwania projektu CARE. Przejawiało się to przede wszystkim przez znajomość i używanie charakterystycznego dla dziedziny archeologii słownictwa, jak np. eksploracja, artefakt, stratygrafia itp. Skłania to do przemyśleń co do formy przekazywania fachowej wiedzy nieprofesjonalistom. Z pewnością zasadne jest edukowanie w sposób zrozumiały dla odbiorcy, adekwatny do jego wieku oraz wiedzy (Pawleta, 2014, s. 215). Naukowy przekaz, pełen charakterystycznego dla danej dziedziny żargonu, jest często skomplikowany dla laików i może prowadzić do negatywnych skutków w postaci przede wszystkim niezrozumienia przekazywanych treści, a co za tym idzie do zniechęcenia nimi odbiorców. W przypadku jednorazowych wydarzeń, gdzie kontakt ze społeczeństwem jest krótki, warto przestrzegać powyższych założeń. Jednak dysponując możliwością dłuższego kontaktu, jak to miało miejsce podczas trzydniowych prac terenowych czy cyklu spotkań Koła Archeologicznego, należy stopniowo zapoznawać odbiorców z fachową nomenklaturą, wyjaśniając im przy tym wyczerpująco znaczenie używanych terminów.

Kolejnym zaobserwowanym podczas zajęć rezultatem doświadczeń z archeologią wspólnotową okazała się znajomość technik i metod badań terenowych oraz sprzętu wykorzystywanego w ich trakcie. Prelekcje ugruntowały jednak naszkicowany w trakcie projektu CARE obraz archeologa i jego pracy, która to w rzeczywistości w większości odbywa się w zaciszu gabinetu. Jest to istotne w dobie internetu i łatwości dostępu do często niezawerifikowanych informacji. W wyobraźni wielu osób pokutuje ciągle, stworzony dekady temu, jednak na bieżąco podsycany przez twórców gier czy filmów, błędny obraz archeologa, który jest przede wszystkim charyzmatycznym poszukiwaczem przygód ratującym świat. Kategoryzacji wykorzystywanych motywów archeologicznych w kulturze masowej dokonał Cornelius Holtorf (2007), wyróżniając obok już wspomnianego archeologa-łowcy przygód, także detektywa, odkrywcę czy strażnika pozostałości przeszłości. Po części winna jest temu nie tylko sama popkultura – przez telewizję i kino oraz postaci, takie jak Indiana Jones czy Lara Croft ukształtowany został stereotypowy obraz archeologa (Holtorf, 2005, s. 34), ale również brak dostępu do kompetentnej, rzetelnej wiedzy na temat faktycznej pracy archeologa i roli samej dziedziny, pośrednio spowodowany również podejściem samych archeologów marginalizujących działania popularyzatorskie i edukacyjne skierowane do społeczeństwa. Aby zmienić ten stereotyp, należy uświadamiać społeczeństwu, że archeologia zajmuje się nie tylko pozyskiwaniem zabytków, ale również ich ochroną. W związku z tym wskazane byłoby, aby wszelkiego rodzaju instytucje,

na co dzień związane z archeologią, takie jak uczelnie wyższe czy muzea, w trakcie organizowanych prelekcji, warsztatów oraz innych wydarzeń związanych z tematyką archeologii kładły nacisk na pokazanie faktycznego charakteru tej dziedziny oraz pracy archeologa, która w większości polega na dokumentacji, opracowywaniu i analizie wyników przeprowadzonych badań, co prowadzić ma do pozyskania jak największej ilości wiedzy na temat dziedzictwa archeologicznego oraz zachowania go dla przyszłych pokoleń. Pomocne mogą okazać się tu także metody stosowane na potrzeby archeologii nieinwazyjnej, które czerpiąc z najnowszych technologii, wzbudzają zainteresowanie zwłaszcza wśród najmłodszego, cyfrowego pokolenia, dla którego bardziej atrakcyjne może okazać się skanowanie zabytków czy opracowywanie zdjęć lotniczych w dedykowanych do tego programach aniżeli „eksploracja grobowców w 100% hollywoodzkim stylu”.

Ponadto, dzięki różnorodnej tematyce przeprowadzonych zajęć, w łatwy sposób udało się zaprezentować różnorodność zagadnień podejmowanych przez archeologię oraz jej interdyscyplinarny charakter; dostrzeżenie przez młodzież związków archeologii z innymi dziedzinami nauki dodatkowo rozbudziło ich ciekawość. Interdyscyplinarność jest obecnie jednym z ważniejszych i pożądanых podejść w edukacji. To rodzaj współpracy naukowej – przedsięwzięcia interdyscyplinarne łączą ze sobą wiele dyscyplin i są realizowane przy pomocy modelu pracy zespołowej (Woleński, 2019, s. 16). Zadania interdyscyplinarne w szkołach są odpowiedzią na nauczanie w obszarze jednego określonego przedmiotu, dają uczniom doświadczenie z kilku dziedzin nauki. Pozwala to na dostrzeżenie powiązań między tymi dziedzinami i czerpania z nich wiedzy, co daje możliwość spojrzenia na dane zagadnienie z różnych perspektyw i prowadzi do efektywniejszego rozwiązywania praktycznych problemów, również w dorosłym życiu (Witkowski, 2022, s. 117–118). Archeologia jest nauką posiadającą wiele specjalizacji korzystających z rozmaitych narzędzi badawczych, co czyni z niej dyscyplinę, w której każdy uczeń ma szansę znaleźć coś spójnego z własnymi pasjami. Interdyscyplinarność archeologii daje również możliwości do rozbudzenia zainteresowania przedmiotami, takimi jak historia, geografia, nauki przyrodnicze, języki obce czy fizyka.

Liczba uczestniczących w spotkaniach Koła wahała się, uzyskując najwyższą wartość w granicach 40 osób, co, biorąc pod uwagę liczbę odbiorców projektu CARE, stanowiło zaledwie niewielki procent potencjalnej grupy. Czynnikiem, który z pewnością miał wpływ na liczbę uczestników, był różnorodny charakter wspomnianych inicjatyw. Prace terenowe były wydarzeniem plenerowym, skierowanym do znacznie szerszej widowni – mogli brać w nich udział nie tylko uczniowie, ale całe rodziny. Na frekwencję wpływały również takie czynniki zewnętrzne, jak choćby inne zobowiązania uczniów czy niedogodny termin bądź godzina spotkań. Nasuwa się również myśl, że w przedsięwzięciach takich biorą udział osoby już zainteresowane daną tematyką. Warto pochylić się więc nad opracowaniem metod, które skłoniłyby niezdecydowanych uczniów do podjęcia w przyszłości czynnego udziału w tego typu zajęciach.

PODSUMOWANIE

Rozbudzone podczas trzydniowych prac terenowych przeprowadzonych w 2021 r. w ramach projektu CARE zainteresowanie archeologią zostało wykorzystane w długoterminowej współpracy archeologów ze społecznością, której wynikiem jest działalność Koła Archeologicznego przy Szkole Podstawowej w Biadkach. Na efektywność tej współpracy bezwzględnie miał wpływ fakt, że jedna z autorek niniejszej publikacji, biorąca aktywny udział we wszystkich działaniach popularyzatorskich, które odbyły się na terenie Biadek, jest ich rodowitą mieszkanką.

Przygotowane zajęcia miały na celu rozwinąć w uczestnikach pasję do przeszłości, jednocześnie gruntownie przekazując fakty dotyczące metodologii archeologii oraz roli jaką odgrywa ona we współczesnym świecie i ochronie dziedzictwa, a angażujące prace manualne dodatkowo miały pobudzić twórczość i wyobraźnię słuchaczy.

Wybrane i zastosowane podczas przeprowadzonych zajęć Koła Archeologicznego metody i narzędzia okazały się skuteczne i w znaczącym stopniu wpłynęły na postrzeganie i zrozumienie dziedzictwa archeologicznego wśród uczniów, przede wszystkim dzięki działaniom angażującym, które z powodu doświadczanych w ich trakcie emocjom budowały więzi między uczniami a dziedzictwem.

Archeologia jest nauką w niewielkim stopniu wzmiankowaną podczas formalnej edukacji obowiązkowej, co przekłada się na jej późniejszy odbiór – postrzegana jest jako dziedzina pozostająca bez korelacji z teraźniejszością. Wskazane jest więc przekazywanie wiedzy w tym temacie w inny, nieformalny sposób. Dobrą praktyką są kółka czy warsztaty archeologiczne prowadzone przez profesjonalnych archeologów, które ze względu na swoją atrakcyjność mają bardzo duże szanse wpisania się na stałe do kanonu nauczania jako rozszerzenie podstawy programowej.

Dzięki ciągłemu rozwojowi inicjatyw z zakresu archeologii publicznej można przywołać zrealizowane dotychczas projekty z obszaru edukacji archeologicznej. Jednym z nich są, przeprowadzone równoległe z badaniami terenowymi, zajęcia archeologiczne w Szkole Podstawowej oraz Przedszkolu w Górach Wysokich, których program uzyskał rekomendacje kuratorium oświaty i zgodny był z założeniami uczenia przez doświadczenie. Ich efektem był wzrost świadomości na temat lokalnego dziedzictwa i jego ochrony oraz uzyskanie informacji na temat nowych stanowisk archeologicznych (Radziwiłko, 2020, s. 125–126). Kolejnym wartym przytoczenia przykładem są działania studentów archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W ramach funkcjonowania Koła Miłośników Średniowiecza przygotowali oni zróżnicowaną ofertę edukacyjną, której głównym polem prezentacji były festiwale, festyny i pikniki historyczne, podczas których organizowano stanowiska tematyczne, gry terenowe, wykłady oraz wystawy. Członkowie Koła zaangażowali się również w prowadzenie żywych lekcji historii, składających się z wykładu i prezentacji multimedialnej, grupowego rozwiązywania kart pracy oraz warsztatów manualnych. Najważniejszym aspektem działalności edukacyjnej studentów było uświadamianie o potrzebie ochrony zabytków archeologicznych (Freygant-Dzieruk, 2020, s. 142–152).

Analizując przykłady z literatury przedmiotu, dostrzec można, mimo różnorodnego charakteru przeprowadzanych działań (m.in. cykliczne zajęcia, jednodniowe warsztaty, festyny itp.), spójność zarówno celów, jakie stawiali przed sobą edukatorzy, jak i metod stosowanych podczas edukacji archeologicznej (przede wszystkim *edutainment*). Zarówno przytoczone inicjatywy, jak i działania autorek niniejszej pracy charakteryzują się wykorzystaniem procedur ogólnie stosowanych podczas kształcenia i popularyzacji wiedzy o przeszłości przez zobligowane do tego instytucje, w których zakres wchodzi metody słowne, oglądowe, praktyczne i gier dydaktycznych (Chowaniec, 2010, s. 137–138).

Można również zauważyć, że tylko niewielka liczba podejmowanych inicjatyw ma charakter długoterminowy, który, jak w przypadku prezentowanych w artykule zajęć Koła Archeologicznego w Biadkach, pozwala na wyczerpujący przekaz informacji oraz dokonanie obserwacji i ewaluacji. Edukacja to proces długotrwały, zgłębienie danego obszaru wiedzy, podobnie jak rozbudzenie zainteresowania danym tematem, wymaga zaangażowania dużych nakładów czasu. Ciągłość i systematyczność zajęć mają również pozytywny wpływ na relacje między obiema stronami, w tym przypadku archeologami a społeczeństwem, i pozwalają na lepsze, wzajemne poznanie się i zbudowanie zaufania.

Wielce pożądaną sytuacją jest ta, w której w działania związane z edukacją o archeologii, podobnie jak w omawianym przypadku, włączyłyby się na szeroką skalę sektor akademicki, który dzięki doświadczeniu badawczemu oraz fachowej kadrze specjalistów ma szansę stworzyć rzetelną ofertę zajęć dydaktycznych skierowanych do dzieci i młodzieży, co ponadto może bezpośrednio przyczynić się do pozyskania w przyszłości potencjalnych studentów.

Informacje i wnioski, które udało się pozyskać w trakcie obserwacji uczestników to ogromny kapitał wiedzy do wykorzystania podczas przygotowywania następnych projektów edukacyjnych, który prowadzi do lepszej współpracy, lepszego wzajemnego zrozumienia czy w końcu do możliwości jeszcze lepszego zaprezentowania wartości archeologii oraz dziedzictwa archeologicznego, która dla społeczeństwa nie jest jeszcze tak czytelna.

Doświadczenie zdobyte w trakcie przeprowadzania opisanych w artykule działań z zakresu edukacji archeologicznej zastosowano podczas przygotowywania programu zajęć Koła Archeologicznego na rok szkolny 2023/2024, po którym zostanie dokonana ewaluacja, dzięki czemu przedstawione zostaną bardziej wnikliwe wnioski oraz obserwacje.

PODZIĘKOWANIA

Serdecznie podziękowania dla dyrekcji, grona pedagogicznego i uczniów Szkoły Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Biadkach oraz dla władz Wydziału Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

BIBLIOGRAFIA

- Chowaniec, R. (2010). *Dziedzictwo archeologiczne w Polsce. Formy edukacji i popularyzacji*. Warszawa: Instytut Archeologii UW.
- Deskurt, K. (2009). Idea „public archaeology”: edukacja archeologiczna i popularyzacja historii. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 45, 283–292.
- Filipowicz, P. (2022). Projekt CARE – społeczny wymiar i konsekwencje badań w Biadkach. W: K. Kajda, D. Kobiałka, A. Marciniak, *Archeologia wspólnotowa – poznając przeszłość, nie zapominając o teraźniejszości* (s. 97–114). Kraków: Universitas.
- Freygant-Dzieruk, M. (2020). Z archeologią przez świat, sposoby popularyzacji – działalności Archeologicznego Koła Miłośników Średniowiecza IA UMK. W: P. Banasiak, M. Freygant-Dzieruk, N. Stawarz, E. Wielocha, *Forum Archeologii Publicznej popularyzacja i edukacja archeologiczna* (s. 139–156). Łódź – Toruń: ArchaeGraph, Wydawnictwo Naukowe.
- Holtorf, C. (2005). *From Stonehenge to Las Vegas: archaeology as popular culture*. AltaMira Press.
- Holtorf, C. (2007). *Archaeology is a Brand! The Meaning of Archaeology in Contemporary Popular Culture*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Kobiałka, D., Kajda, K., Marciniak, A., Krzepkowski, M. (2022). Archeologia wspólnotowa. Polskie doświadczenia projektu CARE. W: K. Kajda, D. Kobiałka, A. Marciniak, *Archeologia wspólnotowa – poznając przeszłość, nie zapominając o teraźniejszości* (s. 75–95). Kraków: Universitas.
- Krzepkowski, M. (2021). *Zabytki ruchome z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2021 roku w Biadkach, gm. Krotoszyn* [niepublikowany raport]. Poznań.
- Lewis, C., van Londen, H., Marciniak, A., Vařeka, P., Verspay, J. (2022). Exploring the impact of participative place-based community archaeology in rural Europe: Community archaeology in rural environments meeting societal challenges. *Journal of Community Archaeology & Heritage*, 9(4), 267–286.
- Marshall, Y. (2002). What is community archaeology? *World Archaeology*, 34(2), 211–219.
- Pawleta, M. (2014). Rola zabawy jako czynnika kształtującego świadomość konieczności ochrony dziedzictwa archeologicznego we współczesnej Polsce. W: B. Szymgin *Nauczanie i popularyzacja ochrony dziedzictwa* (s. 215–228). Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.
- Pawleta, M. (2016). *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Pawleta, M. (2020). Archeologia odpowiedzialna społecznie. Działania z zakresu public i community archaeology w Polsce. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 25, 149–167.
- Radziwiłko, K. (2020). Formy i metody działań popularyzatorskich na przykładzie edukacji archeologicznej w Górach Wysokich, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie. W: P. Banasiak, M. Freygant-Dzieruk, N. Stawarz, E. Wielocha, *Forum Archeologii Publicznej popularyzacja i edukacja archeologiczna* (s. 121–138). Łódź – Toruń: ArchaeGraph, Wydawnictwo Naukowe.
- Thomas, S. (2017). Community archaeology. W: G. Moshenska (red.), *Key concepts in public archaeology* (s. 14–30). London: UCL Press.
- Tully, G. (2007). Community archaeology: general methods and standards of practice. *Public Archaeology*, 6(3), 155–187.
- Witkowski, J. (2022). *Dydaktyka rozwoju kompetencji proinnowacyjnych*. Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Woleński, J. (2019). Interdyscyplinarność, integracja i podziały nauk. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 2(220), 11–24.

ARCHAEOLOGICAL EDUCATION ON THE EXAMPLE OF THE ARCHAEOLOGICAL CLUB AT THE MIKOŁAJ KOPERNIK PRIMARY SCHOOL IN BIADKI (WIELKOPOLSKIE VOIVODESHIP)

S u m m a r y

The aim of this article is to discuss one of the forms of archaeological education on the example of activities carried out during the meetings of the “Archaeological Club” at the Mikołaj Kopernik Primary School in Biadki (Wielkopolskie Voivodeship) and to present preliminary conclusions made on the basis of observations of students participating in classes conducted during the first year of the club’s activity in 2022.

The introduction will familiarize the reader with the legal basis relating to issues related to the obligation of public education and popularization of archaeology in accordance with the idea of public ownership of archaeological heritage. The first part of the text will briefly present the assumptions of public archaeology and community archaeology on the example of activities under the international scientific project CARE, the full name of which is Community Archaeology in Rural Environments – Meeting Social Challenges, which took place in the village of Biadki in 2021 and constituted a direct context and impulse to establish long-term cooperation with the local primary school. This will be followed by a discussion of the activities conducted with the students, and then the conclusions formulated on the basis of the observations made during the workshop, which provided information on the effectiveness of the educational activities. They also made it possible to analyse the selected teaching methods and to refer to the subject literature, and to formulate postulates to make further educational activities even more effective. The final section includes a summary of the activities described in the article and reflections arising from their comparison with other public archaeology practices concerning education.

**GRODZISKO Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA
W ROGACZEWIE WIELKIM, GM. KRZYWIŃ,
POW. KOŚCIAŃSKI (STAN. 22, AZP 60-27/129).
WYNIKI WSTĘPNYCH BADAŃ WERYFIKACYJNYCH**

EARLY IRON AGE STRONGHOLD IN ROGACZEW WIELKI,
COMMUNE, KRZYWIŃ, DISTRICT KOŚCIAŃSKI (SITE 22,
AZP 60-27/129). RESULTS OF PRELIMINARY VERIFICATION
RESEARCH

Marcin Krzepakowski

Fundacja Relicta
os. Stefana Batorego 82o/14, 60-687 Poznań
fundacja.relicta@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2980-5473>

Grzegorz Szczurek

Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych
pl. św. Józefa 2–4, 62-800 Kalisz
g.szczurek@uniwersytetkaliski.edu.pl
<https://orcid.org/0009-0002-8569-6977>

Artur Golis

Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego
ul. Piekary 17, 61-823 Poznań
artur.golis@zpkww.pl

Robert Rybicki

Więckowice
robert.adam.rybicki@gmail.com

ABSTRACT: This paper discusses the preliminary results of research on a newly discovered Early Iron Age defensive structure in southern Wielkopolska [Great Poland]. So far, the scope of work on the site at Rogaczewo Wielkie, Kościan District, has been limited to a comprehensive analysis of archival material, LiDAR data, surface research and a small survey trench. The obtained results of radiocarbon dating make it possible to include the Rogaczewo settlement in the catalogue of Wielkopolska fortified settlements of the Hallstatt period. The research, which will be continued, provide an excellent example of model cooperation between archaeological circles and institutions and enthusiasts who are not professionally involved in the protection of archaeological cultural heritage.

KEYWORDS: Early Iron Age, Wielkopolska (Great Poland), Hallstatt period, defensive structures, fortified settlements, Lusatian culture, remote sensing

Pod względem rozpoznania archeologicznego Wielkopolska to jeden z najlepiej prezentujących się regionów w skali całego kraju. Taki stan rzeczy jest wypadkową wielu czynników: wczesnym zainteresowaniem starożytnym miejscowego ziemiaństwa i duchowieństwa, intensywnej działalności ośrodka uniwersyteckiego i placówek muzealnych z Muzeum Archeologicznym w Poznaniu na czele, a w dużej mierze wybitnie rolniczemu krajobrazowi. Duże powierzchnie pól uprawnych umożliwiają identyfikację zabytków archeologicznych nie tylko tradycyjnymi metodami (badania powierzchniowe), stanowią również atrakcyjny teren dla prospekcji lotniczej. I choć wydawałoby się, że skatalogowano już niemal wszystkie najcenniejsze obiekty tego regionu, niemal każdy kolejny rok dostarcza kolejnych niespodziewanych odkryć. Wśród nowo odkrywanych stanowisk są i takie, które ze względu na zachowaną formę terenową i/lub olbrzymi potencjał badawczy powinny zostać objęte formą ochrony wynikającą z wpisu do rejestru zabytków.

Dzięki powszechnemu dostępowi do stale przyrastających danych teledetekcyjnych, odkrycia takie często są udziałem miłośników przeszłości, którzy nie zajmują się zawodowo archeologią, ale poświęcają wolny czas na ich analizę. Ta oddolna inicjatywa, doskonale wpisująca się w modny ostatnio nurt archeologii społecznej (*public archeology*), mogłaby stanowić bardzo duże wsparcie dla systemu ochrony zabytków. Niestety polskie realia są zupełnie inne. Przeciążenie i niewydolność instytucji powołanych do realizacji tych zadań powoduje, że wiele wartościowych zgłoszeń pozostaje bez echa, a sami „lidarowi argonauci” nierzadko postrzegani są przez urzędników jako zło konieczne. Niejednokrotnie od samych archeologów zależy zatem, czy i w jaki sposób dane zgromadzone przez internetowych odkrywców zostaną „skonsumowane”: jak szybko informacje o odkrytym stanowisku trafią do obiegu naukowego, a sam zabytek uzyska właściwą ochronę.

Przykładem takiej modelowej współpracy są badania obiektu obronnego w Rogaczewie Wielkim, gm. Krzywiń, pow. kościański, zidentyfikowanego w grudniu 2019 roku przez Artura Golisa z Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego (ZPKWW) na podstawie analizy cieniowanego numerycznego modelu terenu (CNMT), pochodnej lotniczego skanowania laserowego LIDAR (<https://www.geoportal.gov.pl>). Niezwłocznie po dokonaniu odkrycia pracownicy ZPKWW przeprowadzili wizję terenową, a nieco później, w styczniu 2020 roku, miały miejsce kolejne oględziny obiektu, w których brali udział Artur Golis, Marcin Krzepkowski i Grzegorz Szczurek.

Zgłoszenie nowo odkrytego stanowiska, wraz z informacją o innych nieobjętych ochroną obiektach archeologicznych na obszarze Parku Krajobrazowego im. gen. Dedydereggo Chłapowskiego, zostało przekazane do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu i Delegatury tej instytucji w Lesznie¹. Wstępne wyniki inwentaryzacji zabytków archeologicznych na terenie tego parku przedstawiono również w formie referatu (2019 rok), a następnie w wersji pisanej w Biuletynie Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego (Golis, Nowak, 2002)².

Obiecujące obserwacje terenowe poczynione zimą 2020 roku stanowiły asumpt do przeprowadzenia badań weryfikacyjnych. Ich głównym celem było ustalenie chronologii założenia oraz wstępne rozpoznanie konstrukcji obwodu obronnego. Prace te, będące przedmiotem niniejszego artykułu, przeprowadzono w 2023 roku dzięki funduszom wyasygnowanym przez ZPKWW³.

POŁOŻENIE I OPIS OBIEKTU

Założenie obronne będące przedmiotem analizy zlokalizowane jest około 0,25 km na północ od zabudowań Rogaczewa Wielkiego i około 2 km na południowy wschód od Turwi, w dnie podmokłej doliny skanalizowanego obecnie cieku, określanego jako Racocki Rów lub Rów Wysokość (ryc. 1)⁴. Dolina ma w tym miejscu szerokość około 0,6 km, a jej dno znajduje się na poziomie około 75,9–76,5 m n.p.m. Warto w tym miejscu odnotować, że obiekt będący przedmiotem tego wstępnego opracowania położony jest zaledwie 0,7 km na wschód od datowanego na starsze fazy wczesnego średniowiecza grodziska w Turwi, które już kilkakrotnie było przedmiotem badań powierzchniowych, sondażowych i doczekało się licznych wzmianek w starszej i nowszej literaturze (m.in. Kowalenko, 1938, s. 312; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 101–104). Co znamienne, położony nieopodal znacznie rozleglejszy obiekt obronny nie został uwzględniony na żadnej ze znanych nam map tych terenów, nie zachowały się również wzmianki archiwalne na jego temat ani przekazy lokalne. Nie został on również zidentyfikowany podczas badań powierzchniowych realizowanych dwukrotnie w latach 80. XX wieku, choć jak wykażemy w dalszej części tekstu, jego powierzchnia była jeszcze wtedy niezalesiona, a więc dostępna do tego typu działań (Czerniak, 1982)⁵. Natomiast po obu stronach doliny wyznaczono

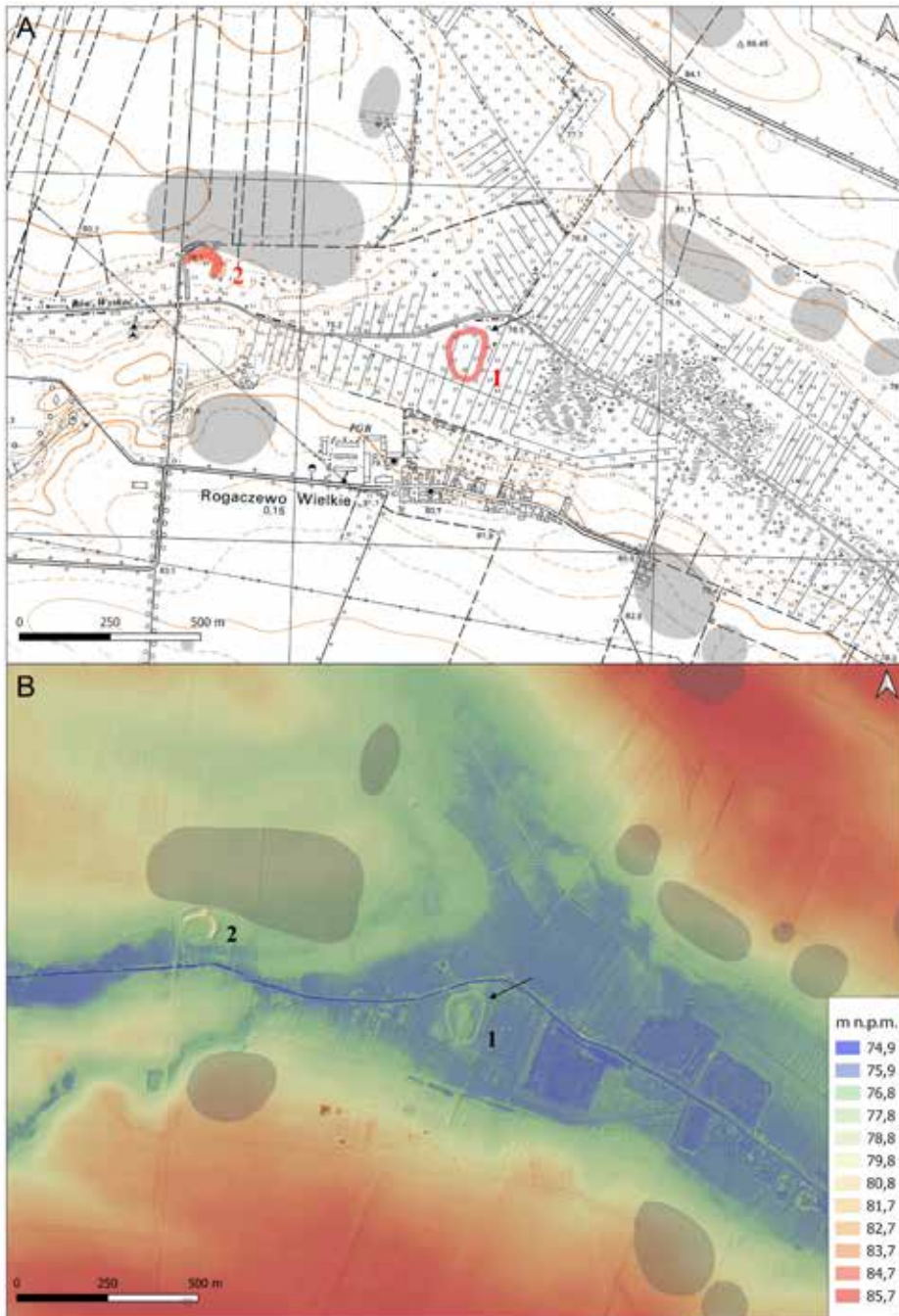
¹ Zgłoszenie stanowisk archeologicznych z dnia 22 stycznia 2020 roku do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, ZOKWW znak DOP.441.2.1/2020. Do tej pory obiekt nie doczekał się wizytacji ze strony służb konserwatorskich.

² A. Golis, H. Nowak, *Wykorzystanie Numerycznego Modelu Terenu w analizie potencjalnych stanowisk archeologicznych w parkach krajobrazowych Wielkopolski*, GIS w Parkach – sesja referatowa, Izabelin.

³ W tym miejscu składamy podziękowania dyrekcji ZPKWW za wsparcie administracyjne i finansowe podczas realizacji badań.

⁴ W klasyfikacji Jerzego Kondrackiego (2009) teren ten położony jest w północnej części Pojezierza Krzywińskiego (315.82) – mezoregionu wchodzącego w skład Pojezierza Leszczyńskiego (315.8).

⁵ Pierwsze szersze rozpoznanie tego typu przeprowadziły w 1980 roku PP PKZ we Wrocławiu na zlecenie Biura Projektów Wodnych Melioracji w Poznaniu i objęło ono południowy brzeg Rowu Wysokość. Prospekcję realizowano wówczas w związku z planami utworzenia zalewu Polder Wysokość – Racot. Dwa lata później przeprowadzono kolejne prace w ramach programu AZP, które objęły cały obszar 60-27.

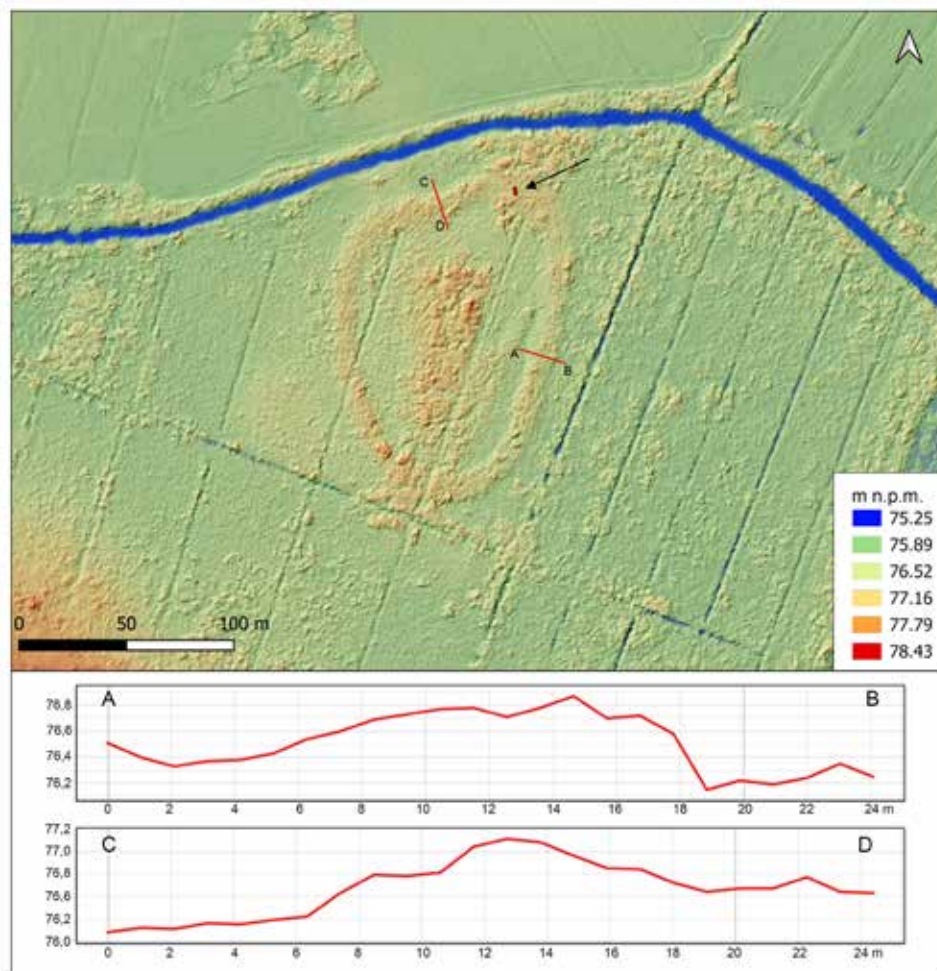

Ryc. 1. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Lokalizacja obiektu obronnego na wycinku mapy topograficznej (A) i na CNMT w skali barwnej (B) z uwzględnieniem stanowisk archeologicznych datowanych na epokę brązu i wczesną epokę żelaza (oprac. M. Krzepakowski, za: geoportal.gov.pl)

Fig. 1. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Location of the defensive structure on a fragment of a topographic map (A) and on the CNMT in colour scale (B) showing archaeological sites dated to Bronze Age and Early Iron Age (compiled by M. Krzepakowski, after: geoportal.gov.pl)

wówczas szereg rozległych stanowisk płaskich, z których znaczna część wiązana jest z osadnictwem z epoki brązu (ryc. 1).

Omawianą tu formę terenową tworzy silnie zniwelowany (zwłaszcza w partii północnej) owalny wał ziemny o podstawie sięgającej 14 m szerokości i wysokości względnej nieprzekraczającej 1 m (ryc. 2, 3). Całkowita powierzchnia obiektu to 1,22 ha, jego długość mierzona na osi północ-południe wynosi około 156 m, a szerokość (na osi

Ryc. 2. Rogacze Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Weryfikowany obiekt obronny na CNMT w skali barwnej z lokalizacją wykopu sondażowego (oznaczony strzałką) i profilami wału (oprac. M. Krzepakowski, za: geoportal.gov.pl)

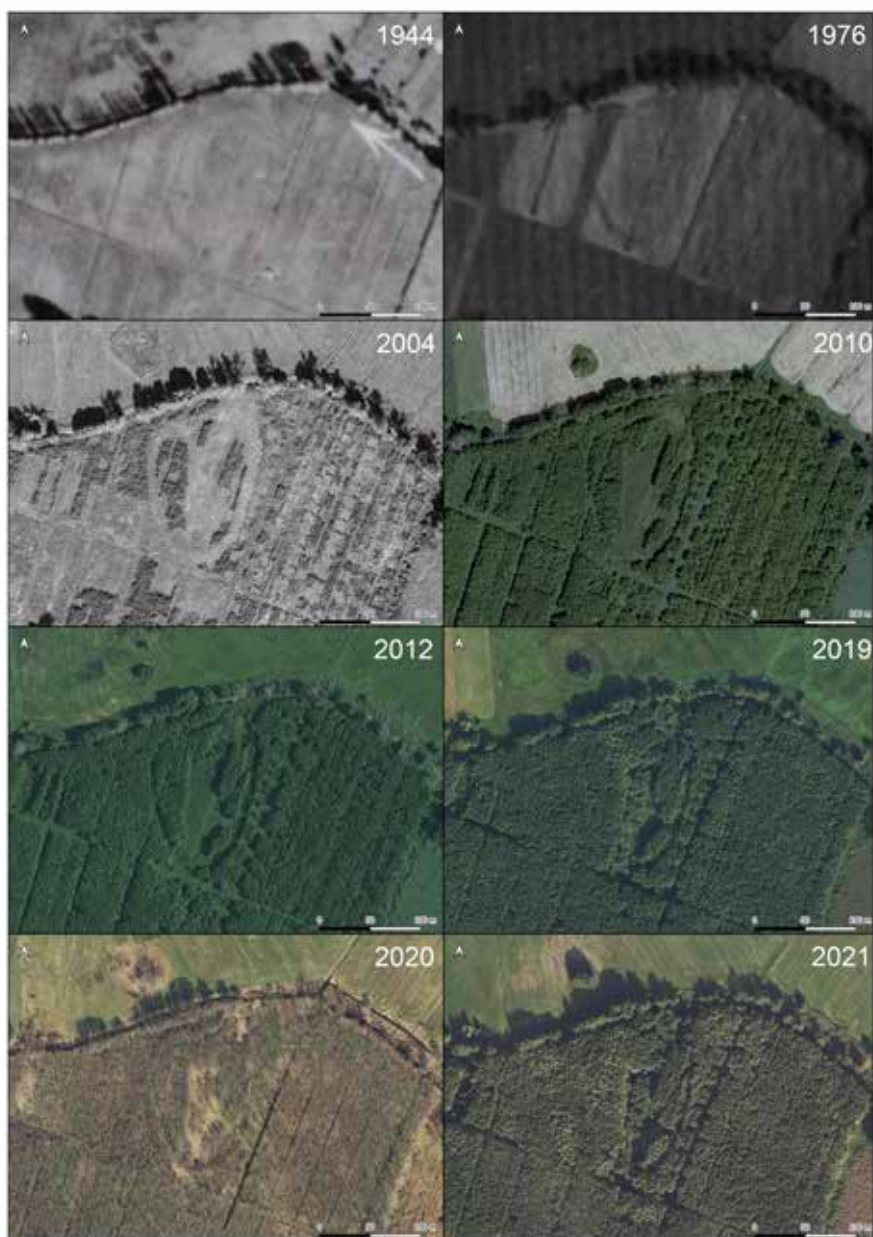
Fig. 2. Rogacze Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. CNMT in colour scale showing the analysed defensive structure with test pit marked with an arrow and rampart profile (compiled by M. Krzepakowski, after: geoportal.gov.pl)

Ryc. 3. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Zarys silnie zniwelowanego wału obiektu obronnego (fot. H. Nowak)

Fig. 3. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Outline of a strongly levelled rampart of the defensive structure (photo: H. Nowak)

wschód-zachód) dochodzi do 113 m. Północny odcinek wału, usytuowany najbliżej kanału, w nieokreślonym czasie uległ niemal zupełnej niwelacji. Obwód obronny, przecięty w kilku miejscach współczesnymi rowami melioracyjnymi, zamyka obszar o powierzchni około 0,8 ha (długość na osi północ-południe: około 125 m; szerokość na osi wschód-zachód: około 80 m). W centralnej części majdanu zwraca uwagę charakterystyczne, trapezowate wywyższenie o wymiarach 82 x 38 m, zorientowane dłuższymi krawędziami wzdłuż osi północ-południe (ryc. 2). Cały obszar obiektu porośnięty jest 23-letnim drzewostanem z dominacją olchy, powstałym w wyniku zalesienia. Jak jednak wykazała analiza archiwalnych zobrażeń lotniczych oraz map historycznych, przynajmniej od schyłku XIX wieku obszar grodziska zajmowały łąki. Wybór fotografii lotniczych z lat 1944–2021 doskonale ilustruje zmianę sposobu zagospodarowania powierzchni interesującego nas założenia i stopniowe zacieranie się jego widoczności w pokrywie roślinnej (ryc. 4).

Ryc. 4. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Zmiany sposobu użytkowania terenu grodziska i szaty roślinnej na wybranych fotomapach z lat 1944–2021 (oprac. M. Krzepkowski, za: igrek.amzp.pl – 1944 r.; archiwum Stacji Badawczej PAN w Turwi – 1976 r.; geoportal.gov.pl – l. 2004–2021)

Fig. 4. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Changes in the use of the fortified settlement area and vegetation on selected photomaps from 1944–2021 (compiled by M. Krzepkowski, after: igrek.amzp.pl – 1944; archives of the Research Station of the Polish Academy of Sciences in Turew – 1976 r.; geoportal.gov.pl – l. 2004–2021)

PRZEBIEG I WYNIKI BADAŃ WERYFIKACYJNYCH

Wstępną weryfikację nowo odkrytego założenia w Rogaczewie Wielkim przeprowadzono w listopadzie i grudniu 2023 roku⁶. Działania te przebiegały dwutorowo, obejmując badania sondażowe oraz prospekcję z zastosowaniem detektorów metali.

Pierwszy etap prac polegał na wykonaniu wykopu (I/2023) o powierzchni 6 m² w celu rozpoznania konstrukcji wału, pozyskania ruchomego materiału zabytkowego oraz pobrania ewentualnych prób umożliwiających datowanie bezwzględne obiektu.

Początkowo planowano założenie wykopu w obrębie dobrze zachowanego zachodniego odcinka wału. Z uwagi jednak na występowanie w tym rejonie stanowiska pałecznicy rurkowej *Macrotyphula fistulosa* (Holmsk.) – grzyba ujętego w *Czerwonej liście roślin i grzybów Polski* jako gatunek rzadki (R), potencjalnie zagrożony z powodu ograniczonego zasięgu geograficznego i małych obszarów siedliskowych (Mirek, 2006), zdecydowano o zmianie lokalizacji wykopu. Ostatecznie sondaż wytyczono w północnej, zniwelowanej części obwodu obronnego (ryc. 2, 5).

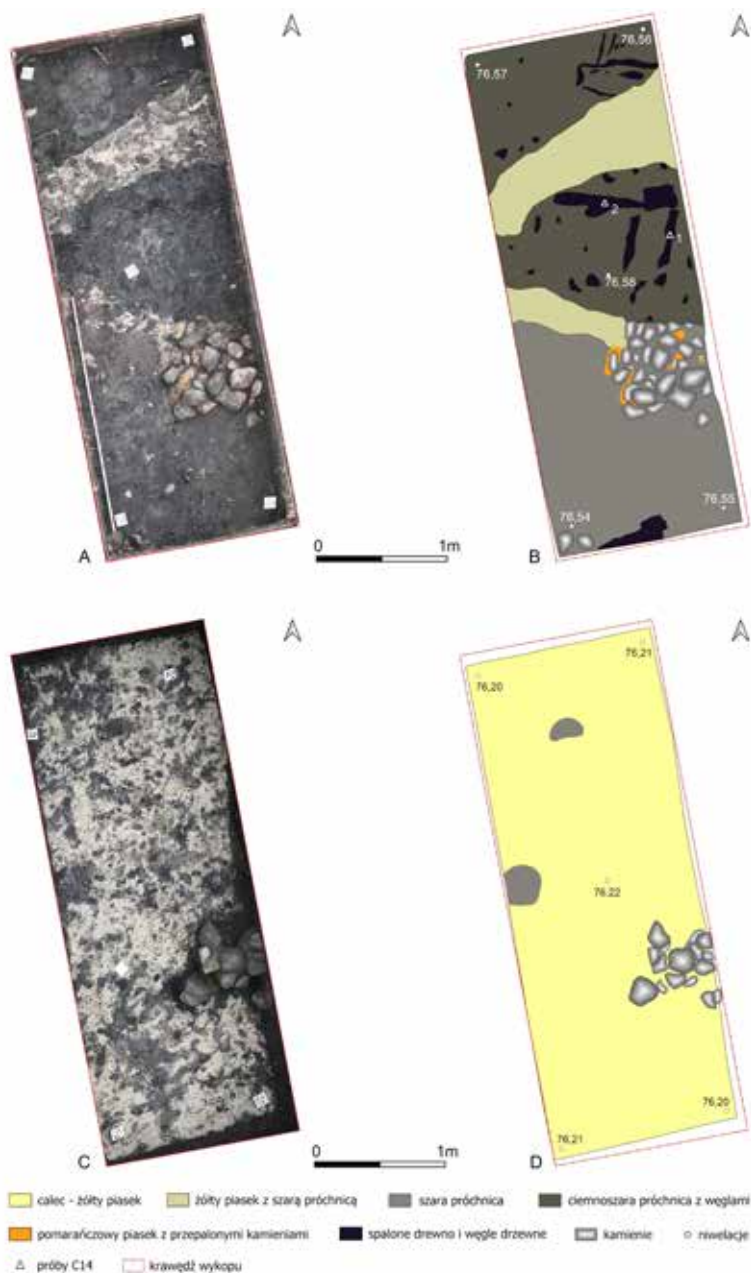
Nawarstwienia w wykopie I/2023 o wymiarach 4 x 1,5 m, zorientowanym dłuższą osią na linii północny zachód – południowy wschód, eksplorowano łączoną metodą warstw mechanicznych oraz naturalnych. Po usunięciu wierzchniej warstwy szarobieżowego murszu, przy północno-wschodnim profilu na głębokości około 0,35 m odsłonięto skupisko przepalonych kamieni otczakowych, między którymi zalegała soczewa rdzawożółtego gruboziarnistego piasku z pokruszonymi kamieniami (ryc. 5: A, B: 6). W centralnej i północnej części wykopu, na głębokości około 0,4 m (spąg I warstwy mechanicznej) odnotowano warstwę ciemnobrunatnej próchnicy miąższości do 0,25 m z dużą zawartością spalenizny oraz zwęglonymi bierwionami⁷. Opisywana struktura przecięta była wstawami jasnoszarego piasku z niewielką domieszką murszu. Choć możliwe było wydzielenie pojedynczych poziomych elementów konstrukcyjnych, to niewielkie wymiary wykopu ograniczyły poczynienie szerszych obserwacji dotyczących się sposobu budowy wału. Z poziomu spalenizny pobrano dwie próby węgla drzewnych (nr RGC/2023/1–2), które przekazano do Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie (ryc. 5: B)⁸. Uzyskane wyniki datowań wskazują, że wał został wzniesiony w początkach epoki żelaza (ryc. 7). Obie daty prezentują bardzo zbliżone wyniki mieszczące się zasadniczo w halsztackim *plateau*: 804–483 p.n.e./773–423 p.n.e. (2 σ). Mursz zalegający bezpośrednio nad relikami drewnianej konstrukcji wału wskazuje, że materiał do jego budowy pozyskano z dna dolinnego, zapewne z najbliższego otoczenia wznoszonego obiektu. Na kolejnym poziomie eksploracji (spąg II warstwy mechanicznej), poniżej skupiska kamieni, stwierdzono obecność drugiej warstwy eratyków

⁶ Badaniami archeologicznymi kierował Marcin Krzepkowski z ramienia Fundacji Relicta, w współpracy z Grzegorzem Szczurkiem, Arturem Golisem i Robertem Rybickim. W badaniach wykopaliskowych brali udział również Jerzy Śniegowski i Bartosz Żarkowski – studenci Wydziału Archeologii UAM w Poznaniu.

⁷ Elementy te miejscami (przy profilu NW) zachowały się postaci nadpalonego drewna o brunatnej barwie.

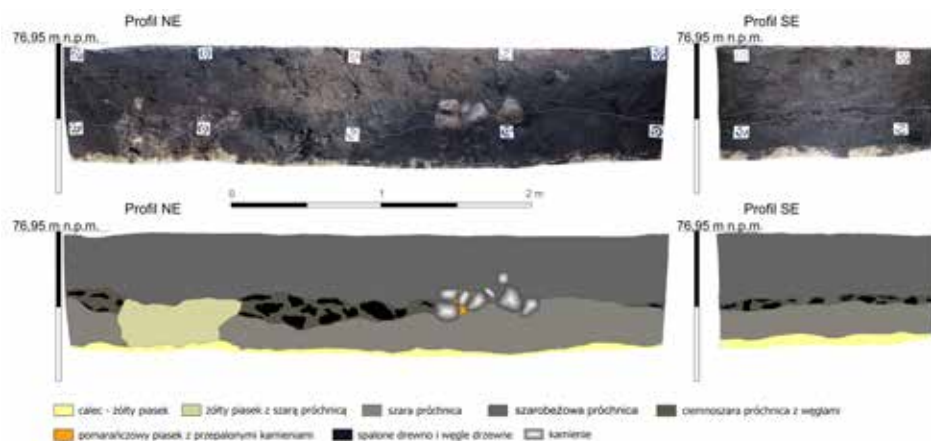
⁸ Analizę C14 wykonał prof. dr hab. inż. Marek Krapiec.

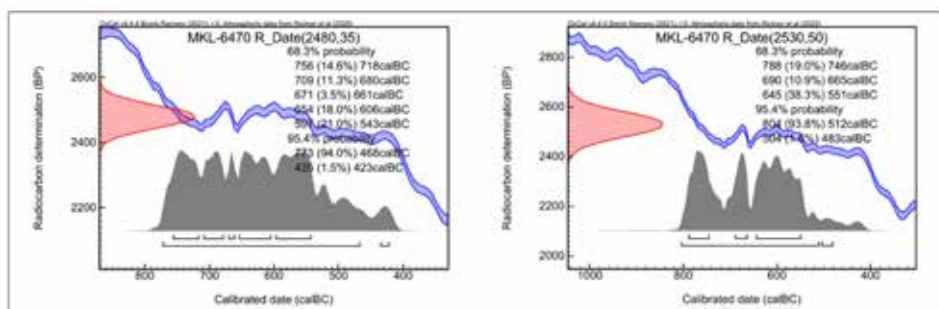
Ryc. 5. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Rzuty fotogrametryczne i rysunki profilu NE i SE sondażu I: A, B – spąg I warstwy mechanicznej (poziom konstrukcji drewnianej wału); C, D – spąg II warstwy mechanicznej (fot. i rys. M. Krzepakowski)

Fig. 5. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Photogrammetric projections and drawings of NE and SE profile of test pit I: A, B – bottom of 1st mechanical layer (level of wooden rampart construction); C, D – bottom of 2nd mechanical layer (photo and drawing by M. Krzepakowski)

Ryc. 6. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Rzuty pionowe profilu NE i SE wykopu sondażowego I (fot. i rys. M. Krzepkowski)

Fig. 6. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Vertical projections of NE and SE profile of test pit I (photo and drawing by M. Krzepkowski)

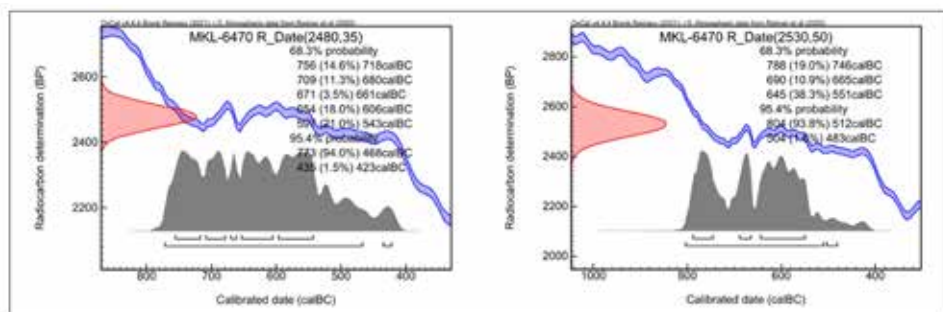

Ryc. 7. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Wykresy kalibracji wyników datowań radiowęglowych ze spalonych elementów drewnianych wału (oprac. M. Krąpiec)

Fig. 7. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Calibration charts of radiocarbon dating results of burnt wooden rampart fragments (compiled by M. Krąpiec)

o nieco mniejszej średnicy i w luźniejszym już układzie (ryc. 5: C, D): 6). Pod warstwą zawierającą spaleniznę zalegała warstwa szarej próchnicy o miąższości około 0,3 m z zawartością organiki. Poziom piaszczystego calca osiągnięto na głębokości około 0,8 m od współczesnego poziomu gruntu (około 76,10 m n.p.m.). Na tym poziomie odnotowano zarysy dwóch potencjalnych dołków posłupowych z wypełniskiem w postaci szarej próchnicy, których jednak nie eksplorowano z uwagi na szybki napływ wód gruntowych (ryc. 5: C, D). Z nawarstwień wyeksplorowanych w obrębie wykopu sondażowego nie pozyskano ruchomego materiału zabytkowego.

Prospekcja z zastosowaniem detektorów metali prowadzona była w obrębie samego obiektu obronnego, jak i na zachód od niego (ryc. 8). Działania te utrudniał wysoki poziom wód gruntowych, miejscami występujących się na głębokości 0,15 m. Z tego też względu nie rozpoznano całego obszaru wytypowanego do badań.

Ryc. 8. Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, stan. 22. Zakres planowanej prospekcji z zastosowaniem detektorów metali z naniesionymi trasami uczestników oraz lokalizacją pozyskanych zabytków (oprac. M. Krzepakowski, R. Rybicki)

Fig. 8. Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, site 22. Range of planned metal detector survey with marked routes of participants and artefact finds (compiled by M. Krzepakowski, R. Rybicki)

Wśród przedmiotów metalowych podjętych podczas prospekcji dominowały współczesne przedmioty żelazne (elementy sprzętu rolniczego, śruby, gwoździe, druty itp.). Zainwentaryzowano jednak 14 zabytków, których chronologia zamyka się w przedziale od średniowiecza po XX wiek lub musi pozostać nieokreślona. Co znamienne, podczas kilkudniowej prospekcji nie pozyskano ani jednego zabytku związanego z osadnictwem pradziejowym, w szczególności korespondującym z chronologią założenia obronnego.

Najstarszym artefaktem jest podkowa żelazna z szeroką ramą o wymiarach 9 x 9,4 (ryc. 9: 1A, B). Okaz ten datować należy ogólnie na okres późnego średniowiecza (Kaźmierczyk, 1978). Podobnie datować można prawdopodobnie połowę drugiej podkowy, silnie skorodowanej na skutek długotrwałego zalagania w wilgotnym środowisku. Fragmenty pozostałych 2 podków zakwalifikować należy, ze względu na ich formę, do nowożytnych wyrobów kowalskich. Wśród pozostałych zabytków żelaznych wiązanych z dużym prawdopodobieństwem z najmłodszym odcinkiem dziejów, wymienić należy młotek, kulkę żelazną o średnicy 1,5 cm i placek żużla żelaznego. Wyroby z metali kolorowych z tego okresu to ramię niewielkiego krzyżyka cynowego (?), kulisty pocisk ołowiany, seczyryk z okładzinami zdobionymi reliefem kwiatowym i przedstawieniem pszczoły oraz mosiężny żeton dominialny (XIX – 1. poł. XX wieku) ze słabo czytelną cyfrą 1. Zły stan zachowania żetonu uniemożliwia identyfikację majątku, dla którego został wybity. Podczas prospekcji pozyskano również

Ryc. 9. Zabytki pozyskane podczas prospekcji z zastosowaniem detektorów metali: 1A–1B – żelazo; 2A–2D – stop miedzi (fot. i oprac. M. Krzepkowski)

Fig. 9. Artefacts recovered during metal detector survey: 1A–1B – iron; 2A–2D – copper alloy (photo and compilation by M. Krzepkowski)

4 fragmenty nieszkliwionej ceramiki nowożytnego pochodzące najprawdopodobniej z brzuśca jednego naczynia wypalonego w atmosferze utleniającej.

Interesującym zabytkiem, o niejasnej chronologii, jest grubościenny wazowaty przedmiot, pusty w środku, odlany ze stopu miedzi o masie 248,76 g (ryc. 9: 2A–D). Jego całkowita wysokość wynosi 6 cm, a średnica baniastej części dolnej (?) – 5,6 cm. Przedmiot zaopatrzony jest w rozszerzającą się ku wylotowi stożkową „szyjką” o długości 2,5 cm i średnicy wewnętrznej otworu sięgającej 2,9 cm. Górna krawędź jest płaska i nosi ślady obróbki pilnikiem. Poniżej lekko pogrubionej od zewnątrz krawędzi widoczny jest owalny otwór do mocowania o wymiarach 0,5 x 0,3 cm. Niewykluczone, że analogiczny otwór znajdował się na przeciwległej ścianie szyjki, która w tym miejscu jest wyszczerbiona.

Analiza regularnego ornamentu pokrywającego dolną powierzchnię „brzuśca” składającego się ze zdwojonych rytych okręgów wskazuje, że wykonano go metodą toczenia. W tym przypadku mamy zapewne do czynienia z nowożytnym lub wręcz współczesnym wyrobem (XIX–XX wieku)⁹. Dość uniwersalna forma uniemożliwia jednoznaczne określenie funkcji przedmiotu. Najbardziej prawdopodobne wydaje się określić go jako uchwyt do drzwi lub gałki laski.

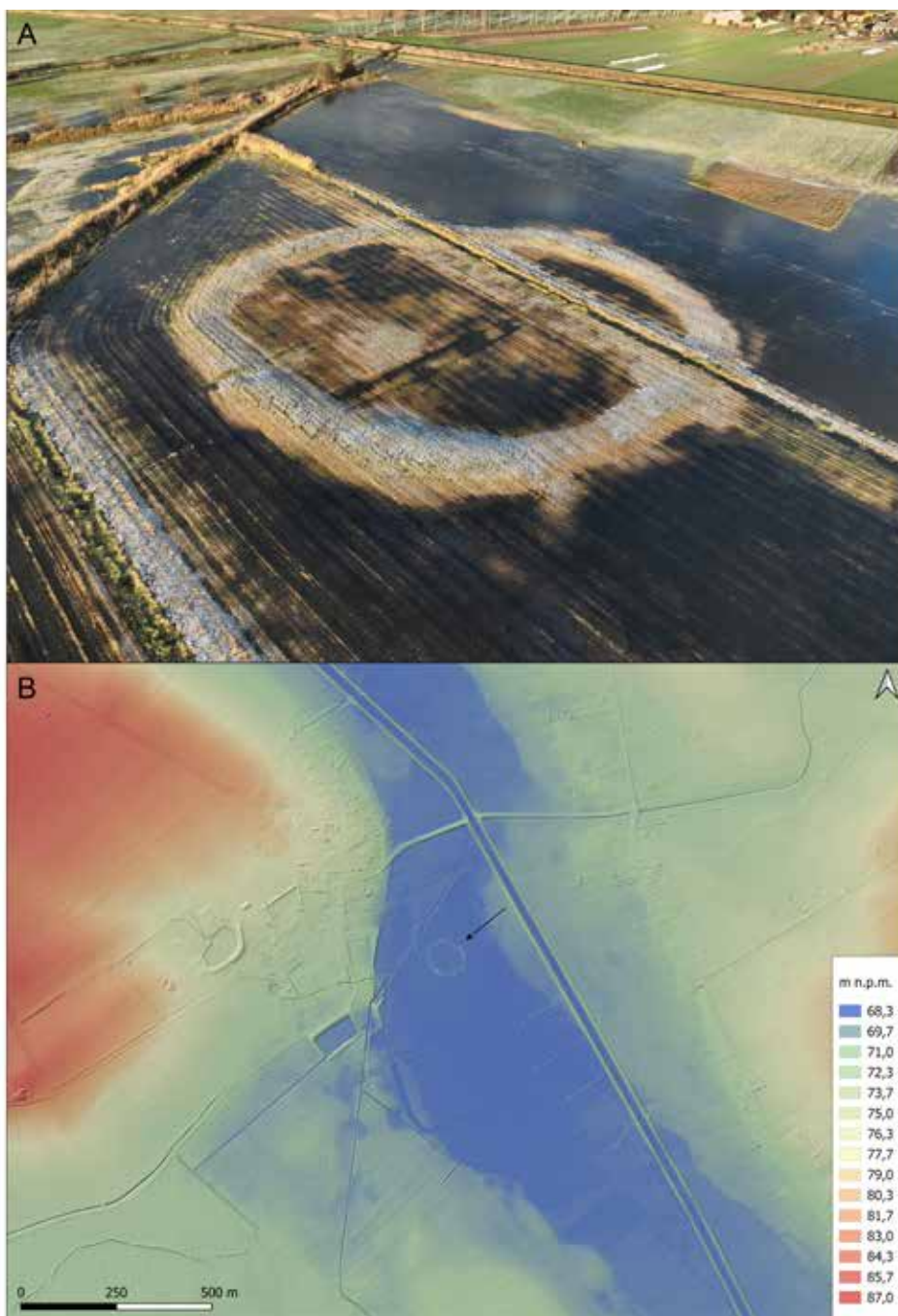
UWAGI KOŃCOWE

W 1999 roku, dzięki aerofotografii, doszło do odkrycia grodziska z początków epoki żelaza w Jurkowie gm. Krzywiń, co ze zrozumiałych względów spotkało się ze sporym oddźwiękiem w środowisku naukowym (Nowakowski, Rączkowski, 2000; Wyrwińska, 2001; Kobyliński, 2005, s. 76, 92, ryc. 58; Żuk, 2005, s. 56, ryc. 5; Harding, Rączkowski, Ważny, 2009)¹⁰. Obiekt ten, położony w dnie doliny Obry (Kanał Kościański), szczególnie efektownie prezentuje się na fotografiach lotniczych wykonywanych podczas wczesnowiosennych roztopów (ryc. 10: A). Niemal ćwierć wieku później, dzięki zainteresowaniom archeologicznym i zaangażowaniu pracowników ZPKWW, w Rogaczewie Wielkim – miejscowości oddalonej o około 7 km na północny wschód od Jurkowa, zidentyfikowano kolejny obiekt obronny. Badania sondażowe i pierwsze wyniki datowania metodą radiowęglową elementów konstrukcyjnych wału wskazują, że założenie to powstało w początkach epoki żelaza. Naszą uwagę zwraca analogiczne położenie obu osad obronnych, wzniesionych w partiach dennych podmokłych dolin rzecznych. Obiekty te charakteryzują się również podobną formą i stanem zachowania, choć grodzisko rogaczewskie ma powierzchnię całkowitą o około 30% większą (ryc. 11: A, B)¹¹.

⁹ Przedmiot zlokalizowany był na podwyższeniu terenowym w centralnej części majdanu na głębokości około 0,2 m. Podczas eksploracji zwrócono uwagę na fragment współczesnego szkła tafelowego w bezpośrednim sąsiedztwie podejmowanego przedmiotu.

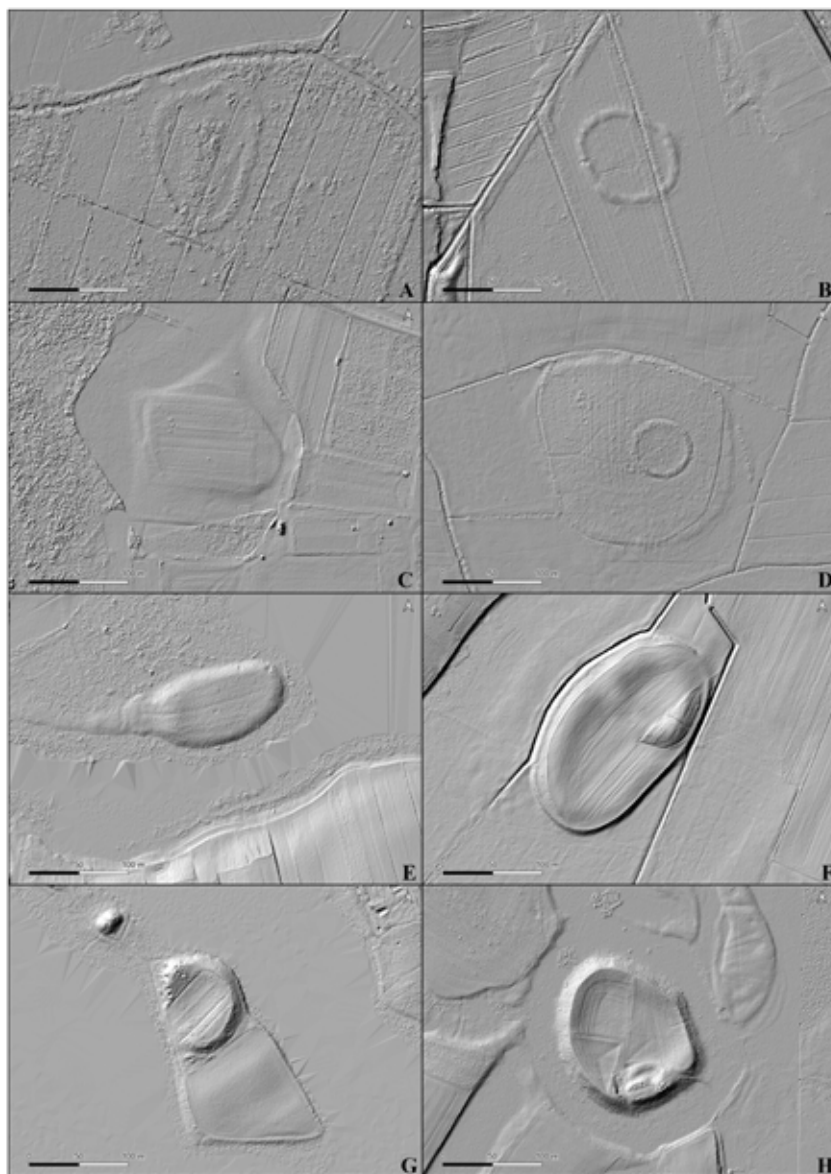
¹⁰ Stanowisko nr 49 w Jurkowie, AZP 61-26/186.

¹¹ Całkowita powierzchnia obiektu w Rogaczewie Wielkim wynosi około 1,22 ha, a grodziska w Jurkowie 0,83 ha.

Ryc. 10. Fotografia ukośna grodziska w Jurkowie, gm. Krzywiń (grudzień 2023) oraz jego lokalizacja na CNMT w skali barwnej (fot. i oprac. M. Krzepkowski, za: geoportal.gov.pl)

Fig. 10. Oblique photo of the settlement site in Jurków, Krzywiń Commune (December 2023) and its location on the CNMT in colour scale (photo and compilation by M. Krzepkowski, after: geoportal.gov.pl)

Ryc. 11. Porównanie kształtu i wielkości obiektów obronnych z wczesnej epoki żelaza z terenów południowej Wielkopolski: A – Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń; B – Jurkowo, gm. Krzywiń; C – Przemęt, gm. loco; D – Bieganin, gm. Raszków; E – Cichowo, gm. Krzywiń; F – Grodzisko, gm. Pleszew; G – Kórnik-Bnin, gm. Kórnik; H – Tarnowa, gm. Pызdry (oprac. M. Krzepkowski, G. Szczurek, za: geoport.gov.pl)

Fig. 11. Comparison of the shape and size of Early Iron Age defensive structures from southern Wielkopolska: A – Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune; B – Jurkowo, Krzywiń Commune; C – Przemęt, Przemęt Commune; D – Bieganin, Raszków Commune; E – Cichowo, Krzywiń Commune; F – Grodzisko, Pleszew Commune; G – Kórnik-Bnin, Kórnik Commune; H – Tarnowa, Pызdry Commune (compiled by M. Krzepkowski, G. Szczurek, after: geoport.gov.pl)

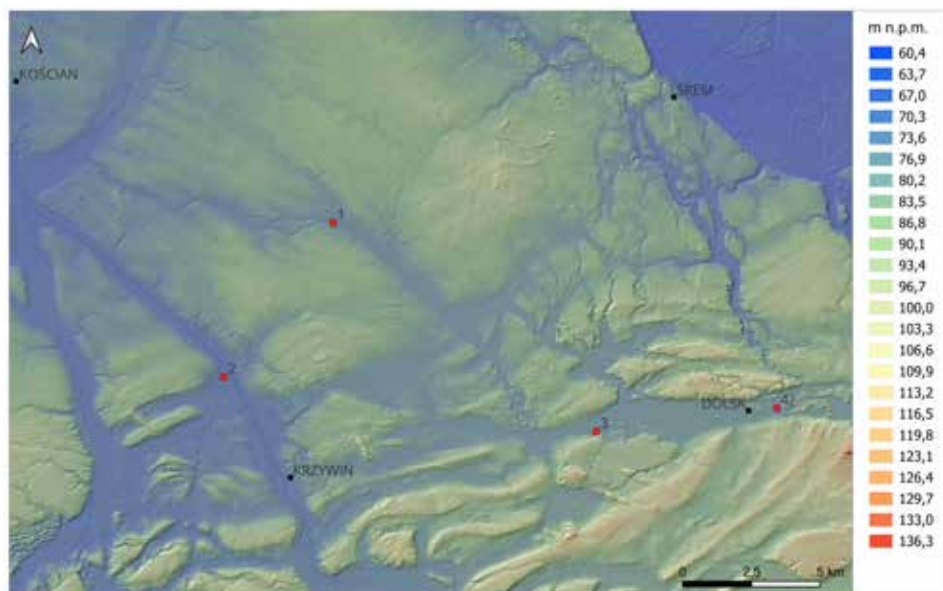
Jak zauważyli wcześniej Artur Golis i Hanna Nowak (2020), kluczowym zagadnieniem badawczym powinno być precyzyjne ustalenie relacji chronologicznych między obiektami w Rogaczewie Wielkim i Jurkowie.

Od czasów opublikowania przez Tadeusza Malinowskiego (1955) pierwszego podsumowania i omówienia grodzisk tzw. kultury łużyckiej w Wielkopolsce minęło już blisko 70 lat. Ujęte w tym opracowaniu 32 obiekty łączone z początkiem epoki żelaza okazały się być w niemalże połowie założeniami obronnymi o metryce wczesnośredniowiecznej. Badania weryfikacyjne z lat 1974–1979 pozwoliły listę tę zawęzić do 18 pewnych osad obronnych datowanych na okres halsztacki (Śmigielski, 1993). Kolejne lata przyniosły jej poszerzenie o zaledwie dwa nowe grodziska i najprawdopodobniej jedno „wielkie grodzisko” ze schyłku epoki brązu (Nowakowski, Rączkowski, 2000; Wyrwińska, 2001; Janiak, 2003; Szczurek, 2018).

Przywołujemy te dane liczbowe celem podkreślenia doniosłości odkrycia w Rogaczewie Wielkim i wskazania, jak ogromne możliwości stwarza teledetekcja w nowoczesnych badaniach nad osadnictwem obronnym społeczności łużyckich pól popielnicowych. W przypadku obiektu w Rogaczewie Wielkim, poza oczywistym faktem uzupełnienia listy wielkopolskich grodzisk z okresu halsztackiego (listy, która w przewidywalnej przyszłości niechybnie ulegnie poszerzeniu), na szczególną uwagę zasługuje intensywność występowania obiektów tego typu na relatywnie małej przestrzeni. Skupisko obejmujące założenie w Jurkowie, Rogaczewie Wielkim, Cichowie (wszystkie na terenie gminy Krzywiń) oraz najprawdopodobniej w Dolsku, gm. loco, stanowi doskonały poligon badawczy dla studiów mikroregionalnych i próby wyjaśnienia miejsca oraz funkcji ówczesnych grodów (?) w sieci osadniczej południowej Wielkopolski (ryc. 12). Realizacja tego fascynującego zadania wymaga długotrwałych i interdyscyplinarnych badań, nie ulega jednak wątpliwości, że wysiłek ten należy podjąć. Prace te mogą stanowić otwarcie nowego rozdziału w badaniach nad osadnictwem obronnym Wielkopolski w dobie wczesnej epoki żelaza, wyrwać je z impasu, w którym od kilku dekad niewątpliwie się znajdują.

Kiedy ogłoszono wynik analizy dendrochronologicznej „pierwszej fazy Biskupina”, datujący powstanie osady na 738/737 rok p.n.e., część środowiska archeologicznego przyjęła je z zastrzeżeniami. Data ta obaliła poprzedni schemat chronologiczny powstawania i okresu użytkowania osad obronnych z okresu halsztackiego w Wielkopolsce. Pozostałe i wciąż nieliczne daty zdają się potwierdzać ogólne ramy chronologiczne dla zjawiska budowy grodów. Oznaczenia uzyskane metodami dendrochronologiczną czy radiowęglową są jednak wciąż ubogie i dotyczą zaledwie kilku grodzisk (Kaczmarek, Szczurek, 2015, s. 265–267). Uzyskane dwie pierwsze daty dla konstrukcji drewnianej rogaczewskiego wału dobrze wpisują się w dotychczasowe obserwacje, choć ich niska precyzja jest wysoce niesatysfakcjonująca. Dysponujemy bowiem wyłącznie wynikami datowań radiowęglowych i to z wyraźnym „halsztackim *plateau*”. Uzyskane wyniki są bardziej akceptowalne, przyjmując założenie, że ich wiek znajduje się w starszej części odcinka czasu określonego przez zakres prawdopodobieństwa (VIII wiek p.n.e).

Ryc. 12. Lokalizacja obiektów obronnych z wczesnej epoki żelaza we wschodniej części Pojezierza Krzywińskiego: 1 – Rogaczewo Wielkie, gm. Krzywiń, 2 – Jurkowo, gm. Krzywiń; 3 – Cichowo, gm. Krzywiń, 4 – Dolsk, gm. loco – obiekt domniemany (oprac. M. Krzepakowski, G. Szczurek, za: geoportal.gov.pl)

Fig. 12. Location of Early Iron Age defensive structures in the eastern part of Krzywiń Lake District: 1 – Rogaczewo Wielkie, Krzywiń Commune, 2 – Jurkowo, Krzywiń Commune; 3 – Cichowo, Krzywiń Commune, 4 – Dolsk, Dols Commune – presumed structure (compiled by M. Krzepakowski, G. Szczurek, after: geoportal.gov.pl)

W świetle uzyskanych dat bezwzględnych okres budowy pierwszych osad obronnych w Wielkopolsce i na terenach przyległych przez społeczność łużyckich pól popielnicowych można wstępnie datować na krótko przed połową VIII wieku p.n.e. (~ 755–750 p.n.e.). Nie można jednak wykluczyć, że niektóre osady zostały zbudowane jeszcze wcześniej. Przyszłe badania powinny zatem dążyć do ustalenia chronologii wszystkich takich struktur na Niżu Polskim, a przede wszystkim czasu ich użytkowania i porzucania, zwłaszcza w kontekście zmian klimatycznych, które miały miejsce przy przejściu od okresu subborealnego do subatlantyckiego (Kaczmarek, Szczurek, 2015, s. 266–267).

Niezależnie od wcześniejszych badań, geneza, chronologia i funkcja ufortyfikowanych osad wzniesionych przez społeczności „łużyckie” są wciąż żywymi zagadnieniami badawczymi, wymagającymi nowego spojrzenia. Odkrycie w Rogaczewie Wielkim jest ku temu doskonałą okazją. Powierzchnia założenia wynosząca niewiele ponad 1 ha pozwala lokować to grodzisko w grupie mniejszych obiektów (1,1–1,3 ha), znanych np. z Bnina, pow. poznański, Jankowa, pow. inowrocławski, Koziegłów i Świętnem, pow. koniński, czy pobliskiego Cichowa, pow. kościański. Dotychczasowe, na ogół dość fragmentaryczne badania inwazyjne, nie dają satysfakcjonujących

odpowiedzi na najbardziej palące pytania, jak na przykład o sposób rozplanowania zabudowy w obrębie obwodu obronnego. Zagadkowa, trapezowata struktura czytelna na modelu obiektu w Rogaczewie Wielkim jawi się w tym kontekście niezwykle interesująco.

Identyfikacja kolejnego grodziska z wczesnej epoki brązu w znakomity sposób wzbogaca naszą wiedzę o przeszłości ziemi kościańskiej, uzupełniając obraz osadnictwa nadobrzańskiego we wczesnej epoce żelaza. Stanowisko o własnej formie krajobrazowej, które otrzymało nr 22 w Rogaczewie Wielkim i nr 129 na obszarze AZP znacznie podnosi walory kulturowe Parku Krajobrazowego im. Dezyderego Chłapowskiego.

Kompleksowe, interdyscyplinarne prace badawcze zespół autorski planuje podjąć już w 2025 roku. Przyszłe badania inwazyjne powinny zostać poprzedzone prospekcją geofizyczną. Uzyskanie szerszej wiedzy o konstrukcji wału i zadokumentowanie pełnej sekwencji nawarstwień obwodu obronnego wymaga przeprowadzenia szerszych prac wykopaliskowych obejmujących przekop przez jego dobrze zachowany odcinek. Cennych informacji powinny dostarczyć badania sondażowe na majdanie. Te ostatnie mogą wyjaśnić, w jaki sposób zorganizowane było wnętrze grodu i czy nie pełnił on wyłącznie funkcji refugialnej w przypadku zagrożenia. Na taką opcję zadaje się wskazywać zupełny brak ruchomego materiału zabytkowego zarówno z wykopu sondażowego, jak i z prospekcji z zastosowaniem detektorów metali. W tym przypadku pamiętać należy jednak o bardzo małej powierzchni przebadanej wykopaliskowo (zaledwie 6 m²).

Gruntowniejsze rozpoznanie tego imponującego stanowiska pozwoli przygotować pełną dokumentację niezbędną do ujęcia grodziska w Rogaczewie Wielkim w rejestrze zabytków.

BIBLIOGRAFIA

- Czerniak, L. (1982). *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w ramach „Archeologicznego Zdjęcia Polski” na obszarze 60-27* (maszynopis, za: <https://zabytek.pl>).
- Golis, A., Nowak, H. (2020). Wykorzystanie zobrażeń lotniczych w analizie potencjalnych stanowisk archeologicznych z terenu Parku Krajobrazowego im. Dezyderego Chłapowskiego i obszarów przyległych. *Biuletyn Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego*, 27(29), 28–59.
- Harding, A., Rączkowski, W., Ważny, T. (2009). The date and internal organization of Early Iron Age fortified sites in north-western Poland: new results from geophysical survey and dendrochronological dating. *Przegląd Archeologiczny*, 57, 39–71.
- Hensel, W., Hilczer-Kurmatowska, Z., Łosińska, A. (1995). *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Poznań – Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Janiak, R. (2003). *Grody kultury lużyckiej w międzyrzeczu górnej Warty i Prosnę*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kaczmarek, M., Szczurek, G. (2015). The Early Iron Age Fortified Settlements in Wielkopolska (western Poland) – past and present perspectives in archaeological research. *Praehistorische Zeitschrift*, 90(1–2), 245–270.

- Kaźmierczyk, J. (1978). *Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*. Wrocław: Polska Akademia Nauk.
- Kobyliński, Z. (2005). *Archeologia lotnicza w Polsce. Osiem dekad wzlotów i upadków*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kondracki, J. (2009). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalenko, W. (1938). *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahistoryczne.
- Malinowski, T. (1955). Grodziska ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. *Fontes Archaeologici Posenienses*, 5, 1–48.
- Mirek, Z. (2006). *Red list of plants and fungi in Poland = Czerwona lista roślin i grzybów Polski*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN.
- Nowakowski, J., Rączkowski, W. (2000). Refutation of the myth: new fortified settlement from Late Bronze Age/Early Iron Age in Wielkopolska region (Poland). *Antiquity*, 74, 765–766.
- Szczurek, G. (2018). Wielowieś nad Prosną – reinterpretacja umocnień „Wzgórza Małgorzatka”. W: J. Wierzbicki (red.), *Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013–2017* (s. 93–100). Poznań: Instytut Archeologii UAM.
- Śmigieński, W. (1993). Grodziska ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. W: F. Rożnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata que Franciscus Rożnowski curavit* (s. 348–357). Słupsk – Poznań: WSP-Sorus.
- Wyrwińska, E. (2001). Gród ludności kultury łużyckiej w Jurkowie. *Kronika Wielkopolski*, 4(100), 124–128.
- Żuk, L. (2005). Dokąd prowadzisz Biskupinie? W: J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski (red.), *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii* (s. 51–70). Poznań: Instytut Prahistorii UAM, Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

Strony internetowe

<https://www.geoportal.gov.pl> (dostęp z dnia 11.02.2023 r.)

<http://igrek.amzp.pl> (dostęp z dnia 11.02.2023 r.)

https://zabytek.pl/pl/obiekty/osada854929/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_A__EA.1025486/1 (dostęp: 22.01.2024 r.)

EARLY IRON AGE STRONGHOLD IN ROGACZEW WIELKI, COMMUNE, KRZYWIŃ, DISTRICT KOŚCIAŃSKI (SITE 22, AZP 60-27/129). RESULTS OF PRELIMINARY VERIFICATION RESEARCH

Summary

This paper discusses the preliminary results of the research carried out at a fortified settlement dating from the Hallstatt period in the village of Rogaczewo Wielkie, Kościan District, Wielkopolska Province. The site was discovered in 2019 as a result of LiDAR data analyses. At this stage of research, the scope of work on this highly intriguing site was limited to a comprehensive analysis of archival material, a numerical terrain model, surface surveys and a small test pit.

The defensive structure is located in the bottom of a wet valley, approximately 0.6 km wide, of a now channelised watercourse, now referred to as the Racocki Rów or Rów Wysokoć. The site in

question consists of a strongly levelled oval earth rampart with a base reaching 14 m in width and a relative height of no more than 1 m. The total area of the site is 1.22 ha. The newly discovered fortified settlement at Rogaczewo Wielkie was subject to brief investigation in November and December 2023. In the first stage of the research, a 6 m² test pit was excavated to identify the construction details of the rampart, recover the archaeological record and take samples to allow absolute dating of the site. The small dimensions of the test pit make it impossible to identify the type of the registered stone, timber and earthwork structure. Two charcoal samples were collected from the burn layer and sent to the Laboratory of Relative Dating in Kraków. The dating results indicate that the rampart was erected at the beginning of the Iron Age. Both dates show very similar results falling essentially within the Hallstatt plateau: 804 – 483 BC/773 – 423 BC (2σ). No artefacts were recovered from the test pit. Similarly, several-day long metal detector survey produced no prehistoric artefacts, in particular corresponding to the absolute chronology of the fortified settlement.

The obtained results of radiocarbon dating make it possible to include the Rogaczewo settlement in the catalogue of Wielkopolska fortified settlements of the Hallstatt period. The research, which will be continued, provide an excellent example of model cooperation between archaeological circles and institutions and enthusiasts who are not professionally involved in the protection of archaeological cultural heritage. The results give reason to believe that carefully conducted research may lead to a significant expansion of the list of defensive structures dating from the beginning of the Iron Age in the Wielkopolska region.

DENTAL CARIES AND ANTEMORTEM TOOTH LOSS IN LATE ANTIQUE CAUCASIAN IBERIA: A BIOARCHAEOLOGICAL STUDY OF DUSHETI MUNICIPALITY AND GREAT MTSKHETA

Nino Tavartkiladze

Anthropological Laboratory,
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology,
Tbilisi, Georgia
ninotavartkiladze3@gmail.com

ABSTRACT: This bioarchaeological study investigates the prevalence of dental caries and antemortem tooth loss (AMTL) in Late Antique populations of Dusheti municipality and Great Mtskheta in the Caucasus region of Georgia. Dental health data from 75 individuals and 666 examined teeth were analyzed to understand the relationships between dental pathologies, sex, age, and geographical location. Statistical analyses, including chi-square tests, were conducted to assess differences in caries and AMTL frequencies between sexes and regions. The results revealed significant disparities in dental health between Dusheti and Mtskheta, with higher AMTL prevalence observed in Dusheti. Furthermore, age and sex disparities in dental health were identified, with middle-aged adults exhibiting higher AMTL frequency and males demonstrating a higher prevalence of dental caries. These findings highlight the importance of considering historical, socio-economic, and geopolitical factors in understanding oral health outcomes in Late Antique populations. Further interdisciplinary research is recommended to enhance our understanding of oral health dynamics in ancient societies.

KEYWORDS: AMTL, Caries, Late Antiquity, Caucasian Iberia

Dental caries and antemortem tooth loss (AMTL) are key indicators in bioarchaeological research, providing important insights into the health, lifestyle, and dietary patterns of communities throughout Late Antiquity (1st–4th century AD). This study explores the complex relationship between oral disorders, specifically AMTL and car-

ies, to shed light on the intricate interplay of food, cultural developments, and health over this historical period.

During Late Antiquity, which was characterized by significant changes in nutrition, culture, and demographics (Armelagos, Cohen, 1984; Larsen, 1995, 2015), dental health emerges as an important lens through which to evaluate broader health dynamics. Studies in the New World have underlined significant sex disparities in oral health, with females demonstrating greater rates of caries and AMTL. These disparities become more prominent during agricultural changes, which may be impacted by changing sex-based food patterns (Lukacs, 1996) or increasing parity (Fields et al., 2009; Watson et al., 2010). Hormonal fluctuations, saliva pH, and osteoporosis have all been identified as factors influencing oral health during this time period (Lukacs, 2008; Watson et al., 2010).

AMTL refers to the cumulative loss of teeth over an individual's lifetime, often caused by dental caries or periodontal disease (Hillson, 2001; Shigli et al., 2009). Caries result from bacterial activity that converts carbohydrates into acids, leading to the dissolution of enamel and dentin (Hillson, 1996). Left untreated, this process can progress to pulp chamber infection, abscess formation, or tooth exfoliation (Kubehl & Temple, 2020). Another significant aspect is tooth wear, which refers to the wearing down of enamel, potentially exposing dentin and increasing susceptibility to infection and AMTL (Watson, 2008a, 2008b).

The clinical research on osteoporosis has established a substantial link between age-related bone loss and AMTL in living populations (Nicopoulou-Karayianni et al., 2009; Savić Pavičičin et al., 2017). Postcranial bone loss in osteoporotic patients is associated with alveolar bone loss, which eventually leads to tooth loss (Guiglia et al., 2013; Jonasson, Rythén, 2016). Research suggests that postmenopausal women with osteoporosis are more likely to experience tooth loss (Nicopoulou-Karayianni et al., 2009; Savić Pavičičin et al., 2017). This emphasizes the need for having a thorough understanding of how bone health affects dental outcomes.

In Georgia, no research has been conducted on dental caries and antemortem tooth loss (AMTL) during Late Antiquity. This study is the first to examine dental diseases in the Late Antiquity population of Georgia.

The main aim of the paper is to investigate the relationship between AMTL and sex/age, as well as the correlation between caries and sex/age. In addition, the present study aims to compare the Late Antique population of Dusheti municipality with that of Mtskheta regarding dental diseases. Were dental diseases prevalent common in females, and did they experience a different situation between the lowland and the foothills?

HISTORICAL CONTEXT

In 30 BC, Octavian's consolidation of power marked the end of the Roman Republic and concluded the Hellenistic age, inaugurating the Roman Empire and

ushering in Late Antiquity, particularly during the 1st–2nd centuries AD. This pivotal moment triggered a series of events that reverberated through the geopolitical landscape, and Caucasian Iberia found itself at the crossroads of the Roman Near East (Furtwangler, Gagoshidz et. al, 2008). The 1st century A.D. unfolded as a dynamic era shaped by invasions, alliances, and the ebb and flow of regional powers. The Kingdom of Iberia played a strategic role in navigating the complex spheres of influence between Rome and Parthia. This historical analysis delves into the intricate dynamics of this period, emphasizing the impact of the Sarmatian invasion, Rome's foreign policy, and Iberia's evolving role in the broader political context (Furtwangler, Gagoshidz et. al, 2008).

The early centuries of this epoch witnessed a significant surge in international economic relations. Iberia actively participated in the global trade network, and Mtskheta, as the capital of Kartli, played a central role in these economic interactions, positioned at the intersection of major roadways and emerging commerce routes. A compelling aspect of this era is the interplay between lowlands and mountains regions. Agricultural expansion from prehistoric times continued to shape the cultural dynamics. Recent archaeological findings from the Dzinvali expedition uncovered a densely populated settlement in Dzinvali, with evidence of urban characteristics dating primarily from the second to eighth centuries (Ramishvili, 2018). The geographical landscape of Iberia included vibrant and well-populated urban centers, as documented in *Strabo's Geography* (127). The majority of Iberians inhabited the plains, while a significant mountainous population, known for their martial inclination, coexisted with neighboring Scythians and Sarmatians, forming kinship ties despite simultaneously engaging in agricultural practices (*Strabo's Geography*, 128). The population of Iberia exhibited a hierarchical structure, divided into four categories – kings, who held the highest societal positions, judges administered justice, knights and horsemen, who embodied military prowess, and husbandmen, along with royal servants, represented agricultural pursuits and service to the monarchy (*Strabo's Geography*, p. 129–130). The graves from the 3rd to 4th centuries AD in the Dzinvali cemetery exhibit striking similarities to those in Armaziskhevi, Ertso plain, Urbnisi, and other cemeteries. These collective burials are indicative of a specific cultural event characteristic of the region. In the 1st–2nd centuries, Iberian pitiakhshes emerged as state officials loyal to Rome, later demonstrating obedience to Sasanian Iran in the early Middle Ages, as evidenced by Varsken in the Kvemo Kartli *bidaxsh* (Bragvadze, 2021). Mtskheta, as the largest city in the Kartli kingdom, held a prominent position as its political epicenter. The city's substantial size, diverse population, and convergence of craft production, trade, and agriculture underscored its significance. Distinct districts like Tsitsamuri, Sapityakhsho, and Sarkine played vital roles in border control, winemaking, and the supply of weapons and metal products to the capital. Dusheti's hierarchical relationship with Mtskheta positioned the latter as the royal and pitiakhsk residence (Bragvadze, 2021).

MATERIALS AND METHODS

This study examines dental health in the Late Antiquity populations of Dusheti municipality and Great Mtskheta (fig.1), utilizing materials from the Institute of History and Ethnology's anthropology laboratory collected between the 1940s and 1970s. Due to limited specimen availability, the use of adhesive-coated teeth hindered specific dental attribute analysis, making it difficult to distinguish dental calculus, enamel hypoplasia, and tooth attrition. However, this preservation technique facilitated the distinction between antemortem tooth loss (AMTL) and caries.

Fig. 1. Map of Georgia with the locations of the Dusheti Municipality and “Great Mtskheta” sites

This study is based on dental remains from late antique sites (dating back to the first-fourth centuries AD) in Zhinvali, Aragvispiri, Nedzikhvi, Mlashe, and “Didi Mtskheta” (Samtavro, Armazi, Sagitara, Mogvtakari, Svetitskhoveli, Karniskhevi), including data from 75 individuals and 666 examined teeth. The study identifies distinct changes in AMTL and caries prevalence, providing valuable insights into oral health dynamics across multiple geographical contexts during the Late Antiquity. The materials consist of 48 males and 27 females (fig. 2).

Since the research material was compiled only from skulls, biological sex was determined using cranial features, and age was estimated based on the teeth. The biological sex of adult skeletons was assessed primarily using the cranium, with a focus on the morphology of the nuchal crest, mastoid process, glabella/supraorbital area, supraorbital margin, and mental eminence (Walker, 2008). The age-at-death was estimated based on the stage of cranial suture closure stages (Meindl, Lovejoy, 1985). Age estimates were determined using dental eruption and attrition criteria, as outlined by Buikstra and Ubelaker (1994), categorizing individuals into young adults (18–29 years), middle adults (30–49 years), or older adults (50+ years). Dental caries were identified through macroscopic observation, recording the location and number of caries on each tooth. The closure of dental sockets due to alveolar

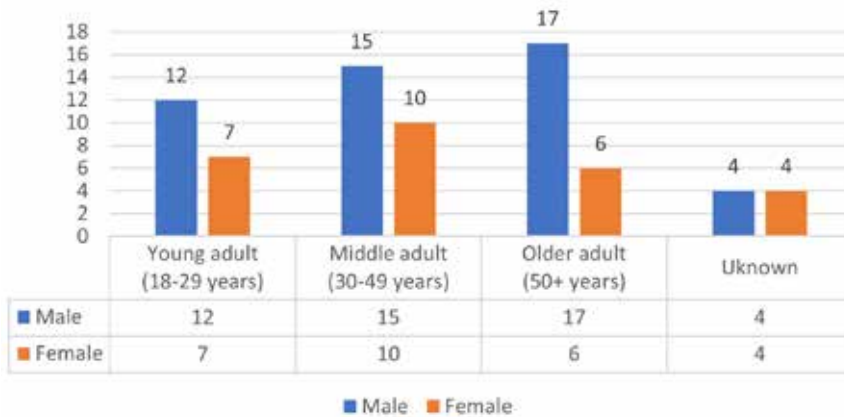

Fig. 2. Distribution of Dusheti and Mtskheta Region skeletal sample (n=75)

bone remodeling was considered as an indicator of antemortem tooth loss (AMTL), following the methodology outlined by Ubelaker (1994).

STATISTICAL ANALYSES

In this study, chi-square tests were employed to assess the differences in caries frequency and AMTL frequency between males and females across sample of 75 individuals and 666 examined teeth. Additionally, chi-square tests were utilized to investigate sex differences in both caries and AMTL prevalence.

The chi-square test is a statistical method commonly applied to determine whether there is a significant association between two categorical variables. This method allowed us to evaluate whether significant differences existed in the occurrence of dental caries and AMTL between males and females within the Late Antique populations of Dusheti municipality and Great Mtskheta.

RESULTS

Table 1 presents the observed teeth and frequency of caries and AMTL at Dusheti municipality and "Great Mtskheta". Using this table, I made a chi-square test to determine whether caries and AMTL were more common in males in late antiquity than in females (see: tbl. 2). Despite the paucity of material, the relationship between caries incidence and sex is statistically significant at the conventional significance level ($p < 0.05$). There is evidence that there is a relationship between caries incidence and sex in the sample, with a higher prevalence of caries being observed in male than in female. Regarding AMTL, there is insufficient evidence to conclude that there is a relationship between AMTL frequency and sex in the sample.

Tbl. 1. Summary of dental pathologies

	Observed	caries N	Caries frequency %	AMTL N	AMTL frequency (%)
Male	412	17	4.10%	55	13.30%
Female	254	2	0.80%	28	11%
Total	666	19	2.90%	83	12.50%

Abbreviation: AMTL-antemortem tooth loss

Tbl. 2. Statistical Analysis of Sex Differences in AMTL and Caries Frequency

	χ^2	n (females, males)	df	p
AMTL frequency (%)	0.6095	25,47	1	.043496
Caries frequency (%)	6.0174.	25,47	1	.014165.

Age-related changes in AMTL were analyzed using the aged and sexed crania of the Dusheti and Mtskheta series. When the samples divided into younger, middle and older adults, the middle adult group had higher frequency of AMTL than the Younger group or older group ($p < 0.01$). But the chi-square test does not suggest a significant association between Caries frequency and Age category. The p-value is greater than the conventional significance level ($p > 0.05$), indicating that the observed association is not statistically significant. Therefore, there is insufficient evidence to conclude that Caries frequency varies significantly across different age categories (see: tbl. 3).

Tbl. 3. Statistical Analysis of Age Categories and Dental Health Parameters

	χ^2	Age category N (Young, Middle, Older, unknown)	df	p
AMTL frequency	35.7142.	8,32,23,11	3	<0.00001
Caries frequency	2.5562.	5,5,6,3	3	.465212.

POPULATION COMPARISON OF DENTAL CARIES AND AMTL

In this study, we conducted a comparative analysis of antemortem tooth loss (AMTL) and dental caries prevalence in the Dusheti and Mtskheta regions. Our findings revealed significant disparities in AMTL prevalence between the two regions. In Dusheti, the chi-square test indicated a substantial association between AMTL frequency and region, with a higher proportion of individuals experiencing antemortem tooth loss compared to those in Mtskheta. Conversely, our analysis of dental caries frequency did not reveal any significant differences between the regions (see: tbl. 4, 5).

Tbl. 4. Results of Chi-square Tests for AMTL Frequency Between Dusheti and Mtskheta

Region	χ^2	df	p
Dusheti, Mtskheta	5.8349.	1	0.015712

Tbl. 5. Results of Chi-square Tests for Caries Frequency Between Dusheti and Mtskheta

Region	χ^2	df	p
Dusheti, Mtskheta	0.8097.	1	0.36822

DISCUSSION

While isotopic analysis could have provided valuable insights into the dietary patterns of the Late Antique populations in Dusheti and Mtskheta, its absence in our study prompts us to rely on historical and archaeological context to understand potential factors influencing dental health disparities between these regions.

Late Antiquity in Caucasian Iberia was characterized by intricate geopolitical dynamics, with Rome, Parthia, and Sarmatian invasions shaping the socio-cultural landscape. Strabo's historical narratives of the mountain-dwelling Iberians, their martial nature, and alliances with neighboring powers offer significant context. These historical insights enrich our understanding of the socio-cultural milieu likely impacting oral health trends.

In the 1st century AD, Georgia was divided into Iberia and Colchis, with trade primarily conducted by the Romans, leading to shifts in familial structures, economic disparities, and social hierarchies. The rise of Persia and the decline of Rome weakened Georgia economically, impacting regions like Mtskheta, which had been politically and economically influential until the 4th century, leading to its eventual decline and isolation. Internal changes within Georgian tribes, such as the emergence of private land ownership and noble ranks, further shaped societal dynamics.

Mtskheta's significance during Late Antiquity is evident from its economic and political advancements, as indicated by Roman favoritism. However, from the 3rd century AD onwards, Georgia's trade with foreign powers declined due to the weakening of the Roman Empire and the ascension of Persia. Persian dominance and persistent conflicts also contributed to the decline in trade and agriculture, ultimately affecting the economy and quality of life in the region.

The observed dental pathologies in Dusheti and Mtskheta, particularly the higher prevalence of antemortem tooth loss (AMTL) in Dusheti compared to Mtskheta, may be attributed to these historical and socio-economic factors. Dusheti's geographical location and historical context likely subjected it to greater instability and conflict, leading to poorer overall health outcomes compared to Mtskheta. The decline in trade and agriculture due to Persian dominance may have further exacerbated health disparities, impacting the prevalence of dental caries and AMTL in these regions.

Moreover, our study reveals significant age and sex disparities in dental health. Middle-aged adults exhibited a higher frequency of AMTL compared to younger and older adults, highlighting potential vulnerabilities during this life stage. Furthermore, males demonstrated a higher prevalence of dental caries compared to females, suggesting potential gender-specific dietary or cultural factors influencing oral health outcomes.

In conclusion, while our study sheds light on dental health trends in Late Antique Caucasian Iberia, further interdisciplinary research incorporating isotopic analysis and broader historical context is necessary to fully elucidate the complex interplay of socio-economic, geopolitical, and environmental factors influencing oral health outcomes during this period.

Implications for Future Research: The study suggests that future research should include innovative dental examination methodologies, larger sample sizes, and geographical variety. These improvements can help us better understand the oral health dynamics of late antique societies.

CONCLUSION

In conclusion, our study provides valuable insights into the dental health dynamics of Late Antique populations in the Caucasus region, focusing on the Dusheti and Mtskheta areas in Georgia. Through a comprehensive analysis of dental pathologies, including caries and antemortem tooth loss (AMTL), we have uncovered significant disparities in oral health between these regions.

Our findings highlight the importance of considering historical, socio-economic, and geopolitical factors when interpreting bioarchaeological data. The higher prevalence of AMTL in Dusheti compared to Mtskheta suggests that geographical location and historical context played a significant role in shaping oral health outcomes. Factors such as instability, conflict, and changes in trade and agriculture likely contributed to poorer overall health outcomes in Dusheti.

Furthermore, our study reveals age and sex disparities in dental health, with middle-aged adults exhibiting a higher frequency of AMTL and males demonstrating a higher prevalence of dental caries. These findings underscore the need for a nuanced understanding of socio-cultural factors and gender-specific dietary practices in Late Antique societies.

While our study sheds light on dental health trends in Late Antique Caucasian Iberia, it also highlights the limitations of our research, such as the absence of isotopic analysis to elucidate dietary patterns. Future research should incorporate innovative methodologies, larger sample sizes, and geographical diversity to further advance our understanding of oral health dynamics in late antique populations.

In summary, our study contributes to the interdisciplinary field of bioarchaeology and historical epidemiology by elucidating the complex interplay of socio-economic, geopolitical, and environmental factors influencing oral health outcomes during Late Antiquity in the Caucasus region. By integrating archaeological evidence with

historical context, we can gain valuable insights into the health and lifestyle of past populations, ultimately enhancing our understanding of human health across different time periods and geographic regions.

REFERENCES

- Agarwal, S. C. (2012). *Health and Disease in the Prehistoric Southwest: A Cross-Cultural Comparison*. University Press of Colorado.
- Agarwal, S. C. et al. (2004). Dental disease, sex, and gender differences in urban and rural adults from Bronze Age Crete. *American Journal of Physical Anthropology*, 123(3), 252–263.
- Armélagos, G. J., Cohen, M. N. (1984). *Paleopathology at the Origins of Agriculture* (Edited by Mark N. Cohen and George J. Armélagos). Academic Press.
- Beauchesne, P., Agarwal, S. C. (2014). Porotic hyperostosis and cribra orbitalia in Late Woodland populations of the American Midwest: Evidence for habitual maize agriculture. *International Journal of Osteoarchaeology*, 24(3), 310–325.
- Bragvadze, Z. (2021). *Kolkheti and Iberia* (p. 93–106). Tbilisi: Artanuji
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (1994). Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archaeological Survey Research Series*, 44.
- Cucina, A. et al. (2011). The transition to agriculture in the Central Balkans: Skeletal populations from the sixth to the second millennium BC. *Oxford Journal of Archaeology*, 30(1), 75–92.
- Fields, M. et al. (2009). Changing sex differences in tooth loss during the transition to agriculture in Southwestern Colorado. *American Journal of Physical Anthropology*, 140(3), 326–334.
- Furtwangler, A., Gagoshidze, I. et al. (2008). Geopolitical Landscape of Caucasian Iberia in Late Antiquity. *Journal of Historical Archaeology*, 32(2), 145–162.
- Guiglia, R. et al. (2013). Osteoporosis, Jawbones, and Periodontal Diseases. *Critical Reviews in Oral Biology & Medicine*, 14(4), 345–346.
- Hillson, S. (1996, 2001). *Dental Anthropology*. Cambridge University Press.
- Jonasson, G., Rythén, M. (2016). Postmenopausal Osteoporosis and Periodontal Disease: A Systematic Review. *Journal of the International Academy of Periodontology*, 18(1), 17–25.
- Klaus, H. D., Tam, M. E. (2010). Dental health and the transition to agriculture in prehistoric Anatolia. *American Journal of Physical Anthropology*, 143(2), 190–202.
- Kubehl, V., Temple, D. H. (2020). Dental Caries and Antemortem Tooth Loss. In *Advances in Dental Anthropology* (p. 109–128). Springer.
- Larsen, C. S. (1995). Biological changes in human populations with agriculture. *Annual Review of Anthropology*, 24, 185–213.
- Limbergen, D. V. (2020). Roman Foodways in Italy and the Western Provinces: A New Approach. *Journal of Roman Archaeology*, 33, 468–481.
- Lukacs, J. R. (1996). Sex differences in dental caries rates with the origin of agriculture in South Asia. *Current Anthropology*, 37(1), 147–153.
- Lukacs, J. R. (2008). Fertility and agriculture accentuate sex-related disparities in dental caries rates. *Current Anthropology*, 49(5), 901–914.
- Nicopoulou-Karayianni, K. et al. (2009). Tooth Loss and Osteoporosis: The OSTEODENT Study. *Journal of Clinical Periodontology*, 36(3), 190–197.
- Ramishvili, R. (2018). Urban Characteristics in Dzinvali: Insights from Recent Archaeological Findings. *Archaeological Reports*, 20, 45–67.
- Savić Pavičin, I. et al. (2017). Bone Loss and Oral Diseases in Postmenopausal Women: A Review. *Acta Stomatologica Croatica*, 51(3), 216–224.
- Shigli, K. et al. (2009). Dental health indicators of the Bronze Age Harappans: A study on the skeletal remains. *Homo – Journal of Comparative Human Biology*, 60(2), 117–134.

- Sukhishvili, T. (1957). *Strabo. Geography of the countries of the ancient world Foreign sources of Georgian history* (p. 127–129). Tbilisi: Academy of Sciences of the USSR of Georgia.
- Trombley, T. L. et al. (2019). Exploring dietary variability through dental wear and pathology in ancient Maya populations. *International Journal of Osteoarchaeology*, 29(4), 571–585.
- Watson, J. T. (2008a). *The bioarchaeology of the human head and neck: Dental, cranial, and cervical perspectives*. University Press of Florida.
- Watson, J. T. (2008b). The consequences of tooth loss in prehistoric Georgia. *American Journal of Physical Anthropology*, 136(4), 479–490.
- Watson, J. T. et al. (2010). Oral Health Disparities and the Impact of the Social Determinants of Health: Moving Toward a Solution. *HDA*, 66(2), 104–108.

DENTAL CARIES AND ANTEMORTEM TOOTH LOSS IN LATE ANTIQUE
CAUCASIAN IBERIA: A BIOARCHAEOLOGICAL STUDY OF DUSHETI MUNICIPALITY
AND GREAT MTSKHETA

S u m m a r y

In conclusion, our study provides valuable insights into the dental health dynamics of Late Antique populations in the Caucasus region, focusing on the Dusheti and Mtskheta areas in Georgia. Through a comprehensive analysis of dental pathologies, including caries and antemortem tooth loss (AMTL), we have uncovered significant disparities in oral health between these regions.

Our findings highlight the importance of considering historical, socio-economic, and geopolitical factors when interpreting bioarchaeological data. The higher prevalence of AMTL in Dusheti compared to Mtskheta suggests that geographical location and historical context played a significant role in shaping oral health outcomes. Factors such as instability, conflict, and changes in trade and agriculture likely contributed to poorer overall health outcomes in Dusheti.

Furthermore, our study reveals age and sex disparities in dental health, with middle-aged adults exhibiting a higher frequency of AMTL and males demonstrating a higher prevalence of dental caries. These findings underscore the need for a nuanced understanding of socio-cultural factors and gender-specific dietary practices in Late Antique societies.

While our study sheds light on dental health trends in Late Antique Caucasian Iberia, it also highlights the limitations of our research, such as the absence of isotopic analysis to elucidate dietary patterns. Future research should incorporate innovative methodologies, larger sample sizes, and geographical diversity to further advance our understanding of oral health dynamics in late antique populations.

In summary, our study contributes to the interdisciplinary field of bioarchaeology and historical epidemiology by elucidating the complex interplay of socio-economic, geopolitical, and environmental factors influencing oral health outcomes during Late Antiquity in the Caucasus region. By integrating archaeological evidence with historical context, we can gain valuable insights into the health and lifestyle of past populations, ultimately enhancing our understanding of human health across different time periods and geographic regions.

ZEWNETRZNE ŚLADY PAMIĘCIOWE SPOŁECZNOŚCI PALEOLITYCZNYCH

EXTERNAL MEMORY TRACES OF PALAEOOLITHIC SOCIETIES

Patrycja Wagner

Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań
wagpatrycja@gmail.com

ABSTRACT: This article explores the Paleolithic era through the lens of art and memory. Specifically, it focuses on the memory category, particularly the memory trace/ engram, to better understand the role that Paleolithic art may have played for communities during that time. Paleolithic art can be seen as a kind of memory trace, carrying information and knowledge about behaviors and actions that were transmitted through it. The deliberate placement of images in an external environment was a significant milestone in the cultural and social evolution of hominids.

KEYWORDS: Palaeolithic, Palaeolithic societies, memory, memory trace, engram, rock art, portable art.

Zainteresowanie problematyką pamięci na polu nauk humanistycznych i społecznych charakteryzuje się długą tradycją. M. Napiórkowski (2018) określił ten fenomen mianem „epidemii pamięci”, a za „twórcę współczesnego paradygmatu nad pamięcią” uznaje się Maurice Halbwachsa (twórcę „społecznych ram pamięci”), którego tropem poszli kolejni badacze, zarówno amerykańscy, jak i europejscy.

Na arenie brytyjskiej rozważania na temat pamięci mają charakter syntetyzujący i porównawczy, koncentrując się na dziedzictwie (m.in. Paul Connerton, Raphael Samuel, David Lowenthal). Natomiast amerykańskie badania mają charakter upamiętniający, poruszają tematy socjologiczne (Barry Schwartz, Jeffrey Olick, Eviatar i Yael Zerubavel) oraz problematykę traumy (Alison Landsberg, Marianne Hirsch). Koncentrują się na pamięci narodowej okresu I i II wojny światowej oraz podejmują kwestię holokaustu. Na terenie Europy kontynentalnej problematykę pamięci poru-

sza Pierre Nora, wyróżniając „miejsca pamięci” (*Les Lieux de Memoire*), a w nurcie psychoanalizy, poststrukturalizmu i hermeneutyki Paul Ricoeur czy Jacques Derrida. Polskim czytelnikom dobrze znane są prace Jana i Aleidy Assmann (*Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*), którzy swoją uwagę poświęcają pamięci w kontekście jej zbiorowego i kulturowego funkcjonowania (Napiórkowski, 2018, s. 32–33).

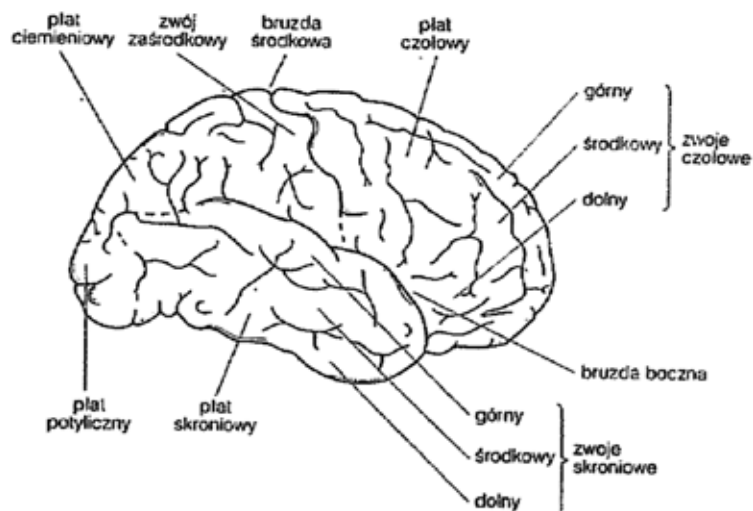
Wyżej wymienione badania koncentrują się na społecznych uwarunkowaniach pamięci i pomijają neuronalne, mózgowo-fizjologiczne jej podstawy, natomiast niniejszy tekst będzie koncentrować się na biologicznych jej aspektach, dlatego bardziej szczegółowe rozwinięcie powyższej myśli nie jest konieczne. W tym artykule przyjrzymy się okresowi epoki paleolitu przez pryzmat pamięci w powiązaniu ze sztuką, która obejmuje malowidła i ryty naskalne, rzeźby i inne formy ekspresji wizualnej. Sztukę paleolitu postrzegam jako rodzaj śladu pamięciowego/engramu niosącego informacje i wiedzę o zachowaniach i działaniach, które zostały za jego pośrednictwem przekazane. Celowe umieszczanie wizerunków w środowisku zewnętrznym było kamieniem milowym w kulturowej i społecznej ewolucji hominidów. Chociaż dokładny cel i idee stojące za tworzeniem sztuki paleolitycznej nie są znane, to uczeni przypuszczają, że mogła ona pełnić różne funkcje, w tym religijne i rytualne, a także stanowić środek komunikacji oraz opowiadania historii.

PAMIĘĆ

W ujęciu biologicznym pamięć to podstawowa funkcja zakodowana w DNA zwierząt oraz ludzi, która opiera się na zdolności do przechowywania i pobierania informacji otrzymywanych ze środowiska zewnętrznego. Odgrywa kluczową rolę w prawidłowym przetwarzaniu informacji, które przepływają przez narządy zmysłów (Vetulani, 2014, s. 183). Pamięć jest utrwalana w postaci śladów pamięciowych lub engramów zlokalizowanych w istocie szarej mózgu. Georges Ungar (1980) zdefiniował pamięć jako „trwanie przeszłości w teraźniejszości” (Domżał, 2013, s. 156). Stanowi ona ważną funkcję układu nerwowego, umożliwiając podejmowanie decyzji na podstawie przeszłych doświadczeń. Pamięć „odnosi się więc do przechowywania wewnętrznych reprezentacji doświadczeń w czasie, z możliwością wykorzystania ich w procesach neuronalnych i w zachowaniu organizmu” (Niewiadomska, 1997, s. 269). Proces tworzenia pamięci dzieli się na cztery fazy: 1) kodowanie napływających informacji, 2) przechowywanie informacji w neuronach odpowiedzialnych za ich przechowywanie, 3) pobieranie informacji w razie potrzeby oraz 4) rozpoznawanie informacji przychodzących (Domżał, 2013, s. 156).

Anatomiczną podstawą pamięci jest stara i nowa kora, ośrodki mózgowie i hipokamp, który odgrywa najważniejszą rolę w przetwarzaniu i przechowywaniu pamięci (ryc. 1). Tak więc pamięć nie ma jednej i określonej lokalizacji w mózgu. Za pomocą funkcjonalnego rezonansu magnetycznego (fMRI) i pozytonowej tomografii emisyjnej (PET) ustalono, że regionami mózgu wykazującymi największą aktywność pod-

Ryc. 1. Boczna powierzchnia prawej półkuli ludzkiego mózgu (Longstaff, 2012, s. 107, ryc. 4)

Fig. 1. Lateral view of the right cerebral hemisphere of the human brain (Longstaff, 2012, s. 107, fig. 4)

czas przetwarzania i przechowywania informacji ze środowiska zewnętrznego są кора przedczołowa, hipokamp, płat skroniowy, zakręt obręczy i mózdzek (Domżał, 2013, s. 157; Pöyhönen, 2016, s. 147).

ENGRAM ORAZ EGZOGRAM

Podstawą pamięci jest tzw. engram (Vetulani, 2014, s. 196). Termin ten zaproponował po raz pierwszy Richard W. Semon (1921, s. 24). Engram jest śladem pamięciowym, zmianą zachodzącą w strukturze tkanki nerwowej na skutek zewnętrznego bodźca powodującego w niej niewielkie zmiany biofizyczne lub biochemiczne. Engram był zatem postrzegany jako skupisko neuronów w mózgu przechowujące pamięć w połączeniach neuronalnych. Pod wpływem bodźca sensorycznego spoza mózgu pewna grupa neuronów odpowiadająca za wspomnienia aktywuje się i je odtworza (Bednarik, 2018, s. 76–77).

Wielu badaczy podejmowało próbę identyfikacji engramów w tkance mózgowej różnych gatunków zwierząt. Między innymi Karl S. Lashley (1923a, 1923b, 1924, 1930, 1932, 1935, 1943, 1950) spędził kilkadziesiąt lat, starając się odkryć lokalizację engramów w szczurzych mózgach. Niestety nie osiągnął on swego celu, natomiast wykazał, że nie istnieje jedno biologiczne miejsce pamięci, lecz jest ich wiele (por. Oden, Richards, 1956). Późniejsze prace m.in. Richarda F. Thompsona (1967, 1986, 1990; Thompson i in., 1976), Steinmetz i in. (1987, 1991, 1992; Christian, Thompson, 2005) oraz innych uczonych potwierdzały odkrycie, że struktury odpowiedzialne za pamięć są szeroko rozprzestrzenione w korze mózgowej (Bednarik, 2018, s. 76–77).

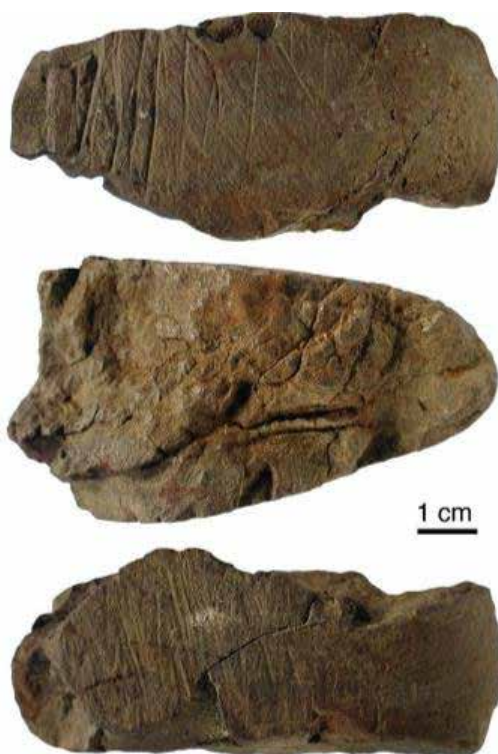
Dzięki pracom Wildera Penfielda zrodziła się koncepcja, która zakładała, że przechowywanie śladów pamięciowych może mieć miejsce poza mózgiem, przynajmniej u ludzi. Po raz pierwszy ideę tę zaproponował Richard Gregory (1970, s. 148), a następnie rozwinął Jack Goody (1977) oraz Mary J. Carruthers (1990, 1998; Carruthers, Ziółkowski, 2002) wprowadzając termin „kory zastępczej” (Bednarik, 2014, s. 48). Według Suttona ludzie eksportują wewnętrzne ślady pamięciowe (engramy) do zewnętrznych śladów pamięciowych (egzogramy), tworząc przy ich pomocy fizyczne reprezentacje w otaczającym ich świecie (Reimanis, 2017, s. 11). Sutton koncepcję egzogramu – engramu uzewnętrznionego – zaczerpnął od Merlina Donalda (Reimanis, 2017, s. 11). Egzogramy są zakodowanymi reprezentacjami, mogą przechowywać emocje danej osoby oraz wywoływać je w innych (Sutton, 2010, 2014, za: Reimanis, 2017, s. 13–14). Egzogramy wykraczają poza biologiczne funkcje mózgu człowieka, ponieważ umożliwiają mu budowanie profili poznawczych, w przeciwieństwie do świata pozaludzkiego, w którym są ograniczone do biologicznych wspomnień mózgu lub „engramów”. Według Merlina Donalda egzogramy trwają dłużej niż engramy, mają większą pojemność, są łatwiejsze do przenoszenia między mediami i kontekstem oraz mogą być odzyskiwane i manipulowane za pomocą bardziej różnorodnych środków. Egzogramy stanowią ogniwo łączące świat wewnętrzny człowieka ze światem zewnętrznym, kulturowym i społecznym. Jest to mechanizm, dzięki któremu ludzie mogą świadomie doświadczać „rzeczywistości” (Bednarik, 2014, s. 56) oraz przechowywać informacje na użytek całej społeczności, dzięki czemu pamięć może być przechowywana przez pokolenia w formie historii (Reimanis, 2017, s. 14). Zapamiętywanie występuje najczęściej w kontekstach społecznych. Procesy pamięciowe składają się zarówno z indywidualnych, jak i międzyjednostkowych procesów poznawczych. Zapamiętywanie, przechowywanie i odtwarzanie ma miejsce w rozproszonym systemie społecznym, a nie w mózgu jednostki (Pöyhönen, 2016, s. 147). Zdaniem M. Donalda (1991) w górnym paleolicie zmiany, które miały miejsce w ludzkiej korze przedczołowej, umożliwiły korzystanie z zewnętrznych (pozaczaskowych) magazynów pamięci. Oznacza to, że wewnątrzczaszkowe i pozaczaskowe części procesu pamięciowego stanowią formę sprzężenia zwrotnego i tworzą jednolity system poznawczy (Pöyhönen, 2016, s. 148) o nieograniczonej pojemności (Donald, 2010, s. 72).

ELEMENTY SZTUKI PALEOLITU JAKO PRZEJAW ZEWNETRZNYCH ŚLADÓW PAMIĘCIOWYCH

Prawdopodobnie pierwsze zapisy pamięci, które starano się „przechować” poza układem nerwowym (egzogramy), pochodzą z górnego paleolitu w formie wytworów kulturowych. Środowisko naturalne także stanowiło istotne źródło egzograficznych reprezentacji (Donald, 2010, s. 71–72). Archeolog Robert G. Bednarik za nośniki uzewnętrznionych engramów uznaje kilka klas paleolitycznych egzogramów: paleolityczne malowidła i ryty skalne, rzeźby, ozdoby oraz wszelkiego rodzaju przedmioty noszące ślady intencjonalnej obróbki (Bednarik, 1987, za: Bednarik, 2014, s. 48).

Najwcześniejsze znane przykłady sztuki paleolitycznej przypisuje się gatunkom *Homo erectus*, *H. heidelbergensis* lub *H. neanderthalensis*, choć w przypadku tego pierwszego nie jest to takie pewne. Homininy te nie były pozbawione zaawansowanej wiedzy oraz umiejętności posługiwania się mową, jak jeszcze do niedawna twierdzono (Bednarik, 2018, s. 80).

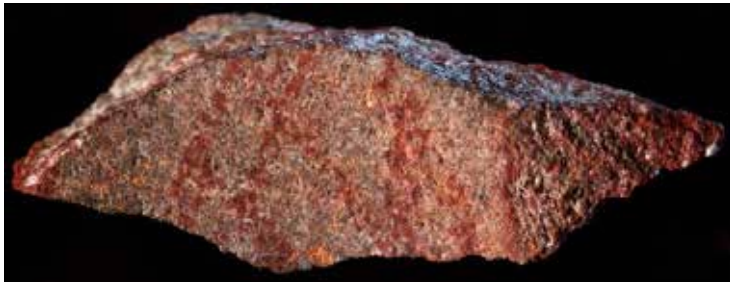
Jako egzogramy można interpretować fragmenty ochry odkryte w Afryce Południowej, na których występują serie nacięć w postaci zygzaków i linii prostych, ujmowane jako przejawy sztuki. Do takich stanowisk należy jaskinia Pinnacle Point, w której odkryte fragmenty barwników pochodzić mogą sprzed 164–91 tys. lat, jak i jaskinia Klasies River (ryc. 2). Odkryte w niej artefakty wykonane zostały ok. 100–85 tys. lat temu (Watts, 2010, s. 409; d'Errico i in., 2012, s. 942). Podobnego odkrycia dokonano w jaskini Blombos znajdującej się na południowym wybrzeżu RPA. Odkryto w niej ok. 1500 fragmentów ochry, z których kilkanaście nosi ślady intencjonalnego rycia narzędziem krzemiennym w postaci prostych i krzyżujących się linii. Szczegółowe analizy wykazały, że mogły one zostać wykonane 100–85 tys. lat temu (Henshilwood, d'Errico, 2011, s. 84). Z jaskini Blombos poza fragmentami ochry

Ryc. 2. Fragment ochry ze śladami rycia z jaskini Klasies River (d'Errico i in., 2012 s. 946, ryc. 4)

Fig. 2. Engraved piece of ochre of Klasies River Cave (d'Errico i in., 2012 s. 946, ryc. 4)

z ornamentem rytym pochodzi także rysunek wykonany ochrą przypisywany *Homo sapiens* (ryc. 3). Jest nim sześć czerwonych linii wykonanych na fragmencie skały krzemionkowej ok. 73 tys. lat temu. Czerwony pigment został naniesiony celowo kredką z ochry, której końcówka liczyła 1–3 mm szerokości, co potwierdzają badania eksperymentalne. Prawdopodobnie rysunek ten był częścią bardziej rozbudowanego obrazu, czego dowodzi nagle urwanie się na krawędzi kamienia wykonanych na jego powierzchni linii (Henshilwood i in., 2018, s. 115).

Ryc. 3. Fragment kamienia, który został pokryty liniami wykonanymi ochrą z jaskini Blombos (Henshilwood i in., 2011, s. 116, ryc. 2)

Fig. 3. Engraved piece of stone with ochre marks form Blombos cave (Henshilwood i in., 2011, s. 116, fig. 2)

Inną klasę paleolitycznych egzogramów stanowią rytymy na kamieniu, kości czy muszli. Należy do nich m.in. muszla małża (*Pseudodon*) odkryta podczas prac wykopaliskowych w 1891 roku przez geologa Eugène Dubois w Trinil (Centralna Jawa), datowana na okres sprzed ok. 430–540 tys. lat. Prawdopodobnie wykorzystywana była jako narzędzie tnące, na co wskazują ślady zużytkowywania występujące na krawędziach (Joordens i in., 2014, s. 228). Małże z gatunku *Pseudodon* mają ciemnobrązową powierzchnię zewnętrzną, a każde naruszenie jej struktury, np. przez zdrapanie, skutkuje odkryciem białej struktury wewnętrznej, dlatego też wykonany ornament mógł pełnić funkcję dekoracyjną, ponieważ odznaczał się silnie swoją bielą na ciemnym pokryciu muszli (Joordens i in., 2014, s. 229). Natomiast w latach 50. XX wieku w Jaskini Dziadowa Skała na Wyżynie Częstochowskiej (południowa Polska) odkryto fragment kości zwierzęcej z siedemnastoma nacięciami, która została datowana na ponad 100 tys. lat (Płonka i in., 2024, s. 1).

Z terenu Europy pochodzi odkryty w Bilzingsleben (Turyngia, Niemcy) fragment kości (piszczel) słonia leśnego datowany na 340–400 tys. lat temu, czyli okres aktywności *Homo erectus*. Kość została pokryta pionowymi i poziomymi prostymi liniami wykonanymi narzędziem krzemieniowym. Trudno określić, do czego mógł służyć ten przedmiot (Bednarik, 1997, s. 157). Około 50 niewielkich rzeźb zwierząt z ciosów, a czasem kości mamuta znanych jest z Jury Szwabskiej. W jaskini Vogelherd (Niemcy) odkryto figurki przedstawiające mamuty, bizona, konie, a także jelenie czy duże

koty i lwy (ryc. 4). Wykonane są z zachowaniem wysokiego poziomu szczegółowości i realizmu. W przypadku głowy lwa, jak i rzeźby ukazującej całą jego postać zaznaczone są uszy oraz oczy. Większość z nich posiada na powierzchni także ornament geometryczny wykonany w technice rycia. Te niewielkie artefakty, liczące kilka centymetrów, pochodzą z warstw datowanych na 40 000–30 000 lat (Conard, 2003, s. 830). Podobne przedmioty kościane z seriami nacięć na powierzchni zostały odkryte także na stanowiskach francuskich, m.in. Abri Saurd oraz La Pech de L'Azè, jak i z terenu Polski zawieszka z ciosu mamuta odkryta w Jaskini Stajnia, która datowana jest na 41 500 lat temu (Talamo i in., 2021, s. 1).

Ryc. 4. Rzeźby zwierząt z jaskini Vogelherd (Cook, 2013, s. 49, 52, 54, ryc. 19, 24, 27)

Fig. 4. Animal sculptures from Vogelherd cave (Cook, 2013, s. 49, 52, 54, fig. 19, 24, 27)

Oprócz przedmiotów dekorowanych abstrakcyjnym ornamentem rytym występują także przedstawienia figuratywne w postaci rzeźb. Są nimi tzw. Venus z Maroka i Izraela, które datuje się na ok. 500 i 250 tys. lat temu. Antropomorficzna figurka z Tan-Tan (Maroko), licząca 500–300 tys. lat, mierzy 5,8 cm wysokości i 2,6 cm szerokości, została wykonana z kwarcytu. Analizy mikroskopowe wykazały, że była pierwotnie pokryta czerwonym pigmentem. „Venus” z Tan-Tan jest nie tylko

jednym z najstarszych „dzieł sztuki”, ale przede wszystkim najstarszym dowodem świadczącym o długiej metryce wykorzystywania pigmentów w sztuce (Bednarik, 2003, s. 45). Drugą tzw. Wenus jest antropomorficzna figurka z Berekhat Ram (Izrael), mierząca 3,5 cm wysokości, odkryta na wzgórzu Golan, a datowana na 250–280 tys. lat. Została wykonana z tufu wulkanicznego, którego forma pierwotnie przypominała postać ludzką i została poddana modyfikacjom (Bednarik, 2003, s. 45). Badania mikroskopowe potwierdziły intencjonalne zaznaczenie poszczególnych części ciała, takich jak głowa, piersi oraz prawdopodobnie pępek w postaci niewielkiej dziurki, wszystkie wykonane narzędziem krzemionym (Marshack, 1997, s. 327–328; Krzak, 2007, s. 25–26).

Kolejną klasą egzogramów, uznawaną za jedno z największych osiągnięć z epoki paleolitu, przypisywaną prawie całkowicie człowiekowi *Homo sapiens*, są malowidła/obrazy na ścianach jaskiń, spośród których najbardziej spektakularne przykłady odkrywane są najczęściej w jaskiniach, nierzadko w ich najgłębszych partiach (ryc. 5). Stanowi ona ogólnoludzki fenomen, gdyż jej nawet najstarsze przykłady występują prawie we wszystkich zakątkach świata: od Europy po Azję, Amerykę Południową, Afrykę czy Australię. Natomiast miejscem z jej najdoskonalszymi formami, a zrazem z największą koncentracją i nieprzerwaną długością trwania tradycji jej tworzenia jest region franko-kantabryjski, w którym leżą takie jaskinie, jak Altamira, El Castillo, Lascaux, Niaux czy Chauvet’a.

Być może mianem najstarszej sztuki jaskiniowej, a zarazem najstarszymi zewnętrznymi śladami pamięciowymi w formie malowideł są przedstawienia z trzech hiszpańskich jaskiń, których autorem miał być *Homo neanderthalensis*. Próbkę zostały pobrane z warstw kalcytu pokrywających czerwony motyw liniowy w jaskini La Pasiega (Kantabria), odcisk dłoni w jaskini Maltravieso (Estremadura) oraz nacie-

Ryc. 5. Malowidła z jaskini Chauvet (Mocochain, Jaillet, 2014, s. 204, ryc. 19.11)

Fig. 5. Chauvet cave paintings (Mocochain, Jaillet, 2014, s. 204, fig. 19.11)

ków kalcytowych pokrytych czerwonym pigmentem w Ardales. Wiek sztuki naskalnej z wyżej wymienionych trzech jaskiń szacuje się na ponad 64 800 lat (Hoffmann i in., 2018, s. 912). Badania zespołu naukowców z University of Southampton i Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology wykazały, że sztuka naskalna w jaskiniach La Pasiega, Maltravieso i Ardales tworzona była w czasie, gdy półwysep iberyjski zamieszkiwał wyłącznie *Homo neanderthalensis*. Jeśli uznać za wiarygodne uzyskane datowanie, które wzbudza wiele kontrowersji wśród naukowców, malowidła te byłyby przykładem najstarszej sztuki naskalnej na świecie, wyprzedzając przybycie gatunku *Homo sapiens* na kontynent europejski. Tym samym mogły stanowić zewnętrzne ślady pamięciowe jako konstrukty poznawcze, budujące kognitywny obraz danej rzeczywistości.

Przedstawiona powyżej krótka lista wybranych paleolitycznych form sztuki dostarcza źródeł, na podstawie których można wnioskować o pojawieniu się i rozwoju umiejętności homininów do przechowywania śladów pamięciowych poza mózgiem (Bednarik, 2018, s. 87).

Pochodzenie egzogramów, stanowiących kulturowe i fizyczne reprezentacje wspomnień, jest tematem dyskusji od wielu lat. Wydaje się, że szeroko rozumiana sztuka paleolityczna daje nadzieję na odzyskanie egzogramów z okresu plejstocenu. Artefakty są źródłem umożliwiającym zrozumienie sposobu, w jaki homininy postrzegały świat zewnętrzny i reagowały na otaczającą je rzeczywistość. Od czasów starożytnych muzyka, taniec i sztuki wizualne były formą ekspresji, w tym więzi społecznych. Do dziś zachowały się jednak jedynie materialne przejawy działań określanymi jako artystyczne, dające wgląd w początki myślenia abstrakcyjnego, a co za tym idzie w samą sztukę, nawet jeśli rozumiano ją inaczej niż w czasach nowożytnych. Sztuka stanowi jedną z niewielu trwałych zakodowanych wartości i zjawisk społecznych pozwalającą zajrzeć do najwcześniejszych systemów wierzeń, systemów kulturowych i ideologicznych.

Próba zrozumienia początków sztuki prehistorycznej stanowi trudne wyzwanie dla świata nauki. Bezpośrednie porównywanie i badanie jej przez pryzmat kryteriów historii sztuki nowożytnej może prowadzić do błędnych wniosków, ponieważ jej prostota nie musi oznaczać ubóstwa w kunszcie jej twórcy czy treści tematu. Nowe osiągnięcia w badaniach nad sztuką paleolityczną w coraz większym stopniu czerpią z osiągnięć innych nauk, a nawet wcześniej niepowiązanych dyscyplin naukowych, takich jak informatyka, psychologia czy neurologia, stawiając nowe pytania badawcze i dając możliwość zmierzenia się z ideami stojącymi za powstaniem enigmatycznego zjawiska, jakim jest sztuka.

PODSUMOWANIE

Początki egzogramów, czyli zewnętrznych/fizycznych reprezentacji wspomnień od dawna są przedmiotem debaty w środowisku naukowym. Sztuka paleolitu daje prawdopodobnie jedyną możliwość odkrycia i odzyskania tych zewnętrznych śladów pamięci z okresu plejstocenu. Stanowi ona podstawowe źródło do zrozumie-

nia, w jaki sposób homininy postrzegały otaczającą je rzeczywistość. Przedmioty zawsze były obecne w życiu kulturowym człowieka. Szeroko pojęta kultura materialna odgrywała znaczącą rolę w rozwoju poznawczym, kształtując codzienne życie w aspekcie konstruktów kognitywnych. Wprowadziła ona do ludzkiego poznania zupełnie nowy element – zewnętrzny, niebiologiczny „magazyn pamięci” o nieograniczonej pojemności (Donald, 2010, s. 71). Kultura ludzka nie mogłaby zaistnieć bez zewnętrznych śladów pamięciowych (Bednarik, 2014, s. 48). Całkowite poleganie na pamięci wewnętrznej/biologicznej znacznie ograniczałoby tempo zmian technologicznych, jak i społeczno-kulturowych. Egzogramy (zewnętrzne ślady pamięciowe) dały możliwość przechowywania większej ilości wspomnień, ponieważ przewyższają one liczebnie te, które przechowywane są w mózgu (Donald, 2010, s. 76–77). Badanie starszej epoki kamienia w kontekście sztuki i pamięci pozwala nam spojrzeć na ludzkie doświadczenie w szerszym kontekście. Sztuka, będąc nośnikiem pamięci kulturowej, umożliwi nam odkrycie i zrozumienie sposobów, w jakich nasi przodkowie wyrażali swoje przekonania, wartości i historię. Przez analizę różnych form sztuki paleolitycznej, takich jak malowidła i rytyskalne czy rzeźby możemy odkrywać nie tylko estetyczne aspekty, ale także albo przede wszystkim głębsze znaczenie i funkcję tych „dzieł sztuki”.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarik, R. G. (1987). Engramme und Phosphene. *Zeitschrift für Ethnologie*, 112(2), 223–235.
- Bednarik, R. G. (1997). The global evidence of early human symboling behavior. *Human Evolution*, 12, 147–168.
- Bednarik, R. G. (1998). The ‘australopithecine’ cobble from Makapansgat, South Africa. *South African Archaeological Bulletin*, 53, 4–8.
- Bednarik, R. G. (2003). The earliest evidence of palaeoart. *Rock Art Research*, 20, 89–135.
- Bednarik, R. G. (2014). Exograms. *Rock Art Research*, 31(1), 47–62.
- Bednarik, R. G. (2017). *Palaeoart of the Ice Age*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Bednarik, R. G. (2018). *The dawn of exograms*. Paper presented in the symposium The dawn of art-like productions and behaviors. Turin: NeanderART2018 International Conference.
- Carruthers, M. (1990). *The book of memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carruthers, M. (1998). *The craft of thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carruthers, M., Ziółkowski J. (2002). General introduction. W: M. Carruthers, J. Ziółkowski (red.), *The medieval craft of memory: an anthology of texts and pictures* (s. 1–31). Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Christian, K. M., Thompson, R. F. (2005). Long-term storage of an associative memory trace in the cerebellum. *Behavioral Neuroscience*, 119, 256–537.
- Conard, N. J. (2003). Palaeolithic ivory sculptures from southwestern Germany and the origins of figurative art. *Nature*, 426, 830–832.
- Cook, J. (2013). *Ice Age art. Arrival of the modern mind*. Londyn: British Museum Press.
- de Lumley, H. (1966). Les fouilles de Terra Amata à Nice. Premiers résultats. *Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco*, 13, 29–51.
- d’Errico, F., García Moreno, R., Rifkin, R. F. (2012). Technological, elemental and colorimetric analysis of an engraved ochre fragment from the Middle Stone Age levels of Klasies River Cave 1, South Africa. *Journal of Archaeological Science*, 39, 942–952.

- Domżał, T. M. (2013). Pamięć w neurologii: zaburzenia, diagnostyka i leczenie. *Forum Medycyny Rodzinnej*, 7(4), 155–164.
- Donald, M. W. (1991). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Donald, M. W. (2010). The exographic revolution: Neuropsychological sequelae. W: L. Malafouris, C. Renfrew (red.), *The cognitive life of things: Recasting the boundaries of the mind* (s. 71–79). McDonald Institute Monographs.
- Eitzman, W. I. (1958). Reminiscences of Makapansgat Limeworks and its Bone-breccial Layers. *South African Journal of Science*, 54, 177–182.
- Goody, J. (1977). *The domestication of the savage mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gregory, R. L. (1970). *The intelligent eye*. Londyn: Weidenfeld and Nicolson.
- Henshilwood, C. S. (2012). Late Pleistocene Techno-traditions in Southern Africa: A Review of the Still Bay and Howiesons Poort, c. 75–59 ka. *World Prehistory*, 25, 205–237.
- Henshilwood, C. S., d'Errico, F. (2011). Middle Stone Age engravings and their significance to the debate on the emergence of symbolic material culture. W: C. S. Henshilwood, F. d'Errico (red.), *Homo symbolicus. The dawn of language, imagination and spirituality*, (s. 75–96). Amsterdam: John Benjamins Publ.
- Hoffmann, D. L., Standish, C. D., García-Diez, M., Pettitt, P. B., Milton, J. A., Zilhão, J., Alcolea-González, J. J., Cantalejo-Duarte, P., Collado, H., de Balbín, R., Lorblanchet, M., Ramos-Muñoz, J., Weniger, G. Ch., Pike, A. W. G. (2018). U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal origin of Iberian cave art. *Science*, 359, 912–915.
- Joordens, J., d'Errico, F., Wesselingh, F., Munro, S. (2014). Homo Erectus at Trinil on Java Used Shells for Tool Production and Engraving. *Nature*, 518, 228–230.
- Krzak, Z. (2007). *Od matriarchatu po patriariat*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Lashley, K. S. (1923a). The behavioristic interpretation of consciousness. *Psychological Review*, 30, 237–353.
- Lashley, K. S. (1923b). Temporal variation in the function of the gyrus precentralis in primates. *American Journal of Physiology*, 65, 585–602.
- Lashley, K. S. (1924). The theory that synaptic resistance is reduced by the passage of the nerve impulse. *Psychological Review*, 31, 369–375.
- Lashley, K. S. (1930). Brain mechanisms and intelligence. *Psychological Review*, 37, 1–24.
- Lashley, K. S. (1932). *Studies in the dynamics of behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lashley, K. S. (1935). The mechanism of vision, Part 12: Nervous structures concerned in the acquisition and retention of habits based on reactions to light. *Comparative Psychology Monographs*, 11, 43–79.
- Lashley, K. S. (1943). Studies of cerebral function in learning: loss of the maze habit after occipital lesions in blind rats. *Journal of Comparative Neurology*, 79(3), 431–462.
- Lashley, K. S. (1950). In search of the engram. W: F. Beach, D. O. Hebb, C. Morgan, H. Nissen (red.), *The Neuropsychology of Lashley* (s. 338–44). Nowy Jork: McGraw Hill.
- Longstaff, A. (2012). *Krótkie wykłady. Neurobiologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marshack, A. (1981). On Paleolithic ochre and the early uses of color and symbol. *Current Anthropology*, 22, 188–191.
- Marshack, A. (1997). The Berekhat Ram Figurine: A Late Acheulian Carving from the Middle East. *Antiquity*, 71, 272–327.
- Mocochain, L., Jaillet, S. (2014). The Lower Ardèche River Karst Landscapes and Caves (Lower Rhône Valley): Unique Morphologies Induced by the Messinian Salinity Crisis. W: M. Fort, M. F. André (red.), *Landscapes and Landforms of France*. Nowy Jork – Londyn: Springer.
- Napiórkowski, M. (2018). Epidemia pamięci. W: P. Majewski, M. Napiórkowski (red.), *Antropologia Pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów* (s. 15–37). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Niewiadomska, G. (1997). W poszukiwaniu molekularnych mechanizmów pamięci. W: T. Górski, A. Grabowska, J. Zagrodzka (red.), *Mózg a zachowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Ogden, C. K., Richards, I. A. (1956). *The meaning of meaning: a study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*. Nowy Jork: Harcourt, Brace.
- Penfield, W. (1952). Memory mechanisms. *AMA Archives of Neurology and Psychiatry*, 67, 178–198.
- Penfield, W. (1954). The permanent records of the stream of consciousness. *Acta Physiologica*, 11, 47–69.
- Płonka, T., Wiśniewski, A., Marciszak, A., Ziółkowski, G., Lipecki, G., Diakowski, M., Serwatka, K. (2024). A Middle Palaeolithic incised bear bone from the Dziadowa Skala Cave, Poland: the oldest marked object north of the Carpathian Mountains. *Journal of Archaeological Science*, 166. Pobrano z: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440324000372>
- Pöyhönen (2016). Memory as a cognitive kind: Brains, remembering dyads, and exograms. W: S. Pöyhönen (red.), *Natural Kinds and Classification in Scientific Practice* (s. 145–156). Londyn: Pickering & Chatto.
- Reimanis, R. (2017). Semiotic Exograms: Extending the Mind Fully. *Res Cogitans*, 8, 9–19
- Roebroeks, W., Sier, M. J., Nielsen, T. K., de Loecker, D., Parés, J. M., Arps, C. E. S., Mücher, H. J. (2012). Use of red ochre by early Neandertals. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109, 1889–1894.
- Semon, R. (1921). *The mneme*. Londyn: George Allen & Unwin.
- Steinmetz, J. E., Logan, C. G., Rosen, D. J., Thompson, J. K., Lavond, D. G., Thompson, R. F. (1987). Initial localization of the acoustic conditioned stimulus projection system to the cerebellum essential for classical eyelid conditioning. *Proceedings of the National Academy of the Sciences, U.S.A.*, 84, 3531–3535.
- Steinmetz, J. E., Thompson, R. F. (1991). Brain substrates of aversive classical conditioning. W: J. Madden (red.), *Neurobiology of learning, emotion and affect* (s. 97–120). Nowy Jork: Raven Press.
- Steinmetz, J. E., Lavond, D. G., Ivkovich, D., Logan, C. G., Thompson, R. F. (1992). Disruption of classical eyelid conditioning after cerebellar lesions: damage to a memory trace system or a simple performance deficit? *Journal of Neuroscience*, 12, 4403–4426.
- Sutton, J. (2010). Exograms and Interdisciplinarity: History, the Extended Mind, and the Civilizing Process. W: R. Menary (red.), *The Extended Mind* (s. 189–225). Cambridge: The MIT Press.
- Talamo, S., Nowaczewska, W., Picin A., Vazzana, A., Binkowski, M., Cercatillo, S., Diakowski, M., Fewlass, H., Marciszak, A. (2021). A 41,500 year-old decorated ivory pendant from Stajnia Cave (Poland). *Scientific Reports*, 11. Pobrano z: <https://www.nature.com/articles/s41598-021-01221-6>
- Thompson, R. F. (1967). *Foundations of physiological psychology*. Nowy Jork: Harper & Row.
- Thompson, R. F. (1986). The neurobiology of learning and memory. *Science*, 233, 941–947.
- Thompson, R. F. (1990). Neural mechanisms of classical conditioning in mammals. *Philosophical Transactions. Royal Society of London*, B 329, 161–170.
- Thompson, R. F., Berger, T. W., Cegavske, C. F., Patterson, M. M., Roemer, R. A., Teyler, T. J., Young, R. A. (1976). The search for the engram. *American Psychologist*, 31, 209–227.
- Thévenin, A. (1976). Les civilisations du paléolithique intérieur en Alsace. W: H. de Lumley (red.), *Le préhistoire française*, t. 1: *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France* (s. 984–996). Paryż: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Watts, I. (2010). The pigments from Pinnacle Point Cave 13B, Western Cape, South Africa. *Journal of Human Evolution*, 59, 392–411.
- Vetulani, J. (2014). *Mózg: fascynacje, problemy, tajemnice*. Kraków: Wydawnictwo Homini.
- Zeki, S. (2001). Artistic Creativity and the Brain, *Science*, 293, 51–52. EXTERNAL.

MEMORY TRACES OF PALAEOLOGIC SOCIETIES

Summary

The origins of exograms, or external/physical representations of memories, have long been debated in the scientific community. Palaeolithic art offers perhaps the only opportunity to discover and recover these external traces of memory from the Pleistocene period. It provides a primary source for understanding how hominins perceived the reality around them. Objects have always been present in human cultural life. Broadly defined, material culture played a significant role in cognitive development, shaping everyday life. It introduced an entirely new element into human cognition—an external, non-biological ‘storehouse of memory’ with unlimited capacity (Donald, 2010, p. 71). Human culture would be unthinkable without external memory traces (Bednarik, 2014, p. 48). A complete reliance on internal/biological memory would significantly limit the pace of technological as well as socio-cultural change. Exograms (external memory traces) provided the opportunity to store more memories as they outnumber those stored in the brain (Donald, 2010, p. 76–77). Studying the Palaeolithic era in the context of art and memory allows us to look at the human experience in a broader context. Art, being a vehicle of cultural memory, enables us to discover and understand the ways in which our ancestors expressed their beliefs, values, and history. By analysing various forms of Palaeolithic art, such as paintings and cave engravings or sculptures, we can discover not only the aesthetic aspects but also or especially the deeper meaning and function of these ‘artworks’.

**ODSŁONIĆ – UDOSTĘPNIĆ – UCZYTELNIĆ.
DZIEDZICTWO KULTUROWE *IN SITU* –
PRZYKŁAD RUINY ZAMKU BISKUPÓW KRAKOWSKICH
W IŁŻY**

REVEAL – MAKE AVAILABLE – MAKE READABLE.
CULTURAL HERITAGE *IN SITU* – AN EXAMPLE OF THE RUINS
OF THE CASTLE OF THE CRAKOW BISHOPS IN IŁŻA

Rafał Zapłata

Instytut Informatyki, Wydział Matematyczno-Przyrodniczy,
Szkoła Nauk Ścisłych Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie,
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 01-938 Warszawa
<https://orcid.org/0000-0002-6222-0821>
r.zaplata@uksw.edu.pl

ABSTRACT: The text refers to issues from the border of museology (in the open air), as well as archaeology and historic architecture. The aim of the article is to provide an introductory discussion of contemporary problems and issues related to revealing, making available and making readable cultural heritage – especially immovable historic objects, including architectural monuments and their subsurface elements – in situ, in the open air. The article is a voice in the discussion on the forms and methods of exhibiting cultural heritage in situ, with reference to the example of the ruins of the castle of the Crakow bishops in Iłża, in particular to those elements of historic buildings that are gradually being uncovered by archaeological research.

KEYWORDS: reveal, make available, make readable, presentation, exhibition/exhibition, musealization, paramuseum, tourism, castle ruin, Iłża

Współczesne muzealnictwo, jak i ekspozycyjność – prezentacja dziedzictwa (nawiązując do Karty ds. Interpretacji i Prezentacji Miejsc Dziedzictwa Kulturowego – Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites – ICOMOS, 2008; Sroczyńska, 2015) na wolnym powietrzu są niezbywalnym

elementem m.in. kształtowania przestrzeni turystycznej, od zawsze borykającym się z problemem *uczynienia* dziedzictwa kulturowego *in situ*, w warunkach terenowych. Zagadnienie to było i jest nadal omawiane w literaturze przedmiotu (np. Sroczyńska, 2015; Czopek, Górski, 2016; Pawleta, 2016) oraz w dyskusjach środowisk muzealników, konserwatorów itd., zarówno od strony praktycznej – technicznej (ekspozycja na wolnym powietrzu, zabezpieczanie eksponatów itp.), jak i od strony teoretycznej, gdzie wyzwaniem jest prezentowanie zwiedzającym m.in. nieczytelnych, podpowierzchniowych obiektów i/lub elementów zabytkowego założenia, często fragmentarycznie zachowanych. Pytania o to, co i jak ekspozycjonować, stanowią podstawę wielu inicjatyw ekspozycyjnych, w których krzyżują się problemy natury konserwatorskiej (w tym kwestie rekonstrukcji, anastylozy itp.) oraz wystawienniczej.

Celem artykułu jest wstępne omówienie współczesnych problemów i zagadnień *odślaniania – udostępniania – uczynienia* dziedzictwa kulturowego (zabytkowych obiektów nieruchomych, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków architektury, i ich elementów podpowierzchniowych) *in situ*, na wolnym powietrzu. Celem pośrednim jest opis sytuacji przykładowego obiektu, jakim jest ruina zamku biskupów krakowskich w Iłży, charakteryzującego się wysoką wartością historycznej formy architektonicznej, wysokim znaczeniem kulturowym i krajobrazowym, z ukierunkowaniem uwagi na zagadnienie odślaniania, udostępniania i uczynienia m.in. archeologicznego wymiaru tego zabytku. Tytułowy obiekt wpisany do rejestru zabytków nieruchomych stanowi jeden z wielu przykładów tego typu obiektów w Polsce, jak i na świecie, które w różnorodny sposób są prezentowane turystom. Szczególnym zagadnieniem trwałych ruin są ich nieodślonięte, niedostępne i nieczytelne (zazwyczaj podpowierzchniowe, często zniszczone, fragmentarycznie zachowane) elementy, które mają swój specyficzny potencjał ekspozycyjny. W artykule samo uczynienie, poprzedzone i wzmacniane różnymi zabiegami, rozumiane jest jako w pewnym sensie również forma *przekształcania* obiektu zabytkowego, zwłaszcza ruiny rozumianej ogólnie jako obiekt, „który utracił swoją pierwotną formę i substancję w stopniu, który doprowadził do utraty jego potencjalnej integralności jako konstrukcji funkcjonalnej” (Feilden, Jokilehto, 1998, za: Le Blanc, 2021, s. 588).

Literatura przedmiotu w różnorodny sposób odnosi się do uczynienia tego typu struktur zabytkowych, zazwyczaj omawiając to zagadnienie w sposób całościowy, obejmujący zarówno obiekt, jak i jego otoczenie, szczególnie w odniesieniu do zabytków architektury. Wyzwanie dla takich sytuacji kryje się za pytaniami: czy, jak i co uczynić, z czym i w jaki sposób będzie obcował turysta. Zagadnienie to należy widzieć i analizować z uwzględnieniem m.in. (1) współczesnych doktryn, strategii i koncepcji konserwatorskich (konserwatorstwo związane z zabytkową architekturą oraz obiektami archeologicznymi), (2) współczesnych koncepcji muzealnych czy w końcu (3) samego(-ych) obiektu(-ów) zabytkowych – ich specyfiki, wyjątkowości, stanu zachowania, jak i potencjału ekspozycyjnego.

Praktycznym odniesieniem do teoretycznych rozważań będzie analiza sytuacji ruiny zamku biskupów krakowskich w Iłży. Zabytek – jako trwała ruina – od wielu już

lat poddawany jest licznym badaniom, w tym takim, które prowadzą do stopniowego odsłaniania i eksponowania jego określonych elementów. W swej historii zabytek doczekał się już licznych zabiegów uczytelniających niektóre fragmenty dawnego założenia, włącznie z wzbogacaniem ekspozycji na wolnym powietrzu o szatę informacyjną. Obecnie tytułowy obiekt można uznać za zabytek poddawany intensywnym działaniom, zmierzającym do zabezpieczenia, jak i prezentowania turystom pozostałości dawnego założenia, w różnej formule. Ze względu na charakter tekstu uwaga zostanie skierowana głównie na te elementy, które znajdują się pod powierzchnią terenu i mają swoisty charakter archeologiczny.

Na potrzeby poniższego tekstu uczytelnianie¹ rozumiane jest dwojako: (1) jako formalny proces, w ramach działań muzealnych – wystawienniczych, a także jako (2) proces w pewnym sensie niejednoznaczny z formalną (i pełną) prezentacją, gdzie

Ryc. 1. Zdjęcie archiwalne – widok na wzgórze zamkowe od strony zachodniej – większość terenu pozabawiona średniej i wysokiej roślinności. Fot. H. Podębski (1914). Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN

Fig. 1. Archive photograph – view of the castle hill from the west – most of the area devoid of medium and high vegetation. Photo: H. Podębski (1914). Collection of Photographs and Measurement Drawings of the Institute of Art., Polish Academy of Sciences

¹ W literaturze przedmiotu pojęcie (i rozumienie) „uczytelniania” stosowane jest dość potoczne, jest często niedookreślone, będąc wymiennie stosowane z innymi terminami, jak prezentacja, wystawianie itp. Termin dość niejednoznaczny, niesprecyzowany, a nawet pomijany, np. *Słownik Encyklopedyczny Muzeologii* 2020 – cz. 2).

Ryc. 2. Współczesne zdjęcie części wzgórza – widok od strony południowo-zachodniej. Znaczną część wzgórza zamkowego pokrywa (dominująca na zboczach) roślinność średnia i wysoka. Fot. P. Cheda (2024). Zbiory: Urząd Miasta w Iłży

Fig. 2. Contemporary photograph of part of the hill – view from the south-west. Much of the castle hill is covered by (dominant on the slopes) medium and tall vegetation. Photo by P. Cheda (2024). Collection: Iłża Town Hall

uczytelnianie jest elementem działań oddolnych, nieprofesjonalnych. W procesie wystawiania czy prezentacji formalnej, rozumianych jako coś szerszego, będącego zbiorem różnorodnych elementów i działań (obszerniejsza definicja ww. pojęć patrz: Desvallées, Mairesse, 2020, s. 769–770, 810–811; Desvallées, Schärer, Drouguet, 2020, s. 556–606) – uczytelnianie można widzieć jako proces budowania czytelności i rozumienia pojedynczych elementów, które współtworzą narrację, jak i interpretację plenerowych ekspozycji. W artykule proponuje się także rozumieć uczytelnianie jako proces zachodzący (1) na pograniczu praktyk formalnych i nieformalnych lub (2) jako zjawisko występujące w jednym z tych kontekstów – formalnym lub nieformalnym. Jest to proces, w którym jakiś obiekt lub jego element stają się czytelne dla odbiorcy – zwiedzającego czy turysty, choć nie zawsze jako rezultat zamierzonych, formalnych działań, takich jak praktyki muzealne czy wystawiennicze. Uczytelnianie na potrzeby poniższego tekstu można odnieść do terminu „nieformalnej ekspozycji” (Zapłata, 2023), jako zjawiska również kształtowanego bez udziału specjalistów, z udziałem amatorów. Uczytelnianie – w nawiązaniu do tytułowego odsłaniania i udostępniania – jest traktowane jako swego rodzaju proces bazujący na ww. działaniach, stanowiąc ich rozwinięcie, rozbudowanie czy też dopełnienie. Na potrzeby poniższego tekstu uczytelnianie będzie rozumiane przede wszystkim jako forma ekspozycji, czyli formalnego prezentowania zasobów kulturowych *in situ*. Obejmuje ono zaplanowany

przekaz treści, przygotowanie odpowiednich informacji, interpretację oraz budowanie emocjonalnych relacji między zwiedzającym a dziedzictwem kulturowym, a także zapewnienie fizycznego dostępu, np. wizualnego czy dotykowego (Sroczyńska, 2015, s. 190–191). Dodatkowo rozumienie tytułowych terminów zostanie przede wszystkim zawężone do określonej grupy obiektów lub elementów, które (częściowo lub całkowicie) zalegają i/lub zalegały pod powierzchnią terenu. Z tym wiąże się również ogólne pytanie, pozostawione jako otwarte zagadnienie do dalszej dyskusji, w jaki sposób wymiar archeologiczny (szeroko rozumiany) jest eksponowany i prezentowany w kontekście zamków zachowanych w formie trwałej ruiny?

UCZYTELNIANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO *IN SITU*

Uczytelnianie dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza materialnego (w tym architektonicznego), doczekało się w swej historii licznych realizacji, będąc szeroko omawianym zagadnieniem, a zarazem zjawiskiem (np. Szmygin «red.», 2006; Narębski «red.», 2009; Lewicka, 2012; Tajchman, 2013; Szmygin «red.», 2018) zmieniającym się w czasie, choćby ze względu na wchłanianie nowych technologii konserwatorskich i ekspozycyjnych. Zarówno zabytki architektury, jak i zabytki archeologiczne były, są i będą obiektami udostępnianymi oraz prezentowanymi społeczeństwu, często przenikając się wzajemnie, współwystępując czy też uzupełniając się. Analizując choćby ruiny zamków i towarzyszące im ekspozycje *in situ*, można uznać, że jest to grupa obiektów zabytkowych, nierozzerwalnie łącząca przedmiot zainteresowań badań architektonicznych oraz archeologicznych. W związku z powyższym na potrzeby poniższego tekstu proponuje się spojrzeć na tytułowe zagadnienie w sposób łączny, uwzględniający perspektywę specjalistów z zakresu zabytkowej architektury i archeologii – kierując się w stronę ekspozycji architektoniczno-archeologicznej (szerzej na ten temat patrz: m.in. Wysocki, 1999; Kadłuczka, 1999; Charowska, 2016; Kobyliński, 2016; Kowalczyk, 2016).

Charakterystykę procesu uczyelniania warto rozpocząć od wyjaśnienia dwóch terminów, a zarazem działań, które z jednej strony torują drogę ekspozycji *in situ*, a z drugiej strony warunkują ekspozycję, tj. odsłaniania i udostępniania. Odsłanianie można uznać za proces, w wyniku którego dany obiekt lub jego element zabytkowy staje się widoczny. Zazwyczaj odsłanianie jest efektem badań archeologicznych lub architektonicznych, bywa jednak i tak, że odsłonięcie następuje w wyniku działania procesów naturalnych lub też w wyniku działania człowieka w przeszłości, niebędącego częścią określonych badań czy działań konserwatorskich. Odsłanianie warto rozumieć zatem jako usunięcie fizycznych elementów, które coś zasłaniają, a co nie zawsze może być częścią odkrywania w rozumieniu procesu badawczego (np. przy zastosowaniu metod nieinwazyjnych – geofizycznych można odkryć określone obiekty, nie dokonując ich fizycznego odsłonięcia). W odniesieniu do badań archeologicznych czy architektonicznych (np. odkrywki murów) odsłanianie należy również widzieć jako proces częściowo destrukcyjny, gdzie zachodzi odsłonięcie jednych warstw, przy

jednoczesnym (bezpowrotnym) usunięciu wierzchnich warstw. Odslanianie, a dalej odsłonięcie może mieć charakter czasowy (np. na czas badań), a więc krótkotrwały lub długotrwały (np. trwałe odsłonięcie). Odsłonięcie nie jest jednoznaczne z udostępnieniem czy uczytelnieniem, ponieważ nie jest czynnością, która zawsze prowadzi do kolejnego ww. postępowania z obiektem (np. element dawnego budynku nie musi być udostępniony turystom po jego odsłonięciu, innym przykładem pozostawienia obiektu na etapie odsłonięcia jest odsłonięcie fundamentów, które zostają ponownie zasypane ziemią – zasłonięte wtórnie).

Udostępnianie w poniższym tekście rozumiane jest jako proces, który umożliwia i/lub ułatwia kontakt z zabytkowym obiektem lub jego fragmentem. Udostępnianie może być czasowe, skierowane do określonej grupy osób i w określonej formie. Nie jest ono tu rozumiane jako uczytelnianie, a zatem ma węższe znaczenie, ponieważ nie jest np. wzbogacone informacją niezbędną do zrozumienia (przez zwiedzających – turystów) charakteru, funkcji itp. poszczególnych fragmentów lub całych obiektów. Udostępnić, znaczy w tej sytuacji wpisać coś w zakres odbioru różnym grupom odbiorców, np. specjalistom lub turystom, ale w różnorodnej formie, np. nie tylko i wyłącznie z ukierunkowaniem na percepcję wzrokową. Z uwagi na wątek wiodący tekstu udostępnianie należy odnieść do udostępniania *in situ*. Można rzec, że udostępnianie może również uwzględniać doświadczanie przez specyficzny (wymuszony kształtem, formą itp.) sposób poruszania się – przemieszczania się pieszo po określonej powierzchni, np. po zabytkowym bruku. Udostępnianie warto również rozpatrywać jako udostępnianie do czegoś, mianowicie do badania, zwiedzania, używania w określonym celu (np. komercyjnym – pozamuzealnym lub pozaekspozycyjnym).

Warto podkreślić, że polskie doświadczenia i praktyka dotyczące zamków w ruinie są wyraźnie zdominowane przez uczytelnianie murowanych elementów dawnych założeń, wspierane towarzyszącymi temu procesowi zabiegami konserwatorskimi. Często obejmuje to zachowane oraz rekonstruowane (lub nadbudowywane) struktury, realizowane w ramach działań adaptacyjnych, rewaloryzacyjnych czy rewitalizacyjnych. Specyfika obiektów niemurowanych (np. niespojonych zaprawą), niezwiązanych, ich stan zachowania, możliwości konserwacji i ekspozycji *in situ* na wolnym powietrzu w pewnym sensie działają na niekorzyść tej kategorii obiektów, spychając je niejako do sfery elementów *nieuprzywilejowanych* ekspozycyjnie (pozytywnym przykładem konserwacji i ekspozycji tego typu obiektów jest Rezerwat Archeologiczny *Genius Loci* w Poznaniu, gdzie w sposób wyjątkowy zostały uczytelnione *in situ* archeologiczne jednostki stratyfikacyjne).

Za przywoływaną wyżej literaturą przedmiotu (Wysocki, 1999; Charowska, 2016; Kobyliński, 2016; Kowalczyk, 2016), jak i na podstawie różnorodnych realizacji oraz praktyk związanych z tytułowym zagadnieniem można wyróżnić kilka grup uczytelniania istniejących (choćby fragmentarycznie) pozostałości dawnej budowli w sposób trwały (przy zastosowaniu określonych zabiegów konserwujących substancję zabytkową, przy dodaniu do każdej z form warstwy informacyjnej. Zaliczyć tu należy: (1) odsłonięcie zabytkowego elementu, (2) wyniesienie przez nadbudowę zabytkowego elementu, (3) odsłonięcie i/lub nadbudowę wraz z rekonstrukcją, (4) zarysowanie

przez zastosowanie współczesnych materiałów – bez powiązania z substancją zabytkową, (5) rekonstrukcję ideową – bez powiązania z substancją zabytkową, (6) zastosowanie technik cyfrowych (np. rozszerzoną rzeczywistość – *augmented reality* czy mieszaną rzeczywistość – *mixed reality*) – ta forma jednak, w przeciwieństwie do pozostałych, nie ma materialnego wymiaru *in situ*.

Istotne znaczenie dla uczytelniania elementów danych założeń, aczkolwiek odmienne od ww. materialnych form, ma również zastosowanie różnego rodzaju oświetlenia, które często stanowi wychodzącą poza samo uczytelnienie – podkreślenie, a więc realizację wprowadzającą nienaturalny, dodatkowy efekt ekspozycyjny. Mowa tu o iluminacjach (szerzej w tym temacie m.in. Makowska, 2003; Mączyński, 2006; Witwicki, 2006). Zastosowanie tablic informacyjnych czy wizualizacji, jak również makiet znajdujących się w miejscu lub przy miejscu występowania zabytkowych elementów należałoby raczej uznać za praktykę, która nie jest typowym uczytelnianiem *in situ*. Można uznać, że kolejnym stopniem wzmocnienia uczytelniania określonych elementów jest wprowadzenie informacji do materiałów, plansz, np. planów, przewodników, tablic znajdujących się na terenie określonego obiektu, przy tym obiekcie, jak i poza nim (szerzej na ten temat np. Novotny, 2020). Za szczególną sytuację można uznać uczytelnianie w formie prezentacji na miejscu, z przewodnikiem.

Omawiając zagadnienie ekspozycji obiektów zabytkowych warto, nie zgłębiając tego tematu, jedynie nadmienić, że w odniesieniu do wielu obiektów w charakterze zamków w ruinie problem uczytelniania rozpatrywany jest z wielu perspektyw, w tym również z uwzględnieniem różnorodnych przebudów w przeszłości, a więc widząc konieczność wyeksponowania różnych stylów architektonicznych, które z czasem doprowadzały do wymazania i zastąpienia starszych, młodszymi. Wiele z obiektów reprezentuje wielofazowe założenia, które są swego rodzaju palimpsestem, gdzie wymazane i nadpisane nowe elementy często całkowicie uniemożliwiają uczytelnienie starszych fragmentów w sposób bezpośredni *in situ*. Rozwiązaniem w tego typu sytuacjach jest zastosowanie technik multimedialnych, choć ten zabieg należy traktować w wielu sytuacjach jako nietrwały, czasowy oraz niematerialny (Zapłata, 2016). Wątek uczytelniania można więc zamknąć cytatem z Karty Weneckiej (1964 – artykuł 11) „Wartościowy wkład każdej epoki do dziejów budowy zabytku powinien zostać uszanowany [...]. Jeśli budowa zawiera kilka faz nawarstwiających się, wydobyć fazy spodniej usprawiedliwione jest tylko w wyjątkowych okolicznościach”.

Kolejne zagadnienie odsyła do ekspozycji zmienionych fizycznie i wizualnie obiektów lub ich fragmentów w porównaniu z ich pierwotnym charakterem. Już samo określenie ruina wskazuje, że obiekt jest zrujnowany, o „okaleczonym wizerunku” (Frenda, Soldano, Borlizzi, 2020, s. 103), a więc nie jest taki, jaki był za czasów swojego funkcjonowania. Współczesna doktryna konserwatorska dość rygorystycznie i konserwatywnie podchodzi do wprowadzania zmian i uzupełnień, hołdując idei minimalnej ingerencji, wynosząc wysoko – i słusznie – np. dbałość o autentyzm, wyznacza w pewnym sensie sposób „pokazywania” dawnych założeń odbiorcom czy turystom w formie zdegradowanej, nieoryginalnej, fragmentarycznej (Siwek, 2020). Jeśli spojrzeć na to zagadnienie z uwzględnieniem uczytelniania elementów z natury

nieczytelnych, można uznać, że odbiorca staje przed obiektem charakteryzującym się przekazem, niezwykle złożonym i *trudnym* w odbiorze, a być może i często zwyczajnie niezrozumiałym.

Ruiny zamków to pozostałości dawnych założeń, których integralnym elementem było otoczenie, często o walorach obronnych. Ukształtowanie terenu sprawiało, że samo miejsce oraz jego otoczenie stanowiły istotny czynnik powołania do istnienia większości omawianych obiektów. Zatem uczytelnianie obiektów (w charakterze trwałej ruiny) należy widzieć łącznie z uczytelnianiem otoczenia. Pytanie zatem, gdzie jest granica otoczenia mającego znaczenie z perspektywy np. dawnej funkcjonalności historycznego założenia? Analizując liczne przykłady oraz literaturę przedmiotu (np. Malawska, 2012), można skonstatować, że wiele omawianych obiektów odartych jest z pierwotnego otoczenia, fundując fragmentaryczny, zmieniony obraz dawnych założeń.

Współczesne szeroko rozumiane konserwatorstwo, związane z zabytkową architekturą, jak i zabytkami archeologicznymi, w sposób dość niejednoznaczny podchodzi do uczytelniania, jeśli spojrzymy na teorię z jednej strony, a z drugiej strony na praktyczne realizacje, czyli wprowadzone do przestrzeni turysty rozwiązania uczytelniające. Zarówno teoretyczne podejścia, jak i praktyczne realizacje biorą pod uwagę aspekty techniczne ekspozycji *in situ* (z natury rzeczy często o słabej kondycji substancji zabytkowej), jednak teoretyczne stanowisko prezentuje dość wyraźnie postawę konserwatywną, natomiast stanowisko praktyków – w licznych sytuacjach dość wyraźnie postawę mniej konserwatywną (Petrus, 2014; Siwek, 2020). W toczonych dyskusjach jednym z zagadnień problemowych jest tzw. rekonstrukcja, nadbudowywanie, odtwarzanie itp., a więc takie działania, które wprowadzają do obiektu współczesne elementy celem ich uczytelnienia (przy jednoczesnym np. zabezpieczeniu – nadbudowanie muru fundamentowego). Problem rekonstrukcji wielokrotnie był już omawiany na łamach literatury nie tylko krajowej, kierując przykładowo uwagę w stronę dbania o autentyzm i wierność oryginałowi, przy jednoczesnym braku przychylności dla działań doprowadzających do niszczenia obiektów. Ważnym elementem toczących się dyskusji i współczesnych działań przy ruinach, w tym działań związanych z uczytelnianiem, udostępnianiem jest „dostosowanie ruin do standardów użytkowych”, co „wymusza ich konserwację profilaktyczną i zachowawczą, ale też konieczne dla nowych funkcji ingerencje architektoniczne” (Molski, 2020, s. 47).

Warto również zwrócić uwagę na przyczyny powstania odsłonięcia określonych elementów, wyróżniając dwie kategorie: odsłonięcia powstałe w wyniku działania procesów naturalnych oraz odsłonięcia intencjonalne. Odsłonięcia naturalne dotyczą fragmentów założenia, które w oryginale (pierwotnym założeniu i dawnej realizacji) były elementami ukrytymi, pozostającymi poza zasięgiem wzroku, takimi jak fundamenty. W wyniku procesów destrukcyjnych (mechanicznych, biologicznych itp.) ujawniają się określone fragmenty konstrukcji. Z kolei odsłonięcia intencjonalne, które mogą dotyczyć zarówno przeszłości, jak i współczesności, wynikają ze świadomych decyzji zarządcy obiektu. Tego rodzaju odsłonięcie ma na celu ujawn-

nienie elementów pierwotnie (i obecnie) niewidocznych lub eksponowanie określonych fragmentów zabytkowego obiektu, które w przeszłości miały inną formę prezentacji.

Tytułowe zagadnienie należy również odnieść do współczesnej myśli i praktyki muzealniczej, które taki sposób widzenia i rozumienia określonych sytuacji, zbliżonych do ekspozycji ruin architektonicznych, definiują jako paramuzeum. Zgodnie z literaturą przedmiotu oraz definicją Głównego Urzędu Statystycznego, paramuzeum to:

jednostka organizacyjna niebędąca muzeum, nienastawiona na osiągnięcie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, nauki i techniki oraz przyrody, którą uznaje się za posiadającą charakter muzealny (...). Zgodnie z rekomendowaną przez UNESCO klasyfikacją Międzynarodowej Rady ds. Muzeów (ICOM – International Council of Museums) instytucją paramuzealną może być: ogród zoologiczny (wszystkie jego formy takie, jak akwaria, terraria itp.), ogród botaniczny, rezerwat przyrody (udostępniany zwiedzającym w sposób rejestrowany, na ogół prezentujący również zestaw zbiorów lub opracowane wystawy tematyczne; w szczególności są to: groty, jaskinie, akwenu, parki), pomnik historii (zabytek) lub inna jednostka, m.in. planetarium, miasteczko czy centrum nauki i techniki, a także niebędąca muzeum ekspozycja stała ukazująca osiągnięcia, odkrycia i ciekawostki z dziedziny historii, archeologii, kultury, przyrody, techniki itp. (Bloch, Pogodziński, 2014, s. 100)

Literatura przedmiotu traktuje udostępnianie, a dalej uczytelnianie – eksponowanie obiektów archeologiczno-architektonicznych m.in. jako muzealizację ww. dziedzictwa, rozumianą jako „przekształcanie obiektu użytku *codziennego* w obiekt muzealny” (Folga-Januszewska, 2015, s. 109–111; Stała, Kołodziejczyk, 2020; Mosiej-Zembaro, 2023, s. 62–64). Jak pisze Andrzej Kadłuczka (2018, s. 30), „muzealizacja jest rezultatem zmiany paradygmatu muzeum, jaką zaproponowała filozofii a *new museology* realizowana przez rozpowszechniający się szeroko nowy model muzeum *społeczne* – ecomuseum” (na temat nowej definicji muzeum patrz: Folga-Januszewska, 2020)”. Zdaniem zaś Mosiej-Zembrano (2023, s. 63):

proces muzealizacji może objąć różnorodne obiekty materialne i niematerialne, może występować na rozmaitych płaszczyznach oraz może zagwarantować różne poziomy wykorzystania kulturowego, gdzie jako poziom początkowy należy rozumieć udostępnienie zachowanego dobra oraz przedstawienie powodów, które doprowadziły do jego konserwacji lub restauracji (...). Możemy więc zaobserwować proces muzealizacji już na etapie zamiaru przedstawienia odbiorcom chociaż cząstki posiadanego/odkrytego dobra: czy w formie ocalenia fragmentu architektonicznego, czy w formie małej gabloty przedstawiającej kolekcję eksponatów pozyskanych podczas prac wykopaliskowych.

Muzealizacja obiektów architektoniczno-archeologicznych, a więc takich, które utraciły swój pierwotny kształt czy funkcję, „ma za zadanie ukształtować swój proces zgodnie ze wszystkimi warstwami i wypełniać braki, które rekonstrukcja ominęła” (Mosiej-Zembaro, 2023, s. 64) lub też – dodajmy – uzupełnić braki wynikające ze stanu obiektu.

RUINA ZAMKU BISKUPÓW KRAKOWSKICH W IŁŻY – WYMIAR ARCHEOLOGICZNY

Ruina zamku biskupów krakowskich w Iłży to gotycko-renesansowe założenie, zabytek nieruchomy – zabytek architektury, w którego skład wchodzi relikty zamku dolnego i górnego wraz z najbliższym otoczeniem, czyli wzgórzem zamkowym. Ruina gotycko-renesansowego zamku biskupów krakowskich w Iłży to obiekt wpisany do rejestru zabytków nieruchomych woj. (radomskiego) mazowieckiego zgodnie z decyzją z dnia 24.03.1947 roku (nr rejestru A-23), decyzją z dnia 23.06.1967 roku (nr rejestru A-156) oraz decyzją z dnia 18.03.1981 roku (nr rejestru A-96) (w rejestrze zabytków znajduje się park na wzgórzu zamkowym – decyzja z dnia 24.03.1947 roku, nr rej. A-23) (Lewicki, 1997; *Karta zielona*, 1966a; *Karta zielona*, 1966b). Obiekt powstały najprawdopodobniej w XIV wieku, przebudowywany m.in. w XIV wieku, jak również niszczone m.in. przez Szwedów w latach 1655–1656, a następnie odbudowany w drugiej poł. XVII i XVIII wieku, po pożarze na początku XIX wieku ostatecznie popadł w ruinę w kolejnych dziesięcioleciach (szerzej na temat obiektu i jego historii m.in.: Bednarczyk, 1995; Bujakowski, 2016; Kajzer, Kołodziejski, Salm, 2007; Lewicki, 1997; Nowakowski, 2012). Zabytek w Iłży to trwała ruina, będąca „formą zachowania historycznego obiektu, którą charakteryzuje znaczna niekompletność, trwający proces destrukcji, bardzo ograniczona funkcjonalność, znaczna nieczytelność” (Szymgin, 2018, s. 194). Stan obiektu, co należy widzieć jako nadrzędną i wyjściową dla ostatnich działań argumentację, był (i nadal jest częściowo np. zamek dolny) zły (Lewicki, 2009; Salm, 2011; Zapłata, 2013, s. 116–138) i „wymaga (...) poważnych zabezpieczeń konstrukcji murów, jak i podjęcia decyzji o dalszych pracach związanych z udostępnieniem i ekspozycją ruin” (Lewicki, 2018) oraz „pilnej interwencji konserwatorskiej” (Lewicki, 2020).

W ponad 100-letniej historii opieki i działań związanych z ruiną, po utracie jej pierwotnej funkcji, badania archeologiczne, a tym samym działania odsłaniające liczne elementy założenia doprowadziły do stałego eksponowania niektórych fragmentów zamku i/lub czasowego (część odkrytych w ramach badań archeologicznych elementów ponownie przysypano). Niestety proces badawczy rozpoznawania całego założenia należy uznać za proces w toku (szerzej na temat obecnego stanu i bieżących działań zob. Drobek, Trochonowicz, 2021; Zapłata, 2022a, 2022b). Obiekt nie ma pełnego rozpoznania ani też pełnej dokumentacji licznych elementów. Pisząc za Frenda, Soldano i Borlizzi’em, można uznać, że w trwającym procesie ponownego wykorzystania obiektu ruina zamku w Iłży znajduje się w „fazie wiedzy” (Frenda, Soldano, Borlizzi, 2020, s. 105):

Jest to etap niezbędny do prawidłowej interpretacji miejsca oraz do opracowania projektu zrównoważonej ODBUDOWY i ponownego wykorzystania. Faza wiedzy obejmuje zarówno analizę źródeł pośrednich (bibliografia, ikonografia, kartografia historyczna itp.), jak i bezpośrednie podejście do artefaktu poprzez różne formy badań i diagnostyki. Wreszcie kolejną częścią fazy poznawczej jest dokładna analiza ograniczeń (fizycznych, normatywnych, zarządczych), które dotyczą ruin. (Frenda, Soldano, Borlizzi, 2020, s. 106)

Mimo tej sytuacji, stopniowo adaptowano do nowej funkcji założenie, realizując działania w ramach drugiej i trzeciej fazy wg ww. autorów:

Druga faza jest powiązana z procesem podejmowania decyzji, który prowadzi do wyboru rozwiązania (lub kilku scenariuszy do wyboru) nowego wykorzystania ruin. Proces ten, oparty na poprzedniej fazie wiedzy, rozpoczyna się od badania charakterystyki krajobrazu, kontekstu społeczno-gospodarczego i kulturowego, w którym znajduje się obiekt historyczny. (Frenda, Soldano, Borlizzi, 2020, s. 106)

Natomiast trzecia faza:

dotyczy rzeczywistego projektu ponownego wykorzystania i może być zasadniczo ukierunkowana na: wykorzystanie obiektu jako ruiny lub przekształcenie go przy pomocy współczesnego projektu, który respektuje jego cechy jako zabytku historycznego. (Frenda, Soldano, Borlizzi, 2020, s. 106)

Śledząc dotychczasowe działania wokół tego obiektu, można uznać, że proces jego wykorzystywania w formie ekspozycyjnej jest procesem nieciągłym, realizowanym w ramach kolejnych inicjatyw, często niezależnych od poprzednich, w sposób niejednorodny, bez całościowej koncepcji dla tytułowego założenia.

Pozostałości dawnej budowli (część murowana) na terenie ww. wzgórza zachowały się *in situ* w dwojakiej formie: elementów odsłoniętych, widocznych w terenie (wieża zamkowa, mur kurtynowy) i elementy nieodsłonięte, w tym oryginalne części konstrukcyjne, pierwotnie nieekspozowane – np. fundamenty oraz oryginalne fragmenty założenia, przysłonięte w wyniku procesów destrukcyjnych (np. niegdyś dziedziniec zamku górnego). Poza tym po dawnym założeniu zachowały się pozostałości licznych obiektów niemurowanych. Można uznać, że z uwagi na liczne podpowierzchniowo zalegające elementy założenia (trwałe, spojone, np. fundamenty i/ lub nietrwałe, niespojone – warstwy kulturowe) tytułowy obiekt ma również znaczący wymiar archeologiczny, a więc elementy wymagające badań archeologicznych i zintegrowanych działań uczytelniających. Posiłkując się literaturą przedmiotu, można uznać, że zabytek nieruchomy w Iłży ma niejednoznaczny charakter, odnosząc jego stan zachowania do czterech rodzajów stanów zachowania zamków: obiekt integralny, obiekt zachowany częściowo, ruina oraz relikty (Bukał, 2009). W związku z powyższym można uznać, że zabytek nie jest tylko i wyłącznie ruiną, a jest: (1) „obiektem zachowanym częściowo”, czyli „założenie zachowane jest częściowo: istnieją jakieś zamknięte budowle kubaturowe w stopniu umożliwiającym użytkowanie wnętrza oraz ruiny lub (i) relikty budowli” (zamek posiada kilka piwnic zachowanych, sklepionych, częściowo udostępnianych turystom lub w inny sposób użytkowanych), (2) ruiną czyli obiektem, w którym „nie istnieją budowle kubaturowe o wartościach zabytkowych, których użytkowanie byłoby możliwe bez ich zamknięcia. Przynajmniej część budowli zachowana jest do wysokości ponad poziomem terenu” (zamek górny), (3) reliktem, czyli obiektem, który charakteryzuje „zespół murów zachowanych poniżej poziomu terenu; jako kryterium praktyczne można by przyjąć,

że obiekt pozostaje niewidoczny (lub prawie niewidoczny) w otwartym krajobrazie” (Bukał, 2009, s. 55), np. zamek dolny. Dookreślając charakter tego obiektu, warto podkreślić, że literatura przedmiotu rozróżnia tzw. „ruiny zakonserwowane, czyli poddane zabiegom zmierzającym do utrzymania budowli w stanie tzw. „trwałej ruiny”, a także „ruinę w stanie rozkładu, niepoddaną interwencji służb konserwatorskich” (Kocańda, 2016, s. 36). Założenie w Iłży ma zatem dwojaki charakter, częściowo jest to ruina zakonserwowana, a częściowo (zwłaszcza elementy podpowierzchniowe – relikty) ruina w stanie rozkładu.

W związku z powyższym warto przejść w tym miejscu do przykładowych elementów dawnego założenia, które pierwotnie były podpowierzchniowymi (lub częściowo napowierzchniowymi) elementami, pozostając w takiej formie do dzisiaj, z uwzględnieniem ich stanu zachowania. Do tej grupy bez wątplenia należą fundamenty budynków zamkowych, obecnie częściowo przebadane i uczytelniane (dziedziniec zamku dolnego). Specyficznym obiektem jest studnia zamkowa, która częściowo poddana była pracom eksploracyjnym, dzięki którym jej wnętrze (do głębokości około 22,5 m) jest elementem stałej ekspozycji. Integralnym elementem tytułowego założenia były ciągi komunikacyjne, zarówno wewnątrz budynków zamkowych, jak i na zewnątrz. Obecnie ruch turystyczny w pewnym stopniu prowadzony jest według pierwotnych, oryginalnych tras, ale też i zmienionych. O ile ciągi i przejścia komunikacyjne (w pomieszczeniach i na dziedzińcu zamku górnego) zostały w pewnym stopniu odtworzone lub uczytelnione, o tyle przebieg tras, zwłaszcza na terenie zamku dolnego czy też wokół założenia pozostaje w wielu miejscach słabo czytelny i wymaga badań archeologicznych. Dotychczas jedynie w kilku miejscach odnotowano brukowane powierzchnie stanowiące część pierwotnych ciągów i przestrzeni na zewnątrz budynków, które służyły przemieszczaniu się i/lub organizowaniu określonych codziennych czynności. Szczególny charakter mają również ziemne konstrukcje na- i podpowierzchniowe, takie jak fosa, wały czy w końcu samo ukształtowanie wzgórza zamkowego, zmieniające jego pierwotną formę, celem wzmocnienia obronności założenia zamkowego. Warto również zwrócić uwagę na inne obiekty, niegdyś zagłębione i/lub przypowierzchniowe, funkcjonujące dawniej w strefie przyziemia, po których nie zachowały się dzisiaj widoczne ślady *in situ*. Do tego typu fragmentów dawnego założenia można zaliczyć tereny przeznaczone pod uprawę czy miejsca ogrodzone czasowo. Tego typu elementy dawnego założenia dzisiaj nie funkcjonują w jakikolwiek sposób *in situ*. Warto również podkreślić, że w wielu miejscach powstawały niemurowane, czasowe obiekty, po których pozostały lub mogły pozostać podpowierzchniowe relikty. Tego typu obiekty obecnie są zachowane w typowej dla zabytków archeologicznych formie, tzn. składają się głównie z jednostek stratyfikacyjnych, a więc niespojonego materiału, szczątków organicznych i innych. Ich charakter i stan zachowania często uniemożliwia ich konserwację *in situ* (na podobieństwo murowanych), a dalek

ODSLANIANIE, UDOSTĘPNIANIE I UCZYTELNIANIE NA WOLNYM POWIETRZU RELIKTÓW DAWNEGO ZAŁOŻENIA W IŁŻY

Ruina zamku biskupów krakowskich w Iłży obecnie posiada wiele elementów odsłoniętych, udostępnionych zwiedzającym, w tym podpowierzchniowych elementów uczytelnionych w różnorodny sposób. Kierując uwagę w stronę ww. kategorii obiektów, traktowanych jako „relikty”, jako obiekty nieruchome – architektoniczno-archeologiczne lub archeologiczne, można uznać, że dawne założenie z Iłży w wyniku prowadzonych dotychczas działań jest obiektem poddanym muzealizacji. Analizując jednak wnikliwiej sytuację, w tym efekty przeprowadzonych badań, jak i zrealizowane w praktyce ekspozycje, można uznać, że znaczna część podpowierzchniowych elementów nie uzyskała jakiegokolwiek formy uczytelniania *in situ*.

Choć poniższy tekst (z uwagi na objętość i charakter) nie zgłębia (jakże istotnych) zagadnień związanych z ideami ekspozycji, interpretacji i odbioru przekazu muzealnego, warto w tym miejscu omówić kilka kwestii. Ideą muzealizacji, w tym uczytelniania elementów dawnych założeń, jest m.in. edukacja, popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym itd. Tak też należy widzieć różnorodne działania i reali-

Ryc. 3. Widok dziedzińca zamku górnego w Iłży podczas badań archeologiczno-architektonicznych (Lechowicz i in., 2015). Zaznaczono relikty fundamentów tzw. Domu Wielkiego. Fot. R. Zapłata (2015)

Fig. 3. View of the courtyard of the Upper Castle in Iłża during archaeological and architectural investigations (Lechowicz et al., 2015). The relics of the foundations of the so-called the Great House are marked.

Photo by R. Zapłata (2015)

Ryc. 4. Widok dziedzińca zamku górnego w Iłży po pracach odtworzeniowo-konserwatorskich w 2021 r. – bez uczynienia relikwów / bez zarysu tzw. Domu Wielkiego. Fot. R. Zapłata (2022)

Fig. 4. View of the courtyard of the upper castle in Iłża after reconstruction and conservation works in 2021 – without making the relics accessible / without the outline of the so-called The Great House. Photo R. Zapłata (2022)

zacje przy zabytku w Iłży. Czy proces muzealizacji został zrealizowany w sposób zadowalający i adekwatny? Na jakim etapie znajduje się ten proces? Czy odbiorcy przebywający na terenie historycznego założenia w Iłży są edukowani w sposób wystarczający i odpowiedni? Wreszcie, co jeszcze pozostaje do zrealizowania w tym zakresie? Analizując ciągi komunikacyjne, dostępność do obiektu, powstała niedawno oprawę informacyjną w terenie, należy stwierdzić, że liczne relikty podpowierzchniowe nie są na tyle czytelne, nie są wyeksponowane tak, aby odbiorca mógł nabrać odpowiedniej wiedzy o tym obiekcie. O ile zamek górny uzyskał w ostatnim czasie formę umożliwiającą zwiedzanie z przewodnikiem, z tablicami informacyjnymi, co należy wiązać głównie z elementami murowanymi, o tyle zamek dolny nadal jest dość nieczytelny dla turysty (Zapłata, 2022a, 2022b). Mimo że w XX wieku odkryto i czasowo odsłonięto wiele elementów podpowierzchniowych zabudowy zamku dolnego, to jedynie część z nich doczekała się zabiegów konserwacyjnych i częściowego uczynienia (część została wtórnie zasypana ziemią).

Obserwując efekt działań na zamku górnym, można uznać, że jest to typowa forma uczynienia, skupiona na elementach murowanych, co należy ocenić pozytywnie, to już brak wyeksponowania pewnych relikwów – elementów podpowierzchniowych

należy uznać za zubożenie odbioru i rozumienia formy dawnego założenia. Na szczególną uwagę zasługują tu relikty odkryte w 2015 roku (Lechowicz, 2015), które do dzisiaj nie uzyskały jakiegokolwiek formy uczytelnienia *in situ*, np. w przekształconej murawie dziedzińca zamkowego. W odniesieniu do zamku dolnego można stwierdzić, że sytuacja jest podobna, gdzie uczytelnienia nie doczekały się również jakiegokolwiek niemurowane elementy, budujące przestrzeń dawnego założenia (dokumentacja archiwalna z badań Politechniki Wrocławskiej – m.in. Medeksza, 1978).

Kolejną niejako częścią dawnego założenia jest samo wzgórze zamkowe, którego czytelność w pewnym sensie stopniowo zanika. Wzgórze niszczą różnorodne pro-

Ryc. 5. Fragment ortofoto – widok z góry wzgórza zamkowego z zaznaczeniem uczytelnionych reliktyw (białe koło) oraz niedostępnych dla turystów reliktyw (żółta strzałka) – odsłoniętych podczas badań archeologicznych, z przybliżoną granicą zabytku (linia czerwona). Fot. TPI sp. z o.o. Zbiory: Fundacja Hereditas

Fig. 5. Fragment of an orthophoto – a view from the top of the castle hill with marked accessible relics (white circle) and relics inaccessible to tourists (yellow arrow) – uncovered during archaeological research, with the approximate monument boundary (red line). Photo TPI sp. z o. o. Collections: Hereditas

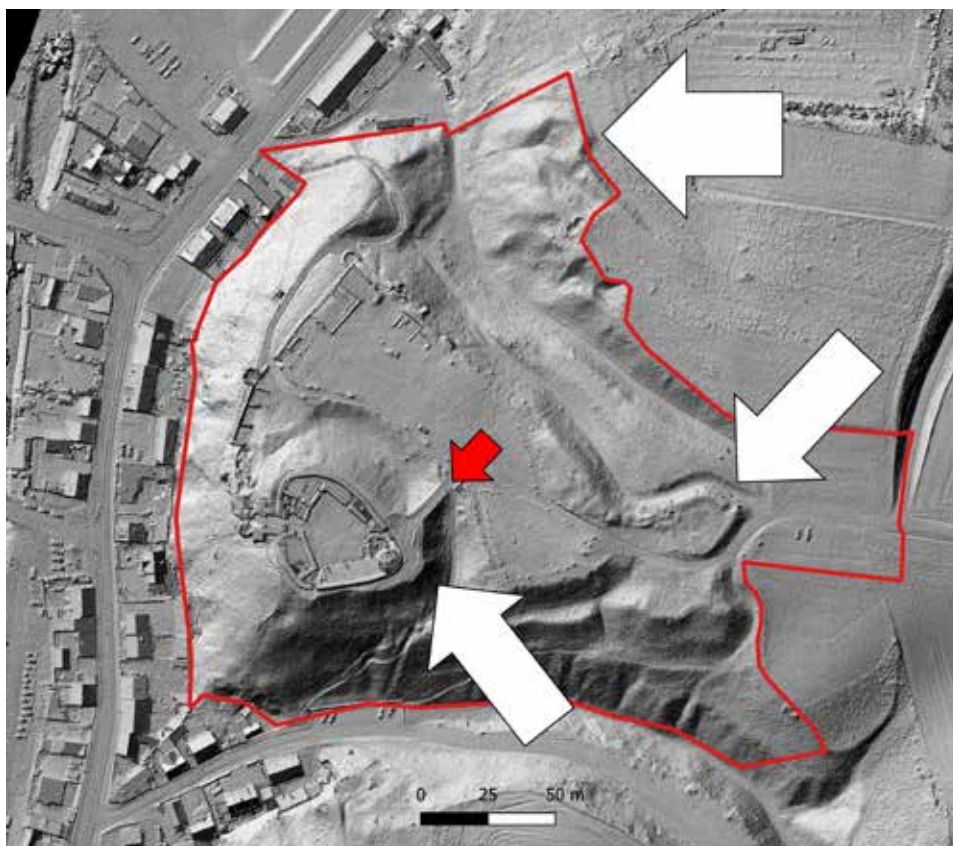
Ryc. 6. Zarys murów zamkowych z uczynionymi elementami, odsłoniętymi podczas badań archeologicznych (czarna linia ciągła – strzałką wskazano relikty nadbudowane w formie murków) oraz reliktyami rozpoznanymi podczas badań archeologicznych – bez uczynienia *in situ* (czarna linia przerywana). Linia niebieska – przybliżony ciąg turystyczny, linia zielona – granica krawędzi wzgórza zamkowego (zamek dolny i górny). Oprac. R. Zapłata

Fig. 6. An outline of the castle walls with maked accessible elements, uncovered during archaeological research (black solid line – the arrow indicates relics built on in the form of walls) and relics identified during archaeological research – without maked accessible *in situ* (black dashed line). Blue line – approximate tourist route, green line – border of the edge of the castle hill (lower and upper castle). Prepared by R. Zapłata

cesy stokowo-osuwiskowe, a jego czytelność – z coraz większym i niekontrolowanym wzrostem – przysłania samosiewna w większości roślinność. Wzgórze zamkowe to naturalny twór, który został silnie przekształcony przez człowieka w przeszłości. Przykładem tych działań jest m.in. nasyp zamku górnego, który najprawdopodobniej jest nienaturalnym nasypem (*Opracowanie badań architektonicznych...*, 2019), będący swoistą warstwą kulturową – jednostką lub zbiorem jednostek stratyfikacyjnych, które nie są w odpowiedni sposób wyeksponowane, umożliwiając zrozumienie odbiorcy etapy powstawania i zmiany zachodzące na przestrzeni wieków. Ten wyjątkowy sedyment i/lub pokład, sięgając do terminologii stratygrafii archeologicznej, bę-

dący najprawdopodobniej rezultatem działań o podobnym charakterze (Gołembnik, 1998, 1999, 2001; Misiuk i in., 2020) funkcjonuje w narracji ekspozycyjnej dawnego założenia w pewnym sensie w sposób niewyartykułowany, zlewając się w odbiorze turysty w jednolitą całość „naturalnego” wzgórza zamkowego.

Odnosząc się w do poruszonego wcześniej zagadnienia historycznego otoczenia i jego granic, w odniesieniu do zamku w Iłży należy raczej mówić o częściowej ochronie, z uwagi na granice wpisu nieruchomości do rejestru zabytków, a tym samym częściowy jego uczytelnianiu również z tej perspektywy. Granica ma dość nieregularny przebieg, wynika po części z naturalnego układu wzgórza zamkowego, jak również

Ryc. 7. Wizualizacja danych LiDAR wzgórza zamkowego w Iłży (model cieniowania zboczy), z przybliżoną granicą zabytku (linia czerwona). Strzałkami wskazano przykładowe, antropogeniczne formy ziemne historycznego założenia (strzałka czerwona – współczesny nasyp ziemny – wejście na zamek górny).

Dane: TPI sp. z o. o. Oprac. I. Badura. Zbiory: Fundacja Hereditas

Fig. 7. LiDAR data visualization of the castle hill in Iłża (slope shading model), with the approximate boundary of the monument (red line). The arrows indicate examples of anthropogenic earth forms of the historical complex (red arrow – modern earth embankment – entrance to the upper castle). Data: TPI sp. z o. o.

Prepared by I. Badura. Collections: Hereditas Foundation

z podziału terenu, który miejscami przebiega liniowo-geometrycznie, odbiegając najprawdopodobniej od pierwotnej granicy założenia zamkowego. Jak wykazują badania ostatnich lat, granica tzw. wzgórza zamkowego nie pokrywa się z zasięgiem nowo rozpoznawanych elementów, lokalizowanych poza granicą rejestrową (Zapłata «red.», 2022, 2023; Fuglewicz, 2022).

Zasłanianie zamiast uczynienia – tak można by określić inne zjawisko, jakie również charakteryzuje ruinę zamku w Iłży. Otóż wzgórze zamkowe w czasach jego świetności, przynajmniej z czasów najstarszych przekazów ikonograficznych (XVII wieku), było niemalże całkowicie pozbawione roślinności, zwłaszcza wysokiej, czyli drzew, jak i średniej – krzewów. Obecnie obserwujemy efekt wieloletniego i niekontrolowanego w większości rozrostu samosiewnej roślinności, przy częściowych zabiegach podcinania odrostów, tudzież usuwania obiektów zagrażających zwiedzającym. Roślinność, zwłaszcza drzewa, stopniowo przysłaniają zarówno rzeźbę wzgórza zamkowego, a zarazem fragmenty ruiny. Pomijając kwestie związane z negatywnym wpływem roślinności na niektóre fragmenty wzgórza i zamku, mając zarazem na uwadze ich – miejscami – pozytywny wpływ na zbcza zamkowe, warto zwrócić uwagę, że poza malejącą stopniowo czytelnością dawnego założenia, wzrasta nie-

Ryc. 8. Odślonięte relikty wieży przedbramnej – badania archeologiczno-architektoniczne z 2019 r. (Lechowicz, 2019). Relikty poza udostępnianiem turystom. Fot. R. Zapłata

Fig. 8. Exposed relics of the foregate tower – archaeological and architectural research from 2019 (Lechowicz, 2019). Relics outside being made available to tourists. Photo R. Zapłata

Ryc. 9. Uczytelnienie wybranych, podpowierzchniowych reliktyw zabudowy zamku dolnego w postaci nadbudowanych murków *in situ*. Fot. R. Zapłata (2024)

Fig. 9. Making accessible selected subsurface relics of the lower castle buildings in the form of in situ walls built on top of them. Photo R. Zapłata (2024)

bezpieczeństwo związane z przyrostem biomasy i obciążenia dla niektórych miejsc tytułowego obiektu (Zapłata «red.», 2023).

Można stwierdzić, że sytuacja zabytkowego założenia w Iłży jest zbliżona do wielu innych w Polsce, gdzie przekaz muzealny nie zawiera informacji dotyczących niemurowanych obiektów archeologicznych oraz reliktyw dawnych struktur, które zostały odkryte podczas badań archeologicznych (np. badania z 2022 i 2023 roku – Zapłata «red.», 2022, 2023; również badania Politechniki Wrocławskiej z XX wieku). Poza samą rzeźbą terenu – wzgórza (modyfikowaną przez człowieka w okresie funkcjonowania założenia), w tym ziemną fosą, niemurowane elementy w nikłym stopniu są eksponowane, a dominującą rolę w procesie poznawczym – ekspozycyjnym odgrywa murowana konstrukcja. Dość czytelne w murach zamkowych niektóre fazy i przebudowy zamku głównie górnego zdominowały przekaz, pozostawiając w tle zmiany również uchwytnie, ale archeologicznie, w formie określonych warstw – jednostek stratyfikacyjnych.

W świetle dotychczasowych rozważań, jak i literatury przedmiotu, wzgórze zamkowe w Iłży (jako historyczna całość) należy uznać za obiekt w trakcie procesu ciągłej muzealizacji, gdzie poruszamy się między (teoretycznie) rezerwatem archeologicznym (Pawleta, 2016, s. 187) a ekspozycją na wolnym powietrzu ruiny obiektu.

tu architektonicznego – obiektem muzealnym na wolnym powietrzu. Innymi słowy, sięgając do propozycji Gyurkovich (2016, s. 13; Przygodzki, 2018), obiekt w Iłży (w nawiązaniu do rekomendacji UNESCO i klasyfikacji ICOM) pretenduje do miana instytucji paramuzealnych, do których autorka zalicza „ogrody zoologiczne, botaniczne, rezerваты przyrody, parki narodowe i kulturowe oraz inne jednostki, tj. planetaria, miasteczka i centra nauki i techniki, a także niebędące muzeami ekspozycje stałe ukazujące osiągnięcia, odkrycia i ciekawostki z dziedziny historii, archeologii, kultury, przyrody, techniki itp.”.

Nawiązując do wcześniej poruszonych zagadnień, należy również odnieść się do przyczyn odsłaniania niektórych elementów dawnego założenia. W Iłży również obserwujemy działanie procesów naturalnych, które prowadzą do nieintencjonalnego odsłaniania fragmentów dawnych budynków oraz warstw kulturowych (np. procesy stokowe). Ponadto występują efekty działań intencjonalnych, które przez wiele dekad, w wyniku braku spójnej koncepcji, wprowadziły do obiektu różnorodne metody odsłaniania i udostępniania. Często były one zakończone działaniami, które można by określić mianem uczytelniania. Bywają sytuacje, kiedy odsłonięte fragmenty w ramach badań archeologicznych (obecnie nadal odsłonięte) nie są udostępniane, nie są wpisane w ekspozycję (wieży przedbramnej). Inne fragmenty odsłonięte (relikty na poziomie gruntu murowanego bastionu bramnego) są udostępnione *in situ*, choć nie do końca czytelne dla przechodzących po nich turystów.

PODSUMOWANIE

Ruina zamku biskupów krakowskich w Iłży, wraz ze wzgórzem jako integralną częścią dawnego założenia, od strony ekspozycyjnej jawi się jak „dzieło otwarte” w dwójnasób. Otóż z jednej strony rozumiejąc dzieło i otwartość, za: Umberto Eco (2008), jako efekt procesu interpretacyjnego ze strony przede wszystkim odbiorcy, z drugiej strony jako obiekt, który nieustannie odsłania, udostępnia i eksponuje (w wyniku bieżących badań, prac czy projektów) nowe elementy, a więc będąc ekspozycyjnie zmiennym w czasie dziełem, które współtworzą obecnie zarządcy, środowisko konserwatorskie itd. Podsumowując, warto jeszcze raz podkreślić, że stan zachowania, a w tym i odsłanianie niektórych elementów dawnego założenia, to wypadkowa procesów naturalnych i antropogenicznych, które również współcześnie kształtują obiekt.

Choć publikacja nie porusza jakże ważnego współcześnie problemu dostępności zabytków dla osób z ograniczeniami (np. Nowak-Pieńskowska, Wierzbicka, Brutkowski, 2021; Szmygin, 2022; również artykułu z nr 13 i 14 czasopisma *Ochrona dziedzictwa kulturowego*, 2022), to warto podkreślić, że ruina zamku w Iłży stanowi również i w tym temacie obiekt wymagający określonych działań. Można skonstatować, że z pewnością nie jest to zabytek dostępny dla wszystkich, jednak wprowadzane w ostatnim czasie rozwiązania (np. dodatkowy parking z przeznaczeniem na dowóz osób z ograniczeniami) należy uznać za dobry kierunek. Niestety, jak wiele obiektów, również i ten, z uwagi na swoje historyczne rozwiązania, stanowi poważ-

ne wyzwanie dla projektowania i wdrożenia niektórych rozwiązań, umożliwiających i zwiększających dostępność dla określonych grup turystów.

Z pewnością niewykorzystany potencjał ekspozycyjny jest cechą charakteryzującą tytułowy obiekt, a zarazem elementem motywującym do dyskusji nad dalszymi działaniami, związanymi z uczytelnianiem – muzealizacją dawnego założenia. Podstawowym postulatem, który powinien poprzedzać jakiegokolwiek działania związane z uczytelnianiem, eksponowaniem określonych części dawnego założenia w Iłży, jest jak najszersze zbadanie obiektu wraz z analizą stanu zachowania. Niestety do dzisiaj obiekt nie doczekał się kompleksowych badań całości założenia, całościowego zebrania i analizy zasobów archiwalnych, ani też całościowej koncepcji uwzględniającej potencjał ekspozycyjny zabytku. Obecnie zabytek w Iłży jest w pewnym sensie ekspozycją na wolnym powietrzu, prezentującą pozostałości dawnego założenia (pod względem konstrukcji, materiałów budowlanych), jednak w znacznym stopniu prezentującą pozostałości w stanie rozkładu czy też efekt rozkładu. Można zatem skonstatować, że sytuacja w Iłży to przykład z pewnością trudnego w odbiorze obiektu, który warto zmienić. Kolejny postulat, jaki wypada wyartykułować, to konieczność podjęcia licznych działań konserwatorskich, które obok wymiaru ochronnego z pewnością wzmocnią, a zarazem utrudnią drogę dla kolejnych form uczytelniania. Listę ogólnych postulatów można zamknąć ukierunkowaniem uwagi w stronę budowania całościowej względem całego założenia wizji i koncepcji eksponowania dawnego założenia, a tym samym jego reliktyw. Tak obrany kierunek pozwoli scalić dotychczasowe działania uczytelniające poszczególne elementy zabytku, kreśląc zintegrowany plan ekspozycyjny. W tych działaniach warto tym samym widzieć szansę dla uczytelnienia obiektów niemurowanych, reliktyw dawnego założenia, które nie są typowymi konstrukcjami murowanymi, a specyficznymi w swej materii pozostałościami dawnego założenia. Warstwy kulturowe – jednostki stratyfikacji archeologicznej, bo o nich mowa, można uczytelniać – ukazać, wzorując się choćby na przykładzie z Poznania. Można założyć, że taka ekspozycja byłaby jedną z nielicznych dla obiektów w formie trwałej ruiny, uatrakcyjniając ofertę dla turystów, jak i edukując w tym zakresie.

Podziękowania

Tekst jest m.in. efektem współpracy z Gminą Iłża. Podziękowania za udostępnienie materiały i udzielone informacje kieruję w stronę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Radomiu, Gminy Iłża oraz Muzeum Regionalnego w Iłży.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarczyk, A. (1995). *Dzieje zamku iłżeckiego*. Iłża: Dom Kultury w Iłży.
- Berełkowski, R. (2010). Społeczna percepcja ruin zamkowych jako referencja dla potrzeb ochrony zabytków. W: B. Szmygin (red.), *Trwała ruina II. Problemy utrzymania i adaptacji. Ochrona, konserwacja i adaptacja zabytkowych murów* (s. 7–16). Lublin – Warszawa: Politechnika Lubelska.

- Bloch, M., Pogodziński, P. M. (2104). Archeologiczne instytucje paramuzealne w województwie pomorskim. *Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu*, 5, 100–112.
- Bukal, G. (2009). Zamki w Polsce – kryteria oceny i formy ochrony. W: M. A. Lewicka (red.), *Zamki, grody, ruiny. Waloryzacja i ochrona* (s. 50–64). Warszawa – Białystok: Polski Komitet Naukowy ICOMOS, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego.
- Bujakowski, W. (2016). *Ukryte dziedzictwo. Iłża i okolice w pradziejach*. Iłża.
- Charowska, E. M. (2016). Opracowanie i prezentacja reliktyw archeologicznych *in situ* przy zastosowaniu konstrukcji zabezpieczających: założeni teoretyczne i rozwiązania praktyczne, W: Z. Kobyliński (red.), *Teoria i praktyka prezentacji reliktyw archeologiczno-architektonicznych* (s. 49–166). Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Czopek, S., Górski, J. (red.) (2016). *Między nauką a popularyzacją: muzea i parki archeologiczne*. Kraków: Universitas.
- Desvallées, A., Mairesse F. (red.), Folga-Januszewska D. (red. wyd. pol.) (2020). *Słownik encyklopedyczny muzeologii* (K. Bartkiewicz, D. Folga-Januszewska, tłum.). Warszawa: Muzeum Pałac Króla Jana II w Wilanowie.
- Drobek, K., Trochomowicz, M. (2021). Wykorzystanie i funkcjonowanie ruin zamkowych w Iłży. *TEKA Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Oddział Polskiej Akademii Nauk w Lublinie*, 2, 45–54.
- Eco, U. (2008). *Dzielo otwarte: Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych*. Warszawa: W.A.B.
- Feilden, B. M., Jokilehto, J. (1998). *Management guidelines for world cultural heritage sites*. Rome: ICCROM – UNESCO – ICOMOS.
- Folga-Januszewska, D. (2020). Dzieje pojęcia muzeum i problemy współczesne – wprowadzenie do dyskusji nad nową definicją muzeum ICOM. *Muzealnictwo*, 61, 39–57.
- Folga-Januszewska, D. (2015). *Muzeum: fenomeny i problemy*. Kraków: TAiWPN UNIVERSITAS.
- Frenda, A., Soldano, S., Borlizzi, P. (2020). Ruiny: żywe dziedzictwo. Konserwacja, restauracja i rewaloryzacja. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 10, 1–17.
- Fuglewicz, S. (2022). *Granice i formy ochrony zamków. Problem ochrony i zagospodarowania fortyfikacji ziemnych* (referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji pt. „Średniowieczne i nowożytny zamki – granice i formy ochrony w XXI wieku”, 28–29.10.2022 r., Malbork). Malbork.
- Gołębniak, A. (1998). Zasady eksploracji i dokumentacji wielowarstwowych stanowisk archeologicznych w miastach. W: Z. Kobyliński (red.), *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego* (s. 73–104) (Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia). Warszawa: Wydawnictwo WNT.
- Gołębniak, A. (1999). Praktyka wykopaliskowa badań ratowniczych na stanowiskach wielowarstwowych w obrębie zabytkowych miast. W: Z. Kobyliński (red.), *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych* (s. 153–239). Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Gołębniak, A. (2001). Organizacja badań i podstawowe założenia metodyczne. W: A. Gołębniak (red.), *Badania archeologiczne terenu przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku. Sezon 2000* (s. 37–90). Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytet Warszawski.
- Gyurkovich, M. (2016). *Współczesne kierunki kształtowania architektury wystawienniczej* (praca doktorska wykonana na Politechnice Poznańskiej pod kierunkiem prof. Wojciecha Bonenberga). Poznań: Politechnika Poznańska.
- Kadłuczka, A. (1999). Możliwości ekspozycyjne reliktyw architektury na stanowiskach archeologicznych. W: Z. Kobyliński (red.), *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych* (s. 197–205). Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Kadłuczka, A. (2018). Muzealizacja przestrzeni publicznej jako forma obecności dziedzictwa kulturowego we współczesnym społeczeństwie. *Budownictwo i Architektura*, 17(1), 29–40.
- Kajzer, L., Kołodziejski, S., Salm, J. (2007). *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Karta ds. Interpretacji i Prezentacji Miejsc Dziedzictwa Kulturowego / Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites – ICOMOS (2008). Québec, Canada.

- Karta ochrony historycznych ruin /zasady ochrony historycznych ruin – przyjęta Uchwałą Walnego Zgromadzenia Członków PKN ICOMOS w dniu 4 grudnia 2012 r., PKN ICOMOS, 2012. Warszawa.
- Karta Wenecka. Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r. Dokument 1 Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych, 1964. Wenecja – Włochy.
- Karta zielona. Zamek Ilża (1966a) [archiwum NID].
- Karta zielona. Ruiny zamku – baszta Ilża (1966b) [archiwum NID]
- Klimek, B., Trochonowicz, M. (2012). Zabezpieczenie lica murów obiektów zachowanych w formie trwałej ruiny – przegląd problematyki. W: B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania* (s. 129–138). Warszawa – Lublin: Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS.
- Kobyliński, Z. (2016). Problemy konserwacji zapobiegawczej relikwów archeologiczno-architektonicznych. W: Z. Kobyliński (red.), *Teoria i praktyka prezentacji relikwów archeologiczno-architektonicznych* (s. 7–47). Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Kocańda, P. (2016). Ruiny zamków jako przykład obiektów muzealnych na „wolnym powietrzu”. Wstęp do problematyki i historia zainteresowań do 1941 roku. *Młoda Muzeologia*, 1(34–46) – DOI: 10.15584/mm.2016.1
- Kudła, A., Medeksza, S., Stępniewska, B. (1979). *Raport. Badania architektoniczno-archeologiczne zamku w Ilży*. Wrocław: Instytut Historii Architektury sztuki i Techniki, Politechnika Wroclawska.
- Le Blanc, A. (2021). Budowanie odporności: zachowywanie „ruin traumatycznych” w miastach. *Przegląd Geograficzny*, 93(4), 587–603. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2021.4.5>
- Lechowicz, Z. (red.) (2015). *Ilża. Zamek górny. 2015 rok. Dokumentacja z odgruzowania i badań archeologicznych*. Radom – Łódź [mps w archiwum Urzędu Miasta w Ilży].
- Lewicki, J. (1997). Dzieje i architektura zamku w Ilży. Problematyka badawcza i konserwatorska. W: L. Kajzer (red.), *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej. Kielce 20.IX.1997* (s. 56–86). Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.
- Lewicki, J. (2009). Aktualne problemy konserwatorskie zamków biskupów krakowskich. W: M. A. Lewicka (red.), *Zamki, grody, ruiny. Waloryzacja i ochrona* (s. 171–187). Warszawa – Białystok: Polski Komitet Naukowy ICOMOS, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego.
- Lewicki, J. (2018). Ochrona i konserwacja ruin – przemiany metod na przykładzie Mazowsza. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 6, 117–134.
- Lewicki, J. (2020). Konserwacja zabytków na Mazowszu wobec nowych wyzwań i zmian teorii konserwatorskiej. *Architectus*, 1(61), 99–114.
- Maławska, I. (2012). Granice ruin zamkowych i granice ich otoczenia. Czy, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomości, można określić granice przedmiotu, który chronimy? W: B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego* (s. 75–81). Warszawa – Lublin: Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS.
- Makowska, B. (2003). Oświetlenie architektury historycznej. *Ochrona Zabytków*, 3/4, s. 61–68.
- Mączyński, D. (2006). Iluminacje zabytków – w poszukiwaniu kryteriów oceny. *Wiadomości Konserwatorskie*, 20, 12–16.
- Medeksza, S. (1978). *Analiza architektoniczno-konserwatorska substancji zabytkowej zamku i podzamcza w Ilży* [mps w archiwum. WUOZ w Radomiu]. Wrocław.
- Molski, P. (2012). Pozakonserwatorskie uwarunkowania ochrony zamków w ruinie. W: B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego* (s. 49–55). Warszawa – Lublin: Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS.
- Molski, P. (2020). Ruina historyczna – ingerencje i ich uwarunkowania. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 10, 47–58.
- Mosiej-Zambrano, K. (2023). *Muzealizacja obiektów zamkowych. Dziedzictwo historyczne w perspektywie współczesnej muzeologii na przykładzie prywatnych obiektów zamkowych w Polsce* (rozprawa doktorska). Białystok: Uniwersytet w Białymstoku. <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/15096> (dostęp: 01.10.2024).

- Mairesse, F. (2020). Muzeum. W: A. Desvallées, F. Mairesse (red.)/ D. Folga-Januszewska (red. wyd. pol.). *Słownik encyklopedyczny muzeologii* (K. Bartkiewicz, D. Folga-Januszewska, tłum.) (s. 351–412). Warszawa: Muzeum Pałac Króla Jana II w Wilanowie.
- Minta-Tworzowska, D. (2012). Źródło/Ślad/Artefakt/Rzecz/Przedmiot. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (s. 137–161). Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Misiuk, Z., Wrzosek, J., Oniszczuk, A., Sekuła, M., Sabaciński, M., Czajkowski, K. (2020). Standardy prowadzenia badań archeologicznych, cz. 2: Badania inwazyjne lądowe. *Kurier Konserwatorski*, 18, 9–59.
- Novotný, J., Machová, D. (2020). Tablice informacyjne i oświetlenie sceniczne jako istotne elementy prezentacji ruin. *Ochrona dziedzictwa kulturowego*, 10, 71–85. <https://ph.pollub.pl/index.php/odk/article/view/2433/2337>
- Nowak-Pieńkowska, M., Wierzbička, A. M., Brutkowski, M. (2021). Zabytek dostępny – ograniczenia historyczne i wyzwania projektowe. *Środowisko Mieszkaniowe*, 37, 46–54.
- Nowakowski, P. (2012). *Ilża miasto kościelne*. Radom: Neoflam.
- Opracowanie badań architektonicznych wraz z ekspertyzami technicznymi i konserwatorskimi oraz programem prac konserwatorskich ruin zamku górnego w Ilży* (2019), Festgrupa sp. z o.o. Warszawa [mps w archiwum MWKZ w Warszawie].
- Pawleta, M. (2016). *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przeszłości społecznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Petrus, K. (2014). *Kreacja w konserwacji: współczesne uzupełnienia architektury historycznej w świetle zapisów Karty Weneckiej*. W: E. Węclawowicz-Gyurkovich (red.), *Historia i współczesność w architekturze i urbanistyce*, t. 3 (s. 195–214). Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Przygodzki, D. (2018). Od stanowiska archeologicznego do rezerwatu archeologicznego i parku archeologicznego, czyli muzealizacja archeologiczna. *Wiadomości Konserwatorskie*, 55, 7–15.
- Salm, J. (2011). *Problematyka konserwatorska dawnego zamku biskupów krakowskich w Ilży*. W: D. Kalina, R. Kubicki (red.), *Ilża miasto biskupów krakowskich na tle regionu. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziejom regionu ilżeckiego pod tytułem „Przeszłość w służbie przyszłości”* (s. 127–140). Ilża: Urząd Gminy Ilża.
- Siwek, A. (2020). *Historyczne ruiny – między doktryną konserwatorską a społeczną akceptacją*. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 10, s. 87–99.
- Sroczyńska, J. (2015). Modern presentation of cultural heritage – a review of selected documents. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 112(6-A), 183–196.
- Sroczyńska, J., (2018). *Prezentacja interpretacyjna zabytków architektury w ochronie dziedzictwa kulturowego*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Stala, K., Kołodziejczyk, K. (2024). Comprehensive musealization of archaeological and architectural heritage on the example of Wiślica. *Space & Form | Przestrzeń i Forma*, 57, 125–144. <http://doi.org/10.21005/pif.2024.57.B-07>
- Szmygin, B. (2012). *Historyczne ruiny średniowiecznych zamków w Polsce – ocena stanu zasobu i prac konserwatorskich*. W: B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie: zasady postępowania konserwatorskiego* (s. 27–36). Warszawa – Lublin: Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS.
- Szmygin, B. (2018). Ochrona zabytkowych ruin – założenia do teorii i praktyki /Protection of historic ruins – objectives for theory and practice (Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie / Historic ruins – protection, use, management). *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego / Protection of Cultural Heritage*, 6, 191–200.
- Szmygin, B. (2022). *Dostępność architektoniczna obiektów zabytkowych dla osób ze szczególnymi potrzebami*. Lublin: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.
- Szmygin, B. (red.) (2006). *Trwała ruina II. Problemy utrzymania i adaptacji. Ochrona, konserwacja i adaptacja zabytkowych murów*. Lublin – Warszawa: Politechnika Lubelska.
- Tajchman, J. (2012). *Na czym polega metoda ochrony, konserwacji i zagospodarowania ruin zamkowych*. W: B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*

- (s. 9–25). Warszawa – Lublin: Politechnika Lubelska, PKN ICOMOS. <https://bc.pollub.pl/Content/994/PDF/zamki.pdf>
- Witwicki, M. (2006). Aktualne problemy iluminacji obiektów zabytkowych. *Wiadomości Konserwatorskie*, 20, s. 5–11.
- Wysocki, J. (1999). Uwagi o problemie uczynienia reliktywów architektonicznych. W: Z. Kobyliński (red.), *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych* (s. 187–195). Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Zapłata, R. (2013). *Nieinwazyjne metody w badaniu i dokumentacji dziedzictwa kulturowego: aspekty skanowania laserowego w badaniach archeologicznych i architektonicznych*. Warszawa: Fundacja Hereditas.
- Zapłata, R. (2016). Autentyzm zabytkowej architektury i palimpsest w przestrzeni historycznej – nowe media a prezentacja dziedzictwa kulturowego. *Architectus*, 1(45), 97–14.
- Zapłata, R. (2022a). *Bieżące prace na zamku – wprowadzenie. Od koncepcji, przez badania i projekt, po realizację*. Iłża. <https://zamek.ilza.pl/2022/04/04/biezace-prace-na-zamku-wprowadzenie-od-koncepcji-przez-badania-i-projekt-po-realizacje>
- Zapłata, R. (2022b). *Udostępnienie zamku biskupów krakowskich w Iłży dla ruchu turystycznego*. Iłża. <tps://zamek.ilza.pl/2022/06/15/udostepnienie-zamku-biskupow-krakowskich-w-ilzy-dla-ruchu-turystycznego/>
- Zapłata, R. (2022c). *Raport końcowy. Badania geofizyczne wzgórza zamkowego w Iłży* (red. R. Zapłata). Warszawa: Fundacja Hereditas [mps w archiwum MWKZ w Warszawie].
- Zapłata, R. (2023) *Raport końcowy. Badania geofizyczne części wzgórza zamkowego w Iłży* (red. R. Zapłata). Warszawa: Fundacja Hereditas [mps w archiwum MWKZ w Warszawie].

REVEAL – MAKE AVAILABLE – MAKE READABLE. CULTURAL HERITAGE IN SITU – AN EXAMPLE OF THE RUINS OF THE CASTLE OF THE CRAKOW BISHOPS IN IŁŻA

Summary

The text refers to issues from the border of museology (in the open air), as well as archaeology and historic architecture. The aim of the article is to provide an introductory discussion of contemporary problems and issues related to revealing, making available and making readable cultural heritage – especially immovable historic objects, including architectural monuments and their subsurface elements – in situ, in the open air. The article is a voice in the discussion on the forms and methods of exhibiting cultural heritage in situ, with reference to the example of the ruins of the castle of the Crakow bishops in Iłża, in particular to those elements of historic buildings that are gradually being uncovered by archaeological research.

The central issue of the article is that of making reading understood as: (1) a formal process, within the framework of museum-exhibition activities, and also as (2) a process in a sense ambiguous with formal (and full) presentation, where reading is an element of grassroots, non-professional activities. In the process of exhibiting or formal presentation – understood as something broader, being a collection of diverse elements and activities, the reading can be seen as a process of building the readability and understanding of the individual elements that contribute to the narrative as well as the interpretation of the outdoor exhibitions. The paper also proposes to understand literacy as a process occurring (1) at the intersection of formal and informal practices or (2) as a phenomenon occurring in one of these contexts – formal or informal.

The article consists of several parts entitled ‘Introduction’, ‘Making cultural heritage readable in situ’, ‘The ruin of the castle of the bishops of Cracow in Iłża – the archaeological dimension’,

‘Exposing, making available and making readable in the open air the relics of the former foundation in Ilża’, ‘Summary’ and a bibliography. The first part presents the aims of the article, basic terms and introductory issues. In the second part, the text discusses the issue of making readable of archaeological-architectural relics, showing the broader background of the phenomenon and the accompanying problems. The third part focuses attention on the presentation of the ruins of the castle in Ilża, emphasising the archaeological dimension of the preserved relics of the former castle. The fourth part discusses and presents examples of displaying the relics of the Ilża castle, with particular emphasis on archaeological relics – discovered through archaeological research. This part also shows the weaknesses of the outdoor exhibition in Ilża. The last part is a summary, a compilation of conclusions and postulates for the future, among which the most important are: the widest possible study of the object, the continuation of conservation activities and the creation of a comprehensive vision and concept of the exposition.

INFORMACJE DLA AUTORÓW OBOWIĄZUJĄCE OD 2022 ROKU

Czasopismo *Folia Praehistorica Posnaniensia* stosuje system bibliograficzny APA (American Psychological Association)

TEKST

PLIK:	WORD 2003 (z rozszerzeniem .doc lub .rtf)
CZCIONKA:	TIMES NEW ROMAN
WIELKOŚĆ:	12
ODSTĘP POMIĘDZY WIERSZAMI:	NORMALNY
INTERLINIA:	1,5 WIERSZA
WCIECIE AKAPITOWE	BRAK

ILUSTRACJE I TABELE

Każda ilustracja w oddzielnym pliku JPG lub TIF (podobnie plany i wykresy, które traktowane są jako ryciny).

- minimalna jakość plików z ilustracjami:
  - kreskowe (TIF) – 600 dpi
  - siatkowe (TIF/JPG) – 300 dpi

Każda tabela w osobnym pliku Word 2003 (z rozszerzeniem .doc lub .rtf), czcionka Times New Roman, wielkość zależna od tabeli (od 11–8 punktów).

PODPISY POD ILUSTRACJAMI

Przygotowane w formie osobnego pliku

PLIK:	WORD 2003 (z rozszerzeniem .doc lub .rtf)
CZCIONKA:	TIMES NEW ROMAN
WIELKOŚĆ:	12
ODSTĘP POMIĘDZY WIERSZAMI:	NORMALNY
INTERLINIA:	1,5 WIERSZA

Wszystkie zdjęcia, rysunki, plany numerowane jako ryciny. Numeracja zdjęć cyframi arabskimi, bez pogrubienia.

Wszystkie tabele numerowane oddzielnie.

BIBLIOGRAFIA

Odnosiłki do literatury należy podawać w tekście w nawiasie, uwzględniając nazwisko autora, datę publikacji oraz numery stron:

Figurki wykonywano w taki sposób, by łatwiej można było je łamać – były puste w środku oraz zlepiane z kilku części (Hofmann, 2014, s. 53–56).

Publikacja ma 2 autorów

Podajemy obydwu nazwiska:

[...] charakterystyczny kształt interpretowany jako nakrycie głowy lub fryzura (Becker, Dębiec, 2014).

Publikacja ma trzech i więcej autorów

W pierwszym cytowaniu wymieniamy wszystkich, a przy następnych jedynie pierwszego, zastępując pozostałych skrótem „i in.” Jeśli publikacja ma sześciu i więcej autorów, zawsze podajemy tylko jedno nazwisko oraz skrót „i in.”:

Jedną odkryto w Koniecmostach i została wykonana z masy bez domieszki widocznej gołym okiem ..., (Marciniak, Sobkowiak-Tabaka, Bartkowiak, Lisowski, 2015). Cztery fragmenty glinianych nóg znane są ze Zwiężycy oraz Klęczkowa, po dwie z Koniecmostów, Kopydłowa i Lipnicy (Marciniak i in., 2015).

Cytowanie dwóch lub więcej publikacji różnych autorów jednocześnie

Wymieniamy ich w kolejności alfabetycznej, oddzielając przecinkiem odniesienia do danych publikacji. Kiedy przytaczamy także numery stron, wtedy stosujemy średniki (Nowak, 2001, s. 15; Kowalski, 2000, s. 5).

Gordon Childe uwzględniał znaczenie społeczne, awans społeczny (Childe, 1946, 1951; Kristiansen, Larsson, 2005, 2009).

Cytowanie więcej niż jednej publikacji danego autora

Po nazwisku autora wpisujemy chronologicznie ukazanie się publikacji. Jeżeli dane publikacje ukazały się w tym samym roku, to dla ich odróżnienia wpisujemy litery alfabetu (a, b, c itd.):

Zagadnienia realizowane na tym polu badawczym dotyczą m.in. komercjalizacji dziedzictwa przeszłości i archeologii (Pawleta, 2011, 2012). [...] Uwzględniono sposoby popularyzacji wiedzy o przeszłości (Pawleta, 2011a, 2011b).

Autorzy noszą to samo nazwisko

Wpisujemy pierwszą literę imienia przed nazwiskiem każdego z autorów:

Archeologia procesualna dążyła do wypracowania nowej metodologii badań skutecznej w praktyce archeologicznej (L. Binford, S. Binford, 1958).

Powolywanie się na publikację ma charakter pośredni

Podajemy dane źródła pierwotnego, następnie wyrażenie „za:”, a na końcu dane źródła wtórnego, w którym podane zostało źródło pierwotne:

[...] przedstawiano dzieci na reliefach czy w rzeźbie... co pokazują chociażby znaki hieroglificzne, lub jako miniaturowych dorosłych (Feucht, 2001, s. 262, za: Kloska, 2017).

Cytowanie dosłowne

Gdy przytaczany fragment ma ponad 40 słów, należy umieścić go w osobnym akapicie z wcięciem (5 spacji), bez cudzysłowu, a tekst powinien być poprzedzony i zakończony wolnym wierszem. Gdy przytaczany fragment jest krótszy niż 40 słów, należy umieścić go w linii właściwego tekstu, w cudzysłowie:

In *Mały słownik kultury dawnych Słowian* we find the following definition of a stronghold:

Strongholds – places artificially fenced for defence purposes, commonly present in Slavic lands. [...] The oldest strongholds fortified with a moat and a palisade, or wooden and earth ramparts, performed various functions and were erected by different human groups. Among them, there are large strongholds, inhabited by tribal and ancestral communities, engaged in agriculture and breeding, as well as small size strongholds of forming a feudal layer of society. (Leciejewicz, 1962, p. 131)

Nie stosuje się przypisów w stopce, za wyjątkiem objaśnień, które nie byłyby spójne z tekstem.

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia końcowa tworzona jest na osobnej stronie, na końcu tekstu, przed załącznikami. Każdą nową pracę zaczynamy bez wcięcia z wyrównaniem do lewego marginesu, podobnie kolejne wiersze.

W przypadku kilku prac jednego autora powtarzamy jego nazwisko:

Tabaczyński, S. (1992). „Paradygmat poszlakowy” i problemy wnioskowania w badaniach archeologicznych. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica*, 16, 13–27.

Tabaczyński, S. (1994). Wprowadzenie. W: J. Lech (red.), *Ocena stanu archeologii w Polsce. Materiały informacyjne* (s. 7–12). Warszawa: Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN.

Tabaczyński, S. (2001). Observations on the European Science Foundation Exploratory Workshop „Whither Archaeology?”. W: Z. Kobyliński (red.), *Quo vadis archaeologia? Whither European archaeology in the 21st century?* (s. 12–16). Warsaw: Foundation Res Publica Multiethnica: IAE PAN.

Monografia autorska, współautorska

Po nazwisku autora stawiamy przecinek. Data, tytuł pisany kursywą w osobnym wierszu. Podajemy miejsca wydania i wydawnictwo:

Balcer, B. (1983). *Wytwórczość narzędzi krzemianych w neolicie ziem polskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Ossolineum.

Monografia wydana w ramach serii wydawniczej

Serię wydawniczą wpisujemy w nawiasie, za tytułem monografii:

Dzieduszycka-Machnikowa, A., Lech, J. (1976). *Neolityczne zespoły pracownicze kopalni krzemienia w Sączowie* (Polskie Badania Archeologiczne, t. 19). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.

Monografia przetłumaczona na j. polski (lub inny obcy)

Podajemy autora tłumaczenia w nawiasie:

Renfrew, C., Bahn, P. (2005). *Archeologia. Teorie, metody, praktyka* (K. Lenartowski, tłum.). Warszawa: Prószyński i S-ka.

Redakcja monografii

Przy redaktorach zaznaczamy (red.), a w przypadku redakcji monografii w języku angielskim (ed. lub eds):

Banaszkiewicz, J., Kara, M., Mamzer, H. (red.). (2015). Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur. Poznań: Wydawnictwo IAE PAN.

Kozłowski, J. K., Kozłowski, S. K. (eds.). (1989). *Chipped stone industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw – Cracow: Warsaw University, Jagiellonian University Cracow.

Artykuły w monografii

Podajemy tytuł artykułu, za nim kropka. Następnie (za W:) redaktorów monografii, tytuł monografii kursywą, a po nim nr stron w nawiasie, miejsce wydania, wydawnictwo:

Kwapiński, M. (2019). Kanopy pomorskie. Interpretacje nieklasyczne. W: M. Kobusiewicz, J. Sawicka, J. Kabaciński, M. Kara, K. Zamelska-Monczak (red.), *Archeologia jako humanistyczna interpretacja przeszłości* (s. 113–136). Poznań: Wydawnictwo IAE PAN.

Artykuły w czasopismach

Nie podajemy miejsca wydania, ale konieczny jest tytuł czasopisma pisany kursywą, tom (zeszyt) i strony danego artykułu. Tom (zeszyt) pisany jest cyfrą arabską (nie używamy określeń „tom”, „strony”):

Kostyrko, M., Kajda, K., Wroniecki, P., Lokś A. (2016). Archeologia nieinwazyjna w lesie. Prospekcja wczesnośredniowiecznego grodziska w Biedrzychowicach Dolnych woj. lubuskie. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 58, 85–99.

Dokument elektroniczny

Podajemy stronę, z której został pobrany, ewentualnie datę pobrania.

Welsch, W. (1997). Aesthetics beyond Aesthetics Pobrano z: www2.uni-jena.de/welsch/papers/W_Welsch_Aesthetics_beyond_Aesthetics.html (na końcu nie stawiamy kropki)

Translacja cyrylicy według standardu ISO 9:1995

GUIDELINES FOR AUTHORS VALID FROM 2022

The Folia Praehistorica Posnaniensia journal uses the APA (American Psychological Association) bibliographic system, adapted to the requirements of the Polish language and the humanities, including archaeology

TEXT

FILE:	WORD 2003 (with .doc or .rtf extension)
FONT:	TIMES NEW ROMAN
FONT SIZE:	12
SPACES BETWEEN CHARAKTERS:	NORMAL
INTERLINE SPACING:	1,5
PARAGRAPH INDENTS	NONE

ILLUSTRATION AND TABLES

Every illustration in separate JPG or TIF file (in also concerns plans and charts numbers as illustrations)

– Minimal resolution of files with illustrations – TIF/JPG- 600-300 dpi

- Every table in separate MS Word file (with .doc or .rtf extension), font: Time New Roman, font size depends on the size of the table (from 11 to 8 points)

CAPTIONS FOR ILLUSTRATIONS

In separate MS Word file

FILE:	WORD 2003 (with .doc lub .rtf extension)
FONT:	TIMES NEW ROMAN
FONT SIZE:	12
SPACES BETWEEN CHARAKTERS:	NORMAL
INTERLINE SPACING:	1,5

All photographs, drawings, plans numbered as illustrations (figures). Numbering of photographs: Arabic numerals, without bolding. All tables numbered separately.

BIBLIOGRAPHY

References to literature in the text should be given in brackets, including the author's name, date of publication and pages numbers:

Figurki wykonywano w taki sposób, by łatwiej można było je łamać – były puste w środku oraz zlepiane z kilku części (Hofmann, 2014, p. 53–56).

The publication has two authors

Both authors should be named:

[...] charakterystyczny kształt interpretowany jako nakrycie głowy lub fryzura (Becker, Dębiec, 2014).

The publication has three or more authors

In the first quotation, all authors should be listed and in the next, only the first, replacing the rest with the abbreviation “et al.” If a publication has six or more authors, only one name and the abbreviation “et al.” should be provided:

Jedną odkryto w Konieczmostach i została wykonana z masy bez domieszki widocznej gołym okiem ..., (Marciniak, Sobkowiak-Tabaka, Bartkowiak, Lisowski, 2015). Cztery fragmenty glinianych nóg znane są ze Zwińczycy oraz Klęczkowa, po dwie z Konieczmostów, Kopydłowa i Lipnicy (Marciniak et al., 2015).

Quoting two or more publications from different authors simultaneously

The authors should be listed in alphabetical order, separating references to the publications with a comma. When quoting page numbers semicolons should be used (Nowak, 2001, p. 15; Kowalski, 2000, p. 5).

Gordon Childe uwzględnił znaczenie społeczne, awans społeczny (Childe, 1946, 1951; Kristiansen, Larsson, 2005, 2009).

Quoting more than one publication by a given author

After the author's name, the publication should be placed in chronological order. If the publications were published in the same year, to distinguish them, the letters of the alphabet should be included (a, b, c, etc.):

Zagadnienia realizowane na tym polu badawczym dotyczą m.in. komercjalizacji dziedzictwa przeszłości i archeologii (Pawleta, 2011, 2012)”. [...] Uwzględniono sposoby popularyzacji wiedzy o przeszłości (Pawleta, 2011a, 2011b).

The authors have the same surname

The first letter of the first name before the surname of each of the authors should be included:

Archeologia procesualna dążyła do wypracowania nowej metodologii badań skutecznej w praktyce archeologicznej (L. Binford, S. Binford, 1958).

Quoting the publication is indirect

The data of the primary source should be placed at first position, then the expression “after:”, and finally the data of the secondary source in which the primary source is given:

[...] przedstawiano dzieci na reliefach czy w rzeźbie... co pokazują chociażby znaki hieroglificzne, lub jako miniaturowych dorosłych (Feucht, 2001, p. 262, after: Kloska, 2017).

Literal quoting

When the quoted fragment is more than 40 words long, it should be placed in a separate paragraph with indentation (5 spaces), without quotation marks, and the text should be preceded and terminated by a free line. When the quoted fragment is shorter than 40 words, it should be placed on the line of the actual text, in quotation marks:

In *Maly słownik kultury dawnych Słowian* we find the following definition of a stronghold:

Strongholds – places artificially fenced for defence purposes, commonly present in Slavic lands. [...] The oldest strongholds fortified with a moat and a palisade, or wooden and earth ramparts, performed various functions and were erected by different human groups. Among them, there are large strongholds, inhabited by tribal and ancestral communities, engaged in agriculture and breeding, as well as small size strongholds of forming a feudal layer of society. (Leciejewicz, 1962, p. 131)

Footnotes should not be used, except for explanations that would not be consistent with the text

BIBLIOGRAPHY

The final bibliography should be placed on a separate page, at the end of the text, before the attachments. A new work should be placed without indentation with justification to the left margin, similarly to the following lines.

In the case of several works by one author, his surname should be repeated

Tabaczyński, S. (1992). „Paradygmat poszlakowy” i problemy wnioskowania w badaniach archeologicznych. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica*, 16, 13–27.

Tabaczyński, S. (1994). Wprowadzenie. W: J. Lech (red.), *Ocena stanu archeologii w Polsce. Materiały informacyjne* (p. 7–12). Warszawa: Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN.

Tabaczyński, S. (1994). Observations on the European Science Foundation Exploratory Workshop „Whither Archaeology?”. W: Z. Kobyliński (red.), *Quo vadis archaeologia? Whither European archaeology in the 21st century?* (p. 12–16). Warsaw: Foundation Res Publica Multiethnica: IAE PAN.

Author’s and co-author’s monograph

A comma should be placed after the author’s name. Date, title in italics in the same line. The place of publication and the publisher should be listed:

Balcer, B. (1983). *Wytwórczość narzędzi krzemianych w neolicie ziem polskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Ossolineum.

Monograph published as part of the publishing series

The publishing series should be placed in parentheses after the monograph title:

Dzieduszycka-Machnikowa, A., Lech, J. (1976). *Neolityczne zespoły pracownicze z kopalni krzemienia w Sąspowie* (Polskie Badania Archeologiczne). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.

A monograph translated into Polish (or other foreign)

The translator should be placed in parentheses:

Renfrew, C, Bahn, P. (2005). *Archeologia. Teorie, metody, praktyka* (K. Lenartowski, transl.). Warszawa: Pruszyński i S-ka.

Editing monographs

Editors, should be marked by (ed.), and for the editing of monographs in English (ed. or eds):

Banaszkiewicz, J., Kara, M., Mamzer, H. (red.). (2015). Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur. Poznań: Wydawnictwo IAE PAN.

Kozłowski, J. K., Kozłowski, S. K. (eds.). (1989). *Chipped stone industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw – Cracow: Warsaw University, Jagiellonian University Cracow.

Articles in a monograph

Provide the title of the article, followed by a period. Then (after In:) monograph editors, the title of the monograph in italics, followed by the page number in parentheses, place of publication, publisher:

Kwapiński, M. (2019). Kanopy pomorskie. Interpretacje nieklasyczne. In: M. Kobusiewicz, J. Sawicka, J. Kabaciński, M. Kara, K. Zamelska-Monczak (red.), *Archeologia jako humanistyczna interpretacja przeszłości* (p. 113–136). Poznań: Wydawnictwo IAE PAN.

Articles in journal

Do not specify the place of publication, but the title of the journal in italics, volume and pages of the article is required. The volume is written in Arabic (do not use the terms “volume”, “pages”):

Kostyrko, M., Kajda, K., Wroniecki, P., Lokś A. (2016). Archeologia nieinwazyjna w lesie. Prospekcja wczesnośredniowiecznego grodziska w Biedrzychowicach Dolnych woj. lubuskie. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 58, 85–99.

Electronic document**Provide the page from which it was downloaded, or the date of download:**

Welsch, W. (1997). Aesthetics beyond Aesthetics Pobrano z: www2.uni-jena.de/welsch/papers/W_Welsch_Aesthetics_beyond_Aesthetics.html (there is no full stop at the end)

Transliteration of Cyrillic according to the standard ISO 9:1995.

RECENZENCI WSPÓLPRACUJĄCY Z FOLIĄ PP

Dr hab. Artur Błażejowski, prof. UWŕ.

Dr hab. Ewa Bugaj, prof. UAM

Dr Andrzej Ćwiek, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Dr Maksymilian Frąckowiak, Stowarzyszenie „Pomost”

Prof. zw. Maciej Kaczmarek, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Prof. dr hab. Rafał Koliński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Prof. zw. Henryk Mamzer, Polska Akademia Nauk

Ph.D. Petr Neruda, Moravské zemské muzeum

Ph.D. Zdeňka Nerudová, Moravské zemské muzeum

Prof. zw. Andrzej Michałowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Dr Katarzyna Pyżewicz, Uniwersytet Warszawski

Prof. zw. Włodzimierz Rączkowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Prof. zw. Andrzej Rozwadowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Dr hab. Iwona Sobkowiak-Tabaka, prof. UAM

Dr Paulina Suchowska-Ducke, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Dr Grzegorz Szczurek, Gniezno

Dr hab. Rafał Zapłata, prof. UKSW

Elektroniczne wersje artykułów ukazujących się w FPP są zamieszczane:

na PRESSto. (platformie otwartych czasopism naukowych wydawanych na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

<http://pressto.amu.edu.pl/>

w Repozytorium Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (AMUR)

<https://repozytorium.amu.edu.pl>

Streszczenia opublikowanych prac dostępne są w międzynarodowej bazie danych „The Central European Journal of Social Sciences and Humanities”

<http://cejsh.icm.edu.pl>

ISSN (Online) 2450-5846
ISSN (Print) 0239-8524

9 770239 852404